

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

Юрій Іванович ЛЕВЧЕНКО

**ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ
ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ В АДМІНІСТРАТИВНО-
ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ОДИНИЦЯХ УКРАЇНИ
1941–1944 рр.**

Монографія

Київ
Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова
2017

УДК 94:32(1-2/4) (477) “1941/1944”

Л 34

*Рекомендовано Вченою радою
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 8 від 27 грудня 2017 р.)*

Рецензенти:

Гончаренко Олексій Миколайович, доктор історичних наук, професор Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, декан природничо-технологічного факультету;

Потильчак Олександр Валентинович, доктор історичних наук, професор Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін.

Левченко Ю. І.

Л 34 Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. : монографія / Ю. І. Левченко ; за наук. ред. К. П. Двірної. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. – 402 с.

ISBN 978-966-931-144-3

Монографію присвячено особливостям реалізації окупаційної політики німецьких та румунських окупантів у адміністративно-територіальних одиницях, створених на території України: Рейхскомісаріаті “Україна”, дистрикті “Галичина”, “зоні військової адміністрації”, губернаторствах “Буковина”, “Бессарабія” і “Трансністрія”.

Висвітлені плани та методи німецьких і румунських загарбників перетворення українських територій на складові частини Німеччини та Румунії. Проаналізовано нормативно-правові засади діяльності органів окупаційної влади в кожній адміністративно-територіальній одиниці. З’ясовано особливості організації та функціонування їх управлінських апаратів. Комплексно досліджена економічна політика в окупаційних утвореннях через фінансові системи та способи управління сільським господарством і промисловістю. Розкрито специфіку використання “людського ресурсу” та здійснення Голокосту. Здійснено порівняльну характеристику особливостей політики в сферах освіти, релігії та видавничій діяльності.

Видання призначене для науковців, викладачів, студентів, усіх хто цікавиться або досліджує період окупації України 1941–1944 років.

УДК 94:32(1-2/4) (477) “1941/1944”

ISBN 978-966-931-144-3

© Левченко Ю. І., 2017

© Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017

Зміст

Авторські зауваження до видання.....	3
Вступ.....	8

Розділ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми.....	16
1.2. Джерельна база дослідження.....	57

Розділ 2

ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ У ПОЛІТИЦІ НІМЕЦЬКОЇ ТА РУМУНСЬКОЇ ВЛАДИ

2.1. Плани Німеччини та Румунії щодо українських територій.....	66
2.2. Окупаційні утворення під владою німецьких і румунських загарбників.....	90
2.3. Особливості функціонування органів управління в окупаційних одиницях.....	113

Розділ 3

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ В ОКРЕМИХ АДМІНІСТРАТИВНО- ТЕРИТОРІАЛЬНИХ УТВОРЕННЯХ 1941-1944 РР.

3.1. Специфіка економічного становища (фінансова система, сільське господарство, промисловість).....	139
3.2. Політика використання “людського ресурсу”.....	167
3.3. Остаточне вирішення “єврейського питання”.....	181

Розділ 4

**ОСВІТНЬО-РЕЛІГІЙНА СФЕРА
ЯК СКЛАДОВА ДІЯЛЬНОСТІ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ**

4.1. Система освіти в окупаційних утвореннях.....	190
4.2. Видавнича справа	200
4.3. Духовно-релігійне питання та його вирішення	213
Висновки.....	234
Список бібліографічних посилань	245
Додатки.....	334
Список умовних скорочень.....	399
Подяки	400

Авторські зауваження до видання

По-перше, перед Вами розширена та доповнена версія однойменної кандидатської дисертації, захищеної в 2015 році. Початковий її варіант для захисту, який був скорочений з 220 до 194 сторінок, щоб “втиснутися” у дозволені рамки, у цій книзі відновлений. Також деякі зміни були здійснені з урахуванням зауважень офіційних опонентів – Гончаренка Олексія Миколайовича, доктора історичних наук, професора Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди та Пастушенко Тетяни Вікторівни, кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

По-друге, слід більш детально пояснити назву. Вона походить від адміністративно-територіального поділу окупованої України (Української РСР) на окремі утворення підконтрольні Третьому рейху (дистрикт “Галичина”, Рейхскомісаріат “Україна”, “зона військової адміністрації”) та Румунії (“Бессарабія”, “Буковина”, “Трансністрія”). Відповідно, акцентується увага на німецькій та румунській окупаційній владі безпосередньо в кожній адміністративно-територіальній одиниці. Підпорядкування окупаційних утворень спеціальним німецьким та румунським (цивільним і військовим) управлінським структурам, а також здійснення наказів від політичних центрів до нижчих управлінських інстанцій сприяли виникненню специфіки функціонування окупаційної влади в кожній адміністративно-територіальній одиниці. Вищевказане доводить, що у звороті “політика окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях”, розуміється, та окупаційна влада, що безпосередньо діяла в

кожній адміністративно-територіальній одиниці, на які була розділена Україна.

По-третє, Румунія розглядається як “рівноправний” окупант України. Беззаперечно, основним агресором та окупантом був Третій рейх, однак радянська історіографія значно применшувала роль Румунії у німецько-радянській війні (країна-сателіт, що з дозволу Гітлера захопила Бессарабію, Буковину та міжріччя Дністра та Бугу, так звану “Трансністрію”). Це створило стереотип про Румунію, як “другорядного” окупанта цілком залежного від нацистської Німеччини. У період незалежності, хоч і з’явилися ґрунтовні праці сучасних українських істориків, що розкривають румунський окупаційний режим в губернаторствах “Буковині”, “Бессарабії”, “Трансністрії”, однак в загальних працях присвячених періоду окупації в Україні 1941–1944 років, і надалі продовжує існувати згаданий радянський стереотип. У даному дослідженні здійснена спроба “урівняти в правах” німецьких і румунських окупантів, розглядаючи основні проблеми окупаційного режиму повноцінно як у німецькій, так і румунській зоні окупації. Наприклад, коли розглядається економічна політика окупантів, то спочатку розкривається її особливості в німецьких окупаційних утвореннях – дистрикті “Галичина”, Рейхскомісаріаті “Україна”, “зоні військової адміністрації”, а потім румунських – губернаторствах – “Буковина”, “Бессарабія”, “Трансністрія”. І так, відповідно до всіх заявлених у дослідженні проблем.

По-четверте, хронологічні та географічні межі дослідження охоплюють територію Української РСР станом на червень 1941 р. Відповідно, особливості угорського режиму окупації в Закарпатті та німецької військової адміністрації в Криму тут не розглядаються, адже вказані території ввійшли до складу України лише 1945 і 1954 роках.

По-п'яте, щоб зменшити кількість повторень у тексті дослідження, використовуються синонімічні звороти і терміни, що є тотожні за своїм змістом. Найчастіше вживаними є:

– “окупаційні адміністративно-територіальні одиниці” – “окупаційні утворення” або “окупаційні одиниці”;

– А. Гітлер – фюрер;

– І. Антонеску – кондукетор;

– Третій рейх – нацистська Німеччина;

– Румунія – бухарестська влада, “старе королівство”;

– Україна – Українська РСР;

– Радянський союз – СРСР.

По-шосте, починаючи з 1941 року і до сьогодні проблемам окупації України присвячені сотні наукових праць та дисертаційних досліджень. Працюючи над історіографією автор пішов за проблемним та географічним принципом обираючи праці щонайповніше розкривали досліджувані аспекти німецького та румунського режимів. У процесі написання історіографічного розділу, його доопрацювань та вдосконалень відбувався “механічний відбір” наукової літератури в якій піднімалися питання досліджуваної проблеми й таким чином, була проігнорована значна частина ґрунтовних дослідження сучасних науковців. Враховуючи величезний масив наукових напрацювань з проблем режиму окупації в Україні 1941-1944 рр., повне дослідження історіографії заявленої проблеми заслуговує самостійної наукової праці.

І останнє, слід уточнити, що дана праця присвячена не загальному розкриттю окупаційного режиму в Україні 1941–1944 років, а особливостям німецької та румунської окупаційної політики в шести окремих адміністративно-територіальних одиницях на які була розділена територія Української РСР (адже сучасна незалежна Україна є її правонаступницею).

Вступ

Питання Другої світової війни посідають важливе місце в сучасній українській історичній науці. Однією із складних сторінок цього періоду, що вимагає всебічного вивчення й неупередженого аналізу, є режим окупації, встановлений на захопленій території України. Протягом чотирьох років перебування під владою німецьких та румунських загарбників українське цивільне населення зазнало тяжких страждань: штучне територіальне розчленування, встановлення репресивного управління, економічне пограбування, Голокост, знищення мирного населення та військовополонених, вивезення молоді на роботу до Німеччини тощо. Все це стало наслідком цілеспрямованої політики німецьких та румунських окупантів, передбаченої далекоглядними планами щодо їх панування на українських землях.

Впродовж 1941–1944 років територія України була поділена на окремі адміністративно-територіальні одиниці. Дистрикт “Галичина” (далі – ДГ) увійшов до складу “польського” Генерал-губернаторства (далі – ГГ). Рейхскомісаріат “Україна” (далі – РКУ) об’єднав українські території під владою німецької цивільної адміністрації. “Зона військової адміністрації” (далі – ЗВА) – українські землі, що весь період окупації знаходились під владою військових груп армії “Південь”. Губернаторства “Бессарабія” і “Буковина” були включені до складу Румунії, а “Трансністрія” передавалась їй Німеччиною під тимчасове управління для здійснення контролю, адміністрації та експлуатації (таким чином, Третій рейх прагнув якомога ширше залучити Румунію до участі у війні проти СРСР). Кожне з цих утворень стало окремою адміністративно-територіальною одиницею, яка мала свої кордони, устрій та політику. Відповідно до цього, окупаційний режим у кожній з них окреслив свої специфічні особливості.

Наукова **актуальність** полягає у дослідженні режиму окупації в Україні 1941–1944 рр. через розкриття особливостей реалізації політики німецьких та румунських загарбників у адміністративно-територіальних одиницях. Це є важливим кроком до подолання різних та суперечливих точок зору про характер окупаційного режиму в окремих регіонах нашої країни. Порівняльний аналіз управлінських апаратів, здійснення Голокосту, проведення економічної, релігійної та освітньої політики окупантів у окремих адміністративно-територіальних одиницях дозволить не тільки виявити особливості реалізації окупаційної політики німецьких та румунських загарбників, а й краще зрозуміти зміст і суть режиму, встановленого на території України.

Посилюється актуальність станом вивчення цієї проблеми, адже і дотепер відсутнє цілісне дослідження, яке б розкривало особливості функціонування адміністративно-територіальних одиниць періоду окупації.

Метою дослідження є вивчення режиму окупації в Україні 1941–1944 рр. шляхом виявлення особливостей та специфіки діяльності органів влади німецьких і румунських загарбників у адміністративно-територіальних одиницях – дистрикті “Галичина”, Рейхскомісаріаті “Україна”, “зоні військової адміністрації”, губернаторствах “Бессарабія”, “Буковина” й “Трансністрія”.

Її досягнення передбачає реалізацію таких **завдань**:

- визначити ступінь дослідженості проблеми в науковій літературі та охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- розкрити плани німецьких і румунських окупантів щодо українських територій;
- дослідити особливості утворення та політичного статусу адміністративно-територіальних одиниць під владою німецьких і румунських загарбників;
- проаналізувати нормативно-правові засади діяльності органів окупаційної влади в адміністративно-територіальних утвореннях, виявити спільне та особливе;
- з’ясувати структуру управління кожного окупаційного

утворення та шляхом порівняльного аналізу розкрити особливості її функціонування;

– виявити специфіку здійснення економічної політики німецьких та румунських загарбників у адміністративно-територіальних одиницях;

– висвітлити особливості реалізації політики використання “людського ресурсу” та Голокосту в окупаційних утвореннях України;

– дослідити комплекс проблем освітньо-духовної сфери в окремих адміністративно-територіальних одиницях та на основі порівняльного аналізу виявити особливості реалізації політики окупаційної влади в напрямках освіти, періодичних видань та релігії.

Об’єктом дослідження є німецька та румунська окупаційна політика в Україні.

Предмет дослідження – особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.: дистрикті “Галичина”, Рейхскомісаріаті “Україна”, “зоні військової адміністрації”, губернаторствах – “Бессарабії”, “Буковині”, “Трансністрії”.

Хронологічні межі узгоджуються із періодизацією Другої світової війни та окупації Української РСР. *Нижня межа* – 22 червня 1941 р. – напад нацистської Німеччини на СРСР, початок окупації українських територій. *Верхня* – осінь 1944 р. – остаточне визволення УРСР в її довоєнних кордонах у ході Східно-Карпатської стратегічної операції. Однак, для цілісного розкриття проблеми вказані межі інколи поширюються на міжвоєнний період, щоб проілюструвати причинно-наслідкові зв’язки окупації Німеччиною та Румунією українських територій.

Географічні межі охоплюють територію Української РСР станом на червень 1941 р. Окрім цього, вони поширюються на Молдавську РСР, південні області Білоруської РСР (Брестська, Гомельська, Пінська і Поліська) та південні повіти Румунії (Дорохой, Камплуг, Радауці, Сучава), які у вказаний період входили до складу досліджуваних окупаційних утворень.

Новизна полягає у створенні комплексного наукового дослідження актуальної проблеми – розкриття особливостей реалізації політики окупаційної влади в окремих адміністративно-територіальних одиницях України в 1941–1944 рр.

Уперше:

– комплексно вивчено історіографію проблеми особливостей реалізації окупаційної політики в адміністративно-територіальних одиницях, що мають свою чітку періодизацію;

– до наукового обігу введено значну кількість маловідомих архівних документів, що дають змогу комплексно та системно вивчити окупаційний режим в адміністративно-територіальних одиницях, що знаходились під владою Румунії;

– за допомогою компаравістики виокремлено специфіку окупаційного режиму в адміністративно-територіальних одиницях: Рейхскомісаріаті “Україна”, дистрикті “Галичина”, “зоні військової адміністрації”, губернаторствах “Бессарабія”, “Буковина”, “Трансністрія”. Доведено, що окупація України мала свої особливості та не була ідентичною всій території СРСР, як це довгі роки трактувалось радянською історіографією;

– проаналізовано нормативно-правові документи щодо реалізації політики в німецьких та румунських зонах окупації, що дало можливість визначити особливості кожної адміністративно-територіальної одиниці України воєнного часу.

Дістало подальшого розвитку:

– дослідження використання українського “людського ресурсу” німецькими та румунськими загарбниками;

– вивчення специфіки фінансових систем окупаційних утворень;

– розкриття та порівняння здійснення окупаційної політики відносно двох зон – німецької (Рейхскомісаріат “Україна”, дистрикт “Галичина”, “зона військової адміністрації”) та румунської (губернаторства: “Бессарабія”, “Буковина”, “Трансністрія”).

Уточнено:

– дослідження структури та вертикалі управління кожної адміністративно-територіальної одиниці – від політичного центру

країни-окупанта до найнижчих місцевих органів влади, тим самим виявлено відмінності функціонування органів управління окупаційних утворень;

– трансформаційні зміни політики німецьких та румунських загарбників, особливості її реалізації у напрямках економіки, використання трудового ресурсу, Голокосту, освітньо-релігійної сфери кожного окупаційного утворення.

Теоретичне та практичне значення дослідження зумовлене його комплексним характером і відповідністю сучасним потребам суспільного розвитку України. Введений до наукового обігу масив оригінальних архівних документів, теоретичні міркування, порівняльна характеристика окупаційних режимів у кожній адміністративно-територіальній одиниці. Сформульовані основні положення та висновки можуть бути використані при підготовці монографічних праць або їх розділів з проблеми окупаційного режиму в Україні, написанні узагальнюючих підручників з історії України, при розробці спецкурсів із поглибленим вивченням окупаційного режиму, у практичній викладацькій роботі, а також у музейній практиці.

Теоретико-методологічна база дослідження зумовлена сучасними підходами до історичного пізнання та ґрунтується на загальнонаукових принципах і методах.

Принцип історизму є в роботі основоположним. Він використовується для розгляду: 1) формування окупаційних утворень у німецькій та румунській зонах окупації поетапно; 2) нормативно-правових засад та їх еволюційних змін у юридичних документах; 3) експлуатаційної політики в економічній та гуманітарній сферах, стану сільського господарства і промисловості, а також здійснення Голокосту німецькими та румунськими окупантами в окремих окупаційних утвореннях з 1941 аж до 1944 р.

Використання *принципу об'єктивності* дозволило отримати цілісну картину як у німецькій та румунській зонах окупації, так і правдивого аналізу всього адміністративно-територіального поділу

України впродовж 1941–1944 рр. Цей принцип покладено в основу наукового дослідження як головний напрям правдивого відтворення історичної дійсності в її різноманітності й багатовекторності у сукупності як позитивних, так і негативних проявів саме тому, що довгий час радянськими істориками окупована Україна трактувалась як єдина територія, де політика загарбників була однаковою. Він використаний також при аналізі історичних джерел, що відтворюють події і процеси зазначеного періоду правдиво. Незалежно від суджень, світоглядних і суспільно-політичних орієнтацій, він дозволив максимально достовірно відтворити політичне, економічне, освітньо-духовне становище України без перекручень у кожному окупаційному утворенні.

Системний принцип дозволив глибоко вивчити окупаційний режим та політику структур влади на території України, також виявити специфіку його здійснення в окремих адміністративно-територіальних утвореннях цього часу. Принцип допоміг розкрити цілісно об'єкт дослідження, а також виявити основні закономірності виникнення й трансформаційні зміни режиму в територіальних утвореннях України в управлінському, економічному та гуманітарному напрямках. Він використаний при аналізі структури управління окремих окупаційних утворень та встановленні загальних і специфічних рис політики загарбників.

Принцип всебічності, посилаючись на всеосяжне пізнання предмета дослідження, дозволив глибоко проаналізувати фінансову систему, сільське господарство, промисловість, експлуатацію “людського ресурсу”, Голокост, освіту та релігію в окупаційних утвореннях в усій складності їх взаємозв'язків. Саме багатовекторність вивчення всіх сторін функціонування територіальних утворень і сприяли виявленню особливостей реалізації окупаційної політики в німецькій та румунській зонах окупації.

Принцип комплексності передбачає взаємозумовлений та взаємоузгоджений розвиток системи як єдиного організму, що забезпечував життєдіяльність окупованої України в цілому та

адміністративно-територіальних одиниць зокрема. Він також передбачає розгляд політичного, економічного, управлінського, соціального, освітнього та духовного стану окупаційного режиму окремо в кожній адміністративно-територіальній одиниці як єдиного цілого.

Реалізація наукових принципів і підходів досягається використанням відповідних наукових методів. Загальнонаукові *методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції* використано при опрацюванні історіографії проблеми, джерельної бази, під час дослідження основних складових дослідження. *Діалектичний метод* сприяв висвітленню подій і явищ окупаційного режиму з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків для окремих адміністративно-територіальних одиниць. *Метод періодизації* використано при виділенні етапів і періодів політики німецьких та румунських загарбників у економічній, експлуатаційній, освітній та духовній сферах, відносно кожного окупаційного утворення. *Метод узагальненого умовиводу* використано для формування наукових висновків дослідження. *Формально-юридичний метод* дозволив виокремити гілки влади окупаційних утворень. *Метод тлумачення нормативно-правових актів* використано для аналізу та розкриття змісту законів, розпоряджень, наказів органів влади окупаційних утворень.

При написанні роботи були залучені спеціальні історичні методи дослідження: *конкретно-пошуковий* (аналіз і систематизація джерел і літератури); *історико-порівняльний* (зіставлення політичного, економічного і культурного становища різних адміністративно-територіальних одиницях з метою виявлення їх сутності та особливостей); *історико-системний* (уявлення кожної адміністративно-територіальної одиниці як цілісного утворення з відповідним розглядом, аналізом, оцінюванням політичного, економічного освітньо-культурного розвитку кожного); *синхронного аналізу* (виявлення особливостей реалізації окупаційної політики в адміністративно-територіальних утвореннях, специфіки діяльності органів управління щодо

економічної та гуманітарної сфер); *періодизації* (становлення та розвиток окупаційних утворень у часовій послідовності з 1941 до 1944 р. та виявлення змін у політиці окупантів). Використання всіх вищезгаданих методів допомогло викласти події у чіткій послідовності та логічній завершеності.

Застосування цих принципів та методів забезпечує відсутність заангажованих підходів та вибіркового аналізу зібраної емпіричної бази дослідження. Вони дозволили репрезентувати цілісну картину окупаційного минулого України в окремих адміністративно-територіальних одиницях протягом 1941–1944 рр.

Розділ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТА ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

В історіографії питання виникнення й функціонування окупаційної влади та її політики в утворених німецькими і румунськими загарбниками адміністративно-територіальних одиницях на території України, на нашу думку, слід виділити два періоди – радянський та сучасний, що у свою чергу поділяються на п'ять етапів:

- 1) Радянський: 1941 – кінець 80-х рр. ХХ ст.
 - 1941-1944 рр.
 - 1944 – початок 50-х рр. ХХ ст.
 - Середина 50-х – кінець 80-х рр. ХХ ст.
- 2) Сучасний: початок 90-х рр. ХХ ст. і триває до сьогодні.
 - 90-ті рр. ХХ ст.
 - Кінець 90-х рр. ХХ ст. – сьогодні.

Перший період історіографії проблеми охоплює роки існування СРСР. Тут головне місце посідає радянська (марксистсько-ленінська) методологія пізнання, дослідження та розкриття окупаційного режиму. *Перший етап* радянської історіографії охоплює 1941-1944 рр. Він характеризується появою наукових досліджень, присвячених окупаційному режиму, яким притаманна винятково описовість подій. Праці, в яких тією чи

іншою мірою порушена проблема специфіки окупаційного режиму в окремих адміністративно-територіальних одиницях, з'явилися під час окупації та мають вигляд брошур.

Відзначимо, що це не лише радянські, а й праці німецького та українського (націоналістичного) походження різноманітної тематики.

Німецькі видання (українською та російською мовами) мали агітаційно-пропагандистський характер та слугували меті задоволення виконання економічних планів на окупованій території. Найповніше регіональні особливості німецької окупаційної політики розкривалися в цей час у публікаціях про стан сільського господарства. Праці М. Семеновича, Б. Галевича та К. Мацієвича містять поради селянам-індивідуальникам дистрикту “Галичина” з питань ефективного господарювання з метою отримання максимальних урожаїв, для здачі необхідних сільськогосподарських контингентів¹. У цей самий час у публікації “Що ти знаєш про земельний лад?” (1942 р.) розкривається організація сільського господарства Рейхскомісаріату “Україна” на основі “земельних законів А. Розенберга”, що декларували перехід від колективного до індивідуального господарювання на селі².

Переважна більшість німецьких брошур присвячувалась проблемі “виїзду” українського населення для роботи в сільському господарстві та промисловості Третього рейху³. Явних особливостей здійснення цієї політики в них не прослідковується, однак вони містять окремі вказівки для дистрикту “Галичина”, Рейхскомісаріату “Україна” чи “зони військової адміністрації”.

Значне місце посідали видання з пропаганди вільного трудового життя українського народу в “Новій Європі” без “єврейської загрози” під справедливим керівництвом нацистської Німеччини, очолюваної фюрером-визволителем А. Гітлером⁴. Зважаючи на їх призначення, питання напряму політики щодо окремих адміністративно-територіальних одиниць свідомо не порушувалось.

Брошури, що виходили друком у румунській зоні окупації,

зокрема, у губернаторстві “Трансністрія”, присвячувались розбудові румунського національного й культурного життя на цій території⁵. Їх аналіз вказує на те, що на захоплених українських землях румунська окупаційна влада дбала про збереження мінімального культурного та життєвого рівня місцевого населення, одночасно здійснюючи його румунізацію.

У свою чергу в радянських та українських брошурах описувався загальний стан українських територій під ворожою окупацією. Радянські автори ставили за мету викрити страшний, злочинний, нелюдський, кривавий режим, встановлений у загарбаній фашистами Україні. Саме в них була зроблена перша спроба осмислення того, що відбувається на окупованій території. Однак, всі брошури мали науково-публіцистичний характер, адже їх завдання полягало у мобілізації патріотичних сил українського народу для боротьби на фронті. Характерна ознака цих брошур – описовість подій на окупованій території, класовий підхід та героїзація радянських людей, які боролися з окупантами. Поясненням цього можуть бути ті факти, що джерельною базою для їх написання стали усні свідчення очевидців, розвіддані, інформація радянського Інформбюро та офіційне тлумачення подій партійною верхівкою.

Основною темою радянських видань стало викриття злочинів окупантів на території України, що зводились до таких проблем: розбій та грабунки мирного населення, звірства й знущання окупантів над представниками Комуністичної партії⁶; тотальне знищення військовополонених і цивільного населення⁷; впровадження рабсько-кріпосницької системи на селі для українського народу⁸; грабунок окупантами народного господарства і цивільного населення⁹; вигнання цивільного населення на німецьку каторгу¹⁰. Розгляд цих тем здійснювався доволі однобоко. Використані у брошурах факти ґрунтувалися на розкритті звірств, грабунків, руйнуванні та інших безчинствах окупантів на захопленій території України.

У загальних дослідженнях С. Галаджиєва, К. Дубини,

Л. Паламарчука розкривався режим окупації на конкретних фактах діянь німецьких та румунських загарбників, що описували згадані вище сюжети¹¹. Слід наголосити на тому, що радянські автори не порушували питання особливостей окупаційної політики в адміністративно-територіальних одиницях і вказували на Україну як на єдину територію.

Окремо необхідно виділити брошури, де поверхнево розглядались військово-стратегічні, економічні та ідеологічні плани нацистської Німеччини щодо Радянського Союзу в цілому та України зокрема. У них розкривалась суть нацистської ідеології, однак автори доводили, що під її впливом гітлерівці здійснювали свої криваві злочини на окупованій території СРСР. Аналіз праць В. Василенка, М. Ємдіна та Б. Фогараша засвідчує, що ідеологічною метою війни було знищення українського народу, захоплення та колонізація його території, однак таке майбутнє очікувало всі народи Радянського Союзу¹². У публікації А. Леонтьєва “Зеленая папка Геринга” (1942 р.)¹³ розкриваються економічні плани нацистів у загальному контексті. Економіка УРСР займала в них важливе місце, оскільки мала забезпечувати німецькі війська на “східному фронті”. У праці М. Телченова “Крушение германской стратегии” (1943 р.)¹⁴ розкривається військово-стратегічні плани та операції групи армій “Південь”, що окупувала Україну.

Неодмінно слід виокремити публікації представників українського національно-визвольного руху, що за радянської влади належали до “ворожих”, або “зрадницьких”. Пояснення цьому знаходимо в їх аналізі. Так, в праці О. Степового вказується, що представники розглядали можливість співпраці з німецькими окупантами в побудові Незалежної Соборної Української Держави¹⁵. Праця І. М. Коваленка “Цілі та методи німецької імперіалістичної політики на окупованих теренах” (1943 р.)¹⁶ є однією із тих, де аналізується суть та зміст окупаційного режиму. У ній автор вперше порушує проблему створення адміністративно-територіальних формувань на просторі СРСР та намагається

висвітлити політичний стан України у системі німецьких окупаційних утворень. Однак основний масив інформації зосереджувався на розкритті злочинів окупантів: розчленування території; експлуатація і соціальний гніт населення; ліквідація культурно-освітніх осередків, церкви, громадських організацій, преси; знищення свідомого українського елемента та ін.

Другий етап історіографії проблеми бере початок від 1944 року – звільнення території України від німецьких та румунських окупантів і завершується початком 50-х років ХХ ст. Для цього часу характерним є збір документів та інформації про період окупації (трофейні документи, усні свідчення). Вони підлягали систематизації, класифікації, аналізу та осмисленню періоду війни та були використані науковцями при написанні змістовних праць. З'являються перші публікації, що вийшли після звільнення території України: повідомлення Надзвичайної Державної Комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, збірники документів про окупацію в окремих областях УРСР тощо. На їх основі були створені ґрунтовні наукові дослідження, які призводили до появи власної української концепції вивчення окупаційного режиму. Однак, у цей час у Москві провідні радянські історики та партійні діячі, займаючись вивченням періоду війни, “впроваджували” загальнорадянську концепцію розкриття режиму окупації¹⁷.

Після звільнення території України, злочини, вчинені німецькими та румунськими окупантами, досліджувалися українськими радянськими науковцями. Пovoєнні праці розкривають окупаційний режим за такими тематичними напрямками: злочинні діяння окупаційної влади щодо місцевого населення; безправне становище українців під владою окупантів; намагання фашистських окупантів та їх посібників відновити дореволюційні та феодально-кріпосницькі порядки на загарбаних територіях; знищення політичного та соціального устрою СРСР; німецька колонізація українських земель; економічне пограбування; нещадна експлуатація населення країни. У працях

радянських дослідників другої половини 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст. виникає тлумачення періоду перебування під владою німецьких та румунських загарбників як “тимчасова німецько-фашистська окупація України”¹⁸.

Регіональний напрям історіографії цієї проблеми посідає важливе місце, адже розкриття окупаційного режиму обмежується окремо взятою областю або територією України. Так, друкувалися праці про розслідування злочинів окупантів у окремих населених пунктах, районах чи областях; повідомлення Надзвичайної державної комісії про збитки; хронологічні довідники про окупацію областей; праці, присвячені річниці визволення окремих територій від загарбників; збірники документів про історію областей України під час окупації. Про відмінність політики окупантів у них майже не згадується, однак, подається інформація про включення областей до окремих адміністративно-територіальних утворень.

Аналіз наукових досліджень другої половини 40-х – початку 50-х років ХХ ст. дозволяє дійти висновку, що саме в цей час найбільше праць присвячувалось вивченню окупованих територій, які входили до Рейхскомісаріату “Україна”, а саме: Київщини, Полтавщини, Рівненщини, Житомирщини, Хмельниччини, Херсонщини та ін¹⁹. У цих працях міститься лише згадка про включення їх територій до складу РКУ під управлінням жорстокого ката Е. Коха, який прагнув перетворити Україну на німецьку колонію. Висвітлення окупаційного режиму зводилось до викриття військових злочинів нацистів у Бабиному Яру та інших великих місцях знищення населення, викриттю кріпосницької суті “земельних законів А. Розенберга”, розкриттю хижачьких методів депортації населення на роботу до рейху, показу методів грабування і знищення сільського господарства німцями під час відступу та руйнування культурних закладів. Найбільш ґрунтовно ці теми окреслюються в працях В. Бегеми “Злочини німців і народна боротьба на Ровенщині” (1945 р.) та К. К. Дубини “778 трагічних днів Києва” (1945 р.), що містить значний матеріал регіонального значення.

Початок вивчення окупаційного режиму в “зоні військової адміністрації” також припадає на другу половину 40-х – початок 50-х років. Найбільше вона представлена науковими дослідженнями по Харківщині, Чернігівщині та Донбасу²⁰. У цих працях є згадка про те, що ці території протягом періоду окупації входили до особливої воєнної зони, управління якою здійснювалось вищим командуванням групи армій “Південь”. Зважаючи на це, радянські дослідники робили акцент на жорсткому управлінні на цих територіях. Тематика праць повторювала попередні напрями вивчення, а саме: знищення цивільного населення німецькими каральними загонами – поширеною була практика спалення ними окремих сіл, фізичний примус при депортації населення до рейху, пограбування територій через намагання окупантів налагодити видобуток вугілля в Донбасі та відновлення великих промислових підприємств. Найбільш об’єктивною є праця О. Іонова “Злочинства німців у Донбасі” (1946 р.), що хоч і містить ідеологічні штампи, однак, розкриває весь спектр нацистської політики. Інші дослідження мають значний фактологічний матеріал лише місцевого характеру.

Вивчення окупаційного режиму в дистрикті “Галичина” розпочато у другій половині 40-х років. З територій, що входили до його складу, найбільш глибоко вивчена Львівська область²¹. Тут виписані питання перетворення західноукраїнських областей на ДГ, що був відірваний від інших українських територій та приєднаний до складу “польського” Генерал-губернаторства. Зважаючи на це, розкриття окремих проблем мало унікальні особливості. Наприклад, знищення населення відбувалося в “таборах смерті” у Львові, Яворові та інших містах. Пограбування сільського господарства проводили на основі продовольчих контингентів. У наборі та вивезенні “робочої сили” до рейху звинувачувались “націоналістичні прислужники” окупантів. Крім того, населення Галичини засуджувалось за співпрацю з німецькою владою, аргументуючи це створенням дивізії СС “Галичина”.

Аналіз видань цього періоду переконує, що в цей час

недостатньо були досліджені області, що знаходились у румунській зоні окупації. Так, серед українських територій, що входили до губерна́торства “Трансністрія”, найбільш дослідженою є Одеська область²². У працях йдеться про передання Румунії як винагороду за участь у війні проти СРСР Третім рейхом території міжріччя Дністра та Південного Бугу, на якій було створене губерна́торство під назвою “Трансністрія”. Румуни встановили тут своє панування, що зводилось до економічного грабунку цієї території, а масові знищення населення відбувались у таких спеціальних таборах як Богданівка та Доманівка. Вони також встановили національний гніт для українців, росіян та молдаван, що супроводжувався відкритою румунізацією.

У цей час кілька праць розкривають особливості окупаційного режиму території Чернівецької області, що входила до складу губерна́торства “Буковина”²³. В них висвітлюється теми: захоплення румунськими військами території Північної Буковини та перетворення її на провінцію під контролем Румунії; криваві розправи над радянськими активістами і єврейським населенням; відновлення румунських порядків і підрахунку збитків, завданих окупацією. Най змістовнішою з них є праця А. А. Чернушенка “Боротьба трудящихся Чернівецької області проти німецько-фашистських окупантів у період Великої Вітчизняної війни” (1951 р.).

Українські придунайські території, що під час окупації входили до губерна́торства “Бессарабія”, представлені лише одним хронологічним довідником, в якому містилася інформація про захоплення румунськими військами та наведені окремі факти знищення місцевого населення²⁴. Науково-теоретичні праці по цьому регіону в зазначений період відсутні.

Використовуючи теоретичні напрацювання вищезгаданих авторів та зібрані окупаційні матеріали, у цей період були написані ґрунтовні наукові дослідження, що сприяли появі радянсько-української концепції вивчення окупаційного режиму. Відзначимо, що українські радянські історики професійно вивчали цю тематику

при відділі окупаційного режиму та воєнної економіки у межах діяльності Комісії з історії Великої Вітчизняної війни в Україні, створеній при АН УРСР у 1942 р. Перші спроби наукового осмислення проблеми та вироблення концепції війни, стану українських земель під нацистською окупацією були зроблені саме дослідниками цієї комісії. Так, П. Г. Городній, який в праці “УРСР у роки Великої Вітчизняної війни”²⁵ (1946 р.) характеризує встановлений на території України окупаційний режим як терористичний, грабіжницький і антиукраїнський. Серед важливих тем, які розкриває автор, це – встановлення рабсько-кріпосницького режиму на загарбаній фашистами території; вигнання людей на каторгу до Німеччини; руйнування народного господарства республіки; знищення радянських патріотів і масові вбивства цивільного населення; політика колонізації України тощо. Однак, незважаючи на значний фактаж, тут навіть не згадується про утворення окремих адміністративних одиниць та відмінності окупаційної політики в них.

Кроком вперед у вивченні окупаційного режиму стало дослідження Л. Н. Воробйова “Система гноблення українського народу німецько-румунськими окупантами”²⁶ (1948 р.), що є першим, яке присвячується окупаційному режиму, встановленого німецькими та румунськими загарбниками на території України. У ньому вперше розкривається питання створення адміністративно-територіальних одиниць та особливостей функціонування їх апаратів управління, а також розкрито підневільну працю, стан сільського господарства, промисловості, торгівлі, культури. Особливістю праці є те, що в ній румуни визнаються як окупанти території Української РСР та розкрито їх політику в її південно-західних регіонах. Разом з цим, дослідження містить ідейно-політичні підходи у вивченні періоду війни, що не дало автору можливості розкрити проблему повною мірою.

Особливий інтерес викликає дослідження В. Котова “Україна в завойовницьких планах німецько-фашистських загарбників”²⁷ (1947 р.), який на основі аналізу німецьких джерел розкриває

особливості окупаційної влади. Він стверджує, що Україна завжди посідала помітне місце в експансіоністських планах Німеччини на сході Європи. Посилаючись на заяви керівників Третього рейху в міжвоєнний період, автор наголошує, що Німеччина виношувала плани загарбання українських територій задовго до початку війни. Розглянуті дослідником положення “Зеленої папки Герінга” та окремі директиви окупаційної влади на території України доводять, що німецькі загарбники прагнули перетворити її на колонію.

На цьому етапі з’явилися дослідження, присвячені окупаційному режиму в окремих областях чи районах України: О. А. Стрельцова – про Житомирщину; О. В. Роздіна – Тернопільщину; Д. Стріхи – Лубенщину²⁸ та ін. Зазвичай, у них порушувались проблеми організації управління окупованої області, масового терору, грабежу і експлуатації цивільного населення, знищення радянських євреїв, насильницька депортація на німецьку каторгу, руйнування і грабунок сільського господарства та промисловості, знищення надбань соціалістичної культури (освіта, мистецтво, література, медицина) тощо. Об’єктом уваги дослідників також стали: масові винищення мирного населення і військовополонених (дисертація І. Т. Халепо); форми і методи експлуатації населення (стаття І. Д. Литвинова); вигнання населення на роботу до фашистської Німеччини та їх становище на чужині (дисертація Т. Лефтерової)²⁹. Розглянуті вище фахові публікації лише вказували на існування специфіки окупаційної політики в окремих адміністративно-територіальних одиницях. Крім того, слід наголосити, що вони були підготовлені до друку, але не видрукувані, адже їх зміст не вписувався у тогочасну концепцію висвітлення періоду Другої світової війни.

Крім того, членами Комісії проводився збір трофейних німецьких документів, окупаційних періодичних видань, свідчень про злочини німців та румунів на захопленій українській території. У результаті цього в обласних центрах та при Інституті історії АН УРСР були підготовлені збірники документів, в яких викривалися злочини німецьких окупантів як регіонального, так і

загальноукраїнського масштабу³⁰. Однак, через посилення радянської ідеології у розкритті питань окупаційного режиму зазначені праці потрапили до архівів, оскільки їх результати і висновки суперечили офіційним висновкам загальнорадянської концепції вивчення війни.

У першій половині 50-х років ХХ ст. починає утверджуватись єдина радянська концепція дослідження та розкриття питань Другої світової війни. Тотальна радянська заідеологізованість суспільства вплинула на те, що тематика наукових досліджень була поставлена під контроль партії та держави. У цей час заборонялись висвітлення окремих сюжетів війни, як, наприклад, життя цивільного населення під окупацією, національно-визвольний рух та ін. Значний вплив на дослідження окупаційного режиму і війни у цілому мала праця Й. В. Сталіна “О Великой Отечественной войне Советского Союза”³¹ (1948 р.), положення якої стають ідеологічним еталоном для всіх висновків наукових досліджень вказаного періоду.

У цей посилюється ідеологічний тиск сталінського репресивного апарату проти “внутрішніх ворогів народу”. Відповідно починає згортатися діяльність осередків досліджень українських істориків у вивченні та розробці концепції війни, а замість цього утверджується єдина концепція окупаційного режиму та війни у цілому. Прикладом може слугувати доля збірника “Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні”³², що вийшов у 1951 році. Через “перегляд” концепції висвітлення подій війни та окупаційного режиму видані у ньому матеріали виявились “суперечливими” та “небажаними”. Відразу ж після виходу у світ збірник потрапив до списку заборонених видань і майже весь тираж було знищено³³.

Третій етап першого періоду історіографії проблеми охоплює хронологічні межі середини 50-х – кінця 80-х рр. ХХ ст. Він характеризується виразною домінантою загальнорадянської концепції дослідження війни і окупаційного режиму, виключно у загальносоюзному контексті. Українські радянські дослідники мали суворо дотримуватись обрання тем, які б не суперечили радянській

ідеології, що визначалась у партійних верхах. Саме тому найбільш дослідженими в цей період стали наступні тематичні напрями – провідна роль Комуністичної партії в організації боротьби проти фашистських загарбників³⁴, партизанський і підпільні рухи³⁵ та всенародна боротьба українського народу проти німецько-фашистських загарбників³⁶.

Проблемі викриття злочинної суті фашистської ідеології присвятили свої праці М. В. Коваль (1964 р.), А. А. Галкін (1967 р.), А. С. Бланк (1974 р.), В. С. Коваль (1989 р.), що у дозволеніх межах проаналізували ідеологію гітлерівців, за якою вони вважались єдиною у світі “вищою расою”, а інші – “нижчими” або “неповноцінними”³⁷. У цей же час побачили світ дослідження, що на загальносоюзному рівні викривали злочинну суть німецьких загарбницьких планів “Барбаросса” та “Ост”. Праці Л. О. Безименського (1973, 1978 рр.), А. Ф. Носкової (1980 р.), Д. Е. Мельникова, Л. Б. Чорної (1987 р.) визначають лише український сегмент у складі вказаних планів³⁸.

Упродовж 60-80 років ХХ ст. тему звірстві злочинів німецько-фашистських окупантів і їхніх прибічників на українських землях ґрунтовно розкрили М. В. Коваль (1965 р.) і Т. С. Першина (1985 р.)³⁹. Проблема руйнування та грабунку окупантами економічно-промислового потенціалу України знайшла висвітлення у працях М. М. Загорулька та А. Ф. Юденкова (1974, 1980 рр.)⁴⁰. Разом з цим, розкриттям економічних планів німецьких окупантів та методів їх здійснення на території України опікувались Л. В. Кондратенко (1980 р.) і В. М. Немятий (1980 р.)⁴¹. Проблему сільського господарства досліджували С. П. Лаута (1965 р.) та Ю. В. Арутюнян (1970 р.)⁴². У праці С. П. Лаути “Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни” ґрунтовно розкрита політика нацистів щодо експлуатації українського селянства та здійснення максимальних вивезень продукції сільського господарства до рейху, а також її поставок вермахту.

Працям цього періоду притаманна партійно-радянська

ідеологічна спрямованість, ілюстративність опису режиму окупації, вузькість змісту та декларативна обмеженість висновків.

Яскравим прикладом наукових інтерпретацій історичних досліджень окупаційного режиму цього періоду є фундаментальні колективні праці українських істориків: “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу” в трьох томах, сьомий том “Історії Української РСР”: “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр.” та восьмий том “Истории Украинской ССР”: “Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945)”⁴³. У цих та інших наукових доробках щодо розкриття окупаційного режиму вказується, що “...захопивши Україну німецькі загарбники та їхні помічники почали встановлювати кривавий так званий новий порядок кріпосницького режиму, ґрунтований на жорстокому терорі, масовому знищенні мирного населення, гнобленні трудящих та знищенні соціалістичної культури. Такий режим насаджувався окупантами на інших загарбаних територіях Радянського Союзу”⁴⁴. Згідно з цим українські історики на прикладах масових вбивств і політики окупаційного терору доводили, що окупаційний режим у цілому в Українській РСР та її окремих регіонах був такий самий, як і в СРСР незалежно від адміністративно-територіальних одиниць.

Узагальнюючі монографії українських радянських істориків Н. І. Супруненка (1956 р.), К. К. Дубини (1967 р.) І. М. Кравчука (1972 р.) та В. І. Клокова (1979 р.) з історії УРСР періоду Другої світової війни на теоретичному рівні не виходили за межі домінуючої радянської концепції та мали описово-декларативний характер викладу окупаційного режиму⁴⁵. Використаний авторами фактаж обмежується територіями західної, центральної та східної України, без будь-якого натяку на особливості впровадження політики загарбників в окремих регіонах.

Впродовж 50-80-х років ХХ ст. в УРСР публікуються збірники документів, присвячені Великій Вітчизняній війні та окупаційному режиму, а саме: “Німецько-фашистський окупаційний режим на

Україні”, “Історія застерігає!” та “Радянська Україна в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945”, де вперше до наукового обігу введено документи німецького командування, накази та розпорядження окупаційної цивільної адміністрації. У порівнянні з аналогічним тематичним збірником, виданим у 1951 р., в них були відсутні румунські окупаційні документи. Однак, незважаючи на це, вони довгий час залишались єдиними доступними джерелами вивчення окупаційного режиму в Україні.

З огляду на “радянське трактування” та догматичні підходи у вивченні режиму окупації проблема специфіки політики загарбників в окремих адміністративно-територіальних одиницях відносилась до заборонених та “неактуальних” для розкриття.

Слід відзначити, що у 50-80-ті рр. ХХ ст. регіональна тематика окупаційного режиму в межах областей України вивчалась досить активно. У працях істориків цього періоду порушувались проблеми оборонних боїв 1941-1942 рр., режиму окупації, партизанський та підпільний рухи, визвольні бойові операції та відновлення економіки краю. Аналіз регіональних досліджень дозволяє стверджувати, що вивчення особливостей окупаційної влади в окремих адміністративно-територіальних одиницях мали обмежений характер. За підрахунками автора, найбільша їх кількість присвячувалась Рейхскомісаріату “Україна”. Це праці П. Н. Ємець, О. П. Самійленка (1965 р.), К. І. Познякова (1985 р.), Д. Ф. Романова (1985 р.), Л. І. Павленка (1985 р.), О. Г. Михайлюка (1988 р.), Ю. К. Голобородька (1989 р.)⁴⁶. В них домінуючими темами є: масові знищення мирного населення та військовополонених; депортація населення на каторжні роботи; заходи окупантів щодо економічного пограбування України. Найціннішою у цих працях є інформація про створення РКУ і генеральних округів, а також його органів управління – різного роду управ. Ґрунтовнішими з них є дослідження Л. І. Павленка “Непокоренная земля Киевская”, К. І. Познякова “Грозные версты. Днепропетровщина 1941-1945 гг.” та О. П. Самійленка “Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни”, в яких через економічну політику

окупантів та боротьбу радянських патріотів проти неї, простежуються особливості аграрної та промислової політики нацистів.

У 50–80-ті рр. виходять друком праці, в яких розкривається окупаційний режим дистрикту “Галичина”. Дослідження присвячені областям, що входили до його складу, були написані дослідниками М. Хвостіним (1957 р.), К. М. Васютою (1960 р.), В. Б. Самариним (1965 р.), В. В. Машотасом (1970 р.), Л. О. Каніщенком, В. П. Шкварецем (1972 р.), О. О. Чорновим (1972 р.), І. К. Васютою, (1978 р.), В. П. Чугайовим (1979 р.)⁴⁷. Кожна з них має згадку про перетворення чотирьох західноукраїнських областей (Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Тернопільської) в ДГ, його відмежування від інших територій Української РСР та приєднання до “польського” Генерал-губернаторства під керівництвом Ганса Франка. Однак домінуючими темами залишаються: питання масових знищень цивільного населення і військовополонених; депортація цивільного населення на роботу; економічна експлуатація. Водночас, подаються поверхові особливості окупаційної політики в цьому регіоні, а саме: повернення землі колишнім власникам, перетворення колгоспів на “лігеншафти”, передача підприємств у власність німецьких промисловців, привілеї для німців у вигляді окремих житлових будинків, магазинів, кафе, ресторанів тощо. Наукові доробки К. М. Івасюти “Становище селян західних областей Української РСР у роки Великої Вітчизняної війни” та В. В. Машотаса “Грабіжницька економічна політика гітлерівських окупантів у Галичині в 1941-1944 рр.”, на достатньому рівні розкрили особливості економічного становища Галичини під німецькою окупацією, де глибоко досліджується стан сільського господарства й промисловості.

Історичні праці, в яких розкриваються особливості південно-східних областей України, що в період окупації перебували під військовою адміністрацією, здебільшого розкривали партизанський та підпільний рухи в Східній Україні. Однак, праці С. Є. Голикова, Г. М. Складнева (1960 р.), М. С. Чуприни, Ю. Я. Сіментова

(1969 р.), С. П. Булкина, С. М. Миронова (1972 р.), Н. Ф. Хорошайлова (1982 р.) містять деяку загальну інформацію про особливості окупаційного режиму в Донецькій, Луганській, Харківській та Чернігівській областях⁴⁸. Теоретичні напрями вивчення режиму окупації у названих вище наукових студіях залишаються незмінними у порівнянні з 40-50-ми роками, а саме: масові знищення мирного населення і військовополонених та спроба німецьких загарбників відновити видобуток вугілля на території Донбасу. Разом з цим, праці С. Є. Голикова “Трудящиеся Харьковской области в Великой Отечественной войне” та Ф. Хорошайлова “Донбасс непокоренный” містять окремі згадки про функціонування німецьких військових органів управління і каральних загонів СС.

Проблема окупаційного режиму територій, що перебували під румунською окупацією у 60-80-ті рр. залишалась малодослідженою. Це можна пояснити тим, що після завершення Другої світової війни Румунія потрапила під радянський вплив і до початку 90-х років ХХ ст. знаходилась у блоці країн, в яких “переміг” соціалізм і були встановлені прорадянські уряди. Саме тому розкриття “румунського варіанту” окупаційного режиму було небажаним. На загальносоюзному і всеукраїнському рівнях це питання свідомо замовчувалось, однак, на регіональному – розкривалось винятково у “дозволеніх” ідеологічних межах. Так, лише, згадки про губернаторство “Трансністрія” та німецько-румунських загарбників подають дослідники історії Одещини – О. Д. Борисов (1954 р.), Ф. Ф. Бойко (1963 р.), В. С. Егоров (1965 р.) та М. С. Канюка (1979 р.)⁴⁹. Порушені у цих працях питання не виходять за межі дозволеного. Це – масові вбивства цивільного населення та військовополонених, терор, грабунок народного господарства, які супроводжувалися тезою: про створення під румунським контролем так “званої “Трансністрії””.

Про окупаційний режим на території української Північної Буковини дізнаємося з досліджень В. М. Курила (1969 р.), С. І. Комарницького (1979 р.) та Б. С. Венкова (1985 р.)⁵⁰. Автори-

дослідники зосереджують увагу на масових вбивствах, терорі та грабунку мирного населення. Однак разом з цим подаються окремі факти про виникнення губернаторства “Буковина” під контролем Румунії; управлінський апарат, якого створений за румунським зразком; активну румунізацію культурного життя; ліквідацію соціалістичних здобутків та відновлення капіталістичних відносин.

Скромним є доробок досліджень війни на придунайських землях, представлений працею А. Д. Бачинського “Непокоренный Дунай” (1985 р.). Як і у попередніх працях, у ній домінують проблеми масових знищень населення, депортації молоді на роботу до Німеччини і Румунії, системний та організований грабунок народного господарства. У розкритті інших питань автор дотримується тези: “Політика загарбників була спрямована на ліквідацію соціалістичного устрою та заміну його на капіталістичний устрій”⁵¹. Цим пояснюється відновлення приватної власності у сільському господарстві та промисловості, а у культурному житті краю здійснювалась насильницька асиміляція, якою заборонялись будь-які прояви національного життя українського населення.

Окрім українських дослідників питанням румунського режиму окупації Бессарабії та “Задністров’я” (“Трансністрії”) опікувались молдавські дослідники І. Е. Левіт (1981, 1983 рр.) та С. О. Гратинич (1985 р.), праці яких мають значний фактичний матеріал, що зберіг свою актуальність і сьогодні⁵². Слід відзначити, що проблема особливостей окупаційної політики на молдавській території під владою румунів розкривалась ґрунтовніше, ніж інших регіонів.

Другий період історіографії розпочався із незалежністю України і триває до сьогодні. Це період відмови формування, розвитку та становлення україноцентричної концепції розкриття окупаційного режиму 1941-1944 рр., де в центр розкриття його проблем було поставлено об’єктивне розкриття “українського питання”, що дозволило подолати застарілі радянські концепції та стереотипи.

Перший етап другого періоду історіографії проблеми – це час

формування україноцентричної концепції історії війни та окупаційного режиму, який у хронологічних межах тривав протягом 90-х рр. ХХ ст. У політичному вимірі – це час розпаду Радянського Союзу, здобуття та утвердження Україною незалежності. В ідеологічному – крах панування радянської ідеології та формування української національної ідеї єднання українського суспільства. Для науковців – це час відкриття раніше засекречених архівних фондів, перш за все, трофейних документів німецьких та румунських окупантів, “суперечливих матеріалів” війни, що не відповідали раніше офіційним ідеологічним оцінкам. Для історичної науки – це особливий період відходу від радянських концепцій трактування подій історії, їх переосмислення, утвердження в історичній науці об’єктивізму та історизму. Це час “спроб і помилок” щодо переоцінки режиму окупації та створення нового, незаідеологізованого, україноцентричного підходу у вивченні проблеми історичного розвитку, в тому числі й періоду окупації. Однак, не все було так просто. Критика радянських підходів та відкриття нових архівних документів на початку 90-х рр. призвели до “крайнощів” у висвітленні окремих подій війни. Влучно про це висловився безпосередній учасник тих подій чернівецький історик П. Брицький: “В наш час, коли переглядаються оцінки тих чи інших історичних явищ історії України, у декого виникають сумніви, в тому чи був страшний окупаційний режим гітлерівців. А дехто навіть починає з’ясовувати, хто були справжніми визволителями України – німці чи більшовики”⁵³.

Важливу роль у формуванні україноцентричної концепції окупаційного режиму відіграли праці українських істориків діаспори: О. Субтельного (1991 р.), А. Жуковського (1992 р.) та В. Косика (1993 р.), що побачили світ у перші роки незалежності України⁵⁴. Їх поява у період коли ще не з’явилися об’єктивні історичні праці з історії Української держави, сприяла формуванню україноцентричних уявлень про режим окупації 1941-1944 рр. У дослідженнях цих авторів окупаційний режим вивчався по-новому

– без радянських догм та перекручень, а основна увага дослідників концентрувалась на вивченні умов життя українського народу під владою німецьких та румунських загарбників, патріотичній діяльності представників українського національно-визвольного руху, персоналій тощо. Особливістю цих праць стало визнання румунів за рівноправних окупантів південно-західної території України, розкриття адміністративно-територіального поділу України з поверховими відмінностями регіонів. Окрім цього, саме тут порушувались актуальні питання цієї проблеми: організація управлінського апарату в адміністративно-територіальних одиницях України, знищення євреїв і військовополонених, експлуатація сільського господарства та економіки, “остарбайтерство”, культурного життя, колаборації тощо.

Незаперечний вплив на процес утвердження нової концепції війни та окупаційного режиму відіграли наукові дослідження М. В. Ковалю середина 90-х рр. ХХ ст.⁵⁵. Дотримуючись позиції створення української національної історії не як окремої сторінки Радянської держави, а як незалежної держави, він один із перших виступив за об’єктивне висвітлення подій війни без їх заідеологізованості та політизованості. Головним елементом його концепції було переведення в центр наукового пошуку проблем “українського питання” в усіх вимірах та подіях Другої світової війни. Щодо окупаційного режиму, то він зосередив особливу увагу на ключових питаннях цієї наукової проблеми, а саме: колоніальне сприйняття гітлерівцями України та українців; запровадження рабсько-кріпосницького режиму; тотальне знищення єврейського населення та військовополонених; економічний грабунок природних багатств, економіки та особистої власності українців; вивезення та знищення культурних надбань українського народу; благодійна діяльність та порятунок українцями “приречених” на голодну смерть і фізичне знищення; проблема колаборації. Це справді сміливий крок у вивченні періоду режиму окупації на теренах України.

Слід зазначити, що у першій половині 90-х рр. ХХ ст. значного

наукового резонансу набула тема Голокосту українського єврейства періоду нацистської окупації. За сприяння єврейської діаспори виходять перші регіональні дослідження з цієї теми: С. Я. Єлисаветського (1991 р.), Ю. М. Ляховицького (1991 р.), Д. З. Стародинського (1991 р.), В. І. Короля, В. І. Кучера, Г. П. Магірина (1991 р.), Я. А. Хонігсмана (1993 р.), Ф. Я. Гровського⁵⁶ (1995 р.). На їх основі створені наукові студії, в яких розкривається нацистська політика Голокосту в масштабах всієї України. Це – дослідження А. Ю. Подольського “Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941-1944)” (1996 р.) та Ф. Л. Левітаса “Євреї України в роки Другої світової війни” (1997 р.)⁵⁷. У них вперше розкриваються відмінності здійснення Голокосту на територіях окремих адміністративно-територіальних одиниць. Прослідковується також відмінність між німецькою і румунською зонами окупації України. Так, якщо у першій проводилось планомірне та систематичне знищення єврейського населення, то в другій домінувало їх “повільне знищення” голодом.

У цей період з’являються праці, в яких розкриваються окремі сегменти німецької окупаційної політики. Наприклад, темам адміністративно-територіального поділу та функціонування окупаційних органів у них присвячені статті та дисертаційна робота В. П. Рекотова, в яких поверхово розкриваються відмінності управлінського апарату окупаційних утворень⁵⁸.

Вперше релігійний стан та діяльність українських Автономної і Автокефальної церков на окупованій території неупереджено і об’єктивно розкрив історик Ю. Волошин у монографії “Українська православна церква у роки нацистської окупації (1941-1944 рр.)” (1997 р.)⁵⁹. Крім того, він першим вказав на існування відмінностей релігійної політики в німецькій та румунській зонах окупації України.

У 1997 р. дослідниця Н. В. Антонюк присвятила працю культурному розвитку українського населення Холмщини, Підляшшя та Галичини, які впродовж 1939-1944 рр. входили до складу Генерал-губернаторства, де розкрила питання освіти, релігії,

театру та преси вказаних вище територій⁶⁰.

Інші теми, пов'язані з функціонуванням окупаційного режиму та адміністративно-територіальними утвореннями, в цей історіографічний період тільки починали вивчатися.

Дослідження наукової проблеми продовжилось загальними історичними працями, що створювались на основі україноцентричного принципу та сприяли розвитку і становленню історичної науки. У монографії Я. Й. Грицака “Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст.” поверхово розглядається питання специфіки окупаційного режиму. Порівнюючи його регіональні відмінності, автор дійшов висновку, що найжорстокішим він був у Рейхскомісаріаті “Україна”; трохи краще становище українців існувало в дистрикті “Галичина”; м'якшим за німецький був румунський режим у Північній Буковині, Бессарабії і “Трансністрії”⁶¹. Авторський колектив “Історії України”, беручи за критерій виявлення особливостей окупаційного режиму, взяли політичний стан українського населення в той період. Згідно з цим, з усіх “окремих одиниць” краще становище було у дистрикті “Галичина”⁶². Історики-дослідники війни І. І. Дробот, В. І. Кучер, П. М. Чернега в праці “Україна в Другій світовій війні” (1998 р.) ґрунтовно розкрили стан сільського господарства та промисловості під владою загарбників. До наукового обігу ними були введені нові матеріали з окремих проблем встановленого окупаційного режиму⁶³.

Другий етап другого періоду історіографії проблеми хронологічно охоплює період кінця 90-х рр. XX ст. – до сьогодні. Основне завдання, що постало перед українськими істориками в цей час, – це подолання стереотипів, штамів і нашарувань радянського періоду, відмова від застарілих підходів та оцінок подій окупації та війни в цілому. Це привело до переосмислення тем, що раніше розкривалися у вигідному ідеологічному напрямі для радянського партійного керівництва, а у 90-ті рр. були лише заявлені, без глибокого вивчення.

На цьому етапі виходять ґрунтовні праці сучасних істориків-

дослідників Другої світової війни, присвячені питанням окупаційного режиму в Україні. Так, у колективній монографії “Безсмертя. Книга пам’яті України 1941-1945 рр.” (2000 р.) за редакцією І. О. Герасимова здійснюється огляд управлінського апарату адміністративно-територіальних одиниць, розкриваються питання терору, долі військовополонених і “остарбайтерів” та економічного грабунку. Важливим є той факт, що в ній окремо розглядається питання політики сателітів Німеччини на території України. Зокрема, щодо діяльності румунської окупаційної влади наголошується, що головними її ознаками стали масові пограбування, заборона українських шкіл та румунізація⁶⁴.

Праця істориків І. К. Патриляка, М. А. Боровика “Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду” (2010 р.) присвячена суперечливим сторінкам історії цього періоду. На їх думку, в питанні виникнення особливостей політики окупантів у адміністративно-територіальних одиницях, значну роль відіграло управління. Так, у Рейхскомісаріаті “Україна” існувало тривладдя – Розенберг відповідав за адміністративну вертикаль, Герінг – за економічну експлуатацію, а Гімлер – за питання безпеки та знищення “небажаних елементів”; у “військовій зоні” вищим територіальним органом влади був вермахт; Галичина передавалась до складу і управління Генерального Губернаторства; частина українських земель була передана Румунії на постійне (Північна Буковина, Південна Бессарабія), або тимчасове управління (“Трансністрія”)⁶⁵.

Історики В. І. Кучер та О. В. Потильчак у праці “Україна 1941-1944: трагедія народу за фасадом Священної війни” (2011 р.) детально розкривають особливості використання нацистами трудового та економічного потенціалу українського населення у Рейхскомісаріаті “Україна” та “зоні військової адміністрації”⁶⁶.

У колективній монографії за редакцією О. Є. Лисенка “Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.” (2011 р.) зроблена спроба розкриття особливостей окупаційної політики в окремих адміністративно-територіальних одиницях. Тут акцент робиться на політико-управлінському стані цих утворень. Автори виявляють суттєві відмінності політики окупантів щодо сільського

господарства, промисловості, примусової праці, культури та освіти⁶⁷.

Політиці Третього рейху та його союзників на окупованих українських землях в роки Другої світової війни присвячена монографія І. С. Тарнавського (2012 р.)⁶⁸. В ній характеризується окупаційна політика німців, румун та угорців на українських землях у адміністративній, соціальній і національній сферах, однак питання особливостей адміністративно-територіальних одиниць майже не підіймається, окрім згадки, що “встановлений окупаційний режим у кожному такому регіоні мав певну специфіку в залежності від віддаленості фронту, расових та географічних чинників”⁶⁹.

Всі вищезгадані наукові праці спрямовані на подолання радянських концепцій і стереотипів у вивченні періоду окупації, зокрема, його особливостей в окремих адміністративно-територіальних одиницях. Відзначимо, що протягом останніх років окремі теми окупаційного режиму стали самостійними напрямками дослідження.

Фахово питання поділу під час окупації розкрито дослідниками територіального устрою України. Так, Я. В. Верменич у монографії “Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування” (2009 р.) окреслив окремі аспекти українських адміністративно-територіальних одиниць у системі підконтрольних утворень Німеччини та Румунії. Так, ДГ і Рейхскомісаріат “Україна” – території, що у майбутньому мали стати складовою частиною Третього рейху; ЗВА – особливою територію з рухомими кордонами під управлінням військових; губернаторства “Бессарабія” та “Буковина” – складовими частинами Румунської держави, а губернаторство “Трансністрія” – її підмандатною територією⁷⁰. М. С. Дністрянський дослідивши історичну ретроспективу адміністративно-територіального устрою України у роки окупації виділяє три окупаційні зони – Угорську (Закарпаття), Румунську (Буковина, Бессарабія, “Трансністрія”) і Великонімецьку (Дистрикт “Галичина”, рейхскомісаріат Україна)⁷¹. Дослідники генези територіальної організації України В. С. Куйбіда

та І. Я. Заяць (2010 р.) зробили крок вперед і розкрили особливості правового врегулювання адміністративно-територіального українських земель окремо в німецькій та румунській зонах окупації (однак до румунської чомусь були віднесені тільки Бессарабія та Буковина)⁷². Проблемі історії та правового регулювання адміністративно-територіального устрою України присвячена праця Р. В. Губаня (2016 р.)⁷³. Дослідивши еволюцію територіальних змін української держави автор доходить висновку, що з черговим етапом Другої світової війни Німеччина та Румунія окупували та розділили Україну, запровадивши на захоплених ними територіях власний адміністративно-територіальний устрій.

Аналізу структури органів управління в адміністративно-територіальних одиницях присвячені наукові статті О. Є. Лисенка, В. А. Нестеренка, О. М. Гончаренка, Т. С. Першиної, що містять значний фактаж про їх функціонування та апарат управління⁷⁴. Дослідниця Т. Себта у 2009 р. присвятила працю адміністративно-управлінському апарату РКУ, в якій розкриваються й аналізуються функції його керівних органів⁷⁵.

Створенню та функціонуванню Київської міської управи присвячено дослідження О. В. Костючка⁷⁶. Діяльність органів місцевого управління та їх значення у системі німецької окупаційної влади в генеральному окрузі “Житомир” розкрила В. В. Власенко (2013 р.)⁷⁷. Особливостям функціонування, а також місцю та ролі органів місцевого самоуправління в реалізації окупаційної політики на теренах Рейхскомісаріату “Україна” присвячена дисертація Л. В. Мельнічук (2014 р.)⁷⁸.

Економічному становищу окупованої української території присвячена монографія І. Г. Ветрова “Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941-1944” (2000 р.), в якій розкрито економічні складові німецької окупаційної політики а саме: реалізацію планів з використання української індустрії та сировинної бази; функціонування економічних “органів”; заходи відновлення економічного життя українського населення; експлуатацію населення на примусових роботах на територіях РКУ

та ЗВА⁷⁹. У наступні роки промисловістю Донбасу опікувались науковці І. С. Тарнавський, П. В. Добров і Л. І. Суюсанов, що проаналізували політику німецьких окупантів з відновлення видобутку вугілля цього регіону⁸⁰. Дослідниця Н. М. Науменко у дисертації “Політика Економічного Штабу Ост у сфері промисловості в окупованій Україні (1941-1944 рр.)” (2009 р.) розкрила діяльність Економічного штабу “Ост” на територіях України, що підпорядковувалися військовій адміністрації впродовж всього періоду окупації. Розглянувши політику штабу, авторка дійшла висновку, що за досить короткий період за умов військових дій та майже повністю зруйнованої економіки відновлено функціонування галузей оборонної, важкої та легкої промисловості. Це було досягнуто завдяки інвестиціям із Німеччини та використанню примусової праці населення⁸¹.

Стану сільського господарства під владою німецьких окупантів присвячені наукові статті М. Слободянюка (2000 р.) та І. М. Романюк (2002 р.) в яких розкривались заходи нацистів: аграрні перетворення на основі “земельних законів”, податкову систему, основні засоби вилучення сільськогосподарських продуктів та руйнування сільського господарства під час німецького відступу⁸². Дещо іншою за змістом є праця О. Боряка, в якій через призму окупаційного режиму проілюстровано реальні умови життя сільського населення: прихильне ставлення селян на початку окупації, зневіру до окупаційних порядків через незавершеність аграрних перетворень, податковий тиск і поступовий занепад сільського господарства⁸³.

На початку 2000-х рр. з’являються дослідження особливостей аграрної політики окупаційної влади в окремих адміністративно-територіальних одиницях. Так, у дисертації Н. М. Глушенок “Аграрна політика Німеччини в Рейхскомісаріаті “Україна” 1941-1944 рр.” (2005 р.) розкриваються заходи міністерства окупованих східних територій з реформування аграрного сектора РКУ на різних етапах окупації, а саме: під час тимчасового збереження колгоспно-радгоспного ладу, терміну дії “Закону про новий земельний лад” та “Декларації про власність” Окрім цього, автор дослідив форми та

методи використання людських та матеріальних ресурсів українського села⁸⁴. Слід виділити ще такі праці, в яких розкриваються особливості аграрного сектора інших територій періоду окупації. Так, кандидатська дисертація С. І. Власенко “Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України” (2006 р.) присвячена дослідженню особливостей аграрної політики нацистів та їх спроби реформувати сільське господарство у ЗВА впродовж 1941-1943 рр. Основна відмінність здійснення цієї політики полягала у тому, що її впроваджували в життя органи військового управління, які більш ліберально ставились до експлуатації сільського господарства, ніж представники цивільної адміністрації РКУ⁸⁵. Нове звучання цієї проблеми має місце у дисертації Т. Ю Нагайка “Повсякденне життя сільського населення у 1941-1945 рр.” (2009 р.). Він дослідив соціально-правове становище селян центральної України за нового порядку та охарактеризував економічні реалії життя сільського населення за умов окупації⁸⁶.

Функціонування сільського господарства під владою німецько-румунських загарбників розкривається в загальних працях О. Г. Перехреста “Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.)” та “Українське село в 1941-1945 рр.: економічне та соціальне становище”. Перша поверхово прослідковує особливості сільськогосподарської політики в окупаційних одиницях під владою Німеччини, а у другій аналізується економічне становище сільського господарства всіх адміністративно-територіальних одиниць України. Автор доходить висновку, що відмінності сільськогосподарської політики в окупаційних утвореннях були “зумовлені суспільними та економічними відносинами, притаманним їхнім територіям у міжвоєнний період”⁸⁷. Найбільш повно особливості функціонування сільського господарства в губернаторстві “Трансністрії” розкриті в статті О. Осипенка “Система управління сільським господарством у губернаторстві “Трансністрія” (1941-1944 рр.) (2015 р.)”⁸⁸.

Проблему депортації цивільного українського населення на

роботу до Третього рейху найбільш ґрунтовно вдалося розкрити в дослідженні Т. Д. Лапан “Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі” (2005 р.)⁸⁹. Ним вперше виділено й комплексно проаналізовано політику вербування та депортації українського населення, а також досліджено різні методи та форми мобілізації “робочої сили” з ДГ, РКУ та ЗВА.

У новітній історіографії останніх років започатковано дослідження регіональної специфіки цієї проблеми. Так, С. Д. Гальчак у 2003 р. на прикладі Поділля розкрив її відмінності здійснення на територіях, що входили до Генерального округу “Волинь-Поділля” та Північної “Трансністрії”. За висновками автора, румунський режим відрізнявся лібералізацією і не вимагав присутності оstarбайтерів у румунській економіці, у той самий час румунська влада не дозволяла німцям проводити депортацію місцевого населення в “Трансністрію”⁹⁰. Дослідження А. В. Мелякового (2003 р.) доводить існування особливостей цього процесу в “зоні військової адміністрації”. Так, найбільш яскравою особливістю цієї політики він визначає суцільну депортацію населення із території прифронтової зони, що здійснювалась військовими⁹¹. Дослідження Т. В. Пастушенко (2007 р.) на прикладі Київщини розкриває особливості цього процесу в РКУ через передумови, організаційні заходи та основні етапи вивезення населення⁹². Подібні дослідження присвячені Рівненщині та Полтавщині здійснили відповідно В. Р. Данильчук (2011 р.) та В. І. Лахно (2013 р.) розкривши особливості цих регіонів через форми та методи вербування, а також етапи і динаміку вивезення населення на примусові роботи до Німеччини⁹³. Питанню здійснення цієї політики в Галичині присвятила свою працю Е. П. Андріїв (2010 р.), в якій дослідила особливості процесів вербування, набору та вивезення працездатного населення⁹⁴. Переконаливими є висновки дослідження В. В. Чернявського (2012 р.), який виявив регіональну специфіку українських територій, що входили до румунських губернаторств “Бессарабія” і

“Трансністрія”. Зокрема, він доводить, що в цих окупаційних утвореннях питання оstarбайтерів було майже відсутнім, оскільки румунська влада прагнула експлуатувати місцеве населення виключно на їх територіях⁹⁵. На основі порівняльного аналізу автор продовжує цей науковий напрям, розкриває особливості кожної адміністративно-територіальної одиниці.

Особливим тематичним напрямом вивчення окупаційного режиму та особливостей реалізації регіональної політики є проблема військовополонених. Першим їй наукове дослідження під назвою “Трагедія військовополонених на території України в 1941-1944 роках” у 2002 р. присвяти В. Ю Король⁹⁶. Він розкрив основні причини трагедії радянських військовополонених та їх реальне становище за умов окупації, а також виявив особливості їх використання до і після 1942 р., коли використання їх робочої сили набуло важливого значення для нацистської верхівки Третього рейху. Друге – дисертаційне дослідження О. М. Заболотного “Становище радянських військовополонених на території України 1941-1944 рр.”, що розкриває політику окупаційної влади щодо військовополонених на території всієї України, а також показує динаміку змін ставлення до полонених в різні періоди окупації⁹⁷.

Тема Голокосту на загальноукраїнському рівні досліджується працями А. І. Круглова “Енциклопедія Голокосту” (2000 р.) та “Хроніка Голокосту в Україні” (2004 р.)⁹⁸. У новітній період з’явилися дослідження, в яких окреслюється його регіональні особливості. Це кандидатська дисертація О. М. Гончаренка, в якій розкриваються сторінки Голокосту на території Київщини (2005 р.), О. А. Суровцева – на території Північної Буковини і Хотинщини (2006 р.), М. М. Шитюка, Н. В. Сугацької – на Півдні України (2008 р.), О. Тrepкачової – на Дніпропетровщині (2010 р.), М. Д. Гольденберга – на Миколаївщині (2013 р.), Р. Ю. Михальчука – на Рівненщині (2014 р.) А. І. Круглова – на Одещині (2014 р.), В. Даценка – на Кіровоградщині (2015 р.)⁹⁹. У 2012 р. Ю. Ю. Радченко присвятив кандидатську дисертацію геноциду єврейського населення у ЗВА¹⁰⁰. Кожна з них несе значний

науковий фактаж та дозволяє розкрити особливості здійснення Голокосту щодо окремих окупаційних утворень.

У дослідженнях про освітню політику німецьких та румунських окупантів на загарбаних територіях переважає також регіональна проблематика. Так, Г. Ф. Стефанюк (2004 р.) здійснила комплексне вивчення шкільництва в Західній Україні, тобто у дистрикті “Галичина” і Генеральної області “Волинь-Поділля” РКУ¹⁰¹. Дослідниця М. О. Бистра (2006 р.) розкрила регіональні особливості освітньої політики німецьких загарбників на території Донбасу¹⁰². У дисертації В. В. Гінди 2007 р. вивчено освітню політику німецьких окупантів у Рейхскомісаріаті “Україна” на прикладі Генеральної області “Житомир”¹⁰³. Науковець Н. В. Шевченко (2010 р.) характеризує стан закладів освіти різних рівнів і наукових установ Південної України, що знаходились на території губернаторства “Трансністрія” та Генеральних округів “Миколаїв” і “Таврія” РКУ¹⁰⁴. Румунській освітній політиці в м. Одеса присвячена кандидатська дисертація В. І. Остащук (2012 р.), яка розкриває діяльність румунської окупаційної адміністрації щодо початкової, середньої та вищої освіти¹⁰⁵. Наукове дослідження О. М. Гончаренка, І. В. Гончаренко, М. П. Куницького максимально розкриває нацистську окупаційну політику в сфері освіти на території РКУ (2014 р.)¹⁰⁶. В ній охарактеризовано основні напрямки створення закладів освіти, організаційно-методичний супровід функціонування закладів освіти та висвітлена підготовка в різних типах навчальних закладів кваліфікованих спеціалістів. Розкриттю специфіки та основних напрямів нацистської окупаційної політики у сфері професійної освіти у Рейхскомісаріаті “Україна” присвячено наукове дослідження І. В. Гончаренко (2012 р.)¹⁰⁷. Також шкільній освіті у Рейхскомісаріаті Україна присвячена монографія Б. О. Чорного (2015 р.)¹⁰⁸.

Проблемі політики окупаційної адміністрації у сфері примусового використання трудових ресурсів місцевого населення для потреб економіки Третього рейху присвятив наукову

дисертацію О. В. Потильчак “Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації” (1999 р.), в якій розкрив питання використання трудових ресурсів України у військово-економічних інтересах Німеччини через систему примусової праці, загальну трудову повинність, а також експлуатацію військовополонених та остарбайтерів¹⁰⁹. Використанню трудових ресурсів у важкій промисловості України під час німецької окупації присвятила свою працю М. К. Лобода (2012 р.), розглядаючи проблеми залучення робочої сили на виробництва РКУ та ЗВА, автор дійшов висновку, що до роботи на відновленні та введенні у дію стратегічно важливі, для розвитку економіки промислові об’єкти залучалися всі наявні “трудові ресурси” – чоловіки, жінки та підлітки. Робота на підприємствах дала можливість населенню протриматися до звільнення, а в деяких випадках навіть уникнути депортації на роботу до Німеччини¹¹⁰.

У новітній період особливого звучання та глибини вивчення набрала проблема церковно-релігійного життя на окупованих територіях. Церковно-релігійне життя, діяльність окремих православних конфесій та їх взаємовідносини із окупаційною владою стали новим напрямом дослідження. Так, наукові студії В. В. Гордієнка (1999 р.), О. Є. Лисенка (1999 р.) та І. М. Грідіної (2006 р.) розкривають стан Автономної і Автокефальної православних церков, що утворились на окупованій території¹¹¹. Наукові дослідження О. І. Сумрач (2005 р.) та І. І. Поїдзник (2007 р.) присвячені діяльності Греко-католицької та Римо-католицької церков на території Галичини¹¹². Праця одеського дослідника М. І. Михайлуци 2008 р. розкриває діяльність Румунської православної церкви на територіях Південної України, що потрапили під румунську окупацію¹¹³. У даному дослідженні продовжено цей науковий напрям, а саме: вивчення особливостей релігійної політики та її реалізація в адміністративно-територіальних одиницях окремо, так і у цілому по Україні.

Новим напрямом дослідження окупаційного режиму є вивчення його через аналіз періодичних видань в окремих адміністративно-

територіальних одиницях. Початок цьому поклав І. Б Черняков у праці “Окупаційна і легальна преса в Україні 1941-1944 рр.” (2005 р.), де розкрив функціонування окупаційної преси у ЗВА, РКУ та ДГ¹¹⁴. Регіональній специфіці цієї проблеми присвячені наукові доробки Д. М. Титаренка (2002, 2006, 2014 рр.), який вивчив обставини виникнення та умов існування періодичних видань “зони військової адміністрації”¹¹⁵. Дослідниця М. В. Михайлюк (2006 р.) першою розкрила технологію підготовки й поширення в Україні німецькомовних видань та функціонування місцевих видавництв в умовах нацистської окупації на теренах РКУ та ЗВА¹¹⁶. Дослідження В. М. Яременко (2007 р.) аналізує особливості виникнення та функціонування періодичних видань Рейхскомісаріату “Україна”¹¹⁷. У праці К. М. Курилишина (2008 р.) висвітлюється україномовна легальна періодика окупаційних утворень. Дослідник розглядає структуру, зміст, функціональну специфіку та проблемно-тематичні аспекти часописів, розкриває типологію видань за їх змістовим наповненням¹¹⁸. Автор розкриває цю проблему системно, поетапно, виділяючи особливості регіонів щодо періодичних видань, а також наводить додатки, які є переконливим фактом специфіки функціонування окупаційної преси в окремих адміністративно-територіальних одиницях протягом 1941-1944 рр.

Особливостям культурних процесів на території областей України, що в період нацистської окупації входили до зони військової адміністрації присвячена монографія Д. М. Титаренка¹¹⁹. В роботі визначено специфіку реалізації культурної політики на теренах ЗВА та розглянуто основні інституційні прояви культурного життя місцевого населення.

Проблема втілення німецької інформаційної політики на окупованій території України розкрита дослідницею О. О. Салата. Вона проаналізувала методи, засоби та механізми формування інформаційного простору та їх вплив на свідомість і морально-психологічний стан населення Рейхскомісаріату “Україна” та “зони військової адміністрації”¹²⁰.

Вплив нацистських ідеологічних структур на окупаційний режим в Україні розкрила В. О. Шайкан, яка дослідила поєднання агітаційно-пропагандистських і примусових технологій нацистів для мобілізації підкореного українського населення на виконання соціально-економічних завдань окупантів¹²¹.

Важливою і водночас складною є проблема створення українських збройних формувань під контролем німецької цивільної адміністрації у дистрикті “Галичина” та Рейхскомісаріаті “Україна”. У праці А. В. Боляновського (2003 р.) простежуються українські національні військові підрозділи, частини та з’єднання, що діяли на боці німецької армії у роки Другої світової війни, а саме: національні легіони, допоміжні охоронні частини, батальйони Українського визвольного війська, дивізія “Галичина” створені з українців та які діяли на території дистрикту “Галичина”¹²². Монографія І. І. Дерейка присвячена дослідженню діяльності українських військових формувань збройних сил Німеччини на теренах Рейхскомісаріату “Україна”, а також розкриває механізм формування, місце та способи використання українських підрозділів для підтримання окупаційного режиму¹²³.

Соціальному стану населення в окремих адміністративно-територіальних одиницях під німецькою окупацією присвячені кандидатські дисертації новітнього періоду. Дослідник А. В. Фомін (2007 р.) розглядає стан соціальної сфери Східної України та вплив на неї нацистської окупації протягом 1941-1943 рр.¹²⁴. Він доходить висновку, що часткове відновлення галузей соціальної сфери не забезпечувало навіть задоволення мінімальних потреб народонаселення. В свою чергу, І. М. Спудка (2007 р.) вказує на неоднозначність процесів у соціокультурній сфері Рейхскомісаріату “Україна” через те, що інструкції та розпорядження окупаційної влади щодо неї виконувалися частково і мали декларативний характер¹²⁵. Соціально-правовому статусу українського населення в РКУ присвячена наукова праця М. П. Куницького (2014 р.)¹²⁶.

За останні роки переосмислення та об’єктивного розкриття зазнали проблеми місця України в німецьких загарбницьких

планах. Так, дослідження основних положень плану “Ост” щодо України всебічно розкрито І. О. Іваньковим (2007 р.), а розробці плану “Барбаросса” і дослідження українського фактора в ньому присвячені окремі розділи монографій В. М. Грицюка та Ю. Г. Бадаха¹²⁷.

Впродовж 2000-2017 рр. з’являються дослідження про окупаційний режим в окремих адміністративно-територіальних одиницях України, які мають локально-регіональний характер. Становищу областей під час Другої світової війни, що входили до складу Рейхскомісаріату “Україна”, присвячені праці: О. М. Гаркуша – Миколаївщині, С. С. Іванова – Волині, А. Б. Войтенко, О. М. Іващенко, О. С. Кузьмін, В. Кругляк, А. Савчук, Л. О. Катрич-Домалевська, В. А. Ульяновченко – Житомирщині, В. В. Даценка – Кіровоградщині, В. Я. Ревегука – Полтавщині, Ю. В. Олійника, В. В. Галатир – Хмельниччині, С. А. Ситая – Рівненщині, Ф. Г. Турченка – Запоріжжю, Т. В. Заболотна – Києву, В. Я. Кулікова – Вінниці, А. А. Мельник – Криворіжжю, О. Карпенко – Лубенщині, О. Ілюха – Котелевщині, І. К. Кушніренка та Жилінського І. В. – Гуляйпілью, В. М. Горенок і Д. Д. Синиця – Магдалинівщині¹²⁸. У кожному із них на регіональному рівні розкриваються притаманні цій адміністративно-територіальній одиниці особливості окупаційної політики: розкриття адміністративного устрою, поділу та функцій управлінських органів РКУ; тиранічне керівництво Е. Коха; нічим не обмежений терор органів окупаційної адміністрації; встановлення “нового порядку”; підневільна праця на основі загальної трудової повинності; закриття всіх навчальних закладів, окрім початкових шкіл; відродження української Православної церкви та її діяльність; реформування сільського господарства на основі закону про новий земельний лад; масові розстріли єврейського та українського населення; примусова депортація на роботу до рейху тощо.

У цей період захищені дисертаційні дослідження В. М. Удовика (2005 р.), Ю. В. Олійника (2010 р.) та С. В. Стельниковича (2015 р.)

присвячені німецькому режиму, встановленому відповідно на території Генеральних округів “Київ”, “Волинь-Поділля” та “Житомир”, що входили до складу РКУ¹²⁹. Серед наукових праць новітнього періоду слід виокремити дослідження О. М. Гончаренка під назвою: “Функціонування окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату “Україна”: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941-1944)” (2011 р.)¹³⁰. У ньому автор ґрунтовно дослідив організаційну структуру німецьких органів цивільної адміністрації РКУ, проаналізував нормативно-правову базу, розкрив статус місцевого населення у сферах адміністративного, кримінального, сімейного, цивільного та соціального законодавства.

У новітній період з’явилися праці, присвячені розкриттю німецького режиму в дистрикті “Галичина”. Це наукові праці А. В. Боляновського “Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського “нового порядку” в Європі у 1941-1944 роках” (1999 р.) та В. Офіцінського “Дистрикт “Галичина” (1941-1944): історико-політичний нарис” (2001 р.)¹³¹. У них автори розкрили політичні, економічні та соціальні аспекти окупаційної політики як засіб перетворення краю на складову німецького “життєвого простору”.

Протягом останніх років з’явилися глибокі регіональні дослідження про стан західноукраїнських земель, що входили до ДГ. Становище Івано-Франківщини розкрито в історичних працях І. О. Андрухова, П. Є. Кам’янського (2005 р.) та М. Кругляка (2006 р.); Львівщини – Я. Д. Ісаєвича (2007 р.); Тернопільщини у науковій працях Ф. І. Полянського (2009 р.) та І. М. Дуди¹³². Кожна з цих праць містить інформацію про адміністративно-територіальний поділ та устрій ДГ; діяльність Українського Центрального Комітету – посередницької організації між окупаційними органами та місцевим населенням; створення українських військових формувань; ліквідація соціалістичної системи і відновлення приватної власності; реформування сільського господарства та промисловості до стандартів Генерал-

губернаторства; запровадження контингентів; знищення єврейського населення у гетто і “таборах смерті”; переслідування представників українського національно-визвольного руху; примусовий виїзд працездатного населення на роботу до Німеччини; благодійну діяльність Греко-католицької церкви; обмежене функціонування освітніх закладів та ін.

Дослідження А. М. Михненка (2000 р.), В. С. Курило (2003 р.), В. І. Абакумової (2004 р.), П. В. Добрава, І. С. Тарнавського (2008 р.), В. М. Зіноєвої (2012 р.); Л. А. Треляк, Б. К. Руднева, С. М. Сквирової та І. А. Корнацького (2013 р.), І. Є. Склокіної (2014 р.) присвячені вивченню південно-східних областей, що входили до складу “зони військової адміністрації”¹³³. Розкриття окупаційного режиму, встановленого німецьким військовим командуванням групи армій “Південь”, здійснюється через призму підпільно-партизанського руху. Однак, незважаючи на це найбільш характерними темами для цього регіону є: встановлення військової адміністрації; розкриття функцій різного роду комендатур; участь українського населення на службі німецьких загарбників; звірства військово-каральних органів – Гестапо, СС, СД, айзатцгруп; грабунок селян через державні поставки та податки; обмежене функціонування навчально-просвітницьких закладів; захоплення промислових підприємств німецькими монополіями та часткове їх відновлення, в тому числі й видобутку вугілля на території Донбасу; політика “спаленої землі” та масові руйнування під час відступу вермахту. Новим напрямком дослідження проблем окупаційного режиму у зоні військової адміністрації вермахту на території України стала дисертаційна робота О. О. Мітягіна присвячена розкриттю нормативно-правових засад, змісту, спрямованості та результативності функціонування систем охорони оперативного та військового тилу військ вермахту на території України у 1941-1944 рр.¹³⁴.

У 2005 році дослідник В. А. Нестеренко присвятив вивченню цієї окупаційної одиниці дисертаційну роботу “Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941-1943 рр.”. В ній проаналізовано

процес формування органів окупаційної адміністрації та їх структуру, розкрито основні заходи щодо відбудови українських підприємств та реформування сільськогосподарських відносин. Автором доведено, що військова влада приділяла значну увагу відродженню культурного життя в цьому регіоні¹³⁵.

Впродовж 2000-2013 рр. вивчались проблеми окупації та її специфіка на українських південно-західних територіях, що перебували під владою Румунії. Заслужують на особливу увагу кандидатські дослідження Н. В. Дейнеки “Боротьба підпільників і партизан південно-західної України і Молдавії проти румунського окупаційного режиму (1941-1944 рр.)” (2007 р.) та О. В. Новосьолова “Політика Румунії щодо українських земель у період диктатури І. Антонеску (1940-1944 рр.)” (2008 р.), в яких аналізу окупаційного режиму в губернаторствах “Буковина”, “Бессарабія”, “Трансністрія” присвячені окремі розділи¹³⁶. Науковці розглядають румунський варіант окупаційного режиму, встановленого на південно-західних територіях України. Їх автори висвітлили процес відновлення румунської влади у Південній Бессарабії та Північній Буковині у червні-липні 1941 р., а також розкрили специфіку та характер анексії “Трансністрії”. У цих працях окреслені військово-політичні, економічні та культурні заходи румунських окупантів у вказаних вище регіонах.

У новітній період проблемам становища українських земель у складі губернаторств “Буковина” і “Бессарабія” присвячені розділи досліджень І. П. Фостія (2004 р.), В. П. Хаджирадевої (2004, 2009, 2010 р.) та Б. А. Районова (2005 р.) М. В. Ботушанського, Г. М. Скорейко (2013 р.) А. В. Дзізаної (2016 р.) в яких розкриваються раніше замовчувані питання окупаційного періоду в Північній Буковині та Південній Бессарабії¹³⁷. Тут висвітлені такі питання: розкриття функцій органів управління; ліквідація колгоспно-радгоспної системи та повернення приватної власності на землю; націоналізація промисловості через “фонди румунізації”; депортація єврейського населення в “Трансністрію”; робітничі загони “дамтешників” – румунський аналог “остарбайтерів”;

активна румунізація українського життя тощо.

Окупаційним режимом та його специфікою у губернаторстві “Трансністрія” також опікуються сучасні українські історики О. Я. Шнабель-Тихомирова, Т. М. Романенко-Завтур (2003 р.), В. П. Щетников (2006 р.), С. І. Катарога (2007 р.), І. М. Михайлуца (2008 р.), І. І. Ніточко (2008 р.) та А. Р. Дюков (2010 р.)¹³⁸. На регіональному рівні вони розкривають особливості румунської окупаційної політики в цьому регіоні, а саме: встановлення румунсько-німецького панування, де за цивільну владу відповідали румуни, за військову – німці; реформування сільського господарства за німецьким прикладом; націоналізація промисловості через “фонди румунізації”; знищення єврейського населення в спеціальних колоніях-гетто; використання місцевого населення виключно на території губернаторства; діяльність “трофейних комісій” як спосіб грабунку “Трансністрії”; румунізація українського національного життя з обмеженими поступками в освіті та культурі; діяльність “місії” Румунської Православної церкви у “Трансністрії” та ін. Новим напрямом в дослідженні окупаційного режиму в губернаторстві “Трансністрія” стала дисертація І. В. Моторної (2016 р.) присвячена політиці румунської адміністрації щодо етнічних груп (молдован, німців, українців, росіян, угорців, поляків, євреїв та ромів) на його території¹³⁹.

Окремо слід виділити праці присвячені окупаційному режиму в етнічних та історико-політичних землях України, що охоплюють декілька адміністративно-одиниць, адже вони подають порівняльну характеристику окупаційного режиму на регіональному рівні. Це праці: В. І. Лавришука – присвячена Західній Україні (1998 р.), К. Кондратюка – Галичині та Волині (2011 р.), А. І. Петрової – Поділля (2012 р.)¹⁴⁰. У зарубіжній історіографії не існує цілісного дослідження, де б розкривались особливості реалізації політики німецьких і румунських окупантів у адміністративно-територіальних одиницях України.

Праця І. Камянецького “Гітлерівська окупація України 1941-1944” (1956 р.)¹⁴¹, досліджує український національно-визвольний

рух періоду окупації, тому питання особливостей німецької окупаційної політики в адміністративно-територіальних одиницях розкривається у ній поперехово.

Науковець А. Далін присвятив своє дослідження “Німецьке правління в Росії” (1957 р.)¹⁴² окупаційній політиці на території Радянського Союзу. В ньому розкривається окупаційний поділ СРСР на окремі частини, в тому числі й Української РСР, досліджується німецька окупаційна політика в економічній сфері, сільському господарстві, релігії, освіті, становища військовополонених, оstarбайтерів та колаборантських військових утворень відносно кожної адміністративно-територіальної одиниці. Особливе місце автор відвів Україні, яка в німецьких планах мала важливе значення для захоплення та колонізації “східних територій”.

Американський журналіст А. Верт, будучи учасником воєнних дій на радянсько-німецькому фронті, з власних позицій розкриває об’єктивну версію війни у своїй праці “Росія у війні 1941-1945” (1967 р.)¹⁴³. Рухаючись за радянськими військами у 1943-1944 рр., він описує становище східної, центральної та південної частин України під час звільнення, вказує на деякі відмінності окупаційної політики в зоні військової адміністрації, Рейхскомісаріаті “Україна”, “Трансністрії.”

Чеський дослідник В. Краль в праці “Злочини проти Європи” (1968 р.)¹⁴⁴ розкрив практичні дії нацистів щодо знищення єврейського населення Східної Європи та Радянського Союзу. Питання адміністративно-територіального поділу та особливостей окупаційної політики в ній розкрито поперехово, однак він ґрунтовно розкрив особливості політики масових вбивств і Голокосту окремих адміністративно-територіальних одиниць, що були створені на території СРСР.

Перша праця, присвячена виключно Рейхскомісаріату “Україна” була видана німецьким дослідником Г. Моммзенем у 1966 році під назвою “Правовий статус в Рейхскомісаріаті “Україна”¹⁴⁵, якій на основі виявлених нацистських документів він

здійснив аналіз та розкрив особливості організаційно-правових засад функціонування РКУ.

Певний період окремих праць, присвячених окремо РКУ, не існувало. Підтвердженням цьому може слугувати дослідження німецького автора Д. Поль “Україна: масове вбивство євреїв у рейхскомісаріаті та військовій зоні” (2000 р.)¹⁴⁶, в якому розкриваються особливості здійснення цієї політики.

Функціонування закладів освіти на теренах РКУ розглядає німецька дослідниця Б. Єржабкова¹⁴⁷. Вона аналізує підходи та плани вищого політичного керівництва Рейху щодо освіти. Тому не дивно, що в центрі її уваги знаходиться конфлікт між А. Розенбергом та Е. Кохом, які по-різному уявляли методи і засоби освітньої політики.

У монографії В. Лауер “Творення нацистської імперії та Голокост в Україні” (2011 р.)¹⁴⁸, на прикладі Генеральної області “Житомир” розглядаються заходи цивільної адміністрації щодо політики Голокосту та створення німецьких колонізаційних поселень на прикладі “Хегельвальду”.

Грунтовне дослідження життя українського народу в РКУ здійснив нідерландський дослідник К. Беркгоф у праці “Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою”¹⁴⁹, в якій простежив взаємовідносини між окупаційною владою і місцевим населенням, розкрив діяльність цивільної адміністрації у економічній, соціальній та культурних сферах.

Участі вермахту в реалізації окупаційної політики Третього рейху на окупованій території Радянського Союзу присвячена праця німецького історика Н. Мюллера (1974 р.), в якій значне місце займає характеристика органів управління вермахту та реалізації окупаційної політики в різних сферах. Крім того, розглядає співпрацю військового командування із цивільною адміністрацією РКУ¹⁵⁰.

Сучасні німецькі дослідники М. Ольденбург “Окупаційна політика вермахту в Радянському Союзі у 1942 р.” (2004 р.) та К. Арнольд “Вермахт і окупаційна політика на окупованих

територіях Радянського Союзу” (2005 р.) розкрили особливості реалізації політики вермахту в “зоні військової адміністрації”¹⁵¹.

Загальне становище Галичини у складі Генерал-губернаторства вивчав польський дослідник Р. Тожецький (1972, 1993 рр.)¹⁵². Особливості здійснення Голокосту на території Галичини фрагментарно розкриті у праці Р. Лукаса “Голокост: Польща під німецькою окупацією” (1986 р.)¹⁵³.

У новітній період ґрунтовніше розкриваються окремі аспекти окупаційної політики в дистрикті “Галичина”, зокрема Г. Грицюком (1995 р.) – функціонування преси, М. Сичем (1997 р.) – кооперативний рух, Д. Подем (1997 р.) – здійснення Голокосту єврейського населення та ін. (який здійснив порівняльний аналіз щодо його здійснення у Польщі та Галичині)¹⁵⁴.

Питання адміністративно-територіальних одиниць, створених на території України під владою Румунії, вивчали румунські, німецькі та англійські історики. Так, у загальних історичних працях І. Булея “Коротка історія румунів” (1996 р.) та Ф. Константіні у “Правдива історія румунського народу” (1999 р.) розкриваються передумови і причини утворення губернаторств “Бессарабія”, “Буковин” і “Трансністрія”¹⁵⁵. Більш ґрунтовними є дослідження історії Другої світової війни Г. Базарату (1995 р.), К. Кріцеску (1995 р.), Дж. Ротару, Л. Моіше (1999 р.)¹⁵⁶. Їх історичний фактаж є дозволяє виявити специфіку здійснення румунської окупаційної політики між губернаторствами. Головна відмінність між ним полягає у тому, що перші два губернаторства стали частинами Румунії, а третє – мало статус підконтрольної території. Окрім цього, Ф. Добрінеску (1995 р.) і А. Морару (1995 р.) присвятили свої дослідження Бессарабії¹⁵⁷; Ф. Ротару (1996 р.), Е. Фейкль (1996 р.), А. Далін (1998 р.) – “Трансністрії”¹⁵⁸.

Таким чином, огляд стану наукової розробки теми дослідження свідчить про те, що вона є за постановкою новою і актуальною. Проблема особливостей реалізації окупаційної політики в окремих адміністративно-територіальних одиницях, незважаючи на більш як сімдесятирічний термін дослідження, комплексно реалізується в

Україні чи не вперше. Це пояснюється тим, що праці, які виходили у роки війни, мали виключно описово-формальний характер (незалежно від того були вони окупаційними, радянськими чи націоналістичними за змістом), для ілюстрування того, що відбувалося на окупованій території. У повоєнні роки зважаючи на активну діяльність українських радянських науковців, що ставили за мету розкрити тяжке становище українського народу під “фашистською” окупацією, на основі зібраних матеріалів (трофейні документи, свідчення, зведення Інформбюро тощо), були створені перші праці.

Аналіз науково-публіцистичних матеріалів та наукових видань 1944 – початку 50-х рр. ХХ ст. переконує в тому, що для цього етапу є домінуючою українська концепція вивчення окупаційного режиму в рамках тодішньої радянської ідеологічної догми. Однак, поруч з цим в Москві формувалась загальнорадянська концепція війни, догмати якої на початку 50-х рр. ХХ ст. на хвилі нових політичних репресій, посіли домінуюче місце на теренах України. Це призводить до знищення будь-яких проявів українського чинника у вивченні окупаційного режиму на довгі роки. Таким чином, дослідження особливостей окупаційної політики в адміністративно-територіальних одиницях було надовго знято з “порядку денного”.

У середині 50-х – кінці 80-х рр. ХХ ст. домінуюче місце в історичній науці займала загальнорадянська і партійноправельна концепція вивчення “німецько-фашистського” окупаційного режиму. В цей час, піднята автором тема відносилась до заборонених, тому її дослідження у цей період не відбувалося.

Із здобуттям Україною незалежності в 90-ті рр. ХХ ст. формується нова україноцентрична концепція вивчення війни та періоду окупації. Відбувається переосмислення радянських догматів та починає вироблятися фундамент для розкриття об’єктивної картини окупаційного періоду.

Від кінця 90-х рр. ХХ ст. і до сьогодні триває переосмислення розкритих за радянських часів тем окупації та

дослідження нових, що раніше були заборонені. Позитивним зрушенням є поява наукових праць присвячена окупаційному режиму окремих адміністративно-територіальних одиниць: дистрикт “Галичина”, “зона військової адміністрації”, Рейхскомісаріат “Україна” та губернальствам “Бесарабія”, “Буковина” і “Трансністрія” під владою Румунії.

Дане дослідження є закономірним продовженням вивчення проблем окупації, де цілісно аналізуються всі адміністративно-територіальні утворення 1941-1944 рр. Глибоко вивчаються особливості реалізації політики німецьких та румунських загарбників в окремих окупаційних утвореннях, що є запереченням радянської точки зору про однаковість стану формування правового забезпечення та реалізації економічного, культурно-освітнього та духовного напрямів окупаційної влади на території України.

1.2. Джерельна база дослідження

Матеріалами дослідження слугувала широка джерельна база, що включає як раніше опубліковані матеріали, так і ще не введені до наукового обігу архівні документи. Відповідно до цього вдалося класифікувати їх на чотири групи:

- 1) архівні документи;
- 2) збірники документів і матеріалів з історії війни;
- 3) мемуарна література;
- 4) окупаційні періодичні видання 1941-1944 рр.

Першу групу джерел становлять архівні документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України), Центрального державного історичного архіву України м. Львова (далі – ЦДАІЛ України), Державного архіву Львівської

області (далі – ДАЛО), Державного архіву Одеської області (далі – ДАОО) та Державного архіву Чернівецької області (далі – ДАЧО), в яких зберігаються матеріали і трофейні документи цивільної влади окремих адміністративно-територіальних одиниць: Рейхскомісаріату “Україна”, дистрикту “Галичина”, Губернаторств: “Буковина”, “Бессарабія” і “Трансністрія” протягом 1941-1944 рр.

У фондах ЦДАВО України знаходимо найповнішу джерельну базу для розкриття діяльності цивільної адміністрації Рейхскомісаріату “Україна”. Найбільш цінними для дослідження є фонд 3206 “Рейхскомісаріат “Україна”, м. Рівне”, в якому містяться законодавчі документи, що розкривають всі напрями окупаційної політики: адміністративний поділ, організацію управлінського апарату, сільське господарство, промисловість, фінанси, використання трудових і сировинних ресурсів, культурно-освітню діяльність тощо. Використані трофейні документи дозволили здійснити аналіз цивільного управління РКУ і його особливості підпорядкування “Східному Міністерству”¹. Документи про адміністративний поділ Рейхскомісаріату “Україна” дали можливість автору розкрити поступовість розширення його території впродовж 1941-1942 рр.². Розпорядчі документи цивільної адміністрації розкривають специфіку здійснення сільськогосподарської та промислової політики в РКУ³. П’ятий опис фонду 4620 “Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.” і перший опис КМФ “Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях” містять розпорядчу документацію, звіти, накази донесення та матеріали нарад “Східного Міністерства”, які розкривають загальнополітичне становище РКУ⁴. Фонди ЦДАГО України 1 “Центральний комітет Комуністичної партії України” та 62 “Український штаб партизанського руху (УШПР) зберігають доповідні записки ЦШПР, УШПР, НКВД, акти обласних міських та районних комітетів КП(б)У про окупаційний режим. Вони подають загальну

інформацію про роботу об'єктів промисловості, грошову систему, релігійні рухи, становище у великих містах, звірства окупантів на територіях, що входили до Рейхскомісаріату “Україна”⁵. Також слід виділити документи ЦДАВО України (фонд 4620) та ЦДАГО України (фонд 166) про окупацію окремих областей, що входили до РКУ, адже вони є основним джерелом інформації про репресивну політику цивільної адміністрації – грабунок населення, експлуатацію “людського ресурсу” та здійснення Голокосту⁶.

Функціонування органів влади у “зоні військової адміністрації” на території України розкривають документи, які зберігаються в ЦДАВО України. Вагоме значення має другий опис фонду КМФ-8, який укомплектований німецькими військовими документами – накази, особливі розпорядження, інструкції, донесення, плани, журнали бойових дій групи армій “Південь” та її тилових охоронних підрозділів, що діяли на окупованій території України. Вони дозволили дослідити структуру управління військової влади у ЗВА⁷. Фонди ЦДАГО України 1 “Центральний комітет Комуністичної партії”, 62 “Український штаб партизанського руху УШПР” та 166 “Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР” зберігають: копії документів командування вермахту⁸; різноманітні доповіді, записки, довідки партизанів та розвідників про окупаційний режим⁹; узагальнюючі дані про розслідування воєнних злочинів і встановлення збитків завданих окупантами¹⁰. Ці документи дозволили виокремити особливості економічної, освітньої та релігійної політики у “зоні військової адміністрації”. Матеріали про залучення німецьких військових частин для здійснення Голокосту, терору та експлуатації цивільного населення південно-східних областей, що входили до ЗВА, зберігаються у третьому описі фонду 4620 ЦДАВОВ України¹¹.

У дослідженні використано документи німецької цивільної адміністрації дистрикту “Галичина”, що зберігаються у фондах 755 “Архівне управління у Львові” ЦДАЛ України та Р-35 “Губернаторство дистрикту Галичина, м. Львів” ДАЛО. Їх

матеріали дозволяють дослідити структуру та функції органів управління ДГ¹². Важливими є документи, що розкривають адміністративний поділ дистрикту, внутрішню реорганізацію його округів і зміну кордонів з дистриктами Краків та Люблін¹³. Використано циркуляри, інструкції, накази генерал-губернатора й губернатора, що відображають особливості здійснення сільськогосподарської та економічної політики¹⁴. Особливе значення мають законодавчі акти, що відображають правову основу функціонування окупаційного режиму в дистрикті “Галичина”¹⁵. Освітня політика представлена справами, що розкривають її професійний напрям¹⁶.

Документи румунської цивільної адміністрації губернаторств “Бессарабія”, “Буковина”, “Трансністрія” в основному зберігаються у Державному архіві Чернівецької області та Державному архіві Одеської області. Так, у фондах ДАЧО:Р-307 “Губернаторство провінції Буковина, м. Чернівці”, Р-519 “Директорат національної економіки губернаторства Буковина, м. Чернівці”, Р-662 “Директорат адміністративних справ губернаторства Буковина, м. Чернівці” та Р-663 “Директорат румунізації, колонізації та інвентаризації, м. Чернівці” містяться директиви Кабінету міністрів Румунії, звіти про роботу губернаторства та його директоратів, протоколи службових нарад префектур, претур і примарій. Автором використані матеріали, що сприяли дослідити вертикаль та систему управління губернаторства¹⁷; документи про проведення плебісциту в 1941 р. щодо входження “Буковини” до складу Румунії¹⁸; статистичні відомості про адміністративний поділ, які довели факт об’єднання української та румунської території в одне губернаторство¹⁹; документи, що розкривають особливості здійснення сільськогосподарської, промислової та трудової політики²⁰; а також матеріали, що вказують на особливості політики в культурній сфері щодо здійснення румунізації в цілому²¹, шкіл²², преси²³, тимчасового відправлення священників до “Трансністрії”²⁴.

Державний архів Одеської області зберігає комплекс

документів, які відображають діяльність румунської цивільної адміністрації у губернаторствах “Трансністрії” та “Бессарабії”. Документи “Трансністрії” зберігаються у фондах: Р-2254 “Дирекція економіки Губернаторства Трансністрія” і Р-2256 “Дирекція індустрії Губернаторства Трансністрія” зберігають накази, постанови, розпорядження, інструкції губернатора щодо вивезення сільськогосподарської та промислової продукції, а також устаткування окремих фабрик і заводів до Румунії у 1943 р.²⁵ Фонди повітових префектур Р-2357 “Овідіопільського повіту”, Р-2359 “Одеського повіту”, Р-2362 “Ананіївського повіту” містять накази, постанови губернатора та префектів з реформування сільського господарства на румунський лад²⁶. Окремі справи дозволяють розкрити систему органів управління губернаторством на рівні префектур, претур і примарій²⁷.

Губернаторство “Бессарабія” представлено фондами: Р-7516 “Кілікійська повітова префектура м. Кілікія”, Р-7526 “Ізмаїльська повітова м. Ізмаїл”, Р-7537 “Примаріяс. Александрієшть Болградської волості Ізмаїльського повіту”, Р-7541 “Примарія с. Іванешть-Ноу Болградської волості Ізмаїльського повіту”, Р-7677 “Префектура повіту Четая-Албе”, що містять директиви, розпорядження, накази префектур, претур, примарій про сплату податків селянами, поставки сільськогосподарської продукції, хід виконання польових робіт, відомості про розподіл землі, вивезення сільськогосподарської та промислової продукції до Румунії²⁸. Важливими є документи про систему органів управління губернаторством та його адміністративний устрій²⁹. Окрему групу джерел становлять матеріали, що розкривають питання повсякденного життя, здійснення румунізації, релігійний та моральний стан населення³⁰.

Окремі документи про румунську окупаційну політику на південно-західних територіях зберігаються у ЦДАВОВ України. Так, у фонді 3833 “Крайовий провід Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях” містить матеріали про румунську політику в губернаторствах “Буковина” і “Трансністрія”.

Тут є документи про румунізацію, колонізацію, інформаційні повідомлення про становище українського населення під румунською владою, а також огляди міжнародного становища Румунії впродовж 1941-1944 рр.³¹. Четвертий опис фонду 57 “Колекція документів з історії Комуністичної партії України” ЦДАГО України містить доповідні записки та документи румунської окупаційної влади, що стосуються діяльності губернаторства “Трансністрія”³².

Другу групу джерел становлять збірники документів з історії Другої світової війни. За підбором та систематизацією матеріалів вони поділяються на шість підгруп. *Перша* – збірники документів, в яких розкривались цілі та плани Німеччини у війні проти СРСР. Серед них: “Преступные цели – преступные средства” (1963 р.), “Совершенно секретно! Только для командования. Стратегия фашистской Германии в войне против СССР” (1967 р.), “Анатомия войны” (1971 р.), “Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза” (1987 р.)³³. Вміщені в них матеріали дозволяють дослідити військові та економічні аспекти підготовки Німеччини до війни, а також плани щодо встановлення окупаційного режиму на території Радянського Союзу.

Друга підгрупа – збірки документів Нюрнберзького процесу, що вміщують часткову інформацію про політику Німеччини та Румунії на окупованій території України³⁴.

Збірники документів про німецький окупаційний режим на території України становить *третю підгрупу*. Це випущені в Українській РСР у 50-80-х роках ХХ ст. ґрунтовні видання: “Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941-1944 рр.” (1951 р.), “Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні” (1963 р.), тритомник “Советская Украина в годы Великой Отечественной войны” (1985 р.) та “Історія застерігає!” (1986 р.)³⁵. В них знаходимо документи німецького командування “зони військової адміністрації”, накази і розпорядження окупаційної цивільної адміністрації Рейхскомісаріату “Україна” та дистрикту “Галичина” про створення адміністративно-територіальних одиниць. У роки незалежності за сприяння дослідника діаспори

В. Косика було видано чотиритомну збірку німецьких архівних матеріалів “Україна в Другій світовій війні у документах”, більшість яких стосується режиму окупації у дистрикті “Галичина” і Рейхскомісаріаті “Україна”³⁶. Відзначимо, що документи про румунські губернаторства у них не згадуються.

Четверта підгрупа – це документи про румунський окупаційний режим на південно-західних територіях України та Молдавії представлені збірниками “Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 рр.”, “Епістолярна спадщина І. Антонеску” та “Антонеску – Гітлер: кореспонденція 1941-1944”³⁷. Вони містять інформацію про створення й функціонування цивільної адміністрації губернаторств “Трансністрія” і “Бессарабія”.

Найбільша – *п’ята підгрупа* – складається із регіональних збірників, що представляють окремі області України. Перші збірники документів вийшли після визволення українських територій у 1944 р., тому подані у них матеріали в основному розкривали злочинну суть окупаційного режиму і матеріальні збитки завдані регіонам³⁸. Впродовж 50-80-х рр. ХХ ст. у кожній області України були видані збірники документів, які відображали події війни у їх регіонах і в основному комплектувались на матеріалах місцевих архівів. Тема окупаційного режиму в них розкривалась за конкретною схемою: встановлення “нового порядку” (комендантська година, трудова повинність, відправка населення на роботу до Німеччини); розкриття терору, грабунків та місць масових розстрілів цивільного населення і радянських патріотів; виписки з постанов районних комісій про руйнування сіл, міст, районів області; підсумки збитків, завданих німецько-фашистськими окупантами³⁹. За роки незалежності в окремих областях були видані збірники документів, присвячені Другій світовій війні або окупаційному режиму, які позбавлені ідеологічних нашарувань. Їх змістовність є багатогранною, охоплюючи питання окупаційного поділу, органів управління, експлуатації населення, Голокосту, економічної, соціальної та освітньо-культурної політики⁴⁰. Саме в цих збірниках найкраще прослідковуються регіональні особливості реалізації політики

німецьких та румунських окупантів щодо функціонування фінансової системи, сільського господарства, промисловості, експлуатації “людського ресурсу”, освіти та релігійного життя населення. Класифікуючи їх за областями, що входили до адміністративно-територіальних одиниць, автор стверджує, що із 50 збірників 21 представляють області, що входили до РКУ, 14 – до ЗВА, шість – ДГ, сім – “Трансністрію” і по одному збірнику “Буковину” та “Бессарабію”.

Шосту підгрупу становлять збірники культурно-духовного напрямку, що розкривають стан культури та релігії в окупаційних утвореннях під владою Німеччини⁴¹.

Третю групу джерел становить мемуарна література – спогади, щоденники, нотатки очевидців подій Другої світової війни окупаційного режиму. Важливими у цьому плані є стенографічні записи застільних розмов А. Гітлера, зроблені Г. Пікером у 1941-1943 рр.⁴². Значна частина їх присвячена питанням окупаційного режиму на території Радянського Союзу та особисті враження фюрера від України. Цінними є спогади колишнього нацистського діяча та президента Данцига Г. Раушинга, в яких він розкриває стратегічно-політичні плани фюрера перед початком Другої світової війни, де Україні було відведено особливе місце⁴³.

Важливими для нашого дослідження є свідчення про німецький та румунський окупаційний режими у спогадах очевидців. Так, німецький режим у Рейхскомісаріаті “Україна” у своїх спогадах характеризують: С. Глід, М. Дорошенко, А. Любченко, Ф. Пігідо-Правобережний та Л. Форостівський⁴⁴; спогади обербургомістра Харкова О. Семененка та щоденник А. Любченка містять інформацію про “зону військової адміністрації”⁴⁵; мемуари та спогади Р. Волончука, В. Кубійовича, К. Паньківського та В. Яшана присвячені політичному стану дистрикту “Галичина”⁴⁶. Румунському варіанту окупаційного режиму в Україні присвячені спогади: Ю. Горбашевського щодо Буковини та К. Поповича – щодо Бессарабії⁴⁷. Режиму в губернаторстві “Трансністрія” присвячені спогади єврейського населення про Голокост (Д. Стародинського, Л. Сушона, Ю. Гельфонда та ін.)⁴⁸. Важливими є також спогади представників румунської цивільної адміністрації

про Одесу періоду окупації, які вміщені в збірці “Одеса: життя в окупації 1941-1944”⁴⁹. Окрім цього, слід виокремити збірник спогадів, свідчень та документів “Под немцями”, який містить матеріали щодо РКУ, ЗВА та губернаторства “Трансністрія”⁵⁰.

Четверта група джерел – це періодичні видання, що виходили на території України в період окупації. У дослідженні автором використана окупаційна преса Рейхскомісаріату “Україна” (“Волинь”, “Васильківські вісті”, “Вінницькі вісті”, “Голос Полтавщини”, “Дніпропетровська газета”), що містить унікальні публікації про політику в сфері сільського господарства,⁵¹ стан професійної та вищої освіти⁵² та особливості експлуатації “людського ресурсу”⁵³.

Періодичні видання дистрикту “Галичина” (“Воля покуття”, “Золотий тризуб”, “Львівські вісті”, “Рідна земля”, “Станіславівське слово”) розкривають особливості політики німецької цивільної адміністрації ГГ у сферах: сільського господарства,⁵⁴ промисловості,⁵⁵ професійної освіти⁵⁶ та експлуатації населення краю⁵⁷.

У “зоні військової адміністрації” видавалися “Бюлетень Валківської районної управи”, “Голос Охтирщини”, “Сумський вісник”. Вони представлені публікаціями, які розкривають особливості сільськогосподарської, промислової та експлуатаційної політики цієї окупаційної одиниці⁵⁸.

Матеріали газет “Мир” та “Прибугські вісті” губернаторства “Трансністрія” розкривають пропагандистську політику, яку здійснювала Румунія на його території⁵⁹.

Окрім цього, періодичні видання мають значний фактологічний та пропагандистський масив інформації про ситуацію на “східному фронті”, міжнародні події, викриття злочинів радянської влади тощо⁶⁰.

Сукупність вказаних джерел дає змогу дотримуючись основних принципів історичного дослідження, комплексно розкрити особливості окупаційної політики в окремих адміністративно-територіальних одиницях України 1941-1944 рр., і є достатньою для вирішення поставлених завдань.

Розділ 2

ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ У ПОЛІТИЦІ НІМЕЦЬКОЇ ТА РУМУНСЬКОЇ ВЛАДИ

2.1. Плани Німеччини та Румунії щодо українських територій

Питання розкриття нацистської ідеології під час окупації України в 1941-1944 рр. обмежується констатацією факту, що німці є “вищою расою, а Україна – це її майбутній “життєвий простір”. Таке становище можна пояснити ще не повністю зниклим “радянським” трактуванням. У радянський період вивчення ідеології націонал-соціалізму відбувалося в чітко окреслених межах. Наприклад, термін “нацизм” замінювався на “фашизм”, а термін “націонал-соціалізм” майже не згадувався. Це було зроблено для того, щоб “переконати людей, що в Німеччині протягом 1933-1945 рр. будували “не той” соціалізм і “не ту” соціалістичну країну, що в СРСР”.¹ Після здобуття незалежності українські дослідники, не позбувшись радянських штампів, почали стверджувати, що нацизм трактував українців як “не людей”, призначення яких полягало у слугуванні “вищій” арійській расі. У свою чергу Україна трактувалась як колонія, об’єкт тотального грабунку та жорстокого уярмлення.

Ідеологія націонал-соціалізму виникла після Першої світової

війни як прояв крайнього націоналізму в німецькому суспільстві. Тільки з приходом нацистів до влади в Німеччині у 1933 р. відбувається її розвиток і становлення. Основними її складовими були – расистська ідеологія, теорія “життєвого простору” та власна інтерпретація історії.² Намагаючись пробудити патріотизм німецького народу, в січні 1933 р. А. Гітлер проголосив Німеччину – Третьою імперією (Третім рейхом) як правонаступницю двох попередніх імперій: Священної Римської (962-1806 рр.) та Німецької (1871-1918 рр.). Через рік після утвердження при владі він заявив, що нова німецька імперія існуватиме без змін тисячу років³. Разом з цим фюрер висунув ідею створення “Великої Німеччини”, суть якої полягала у відновленні територіальних та колоніальних володінь, втрачених після Першої світової війни. Розуміючи під цим перетворення Третього рейху на домінуючу географічно та економічно європейську країну, засобом її утворення проголошувалась боротьба за “життєвий простір”.

Викладене вище відповідало расовій теорії нацистів, сформованої А. Гітлером і А. Розенбергом під впливом расових вчень XIX – початку XX ст.: Ж. Гобіно, Х. Чемберлена, І. Гердера, О. Шпенглера, Й. Ланца, Д. Еккарда, Е. Прече та ін.⁴ Відповідно до неї все людство поділялося на “вищі” та “нижчі” раси, а головним її постулатом стала “зверхність” арійсько-нордичної раси, місія якої зводилась до панування над всіма іншими расами. Ці погляди підтверджувалися спеціально розробленою “ієрархією” рас: найвища: арійсько-нордична раса (німці та “зіпсовані” іншими расами: скандинави і англійці); середземноморська (французи, іспанці, італійці, румуни та ін.); слов’янська (чехи, словаки, болгари, росіяни, українці та ін.); чорна та жовта (японці, індійці, корейці, китайці, негри, араби) і найнижча (євреї та цигани).⁵ Спочатку в основу расової теорії були покладені біологічні ознаки, такі як: форма черепа, колір очей і волосся, форма носа й вух, постава. Було проголошено, що для арійців притаманне світле волосся, блакитні очі, високий зріст⁶. Однак ці погляди нацистської верхівки не витримували наукової антропологічної критики,

оскільки за вказаними параметрами самі німці поділялися на чотири раси, а нацистські расові “наукові праці” викликали сміх закордонних антропологів та євгеніків⁷. Тоді А. Гітлер відмовився тільки від біологічних ознак і проголосив арійців носіями вищих духовних якостей таких, як: вірність обов’язку, честь, мужність, відвага, організованість й творчість. “Фізичні та духовні якості людини – оголосили нацистські лідери – визначаються, винятково, його приналежністю до тієї чи іншої раси”⁸. Змінилась й інтерпретація расової “ієрархії”, тепер вона поділялася на: “творців культури” (арійсько-нордична та середземноморська), “носіїв культури” (слов’янська, чорна і жовта раси) та “руйнівників культури” (євреї й цигани).⁹

Расистська теорія доповнювалась вченням про біологічну та духовну відмінність народів. В основі її був покладений “принцип крові”, за яким тільки арійсько-нордична раса була носієм кращих людських якостей, і чим чистіша кров народу – тим більше в ньому кращих якостей. Арійсько-нордична раса не повинна змішуватися з іншими расами, оскільки результатом такого “схрещення” є: зменшення кількості представників раси, фізичний та розумовий регрес і як наслідок повільне виродження¹⁰. Тому, вся історія людства була проголошена нацистами боротьбою за чистоту “вищої” раси, відокремлення від неї “іншорасових” елементів та утвердження свого домінування в світі¹¹. Світогляд про зверхність німців як “вищої” або “культуротворчої” раси був покликаний виправдати їх “право” на захоплення сусідніх країн для розширення власного “життєвого простору”¹².

Концепція “життєвого простору” не була нововведенням нацистів. У ХІХ ст. вона використовувалась для розширення колоніальних володінь в Африці та Азії, а після Першої світової війни для повернення відібраних країнами-переможницями територій. У “Майн кампф” А. Гітлер надав їй нового розуміння, поклавши в її основу расові та геополітичні погляди. Головною проблемою німецького народу фюрер оголосив нестачу “життєвого простору”. Стверджуючи, що після Першої світової війни виник

несправедливий розподіл території між державами. Пояснюючи це диспропорцією у кількості населення та землі, здатною його прогодувати. До таких територіально “обділених” країн він відносив і Німеччину. Відповідно до цього він проголосив, що “...політика держави повинна забезпечити для існування раси створення життєздатного співвідношення між кількістю та зростанням населення, з однієї сторони, і розміром та якістю території, на якій вони проживають – з другої”¹³. Єдиним правильним рішенням цієї проблеми для Німеччини є боротьба з сусідніми “нижчими” расами за їх територію. Не визнаючи за створеними після Першої світової нових європейських країн та їх кордонів, фюрер переконував німців у необхідності захоплення територій інших народів, щоб забезпечити нову німецьку імперію “життєвим простором”¹⁴. “Тільки достатньо великий простір на Землі гарантує народу вільне існування” – стверджував А. Гітлер. Звертаючись до історичного минулого він виправдовував війну як засіб розширення “життєвого простору”: “Наші предки отримали землю, на якій ми сьогодні живемо, не як дарунок з небес, а повинні були боротися за неї не на життя, а на смерть. Так і ми в майбутньому землю, а з нею і життя для нашого народу добудемо силою меча”¹⁵. Звідси виходить, що геополітичні погляди та расова ідеологія були тісно переплетені у питанні створення “Великої Німеччини” і сприймалися як фундамент для її розширення та утвердження.

Одним із засобів переконання німецького народу в домінуючому становищі у Європі та світі, нацисти використовували власну інтерпретацію історії. Відповідно до цього фальсифікувалося та ідеалізувалося історичне минуле Німеччини¹⁶. Так, у стародавній історії нацисти підкреслювали, що їх пращури ніколи не були первісними людьми, а завжди були творчими особистостями, що в усі часи допомагали у розвитку та становленні інших народів¹⁷. Вони стверджували, що німецька історія брала свої витoki від виникнення людства, а предки німців завжди були творцями вищої культури. “Нам все одно, чи дійсно так або інакше

відбувалась давня історія – пояснював з цього приводу Г. Гіммлер. Немає жодного значення, якщо поняття, визначені партією, суперечитимуть науковим точкам зору. Єдине, що важливо, це – історичне уявлення, що зміцнює у нашому народі так необхідну національну гордість... Первісна історія – це наука про видатне значення німців у доісторичну еру”¹⁸. Подібних поглядів дотримувався і А. Гітлер, стверджуючи, що в історії головне не факти і події, а розуміння та засвоєння загальної лінії розвитку – боротьби арійської раси за домінування у світі¹⁹.

На початку формування нацистської ідеології українці розглядалися в контексті слов'янських народів, які за расовими поглядами вважалися “нижчою” або “культуроносною” расою. У “Майн кампф” А. Гітлер зобразив слов'ян (у тому числі й українців) як неспроможних до самостійної державної діяльності та політики, пояснюючи це расовими особливостями²⁰. Дотримуючись ідеї створення “нордичної Європи” в 1934 р. А. Гітлер планував реорганізацію слов'янських держав. Так, Німеччину (в складі Чехії, Моравії та Австрії) на сході мали оточувати васально залежні країни: “середніх розмірів Польща, поділена на малі етнографічні області; Україна, яка б існувала у вигляді кількох незалежних частин; південноруські та кавказькі держави”²¹. Для слов'янських народів, куди було віднесено Україну, фюрер передбачав створення підконтрольної федерації без власної економіки, політики та армії. Відносно расових перетворень на цих територіях планувалося підірвати біологічну силу слов'ян та утвердити на цих теренах німців.

З початком Другої світової війни нацистська ідеологія стає більш радикальною. Використовуючи “право сили”, нацисти доводили, що головне завдання арійсько-нордичної раси – управляти всіма слабкими та кольоровими націями²². Підтвердженням власної ідеології вони вважали успішні військові кампанії вермахту протягом 1939-1940 рр., які утвердили віру німців у те, що вони дійсно є “вищою” расою. У 1940-1941 рр. українці розглядалися в контексті народів всього Радянського

Союзу. Готуючись до війни, нацисти розглядали його як “державне об’єднання великої кількості слов’янських, кавказьких та азійських народів, що тримаються разом за допомогою примусу влади більшовиків”²³. Визначаючи головні цілі східної кампанії, фюрер висунув завдання – утворити ряд підконтрольних держав: Україну, Прибалтійську федерацію, Білорусію. Відповідно до цих планів А. Розенберг розробив проект адміністративного поділу та управління захопленою радянською територією, який 9 травня 1941 р. представив фюреру. Його ідеї полягали в тому, щоб розділити народи за національною ознакою, розпалити національну ворожнечу проти Росії і без великих зусиль підкорити східну територію²⁴. В адміністративному відношенні планувалося утворити п’ять губерндств: Прибалтика, Україна, Кавказ, Росія, Туркестан з різними видами державних утворень. Так, Україна мала виникнути як національна держава. Разом з Туркестаном і Кавказом вона повинна перетворитись на буферну державу, а їх кордони відсунуто далеко на Схід, щоб зменшити територію Росії й таким чином усунути “східну загрозу” для Третього рейху²⁵. Незважаючи на расову нижчість українців А. Розенберг пропонував бути більш лояльним ніж до росіян, і запропонував навіть надати українцям матеріальну компенсацію за завдані в майбутньому воєнні збитки. Та вирішальною була позиція А. Гітлера яка на період 1941 р. зазнала змін, під впливом вищезгаданої “еволюції” расистських поглядів та перших воєнних успіхів у війні проти СРСР. На відміну від А. Розенберга він був проти утворення будь-яких форм організації держав на сході, вбачаючи в них потенційну загрозу для Третього рейху. Єдиним, що було дозволено створювати “колишнім” радянським народам, це обштинне управління. “Завдання східних народів обслуговувати німецьку економіку” – стверджував фюрер, тому управління на сході “...має керуватися економічними інтересами, всіма силами витягти із окупованих територій все, що можливо”. Тобто замість створення підконтрольних держав обов’язки німців на сході мали обмежуватися тільки контролем та керівництвом економікою.

Кінцевою метою політики на окупованих територіях є їх “...освоєння та заселення ста мільйонами представниками німецької раси”²⁶. Використовуючи історію, А. Гітлер доводив, що “Рюрик – це норманський засновник Російської державності”²⁷. Цей факт був широко розповсюджений в трактуванні меншовартості слов’янських народів: “Тисячі років тому слов’яни запросили панувати над собою нашим предкам, яких вони називали “варягами””. Уявлення нацистами слов’ян, легко керованими народами, сприяло ще більшій радикалізації расистської ідеології, внаслідок чого їх було проголошено “унтерменшинами” або “расово неповноцінними” народами²⁸. Відповідно до цього нацисти передбачали перетворити “східні” території на сировинну базу Третього рейху, а їх населення на безкоштовну робочу силу або рабів²⁹.

Конкретна ідеологічна політика щодо українців була вироблена протягом другої половини 1941 – кінця 1942 рр. Це підтверджують німецькі документи, що зберігаються в історичних архівах: “Основні напрями політики відносно України”, “Політика управління людьми на Україні”, “Про відносини з українським населенням” тощо³⁰. У документі під назвою “Політика і управління людьми на Україні” найбільш повно висвітлене сприйняття нацистами українського народу. Так, українці проголошувались пасивним народом, який, знаходячись у підпорядкуванні природи, не має ні сили, ні вождя, а тільки “...віками мріє про власну державність або відновлення Київської держави”³¹. Українці сприймалися як “культуроносна” раса: “Мова їх є сумішшю церковнослов’янської та мов сусідніх країн... Музика, танці, одяг перейняті... Театр взагалі імітація... Тільки на початку ХІХ ст. були перші спроби створити власну літературу... Українських винахідників мало як і композиторів... Люди цього простору не придатні до творчості”³². Розглядаючи українців за “принципом крові”, нацисти вважали українців “конгломератом народів та племен”, які позбавлені кращих людських якостей, адже “...в український народ століттями просочувалась... кров росіян,

кавказців, монголів, поляків, вірменів, турків, татар, киргизів і десятки інших народів і племен, які жили з українцями по сусідству”³³. Тому не дивно, що в офіційних промовах нацистських керівників українці сприймалися “унтерменшинами”, а їх території майбутнім “життєвим простором”³⁴. Зважаючи на викладене, нацисти вважали українські землі теренами для розширення свого “життєвого простору”. “Українська земля звільняється від більшовицького панування і входить до великої європейської держави” – стверджували автори документа, і відповідно до расових поглядів передбачали майбутнє українців: “...вони будуть працювати в країні, де німецький народ на чолі з фюрером забезпечив собі право керуючих”³⁵. Таким чином, в Україні мало виникнути дві касти: правителів німців та підлеглих українців – “...правителі планують, організовують, керують, а підлегли – підкоряються і працюють”³⁶. Використовуючи власну інтерпретацію історії, нацисти швидко довели своє право на українські землі: “Тут Україна, батьківщина германців, і колись держава готів і варягів. І тут на Сході Європи, в урожайній, безмежній Україні наше майбутнє: це свята земля будучності німецького народу”³⁷. Змінюючи з легкої руки історичні події, було доведено, що Україну заснували німецькі племена: “...готи приблизно в 160 р. прийшли з балтійського узбережжя й створили на місці теперішньої України державу з головним містом Київ”³⁸. Подібні історичні погляди були викладені в директивах для вермахту, тут стверджувалося: “Німці є панівною расою в Європі, їх “життєвий простір” завжди простягався далеко на схід. Саме вони несли східноєвропейським народам культуру, зараз німці покликані встановити порядок в Східній Європі... Якщо ці народи (росіяни, білоруси, українці та ін.) будуть залишені самі собі, то вони страждатимуть...”³⁹. Водночас, представники вермахту відкрили інші риси українців: “У день святого Спаса по всій Україні одночасно перед церквами з’являються селяни, жінки і діти. З’являються вони також біля німецьких гарнізонів, несучи з собою подарунки у вигляді фруктів, які дарують незграбно, але з

щирою сердечністю”⁴⁰. Однак, за расовими поглядами українці, як носії любові та співчуття, протиставлялися німцям – носіям честі та обов’язку, між якими і відбувалася боротьба за панування над світом⁴¹. Найкраще розкрити нацистську ідеологію щодо українців можуть слова В. Рейхенау: “Висловлювання і засоби вищих вповноважених рейху складають враження, що Україні відводиться тільки місце регіону експлуатації, що життя місцевого населення не повинно братися до уваги і що голодна смерть і знищення мільйонів українців для німецьких завойовників не має жодного значення”⁴².

Готуючись до війни проти Радянського союзу, нацистська Німеччина розробила плани його захоплення (“Барбаросса”), економічного використання (“Ольденбург”), а пізніше колонізації німецькими переселенцями (“Ост”). Важливе місце в цих планах відводилось Українській РСР, яка була складовою частиною СРСР.

План нападу на Радянський Союз генеральним штабом нацистської Німеччини почав розроблятися після закінчення французької компанії⁴³. Головнокомандувач сухопутних військ Вальтер фон Браухіч 21 липня 1940 р. отримав наказ А. Гітлера розпочати “теоретичну підготовку” плану військової кампанії проти СРСР й озвучив політичні та військові цілі майбутньої операції: швидко розгромити Червону Армію або принаймні зайняти таку територію, яка забезпечить Берлін і Сілезький промисловий район від авіанальотів радянської авіації та дозволить проводити бомбардування промислових центрів противника; розгромом СРСР примусити Велику Британію визнати гегемонію Німеччини у Європі; утворити такі підконтрольні держави – Українську державу, федерацію Прибалтійських держав, Білорусію; збільшити територію Фінляндії до Білого моря⁴⁴.

Розробка військової операції проводилась паралельно в ОКХ – верховному командуванні сухопутних сил Третього Рейху, та в ОКВ – верховному командуванні вермахту. Всього було підготовлено приблизно 12 оперативних проектів та варіантів плану⁴⁵. Від початку розробки плану до кінцевого його вигляду,

роль України помітно змінювалася. В одних планах головний удар планувалася нанести на Москву, після чого з півночі завдати удар у тил радянським військам, дислокованим в Україні, і на Чорноморському узбережжі (плани Ебергарда Кінцеля та “Ост”). В інших – планувалося завдати головного удару на Україні, розгромити там радянські війська і далі розвивати наступ на Москву (плани Ганса фон Грейфенберга та Герхарда Фейерабенда)⁴⁶.

18 грудня 1940 р. А. Гітлер підписав директиву № 21 про напад на Радянський Союз – план “Барбаросса”, що базувався на стратегії нацистської Німеччини “бліцкриг”. Методика його проведення полягала у проведенні послідовних воєнно-стратегічних кроків: збір розвідданих – масоване бомбування військово-повітряних сил, комунікацій, транспортних засобів противника – авіаудар по військах – введення в бій мобілізованих підрозділів піхоти, легких танків та самохідної артилерії – введення в бій важких танків, введення регулярних частин піхоти за підтримки артилерії. Вказана стратегія призводила до того, що чергова жертва агресії Третього рейху вже за перших ударів вермахту позбавлялася здатності продовжувати боротьбу⁴⁷.

Загальний задум кампанії проти СРСР зводився до таких положень: за короткий термін у три-чотири місяці розгромити СРСР; основні сили російської армії, розміщені в західній Росії, знищити сміливими операціями, які вестимуть глибоко проникаючі танкові клини; не допустити відступу боєздатних радянських частин у глиб Росії; захопити економічно важливі регіони – Донбас, Кавказ; кінцева мета операції – створення бар’єру проти “азійської” Росії по загальній лінії Волга – Архангельськ⁴⁸.

Стратегія плану “Барбаросса” полягала в тому, щоб у перші ж тижні бойових дій розбити основні сили Червоної армії, і таким чином визначити кінцевий результат війни. Це впливало з переконання, що головні радянські сили розміщені на території між західним кордоном СРСР та лінією річок Західна Двина – Дніпро. “На наших кордонах, – писав А. Гітлер у листі до Б. Муссоліні

21 червня 1941 р. – стоять усі наявні російські війська”⁴⁹. Планувалося, що з розгромом радянських військ прикордонних районах Радянський Союз мав бути паралізований внаслідок катастрофи на фронті. На схід від вказаної лінії німці очікували зустріти лише епізодичний, неорганізований опір радянських військ та швидко досягти лінії Архангельськ – Волга.

Наступати на Радянський Союз мали три групи армій: “Північ” мала розгромити війська в Прибалтиці, захопити Ленінград та Архангельськ; “Центр” мала знищити війська в Білорусії, захопити Москву, потім через Горький та Казань вийти до Уралу; “Південь” мала розгромити війська на Правобережній Україні, наступати через Київ та Харків на Ростов, завдати удару по Кавказу, наступати через Казахстан до південного Уралу⁵⁰.

Про завдання нацистських військ в Україні у директиві № 21 говорилося: “Група армій, що діятиме на південь від Прип’ятських боліт, повинна концентричною операцією значними силами з обох своїх флангів знищити всі російські війська в Україні на захід від Дніпра”⁵¹. Це означало, що війська агресора наступатимуть на Україну двома клинами – з району на північ від Карпат і на крайньому південному фланзі, з Причорномор’я, беручи у величезні “кліщі” радянські війська у Молдавії та на Правобережній Україні. На польові армії покладалося завдання швидко просунутися за танковими корпусами, ущільнити кільце, розчленувати й ліквідувати оточені радянські війська⁵². Чотиристакілометровий проміжок між північним і південним угрупованнями групи армій “Південь” мали заповнити румунські частини, завданням яких було скувати з фронту радянські війська, охоплювані з флангів німецькими танковими кліщами⁵³. Далі планувалося вийти до Дніпра, захопити Київ і розвивати наступ на сході зайняти важливий у військовому і економічному відношенні Донецький басейн.

17 березня 1941 р. А. Гітлер відкинув затверджений план дій на території України як неспроможний на швидкий успіх і висунув новий варіант: “Група армій “Південь” наступатиме усюди –

помилково у принципі. Річки Прут і Дністер – це такі перепони, котрі затримають будь-який наступ. Тому не слід наступати через Прут. У районах, прилеглих до Румунії, слід задіяти лише таку кількість військ, яку треба для її оборони. Усе інше повинно бути використане на північ від Карпат: фронтально, з подальшим посиленням ударного угруповання на північному фланзі”⁵⁴. Тобто замість одночасного удару з півдня та півночі на українському кордоні провести один – з півночі, зосередивши там усі ударні сили групи армій “Південь”.

За першим варіантом передбачався концентричний наступ двох німецьких танкових клинів – з південної Польщі та Румунії, “кліщи” оточення радянських військ повинні були замкнутися десь на Дніпрі. За другим – усі німецькі танкові сили зосереджувалися на території південної Польщі і повинні були наступати від Любліна на Київ, і далі повернути на південь уздовж правого берега Дніпра у напрямі до Чорного моря – вони мали оточити з тилу радянські війська на Правобережній Україні. Це був остаточний варіант плану дій для групи армій “Південь”, відповідно до якого розвивався наступ німецьких військ в Україні.

Нацистська верхівка була впевнена, що після перемоги над Радянським Союзом “...новоприєднані території повинні бути надовго закріплені за Німеччиною”⁵⁵. Тому паралельно з планом “Барбаросса” проводилась підготовка над складанням економічних планів щодо використання майбутніх окупованих територій в економіці Третього рейху. Таким чином, виник економічний підрозділ плану “Барбаросса” – план “Ольденбург”.

Вищі кола нацистської Німеччини ставили конкретні цілі щодо економічного пограбування східних територій⁵⁶. Використовуючи основні програмні положення плану “Ольденбург”, були розроблені “Директиви з керівництва економікою в щойно окупованих областях”, або “Зелена папка Герінга”. Вона включала директиви з використання промислового потенціалу, транспорту, інфраструктури та трудових ресурсів підлеглих захопленню “східних областей”. Вони були розроблені для орієнтації

військового керівництва в економічних задачах: 1) Негайне та цілковите використання окупованих областей в інтересах Німеччини. 2) Використання окупованих областей повинно проводитися в сфері продовольчого та нафтового господарства. “Необхідно вжити всіх заходів для термінового і цілковитого використання окупованих областей в інтересах Німеччини... одержати як можна більше продовольства та нафти” – так визначались головні завдання цього документа⁵⁷.

Політика щодо продовольства та сільського господарства виходила з таких положень: “...повне продовольче постачання німецьких військ за рахунок окупованих областей”, “існуючи в південних областях (Україні. – Авт.) надлишки та запаси зернових повинні бути збережені будь-якими засобами: стежити за правильним ходом робіт по збору врожаю, перешкоджати вивозу врожаю”⁵⁸. Завдання щодо промисловості характеризуються настановами: “...недоречна думка, що окуповані області повинні бути чим скоріш приведені до ладу, а економіка їх – відновлена, навпаки відновлення повинно проводитися в тих областях, в яких ми можемо здобути значні резерви сільськогосподарських продуктів та нафти”; “повинні бути відновлені галузі промисловості, що є передумовою ефективного виготовлення зернової продукції та видобутку нафти”, а саме: ті, що забезпечують розвиток, видобуток, перевезення нафти, підприємства харчової промисловості, кормових засобів, масло перегінні заводи, підприємства з ремонту сільськогосподарських машин та обладнання⁵⁹. Політика транспортного господарства: “Особливу увагу приділити відновленню транспорту: 1) дорожньому будівництву в південних областях та на вузлових шляхах; 2) будівництву залізничних шляхів, особливо двосторонніх на головних магістралях”⁶⁰. Відповідно до цих положень були вироблені настанови з використання місцевої робочої сили для відновлювальних робіт і залучення його до роботи у в сільському господарстві, промисловості, дорожньому будівництві⁶¹.

Окрім економічного планування “Зелена папка”, мала розділ

під назвою: “Відносини до населення за територіальними ознаками”. У ньому територію СРСР було розділено на чотири регіони: 1) Прибалтійські країни, Ленінградська та Північна області, 2) Середня полоса (Білорусь та Москва), 3) Південь (Україна), 4) Кавказ. У кожному з них передбачалося використовувати суперечності між окремими народами на користь німецької влади. На території України планувалося використовувати “протириччя між українцями та великоросами”⁶².

У ході війни положення “Зеленої папки” були деталізовані у “Директивах щодо цивільного управління в окупованих східних областях”. “...Східні території призначені не для того, жити власним життям незалежно від Європи, вони частина велико-німецького і європейського життєвого простору, внаслідок чого мають певні завдання... забезпечити продовольство і незалежність сировинних запасів” – пояснювалось на початку документа. На господарську галузь було покладено одне завдання: “...перемога у війні, причому східні області повинні старанно допомагати тому, щоб забезпечити для Європи (Німеччини – Авт.) продовольство та сировинні запаси”⁶³. “Зайняті східні області повинні... постачати сільськогосподарську продукцію та промислову сировину”⁶⁴. Тому, на окупованій території повинна була відбутись деіндустріалізація великих промислових центрів. Передбачалося залишити тільки видобувну промисловість, підприємства з виробництва дрібного сільськогосподарського реманенту і первинної переробки сировини. Так, у видобувній промисловості планувалося залишити: підприємства з видобутку марганцевої руди та виготовлення сирого каучуку⁶⁵.

Ці завдання обґрунтовувалися як політичними, так і економічними міркуваннями: “1) Політично не бажано нагромадження тубільного населення в індустріальних центрах буде уникнуто; 2) Виробництво і збут товарів широкого вжитку залишається за Німеччиною і старими індустріальними країнами Європи і забезпечує їм заспокоюваний прожитковий мінімум; 3) Ринок окупованих східних областей перебуває у розпорядження

західних країн для збуту товарів широкого вжитку, які цими товарами зможуть оплачувати харчові продукти й сировину Сходу”⁶⁶.

Задача політики продовольчого постачання зводилося до: “А. забезпечення військових сил за рахунок окупованих областей. Б. Здобуття надлишків сільськогосподарської продукції, особливо зерна та масляного насіння”.

Засоби перетворення України на аграрний придаток рейху, були такими: 1) Посівні площі потрібних надлишків врожаю, особливо зернових та масляних, повинні бути збільшені; 2) Врожай повинен бути підвищений; 3) Розведення худоби повинно збігатися з лишками рослинної продукції; 4) Відновлення та розвиток в першу чергу всіх спеціальних областей господарства, що відповідають вимогам германського сільського господарства⁶⁷.

За цим документом суспільна власність як основа більшовицького соціалістичного способу виробництва підлягала ліквідації. Для чого передбачалось три напрями здійснення: 1) відновлення приватної власності; 2) технічне керівництво виробництвом; 3) управління майном за довірою⁶⁸.

План “Ост” – теоретичний план використання східноєвропейського “життєвого простору”, захопленого Третім рейхом у 1939-1942 рр. держав під час Другої світової війни. Являв собою кілька розробок плану (протягом 1940-1943 рр. – Авт.) присвячених питанням колонізації німцями “східних територій” – Польщі, Білорусії, України, Росії та країн Балтії⁶⁹. Він мав стати теоретичним “фундаментом” колонізації, онімечування та германізації окупованих територій Східної Європи (Додаток 1).

Концепція плану розроблялась на основі нацистської расової ідеології, про “зверхність” німецької арійсько-нордичної раси над “нижчою”, “неповноцінною” расою слов’ян, у межах концепції боротьби за “життєвий простір”. Перетворення Східної Європи розглядалися відповідно до положень расової ідеології. На початку ставилося питання “ретельного расового відбору” місцевого населення. Для здатних до онімечення та расово бажаних народів

була передбачена така можливість. Також передбачалося пересилити кілька мільйонів німців з усієї Західної Європи на окуповані східні території задля того, щоб витіснити місцеве населення, з цих земель у “біологічному” розумінні⁷⁰.

Початок плану “Ост” дав Г. Гімmlер, що займав посаду рейхскомісара із зміцнення німецької національності. 28 травня 1940 р. він подав А. Гітлеру доповідну записку під назвою “Деякі міркування про поводження з місцевим населенням східних областей” та отримав схвалення фюрера й наказ продовжувати роботу над планами колонізації “східних територій”⁷¹. Служби, якими керував Г. Гімmlер: Головне управління німецької безпеки (РСХА) та Рейхскомісаріат із зміцнення німецької національності (РКФДФ) взяли за роботу. Фактично розроблялися два самостійних плани⁷². У РСХА над планом працювали протягом 1940-1941 рр. Виклад цього документа міститься в меморандумі Еріха Ветцеля “Зауваження і пропозиції по Генеральному плану “Ост” рейхсфюрера СС”. Весною 1942 р. Подальше розроблення плану зосередилося у РКФДФ, де було підготовлено два його варіанти. Перший датовано 15 травня 1941 р. Оригінал його не виявлено, але відомо, що він розроблений на основі меморандуму, складеного на початку 1940 р. під назвою “Деякі думки про поводження з туземцями на Сході”. Другий – від 28 травня 1942 р. Мав назву “Генеральний план “Ост”: правові, економічні і територіальні основи розвитку Сходу”⁷³. Однак до сьогодні оригінальний варіант плану “Ост” знайдено не було. Існують винятково офіційні нацистські документи, в яких мають місце основні характеристики та посилання на його. Зокрема, “меморандум Е. Ветцеля” та лист Г. Гімmlера від 12 червня 1942 р., що дає підстави деяким дослідникам висувати гіпотезу про існування тільки його проекту⁷⁴.

План “Ост” був розділений на дві частини – “Малий” і “Великий” план. “Малий” планувалося провести під час війни. На “Великому” німецький уряд хотів зосередитися після війни протягом 20-30 років. Саме цей план колонізації мав здійснюватись

на землях, що підлягали приєднанню до Третього Рейху. Строк завершення колонізації територій було скорочено спочатку з 30 до 20, а потім навіть до 10 років⁷⁵. Східний кордон Третього рейху за планом мав проходити від Ладозького озера через Валдай до Брянська і далі по східному кордону України⁷⁶. Було передбачено різний відсоток онімечення для слов'янських та підкорених народів. Непридатні для цього мали бути знищені у ході військових дій або виселені до Сибіру. Планом передбачалось: знищення або вигнання 80-85% поляків, 50-75% чехів, 50-60% росіян в європейській частині СРСР, ще 15-25% підлягали депортації за Урал. Знищення 25% українців і білорусів, ще 30-50% українців і білорусів підлягали використанню у ролі робочої сили⁷⁷. Відповідно до цього можемо стверджувати, що його метою було перетворити “східні території” на суцільну німецьку колонію.

У меморандумі Е. Ветцеля від 27 квітня 1942 р. “Зауваження і пропозиції по Генеральному плану “Ост” рейхсфюрера СС” розглянуті основні положення цього плану. Зокрема було відзначено, що план не був програмою негайних дій, а передбачав “укорінення” німецьких колоністів на Сході протягом 30 років. Стосовно України він передбачав вищевказані дані знищення та експлуатації українського населення. Протягом 30 років нацисти планували виселити і знищити 65% західних українців (з дистрикту “Галичина”. – Авт.), а 35 % українців, що залишилися мали бути онімечені. Звільнені внаслідок такої акції українські території у майбутньому мали колонізуватися поселенцями з рейху та фольксдойче. Е. Ветцель вважав, що західних українців, яких необхідно було переселити, потрібно депортувати не до Сибіру, як передбачалося у плані, а до Рейхскомісаріату “Україна” тому, що “...таке виселення українців, небажаних з расового погляду, неодмінно відверне від нас усіх українців”⁷⁸.

План “Ост” включав у сферу колонізаторської діяльності наступні українські території: Західну Україну, Крим, Херсонську область Придніпров'я, Житомирщину, Кам'янець-Подільську і частково Вінницьку області. З цією метою, передбачалося створити

на території України 8 із 36 колонізаційних опорних пунктів – у Рівному, Шепетівці, Бердичеві, Білій Церкві, Бобринцях, П'ятихатці, Кривому Розі, Миколаєві, що мали стати центрами колонізації⁷⁹ (Додаток 2). Визначалися й адміністративні форми переселення німців. Спочатку мали виникнути окремі форпости – марки, заселені переважно фольксдойче, з часом перетворившись на сільські поселення, а потім мали з'явитися міста на 15-20 тис. Поселення мали розміщуватися вздовж головних транспортних доріг та залізниць із заходу на схід і з півночі на південь, а саме – в напрямку міст Краків – Лемберг – Житомир – Київ, Ленінград – Могилів – Київ, Житомир – Вінниця – Одеса⁸⁰.

Враховуючи викладене, можна погодитися з висновками дослідника І. Іванькова: "...сповідування одіозних доктрин нацистської ідеології призвело до розробки планів однієї із наймасштабніших національних чисток у світовій історії, зокрема плану "Ост"", а також "...повна колонізація території представниками німецької нації виступала кінцевою метою всієї окупаційної політики Третього рейху в Україні протягом 1941-1944 рр"⁸¹.

Зацікавленість Румунії українськими південно-західними територіями бере початок в роки Першої світової війни. Ця війна стала великим потрясінням для Європи, яке виявилось у розпаді Австро-Угорської, Німецької, Османської та Російської імперій, що призвело до утворення нових та водночас посилення вже існуючих європейських держав. Серед таких країн, що зміцніли на міжнародній арені після війни, була Румунія.

У хаосі 1917-1921 рр., що мав місце на теренах колишньої Російської імперії, Румунія, як і Польща та Радянська Росія (з 1922 р. Радянський Союз. – Авт.), захопила значну частину української етнічної території. У січні–березні 1918 р. Румуни загарбали Бессарабію, а у листопаді того самого року ними була окупована Буковина⁸².

Під час формування Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин (1919-1922 рр.), що встановлювала світовий

порядок після Першої світової війни спрямований на закріплення повоєнного переділу світу. Прагнення українського народу до здобуття незалежності були проігноровані державами-переможницями. Свідченням цього є те, що в “14 пунктах” Вудро Вільсона для України просто не знайшлося місця. Таке ставлення було викликане тим, що її території сприймалися як “санітарний кордон” між Радянською Росією та Європою⁸³. Саме тому за Румунією європейськими країнами були визнані українські землі, захоплені у 1918 р.

Згідно із Сен-Жерменським (вересень 1919 р.), Тріононським (червень 1920 р.) та Севрським (серпень 1920 р.) мирними договорами до складу Румунії увійшли Трансільванія, Бессарабія, Буковина, Південна Добруджа і частина Банату (Додаток 3). Унаслідок цього, територія Румунії збільшилась більш, ніж удвічі. Відповідно й зросла кількість національних меншин: німців, угорців, болгар, євреїв у її складі, що загалом становили 28% усього населення країни⁸⁴. На міжнародній арені Румунія заявляла, що національні меншини новоприсєднаних територій матимуть рівні права з румунами. Насправді бухарестська влада зосередила свої дії на їх жорстокій асиміляції та денаціоналізації⁸⁵. У свою чергу – це викликало загострення національного питання у середині країни, що вирішувалась шляхом румунізації національних меншин.

Із включенням Бессарабії та Буковини до складу Румунії почалася асиміляція українського населення, яка виправдовувалась за допомогою фальсифікацій та перекручень історії. Так, доля українських земель була визначена працями румунського історика І. Ністора. У 1932 р. вийшла його “Історія Бессарабії”, в якій він розвинув ідею про те, що українці ніколи не були автохтонним населенням Бессарабії, й тому не мають жодних історичних та етнічних прав на ці території. Йому належить “теорія рутенізації”, котра була проголошена в Буковині. Відповідно до цієї теорії тільки румуни є автохтонним населенням Буковини, а українці емігрували сюди значно пізніше і денаціоналізували їх такою

мірою, що вони втратили румунську сутність⁸⁶. Без сумніву – ця позиція суттєво вплинула на те, що румунська політика на українських теренах Бессарабії та Буковини мала відвертий антиукраїнський характер. Ставлення до інших національних меншин у Румунії було аналогічним. Як стверджує дослідниця Б. Єславич, “...лідери балканських урядів, як правило, називали представників національних меншостей іноземцями, навіть якщо ті мешкали у своєму краї упродовж століть. Саме так ставилися до угорців, німців, українців, євреїв у Румунії”⁸⁷.

У міжвоєнний період бухарестська влада ставила за мету інтегрувати до свого складу новоприєднані території після Першої світової війни, в тому числі й українські землі Бессарабії та Буковини, а українське населення – позбавити національної індивідуальності⁸⁸. Протягом всього періоду перебування в складі Румунії (1918-1940 рр.) українці постійно зазнавали асиміляційного тиску з боку румунської влади, що проявлялась у всеохоплюючій денаціоналізації, румунізації та колонізації румунськими переселенцями територій Бессарабії та Буковини.

Зовнішньополітичні відносини Румунії міжвоєнного періоду були напруженими з Радянським Союзом через бессарабське питання, в контексті якого вирішувалася доля українських земель у складі Румунії. Бажання СРСР бачити Бессарабію у своєму складі стало зрозуміло для Румунії після Татарбунарського повстання, ініційованого радянськими комуністами в південній Бессарабії 1924 р. та утворення Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки в складі Української РСР того самого року. Аргументація Румунії та СРСР на володіння Бессарабією зводилась до наступного: румунська сторона наголошувала, що з точки зору як “історичної”, так і “національної”, Бессарабія становила інтегральну частину Румунії до 1812 р.; з точки зору “етнографічної”, – населення Бессарабії є румунським. Радянська позиція ґрунтувалась на тому, що Румунія володіє Бессарабією по праву сили і її претензії на володіння цією територією є незаконними; Бессарабія не могла бути у 1812 р. невід’ємною

частиною Румунії, яка була визнана незалежною у 1878 р., а як об'єднана держава утворилася тільки у 1859 році⁸⁹.

Наприкінці 30-х рр. ХХ ст. Версальсько-Вашингтонська система починає тріщати по швам, не витримуючи натиску нацистської Німеччини, що з 1933 р. взяла курс на власне зміцнення та розширення “життєвого простору”. 29–30 вересня 1938 р. Англія і Франція, намагаючись відвести від себе загрозу німецької агресії та спрямувати її проти СРСР, пішли на “Мюнхенську змову”. Після цих подій чехословацький уряд пішов на поступки у питанні словацької та української автономій і вже 11 жовтня 1938 р. Карпатській Україні було офіційно надано автономію та визнано її уряд. З проголошенням Карпатської України А. Гітлер, розуміючи значення українського питання у міжнародних відносинах, починає використовувати його у власній дипломатичній грі. Саме тому в Німеччині на той час ведеться пропаганда про створення на її основі “Великої України”. Не маючи змоги передбачити майбутні дії А. Гітлера, Румунія побоювалась, що Карпатська Україна, потрапивши під вплив Третього рейху, дійсно може стати зародком створення “Великої України”, до якої німці захочуть приєднати й українські землі Румунії⁹⁰.

На початку Другої світової війни зовнішньополітичне становище Румунії ускладнилося. 23 серпня 1939 р. Між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом був підписаний договір про ненапад строком на 10 років і таємний протокол (Пакт Молотова-Ріббентропа) щодо розподілу сфер впливу між ними, за яким українські території Бессарабії та Північної Буковини, що на той час входили до складу Румунії, були визнані за СРСР. Пакт Молотова-Ріббентропа дав можливість нацистській Німеччині розпочати Другу світову війну, виключивши воєнні дії на два фронти і на перспективу забезпечив союзника у майбутній війні проти Радянського Союзу – Румунію. Наявність секретних статей дало можливість СРСР розширити й зміцнити західні кордони, результатом чого стало “збирання” українських етнічних земель у

межах однієї держави – Української РСР.

1 вересня 1939 р. Нацистська Німеччина напала на Польщу, цим самим поклавши початок Другій світовій війні. 17 вересня Радянський Союз вводить свої війська на землі Західної України та Білорусії, які на той час перебували у складі Польщі. 28 вересня того самого року було підписано радянсько-німецький договір про дружбу і кордони, відповідно до якого Західна Україна та Білорусія увійшли до складу СРСР. 1 листопада 1939 р. західноукраїнські землі були офіційно включені до складу СРСР та возз'єднані з Українською РСР.

Трагічним виявився для Румунії 1940 рік. 26 червня вона була змушена прийняти радянський ультиматум і передати СРСР Бессарабію та Північну Буковину. Вже 28-30 червня Радянським Союзом було анексовано Бессарабію та Північну Буковину, а 2 серпня VII Сесія Верховної Ради СРСР ухвалила закон про їх включення до складу Радянського Союзу⁹¹. Територія Північної Буковини була реорганізована на Чернівецьку область. Бессарабію було приєднано до Молдавської АСРР та утворено Молдавську РСР, а південні райони Бессарабії перетворились в Ізмаїльську область, і так само як Чернівецьку область, її було включено до складу Української РСР.

Агресія СРСР щодо Румунії виявила її слабкість та хитке становище на міжнародній арені. Це спонукало Угорщину та Болгарію до активних дій по захопленню інших територій Румунії. Так, 30 серпня відповідно до Другого Віденського арбітражу, Угорщині відійшла Північна Трансільванія, а 7 вересня Південна Добруджа перейшла під управління Болгарії. Внаслідок цього Румунія перестала бути географічно великою країною – її територія зменшилась на третину⁹² (Додаток 4). Ці втрати призвели до глибокої кризи в країні, що активізувало радикальні сили на чолі з Іоном Антонеску, які у вересні 1940 р. зуміли змістити з трону короля Кароля II та встановити в Румунії націонал-легіонерський режим⁹³. З приходом до влади І. Антонеску виступив з програмою “об’єднання всіх земель Батьківщини”, проголосивши, що бажає

врятувати монархію, відновити порядок та кордони країни⁹⁴. Приєднавшись 23 листопада 1940 р. до країн “Вісі”, фактично до Третього рейху, Румунія прагнула відновити свій авторитет на міжнародній арені та повернути втрачені у 1940 р. території: Північну Трансільванію, Бессарабію та Північну Буковину⁹⁵.

У період з листопада 1940 до травня 1941 р. Відбулося три зустрічі І. Антонеску із А. Гітлером, у ході яких Румунія була втягнута Німеччиною у війну проти Радянського Союзу без будь-якого письмового договору⁹⁶. Під час третьої зустрічі 11-12 травня 1941 р. у Мюнхені фюрер наголосив, що “...для повернення втрачених територій у Румунії немає іншого шляху, окрім силою зброї відновити історичну справедливість”⁹⁷. Це був натяк на те, що під час майбутньої війни з СРСР вона зможе повернути втрачені у 1940 р. Бессарабію та Північну Буковину.

Слід зазначити, що, розпочинаючи війну, Третій рейх прагнув захопити “життєвий простір” на сході Європи підготував свої плани заздалегідь. Румунія ж у цей час була поставлена перед фактом війни і мусила перед її початком розробляти теоретичні засади майбутнього режиму окупації на передбачених для захоплення радянських (українських) територіях – Північної Буковини та Бессарабії.

Домовившись про спільний виступ з Німеччиною проти СРСР та отримавши від А. Гітлера конкретні територіальні обіцянки – Бессарабію і Північну Буковину та навіть розширити кордони далі на схід, І. Антонеску повернувся до Бухареста й розпочав підготовку до війни. У травні – червні було проведено кілька міністерських зустрічей, на яких було порушено два головних питання: організація цивільної адміністрації та захоплення врожаю на майбутніх окупованих територіях⁹⁸. На засіданнях кабінету міністрів під керівництвом прем’єр-міністра Міхая Антонеску були розроблені спеціальні директиви та настанови для урядовців, які мали бути відправлені у ролі організаторів цивільної адміністрації на захоплені території Бессарабії та Буковини. В них зазначалося, що відновлення румунської влади в Бессарабії та Буковині,

перетворення їх на складову Румунської держави є святим обов'язком румунської нації⁹⁹. Серед першочергових завдань була поступова заміна військової влади цивільною, збереження врожаю та продуктових запасів. Значну увагу було приділено проблемі колонізації провінцій. Приєднані землі мали заселятись лише етнічними румунами, що дозволить покласти край споконвічним територіальним спорам. Прем'єр наголосив, що політика колонізації у Бессарабії та Буковині має здійснюватися винятково у національних інтересах¹⁰⁰.

Головною ідеологією, відносно якої Румунія планувала режим окупації, була ідея створення “Великої Румунії” та її головна складова – румунізація (асиміляція). Вирішальне значення в становленні цієї ідеології мали румунські історики, що створили оригінальну концепцію Румунської держави, намагаючись довести її історичні права на території, які увійшли до складу Румунії після Першої світової війни. Історики Н. Йорга та І. Ністор висунули концепцію місіонерської ролі румунів у Центрально-Східній Європі. Вони відводили Румунії роль “бастіонна” на шляху слов'ян до Європи. У цій концепції була покладена теорія безперервності історичного розвитку румунського народу, культури й мови від “проторумун-даків”, які романізувалися й успадкували більш розвинуті форми державної, культурної та військової організації від римської цивілізації. Латинізація даків, які проживали на території Румунії, поставила їх на вищий щабель історичного розвитку, у порівнянні з сусідніми народами. Таким чином, Румунія стала форпостом цивілізації й культури у Центрально-Східній Європі. “Окультурення” фактично румунізація, сусідніх народів визначалася як священна місія Румунії, а “окультурені” (тобто румунізовано. – Авт.) народи, поряд з румунами мають творити “Велику Румунію”¹⁰¹. Вищевказане свідчить, що ідеологічні засади політики румунського королівства ґрунтувалися на створенні моноетнічної країни через румунізацію та асиміляцію підвладних їй національних меншин (українців росіян болгар поляків німців угорців)¹⁰².

Із приходом до влади в Румунії І. Антонеску ідеологія “Великої Румунії” набирає нового значення, а саме – повернення втрачених у 1940 р. територій¹⁰³. Таким чином, в ідеології залишається тільки її територіальне розуміння. У травні 1941 р. Румунія була втягнута Німеччиною у війну проти Радянського Союзу, що цілком відповідало цій ідеології – відновлення своїх східних кордонів та подальшого перетворення її, з точки зору етнічних та природних кордонів у регіонального гегемона Південно-Східної Європи¹⁰⁴.

Отже, плани Німеччини та Румунії ґрунтувалися на загальних уявленнях політичної верхівки країн-окупантів про українця як представника расово нижчого або меншовартісного народу, прагнення якого ігнорувалися в побудові нового світового порядку через створення “Великої Німеччини” та “Великої Румунії”. Плани загарбників щодо українських територій виходили із політичних і економічних розрахунків. Перші мали покращити внутрішній стан країн-окупантів, а другі – сприяти їх політичному утвердженню у системі тоталітарних держав. Українські території мали відіграти важливу роль у перетворенні Німеччини на домінуючу економічно і політично країну в Європі, будучи її аграрним придатком, джерелом безкоштовної робочої сили та територією для розселення колоністів. Перетворення Румунії на гегемона Південно-Східної Європи передбачало “повернення” втрачених у 1940 р. територій з одночасною їх економічною і політичною асиміляцією.

2.2. Окупаційні утворення під владою німецьких і румунських загарбників

Плануючи війну проти Радянського Союзу, А. Гітлер ще не знав, як саме виглядатиме східноєвропейський простір після її завершення. На це вказують такі факти. Під час наради 22 липня 1940 р., на якій визначалися стратегічні цілі “східної” кампанії, однією із них було створити на захопленій території кілька

підконтрольних держав – Україну, Білорусію, Прибалтійську федерацію¹. У ході зміни стратегії військової кампанії – введення цивільної адміністрації під час ведення воєнних дій (у країнах Західної Європи німці після їх захоплення вводили спочатку військову адміністрацію, а потім цивільну) фюрер відмовився від створення напівзалежних держав та висунув завдання про формування на захопленій території противника імперських комісаріатів. 3 березня 1941 р. він заявив: “Сухопутним військам необхідний тилловий операційний простір. Проте, слід по можливості обмежувати його глибину. Позаду оперативного простору не потрібно жодної військової адміністрації. Замість неї функціонуватимуть імперські комісаріати. Кордони простору, що входять в компетенцію кожного з них, повинні бути визначені з урахуванням народонаселення. Комісарам буде поставлена політична задача швидко сформувати нові державні утворення”². Остаточо він визначився із захопленими територіями після перших військових успіхів у 1941 р. Свої погляди А. Гітлер озвучив під час наради в штаб-квартирі за участю Альфреда Розенберга, Ганса Ламмерса, Вільгельма Кейтеля, Германа Герінга та Мартіна Бормана, що відбулася 16 липня того самого року. Тут він порушив питання остаточного регулювання окупованих радянських територій, і у тому числі українських. Захоплені території планувалася розділити на чотири рейхскомісаріати: Балтія, Україна, Московія та Кавказ. Також були визначені території, які мали безпосередньо стати частинами Третього рейху – Крим, Галичина, Балтика (Латвія, Литва, Естонія), надволзька колонія і територія навколо Баку³. Щодо українських земель, які потрапили до під контроль рейху, то фюрер, наполягав негайно передати “староавстрійську Галичину” до Генерал-губернаторства, Румунії віддати Одесу, а з іншої території створити рейхскомісаріат. Це вже були остаточні зміни в реорганізації східноєвропейського простору, відповідно до яких реалізувалася політика адміністративно-територіального поділу європейської частини Радянського Союзу і Української РСР, яка на той час була його складовою частиною.

Та перед тим, як почати розкривати адміністративно-територіальний поділ України під час періоду окупації, необхідно знати адміністративний устрій Української РСР перед нападом Третього рейху на СРСР. Станом на 1 січня 1941 р. територія УРСР становила 577,7 тис. кв. км. В адміністративному відношенні вона поділялася на 23 області, 842 райони (79 сільських і 746 міських) та 16 289 сільрад⁴.

Під час згаданої вище наради 16 липня 1941 р. А. Гітлер порушив питання про необхідність термінового “включення Галичини” до “польського” Генерал-губернаторства. Після обговорення він вирішив, “...що вона не відійде до ГГ, а лише одночасно буде підпорядкована рейхсміністру та генерал-губернатору Гансу Франку”⁵.

Наступного дня А. Гітлер змінив свою думку і підписав декрет, згідно з яким Галичина переходила під управління генерал-губернатора⁶. Дізнавшись про це, А. Розенберг виступив проти, називаючи це рішення помилковим і стверджуючи, що “...приєднання району навколо Львова до ГГ українці сприймуть, як удар по національній ідеї” і не підтримуватимуть тут надалі німецьку владу⁷. Ігноруючи протести А. Розенберга, фюрер, ще раз 22 липня 1941 р. підтвердив своє рішення передати “управління раніше належній Польщі областю Галичина” генерал-губернатору⁸.

На підставі вищезгаданих декретів А. Гітлера та за розпорядженням генерал-губернатора Г. Франка “про адміністрацію Галичини” від 1 серпня 1941 р. було запроваджено цивільну німецьку адміністрацію, підпорядковану урядові ГГ. Відповідно до цього чотири західноукраїнські області Української РСР – Львівська, Дрогобицька (з 1951 р. частина Львівської), Станіславська (з 1962 р. – Івано-Франківська), Тернопільська (без північних районів) загальною площею 48 081 кв. км. як п’ята адміністративна одиниця ввійшли до складу ГГ. (Додаток 5). Під час церемонії передання влади військовим командуванням цивільній адміністрації, звертаючись до Г. Франка, командувач оперативного тилу групи армій “Південь”, генерал піхоти Роквес наголошував: “Територія, яку я сьогодні передаю, завдяки

невтомним зусиллям усіх частин та підрозділів Вермахту, військ СС, поліції та військових формувань усіх інших організацій, які були сюди надіслані рейхом, зараз можна вважати упокореною. Всюди діють військові та цивільні власті й адміністративні установи, здійснені перші заходи спрямувати життя у нормальне русло. Як колишній командувач і голова виконавчої влади в цьому районі, тепер я маю честь передати Вам, пане генерал-губернатор, цю територію під вашу опіку”⁹.

Після захоплення Польщі в 1939 р. нацистська Німеччина включила до свого складу території Познані та Костовища загальним розміром 92,5 тис. кв. км, а з решти території утворила 12 жовтня того ж року “Генерал-губернаторство для окупованих польських земель” розміром в 95,5 тис. кв. км з центром у м. Краків¹⁰. 8 липня 1940 р. після завершення Французької кампанії А. Гітлер видав декрет про зміну назви “Генерал-губернаторство для окупованих польських земель” на просто “Генерал-губернаторство”¹¹.

Новоутворений, п’ятий дистрикт отримав староавстрійську назву – “Галіцієн” (Галичина) з центром у м. Лемберг (Львів). Організація влади та управління створювалися на зразок ГГ, зокрема радянський адміністративний поділ Галичини було скасовано і запроваджено той, що існував у ГГ. В адміністративному відношенні Галичина була проголошена (Distrikt) дистриктом ГГ, який в адміністративно-територіальному відношенні поділявся на крайзфрайштадти (Kreifreistadte) та крайзгаупманшафти (Kreishauptmannschaften), що склалися з бецирків (Bezirk). У свою чергу вони поділялися на ландгейманди (Landgemeinde), які склалися з громад¹². У сучасних українських адміністративних термінах складно знайти точні назви, щоб відповідали вищезгаданім, тому історики перекладали їх найбільш наближено до відомих: дистрикт – “область”; крайзгаупманшафт – “округа” або “окружне староство”; крайзфрайштадт – “місто із статусом округи” або “виділене місто”; бецирк – “повіт”; ландгейманд – “волость”¹³.

В адміністративно-територіальному відношенні “польське” ГГ

поділялося на дистрикти: Краків, що складався з крайзгаупманшафтів: 1) Дембиця, 2) Ярослав, 3) Ясло, 4) Краків-місто, 5) Краків-район, 6) Кросно, 7) Мехов, 8) Нови Тогр, 9) Нови Сонч, 10) Пшемишель, 11) Жешув, 12) Сянок, 13) Тарнув; Варшава, який поділявся на крайзгаупманшафти: 1) Гавролин, 2) Груец, 3) Льович, 4) Мінськ Мазовецький, 5) Острув, 6) Седльце, 7) Сохачев, 8) Соколов, 9) Варшава-район, 10) Варшава-місто; Радом, що складався з крайзгаупманшафтів: 1) Бусько, 2) Енджеюнов, 3) Кельце, 4) Конське, 5) Опатув, 6) Пйотркув, 7) Радом-місто, 8) Радомско, 9) Страховище, 10) Томашув Мазовецький, 11) Радом-район, 12) Ченстохов-район; Люблін, який поділявся на крайзгаупманшафти: 1) Бяла Подляска, 2) Білгорай, 3) Холм, 4) Грубешив, 5) Краснистав, 6) Красник, 7) Люблін-район, 8) Люблін-місто, 9) Пуляви, 10) Ралзин, 11) Замостя¹⁴. Дистрикт “Галичина” на час свого утворення 1 серпня 1941 р. складався з крайзгаупманшафтів: 1) Львів-місто, 2) Львів, 3) Городок, 4) Рава-Руська, 5) Камянка-Струмілова, 6) Золочів, 7) Тернопіль, 8) Бережани, 9) Чортків, 10) Станіслав, 11) Городенка, 12) Коломия, 13) Калущ, 14) Стрій, 15) Дрогобич, 16) Самбір, 17) Садова-Вишня, що поділялися на 44 бецирки та 92 ландгейманди (Додаток 6)¹⁵. В офіційних документах, що регламентували новий адміністративний устрій Галичини було чітко сказано: “...окружні староства не є правонаступниками ні колишніх польських повітів, ні колишніх радянських адміністративних установ”¹⁶.

Всього на території ДГ було створено 17 крайзгаупманшафтів: Бережани, Городок, Городенка, Дрогобич, Золочів, Калущ, Камянка-Струмілова, Коломия, Львів, Львів-Місто, Рава-Руська, Самбір, Садова-Вишня, Станіславів, Стрій, Тернопіль, Чортків. Однак, унаслідок реформувань адміністративно-територіального поділу в 1942 р. їх залишилося 14. Перестали існувати крайфрайшафт Львів-Місто та крайзгаупманшафти Городок і Городенка, а їх бецирки були розподілені між Станіславським, Бережанським та Коломийським окружними староствами. В 1943 р. Калущьке окружне староство було приєднане до Станіславського, а

Самбірське увійшло до складу Дрогобицького¹⁷.

Також були встановлені нові кордони ДГ із сусідніми дистриктами – “Люблін” та “Краків”. Від 7 серпня 1941 р. “кордон між дистриктами “Кракау” і “Галіцієн” проходить від Словацького кордону на півночі через західні кордони колишніх польських повітів Турка, Самбір, Яворів і Любачув до південної межі дистрикту “Люблін”. Таким чином південні громади Краківського дистрикту: Тарнава Нижня і Сянки (частково) переходять до ДГ”¹⁸. Проте повіт Добромиль та східні частини повітів Ярославського, Перемишльського, Березівського, Ліського та Сяницького (межа – річка Сян) було приєднано до Краківського дистрикту. Кордон між дистриктами “Люблін” і “Галіцієн”, починаючи з 1 квітня 1942 р. “...проходить наступним чином: Дзікув Старий – Цешанув – Плазув – Нароль – Ліпско – Белжець – Любича-Крулевсько – Вербівка – Тарношин – Белз – Варяж – Хоборів – Кристинопіль – Солка”¹⁹. Території південніше цього кордону переходили до складу Люблінського дистрикту (Додаток 7). У своїх спогадах колишній голова Українського Крайового Комітету К. Паньківський зазначає, що “...західним кордоном дистрикту стала “лінія Керзона”, з тою корисною для нас зміною, що повіт Любачів, який Керзон приділяв Польщі, залишився при Галичині”²⁰. Кордон між ГГ і РКУ проходив по р. Збруч до м. Волочинськ і далі по Австро-Угорському кордоні²¹.

Із приєднанням українських земель ГГ збільшило свою територію з 95 742 кв. км до 144 518 кв. км. Збільшившись на 33,8 %, сам дистрикт “Галичина” (розміром у 48 тис. кв. км) становив 8,3 % території Української РСР. Протягом другої половини 1941 р. відбулося оформлення адміністративно-територіального статусу Галичини у складі ГГ. Вона була реорганізована (перетворена) на ДГ, система організації та управління якого відповідала зразку ГГ. Нацистська верхівка Третього рейху розглядала це адміністративне утворення регіоном, що є безпосередньо підпорядкований Третьому рейху і який у майбутньому має стати його складовою частиною.

17 липня 1941 р. наказом А. Гітлера було введено цивільне управління окупованими областями СРСР та утворено “Міністерство окупованих східних областей” (ще відоме під назвою “східне міністерство”), яке очолив А. Розенберг²². Під “окупованими Східними областями” німцями визначалися території, “...які не входять до компетенції прикордонної імперської адміністрації або з Генерал-губернаторством”²³. У наказі наголошувалося, що “...після закінчення бойових дій в окупованих східних областях, управління цими областями переходить від військових інстанцій до органів цивільної влади. Області, на які поширюється це положення, і час передачі управління областю цивільним органам у кожному окремому випадку підтверджуються моїм (фюрера) особливим наказом”²⁴. У п’ятому параграфі цього наказу був чітко прописаний адміністративно-територіальний поділ “підлеглі рейхсміністру окуповані області поділяються на рейхскомісаріати; вони, у свою чергу, поділяються на генеральні округи, і ці останні – на райони”²⁵.

25 липня 1941 р. було створено перший рейхскомісаріат – “Остланд” з центром в м. Рига. До його складу та управління 1 серпня 1941 р. передано територію Литовської РСР; 1 вересня Латвійську РСР та південну частину Білоруської РСР; 5 грудня того ж року Естонську РСР²⁶. Другий рейхскомісаріат під назвою “Україна” наказом фюрера був утворений 20 серпня 1941 р.²⁷ (Додаток 8). За даними дослідника П. В. Рекотова, “...фактично він почав діяти з 1 серпня 1941 р.”²⁸. Виявлені архівні документи це спростовують, адже тільки 28 і 29 серпня відповідно до указу фюрера відбулася передача першої території від району оперативних дій до цивільної адміністрації²⁹.

До свого складу він мав включати “частину східних захоплених областей, населену українцями не підвладну управлінню генерал-губернатора”. За німецькими планами територія РКУ, крім виключно українських земель, мала включати: Волгоградську, Сталінградську, Воронежську, Тамбовську, Орловську, Ростовську області РРСФСР та Кримську АРСР³⁰. Під час утворення територія

РКУ, яка була передана військовою адміністрацією до цивільного управління рейхскомісаріату становила 71 тис. кв. км, але надалі з окупацією України його кордони розширювалися. На 15 лютого 1942 р. його територія становила 233 818 кв. км, а 1 січня 1943 р. – ця площа становила 339 195,83 кв. км³¹. За даними дослідника діаспори В. Косика, що базуються на німецьких архівних документах, “...максимально рейхскомісаріат обіймав територію України площею в 339 258 кв. км, з населенням 16,9 млн осіб”³².

Наведене вище засвідчує, що формування території РКУ відбувалося поступово. Це було обумовлено двома факторами – швидкістю просування частин вермахту углиб СРСР та переданням оперативним тилом військової зони “умиротворених” територій під управління цивільній адміністрації рейхскомісаріату.

На основі указу фюрера від 20 серпня 1941 р. частина території, що вийшла із складу оперативного району групи армій “Південь”, 1 вересня того ж року була передана представнику рейхскомісара України рейхстройгендеру Шрейберу. Перший кордон РКУ виглядав так: захід – кордон “польського” ГГ; північ–південний кордон рейхскомісаріату “Остланд”; південь – вздовж р. Дністер; східна межа проходила по лінії “Волинов на Дністрі – Бар – Латишів–Любар – вздовж р. Служе до її впадіння в р. Горинь – вздовж р. Горинь до її впадіння в р. Припять”³³. 20 жовтня 1941 р. о 12:00 до РКУ була передана ще одна частина оперативного району групи армій “Південь”. Його кордони на півночі, сході та півдні проходять так: “Вздовж р. Рів до впадіння її в Буг – вздовж Бугу до Первомайська – Ново-Українка – Новомиргород – Смала – Черкаси – вздовж р. Дніпро до Речиці – залізнична колія Речиця–Лунінець до попереднього східного кордону рейхскомісаріату”³⁴. 15 листопада 1941 р. кордон РКУ поширився в південно-східному напрямку від лінії: Первомайськ – Ново-Українка – Новомиргород – Смала – Черкаси на все міжріччя Південного Бугу та Дніпра до впадіння їх в Чорне море³⁵. Останнє розширення території РКУ відбулося 1 вересня 1942 р., коли Херсонська, Запорізька, Дніпропетровська, Полтавська й лівобережна частина Київської

області були передані до його складу³⁶ (Додаток 9). Кордони РКУ на період найбільшого його розширення (01.09.1942 р.) виглядали таким чином: на заході та південному-заході кордони проходять через колишні радянські області Львів і Тернопіль по лінії: Сокаль – Броди – Підволочинськ – р. Збруч до впадіння її в р. Дністер. Далі уздовж Дністра до с. Василюти (поблизу Могилева-Подільського) до с. Лядової, далі через Примазеницю та Бар (включно) і потім до р. Ров і західного берега Південного Бугу до Чорного моря. На півночі кордони проходили в середньому в 20 км північніше залізничної колії Брест – Гомель³⁷. За даними Т. М. Себти, північний кордон був встановлений двома наказами А. Розенберга від 4 та 17 грудня. За першим, кордон проходив Брестською і частиною Пінськської областей Білоруської РСР на 30 км на північ від залізничної гілки “Брест – Пінськ – Гомель”, а в районі м. Береза – майже до 65 км. За другим – проходив Пінську, Поліську і частково Гомельську області в 10–20 км на північ від залізничної гілки “Брест – Пінськ – Гомель”³⁸. Східний кордон проходив по східній межі Київської, Полтавської, Дніпропетровської та Запорізької областей.

В адміністративно-територіальному відношенні рейхскомісаріат (Reichskommissariat) поділявся на генеральні округи (Generalbezirk), які складалися з крайзгебітів (німецькою адміністрацією відносно них також вживалася назва “гебіт” – Gebiet) (Kraisgebit), що у свою чергу поділялися на райони (Rayons). Наступний поділ – на волості (сільради, земельні общини) міста і села залишилися незмінними³⁹. Відзначимо, що в сучасній українській історичній науці часто використовуються інші терміни для позначення цих адміністративних одиниць. Так, замість терміна “генеральна округа” вживається – “генерал-комісаріат”, “генерал-бецирк”; замість “крайзгебіт” – “округа”, “гебітскомісаріат”, “обласний комісаріат” або “обласний гебітскомісаріат”⁴⁰.

У територіальному відношенні РКУ був поділений на шість генеральних округів: “Волинь-Поділля” (інколи німці щодо нього використовували назву “Брест-Литовськ”) займав територію

Рівненської, Волинської, Кам'янець-Подільської і північні райони Тернопільської областей, а також південні райони Брестської і Пінської областей Білоруської РСР; “Житомир” – Житомирська, північні райони Вінницької, а також південні райони Поліської та Гомельської областей БРСР; “Київ”, до складу якого входили Київська і Полтавська області; “Миколаїв” – Миколаївська (без західних районів) і Кіровоградська області; “Дніпропетровськ”, який включав Дніпропетровську і правобережні райони Запорізької області; “Таврія” – лівобережні райони Миколаївської (тепер – Херсонської) і Запорізької областей.⁴¹ Слід внести уточнення щодо генерального округу “Таврія”. Спочатку планувалось створити генеральний округ “Крим”, що мав включити вище згадані території та півострів Крим (Кримську АРСР), однак до літа 1942 р. його територія являла собою ближній тил військ вермахту. Тому за даними, В. О. Романька, Крим так і не перейшов під юрисдикцію генерального комісаріату, а територія півострову в цілому вважалася такою, що була під подвійним управлінням – цивільним (номінально) і військовим (фактично)⁴². (Додаток 10).

Залежно від поетапності формування території РКУ генеральні округи були створені в різний хронологічний період. Так, генеральний округ “Волинь-Поділля”, утворений 1 вересня 1941 р.; “Житомир” і “Київ” – 20 жовтня 1941 р.; “Миколаїв” і “Дніпропетровськ” – 15 листопада 1941 р.; “Таврія” – 1 вересня 1942 р.⁴³.

Відповідно до максимального стану розширення на 1 січня 1943 р. адміністративно-територіальний устрій РКУ виглядав наступним чином: генеральний округ “Волинь-Поділля” поділявся на 25 гебітів, що склалися із 131 району; “Житомир” – 26 гебітів і 77 районів; “Київ” – 25 гебітів та 94 райони; “Миколаїв” – 12 гебітів і 53 райони; “Дніпропетровськ” – 18 гебітів та 45 районів; “Таврія” – 5 гебітів і 18 районів⁴⁴ (Додаток 11).

Відповідно до вищевказаного поділу РКУ поділявся на 112 гебітів та 417 районів. За даними дослідника П. В. Рекотова, він поділявся на шість генеральних округів, що склалися з

114 крайзгебітів або округів, які у свою чергу поділялися на 431 район. Окрім того, виокремлювалися п'ять крайзгебітів “міського типу” – Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кам'янське, Київ, Кривий Ріг, а також 25 невеликих міст окружного підпорядкування⁴⁵. У порівнянні з радянським адміністративно-територіальним поділом на області та райони, генеральні округи були значно більшими і територіально охоплювали кілька колишніх областей або їх частин. У свою чергу, крайзгебіти об'єднували територію кількох районів. Територіально незмінними залишилися райони, що зберігалися на основі радянського поділу.

Створений за наказом А. Гітлера та підпорядкований міністерству окупованих східних областей РКУ займав територію розміром у 339 195,83 кв. км, із якої 40 353 кв. км становила територія Білорусії, а територія України відповідно становила 298 806,83 кв. км або 51,7 % території Української РСР і відповідно 6,9 % – Білоруської РСР.

“Зона військової адміністрації”, або “військова зона України”, – це тиллові райони вермахту кордони, які обмежувалася по мірі його просування вглиб СРСР шляхом передачі окупованих територій до складу адміністративно-територіальних одиниць – дистрикту “Галичина”, Рейхскомісаріату “Україна”, губернаторства “Трансністрія”⁴⁶. У географічному розумінні – це територія п'яти північно-східних областей Української РСР – Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської (з 1961 р. – Донецька) та Ворошиловградської (з 1990 р. – Луганська), які впродовж 1941-1943 рр. перебували під управлінням військового командування (Додаток 12).

Через три дні після нападу на СРСР 25 червня 1941 р. А. Гітлер своїм наказом передав всю повноту влади командувачам вермахту⁴⁷. Це було обумовлено стратегією введення цивільної адміністрації під час військових дій. Вона базувалася на переміщенні тиллових кордонів областей, що знаходились на території військової адміністрації для створення цивільної адміністрації на теренах “колишнього” Радянського Союзу.

Структура ЗВА була встановлена “Особливими вказівками щодо забезпечення. Частина С” від 3 квітня 1941 р. У відповідності до них вона поділялась на райони армій, які склалися з району бойових дій, оперативного тилового району і тилового району груп армій. Від лінії фронту в напрямку до Третього рейху послідовність вищевказаних структурних одиниць зони військового управління виглядала таким чином: район бойових дій – оперативний район армій – тиловий район груп армій⁴⁸. Про адміністрацію ЗВА йшлося в наказі “Про управління в зайнятих областях СРСР” від 22 червня 1941 р.: “Належні до захоплення німецькими військами області СРСР, у ході операцій вважаються, до подальших вказівок, областю військових операцій. Військове командування має право в цих областях використовувати повну владу і уповноважене передати це право командуванню військових груп і армій”⁴⁹. В “Основних положеннях про військову адміністрацію на підпорядкованій території армійського тилового району” наголошувалось: “Перед військовою адміністрацією стоїть завдання підготувати здійснення політичних планів імперського уряду на захопленій території. Всі заходи, здійснені в цій області, повинні спрямовуватись насамперед на те, щоб забезпечити потреби німецьких і румунських військ. Детальна організація місцевого управління залишається завданням для цивільної адміністрації”⁵⁰.

Відповідно до викладеного, слід погодитися з точкою зору В. А. Нестеренка, який стверджує, що формування території цієї окупаційної зони на території України відбувалося, поступово виділяючи такі етапи: “1. Від 22 червня до 20 серпня 1941 р. – з початку війни до створення РКУ; 2. Від 20 серпня 1941 р. до 1 вересня 1942 р. – до неї входила більша частина Лівобережної України, а кордон з РКУ проходив по Дніпру; 3. Від 1 вересня 1942 р. до кінця окупації – в результаті літнього наступу 1942 р. німці оволоділи всією територією України, тому 1 вересня 1942 р. частина Лівобережжя була передана до РКУ”⁵¹.

Адміністративно-територіальний поділ у ЗВА був унікальним,

оскільки поєднував у собі елементи радянського адміністративного устрою та військової управлінської системи під керівництвом вермахту.

Найнижчою ланкою територіального поділу ЗВА залишалися райони. Організація місцевого управління на сході у зоні військового управління спиралось насамперед на колишній адміністративний поділ, обмежуючись селом, общиною і районом. Кордони радянських районів були збережені з адміністративної точки зору, з деякими відмінностями: коли в певній місцевості “...справи з бандитизмом вимагали втручання кількох місцевих комендатур, тоді для забезпечення спокою один район розділяли на два, і навпаки, два райони об’єднувалися, коли існувала нестача німецького персоналу для створення місцевих комендатур”⁵². Так, наприклад, Харківська область була поділена на дев’ять гебітів, що склалися із 33 крайсів (районів); Сумська – вісім гебітів та 31 район; Ворошиловградська – вісім округів і 35 районів⁵³. (Додаток 13).

Наступний адміністративний поділ не відповідав колишній області через територіальні невідповідності розташування адміністративних установ вермахту – комендатур відносно територіального поділу. В тиловому районі груп армій (саме у цьому районі військової адміністрації перебували шість східних українських областей протягом 1942-1943 рр.), управління територією відбувалося через дивізії охорони тилів і армій чи головні польові комендатури, а далі – польові (територіально об’єднували кілька районів) та місцеві або гарнізонна комендатури⁵⁴. У територіальному відношенні місцева комендатура управляла двома-п’ятьма районами. Наприклад, гарнізонній комендатурі № 514 підпорядковувалися райони: Славянська, Яроматорська, Червоного лиману; № 447 – райони Константинівський, Артемівський; № 452 – райони Горлівський, Держинський, Орджонікідзівський; № 453 – райони Макіївський, Харцизький, Чистяково, Снігове, Амвросіївський та ін.⁵⁵ У середньому кожній польовій комендатурі підпорядковувалось 10-20 районів⁵⁶. Так, польовій комендатурі № 198 в Охтирці у липні

1942 р. підпорядковувалося 12 районів: Охтирський, Писарівський, Тростянецький, Грунський, Лебединський, Штепівський, Недригайлівський, Синівський, Сумський, Миропільський, Хотенський та Ульяновський⁵⁷. На території України, що перебувала під військовою адміністрацією, знаходилися дві головні польові комендатури № 397 – у м. Сталіно та № 399 – у м. Конотопі. Першій підпорядковувалися польові комендатури у Ворошиловграді та Новочеркаську, гарнізонна комендатура у Сталіно. Другій – польові комендатури в Рильську, Ніжині, Старобельську, Чугуєві та Обояні⁵⁸. Територіально головні польові комендатури охоплювали територію кількох областей. Наприклад, головна польова комендатура “Донець” у м. Сталіно охоплювала територію площею близько 52000 кв. км. Із яких: Сталінська область – 21000 кв. км, частина районів Ворошиловградської області – 11000 кв. км і Ростовська область – 20000 кв. км. Розміри території: із заходу на схід – 300 кв. км., з півдня на південь – 250 кв. км. Кількість населення становило приблизно до 2,8 млн осіб. Під владою головної польової комендатури знаходилося сім великих міст – Сталіно, Макіївка, Маріуполь, Таганрог, Шахти, Орджонікідзе і Горлівка⁵⁹.

Встановити точну кількість районів, які були в підпорядкуванні тієї чи іншої комендатури доволі складно, адже комендатури не були сталими органами управління, як наприклад в РКУ, або дистрикті Галичина, а весь час рухалися із просуванням фронту, змінюючи своє розташування і відповідно підконтрольні райони. Так, наприклад, польовій комендатурі № 200, що діяла в Конотопі протягом 24 листопада 1941 р. – 17 червня 1942 р., спочатку в її складі перебували 24 райони, у грудні їх кількість зменшилась до 15, а пізніше до 13 районів Сумської області. 8 червня 1942 р. їй було передано, ще сім районів Курської області⁶⁰.

Загальна площа ЗВА на території України становила 141 тис. кв. км або 24,4% території Української РСР. За іншими даними, що наводить дослідник В. М. Нем’ятий, її територія становила 185 тис. кв. км⁶¹.

Унікальністю ЗВА на території України було те, що вермахт

був на вказаній території вищим територіальним органом влади. На відміну від зони цивільної адміністрації, де територіальні органи управління були сталими, тут комендатури різних рівнів часто змінювали райони управління і майже неможливо встановити, яка комендатура відповідала за який район України. Адміністративний поділ цієї окупаційної зони являв собою “симбіоз” відновлених найнижчих радянських адміністративних одиниць – район, та органів окупаційного управління – комендатур. Так, найнижчою ланкою адміністративно-територіального поділу були райони. Наступною була та територія, якою управляла міська (районна або гарнізонна) комендатура, саме її територія управління становила таку адміністративну ланку. Об’єднана територія місцевих комендатур під управлінням польової комендатури була третьою ланкою. Найвищою адміністративно-територіальною одиницею цієї зони були території управління головних повітових комендатур, що об’єднували території всіх підпорядкованих польових комендатур. Схематично, адміністративно-територіальний поділ у зоні військової адміністрації можна подати таким чином: територія головної польової комендатури – територія польової комендатури – територія місцевої комендатури – райони – сільради – села.

Частина українських земель: Ізмаїльська, Одеська, Чернівецька та окремі райони Вінницької і Миколаївської областей перебували під румунською окупацією⁶². Про це було домовлено між І. Антонеску та А. Гітлером під час зустрічі в Мюнхені 2 травня 1941 р. Саме тоді фюрер повідомив, що готується напасти на Радянський Союз та запропонував І. Антонеску взяти участь у майбутній війні на боці Німеччини, за що Румунія зможе повернути до свого складу втрачені у 1940 р. Бессарабію та Північну Буковину і навіть розширити кордони далі на схід⁶³. Деякі дослідники вказують на більш ранню дату цих “домовленостей”. Так, молдавський дослідник К. Ф. Попович, посилаючись на план “Барбаросса” та усні свідчення представників окупаційної адміністрації на території України, доводить, що про участь Румунії у війні проти СРСР було домовлено ще у листопаді

1940 р.⁶⁴. На початку успішної військової кампанії проти СРСР під час наради 16 липня 1941 р., коли вирішувалося питання реорганізації та поділу захоплених радянських територій, на запитання Г. Герінга, які території обіцяні іншим державам, А. Гітлер відповів, що “...Антонеску хоче Бессарабію разом з Одесою, разом зі смугою, яка тягнеться від Одеси у північно-західному напрямку”. На заперечення А. Розенберга з цього приводу фюрер відповів, що, “...новий кордон, якого хоче Антонеску, не набагато виходить поза старий румунський кордон”⁶⁵. Таким чином, Румунія разом з Німеччиною стала також окупантом України під час Другої світової війни.

Протягом 5-12 липня 1941 р. румунська армія захопила Північну Бессарабію. До 22 липня – її центральну частину, а повна її окупація завершилася 26 липня захопленням Ізмаїльської області (Південної Бессарабії).⁶⁶ Після 28-ми денної оборони радянські військові частини вимушені були відступити з території Ізмаїльської області. Так, 20 липня румунськими військами був захоплений Ренійський район, 22 липня – Суворівський, Тузловський, 23 липня – Арцисзький, Тарутинський, 24 липня – Болградський, Бородинський, Ново-Іванівський, 25 липня – Кілікійський, Саратський, Старокозацький, Татарбунарський, 26 липня – Лиманський та Білгород-Дністровський райони⁶⁷.

Наказом І. Антонеску від 19 липня 1941 р. створено провінцію “Бессарабія” з центром у м. Кишинів, а 25 липня 1941 р. румунською окупаційною владою був виданий наказ про тимчасовий устрій між Дністром і Прутом⁶⁸. Відповідно до нього “...територія відвойованої Бессарабії є юридичною одиницею Румунії під керівництвом уповноваженого І. Антонеску”, яким 12 липня було призначено генерала Г. Войкулеску⁶⁹. 3 вересня 1941 р. в Бухаресті був виданий “Декрет-Закон № 2506”, яким встановлювався новий статус Бессарабії, адже з провінції вона перетворювалася на губернаторство “Бессарабія”. Протягом 1-12 листопада 1941 р. в губернаторстві “Бессарабія” відбувся плебісцит з метою приєднання його до складу Румунії. Проводився

він таким чином: у ньому брало участь тільки чоловіче населення віком від 21 року. Голосуючим видавалися два бюлетені: білий – для відповіді “так”, жовтий – “ні”. Голосування відбувалося під наглядом жандармерії та військ. Перед проведенням плебісциту міністерство внутрішніх справ Румунії дозволило владі губернаторства застосовувати всі необхідні заходи для його здійснення. Одним із таких заходів стала обов’язкова здача невикористаного бюлетеня при виході із дільниці. Зважаючи на це, все населення погодилося із включенням губернаторства “Бессарабія” до складу Румунії⁷⁰. На включеній до складу Румунії території Бессарабії, а також і Буковини поширювалась чинність румунських законів, фінансова, податкова, соціально-економічна система і звичайно румунський адміністративний устрій⁷¹.

В адміністративно-територіальному відношенні губернаторства “Бессарабія” і “Буковина” поділялись на жудці (Judetul), які в сільських районах склалися із плас (Plasii). У свою чергу пласи поділялися на комуни (Comunei), які склалися із сільських громад (Satele). Великі міста з навколишніми районами утворювали муніципалітети (Municipiul), також виділялися міста з самоуправлінням (Orasul), що були складовими адміністративними частинами жудців⁷². У перекладі назв територіальних одиниць губернаторства українські історики використовують терміни: “повіт” замість “жудець”, замість “пласа” – “волость” або “пласт”, замість “комуна” – “громада”, “котушка” або “управа”⁷³.

До складу губернаторства “Бессарабія” увійшли правобережні території Молдавської РСР та Ізмаїльська область Української РСР. В адміністративному відношенні губернаторство поділялося на дев’ять повітів. Відповідно, територія Молдавії була поділена на шість повітів: Бельцький, Бендерський, Калгульський, Кишенівський, Орієвський, Сорокський, а України – на три: Ізмаїльський, Кілікійській і Чета-Албе (Білгород-Дністровський)⁷⁴ (Додаток 14).

Адміністративно молдавська територія в складі губернаторства поділялась на шість жудців, що у свою чергу склалися із 27 плас.

Українське Придунав'я (Ізмаїльська область УРСР) поділялось на три жудці, що складались із 11 плас⁷⁵ (Додаток 15). Окрім цього, у складі губернаторства “Бессарабія” було утворено чотири муніципалітети серед яких тільки один – Четая-Албе – знаходився на українській території, а також п'ять із 13 міст з самоуправлінням: Кілікія Нова, Валков, Ізмаїл, Болград та Рені⁷⁶.

Територія губернаторства “Бессарабія” становила приблизно 43 700 кв. км із яких 12 400 кв. км – українська територія Придунав'я, тобто до його складу входило 2,1% території Української РСР.

Після 12-ти денної оборони радянські військові частини, виконуючи Директиву Воєнної ради Південного фронту від 3 липня 1941 р., змушені були залишити територію української Буковини. 5 липня війська румунської армії окупували Кіцманський, Новоселицький, Путильський та Сторожинецький райони, 6 липня – Вижницький, Глибоцький, Грецаївський, Заставінський, Кельменський, Хотинський та увійшли у м. Чернівці, а 7 липня захопили останній район Чернівецької області – Сокирянський⁷⁷.

Ще до окупації Чернівецької області командувач 8-ю піхотною дивізією генерал Георге Авромеску 3 липня 1941 р. видав наказ про встановлення окупаційного режиму в Буковині⁷⁸. Вже 14 липня 1941 р. бухарестська влада проголосила Північну Буковину (Чернівецьку область) румунською територією, а 18 липня було оголошено “Маніфест про приєднання Північної Буковини до Королівської Румунії” і створено провінцію “Буковина” з центром у Черновицях (Чернівцях)⁷⁹.

3 вересня 1941 р. І. Антонеску підписав “Декрет-Закон про організацію Бессарабії та Буковини № 2506”, за яким провінція “Буковина” реорганізовувалась на губернаторство⁸⁰. Остаточне включення Буковини до складу Румунії відбулося після проведеного з 9 до 12 листопада 1941 р. плебісциту, результатом якого стало включення губернаторства “Буковина” до складу королівської Румунії⁸¹.

Губернаторство “Буковина” об'єднувало: Чернівецьку область

Української РСР, Ліпканський і Бріченський райони Молдавської РСР та румунські повіти: Дорохой, Камплуг, Радауці, Сучава. Спочатку на території губернаторства було створено шість повітів: Хотинський, Чернівецький, Сторожинецький, Сучавський, Радауцький, Кимплузський, а 4 жовтня 1941 р. спеціальним Декрет-Законом було приєднано також Дорохойський повіт⁸². (Додаток 16).

Губернаторство складалося із семи жудців, що об'єднували румунську та українську територію (Додаток 17). Так, жудці Сучава і Камплуг були утворені винятково на румунській території, а жудці Чернівці та Сторожинець – на українській. Жудці Дорогой і Сучава включали до свого складу пласи, що були створені як із румунської, так із української територій. Наприклад, жудець Радауци складався із румунської пласи Радауци і двох створених на українській території – Селятин та Сірет⁸³ (Додаток 18).

Територія губернаторства “Буковина” становила близько 20 тис. кв. км, із яких 8 400 кв. км – територія Чернівецької області або 1,4% Української РСР та близько 900 кв. км територій Ліпканського і Бріченського районів Бельцького повіту Молдавської РСР.

27 липня 1941 р. А. Гітлер привітав І. Антонеску з приєднанням Бессарабії та Буковини до Румунії і запропонував продовжувати наступ румунської армії у південно-східному напрямку, за що обіцяв передати під контроль захоплені там території. Через три дні він отримав відповідь, що Румунія виконає поставлені перед нею військові завдання та забезпечить контроль у визначених фюрером районах⁸⁴. 14 серпня 1941 р. А. Гітлер запропонував І. Антонеску взяти управління на території між Дністром та Дніпром, на що 17 серпня останній погодився взяти під контроль тільки територію межиріччя Дністра та Південного Бугу, а на території між Південним Бугом та Дніпром згодився на забезпечення охоронних функцій, пояснюючи це тим, що в Румунії немає належних засобів та відповідної кількості адміністративних кадрів для управління вказаною територією⁸⁵.

У результаті вищезгаданих переговорів Гітлер – Антонеску,

останній 19 серпня 1941 р. видав Декрет “Про запровадження румунської цивільної адміністрації на території між Дністром та Бугом” на півночі обмеженою лінією Могилів-Жмеринка. Таким чином, на вказаній території Румунія утворювала третє губернаторство під назвою “Трансністрія”⁸⁶. Дослідник О. Воробйов, посилаючись на румунські трофейні документи, стверджує, що назва “Трансністрія” походить від румунської назви Дністра – “Ністру” і буквально означає територія за Дністром⁸⁷. (Додаток 19). У сучасній історичній науці назву “Трансністрію” перекладають як: “Задністров’я”, “Придністров’я”, “Наддністрянщина” та подібні назви. 27 серпня 1941 р. Генеральний штаб румунської армії отримав від німецької військової місії інструкцію “Про функції окупаційних військ в Транстрії” в якій містились вказівки німецького зразка військової охорони цієї території.

Остаточне оформлення та передача управлінням губернаторством “Трансністрія” Румунії відбулося 30 серпня 1941 р. у м. Тигині (Бендери) у ході переговорів між представниками німецького та румунського командування. Генерали Тетеряну і Хауффе підписали німецько-румунську “Угоду про адміністрацію та економічну експлуатацію території між Дністром та Бугом (“Трансністрія”) і Буг – Дніпро (області Буг – Дніпро)” (ще відома як угода “Тетеряну–Хауффе”), за якою Румунія мала відповідати за безпеку, адміністрацію та економічну експлуатацію “Трансністрія”. Німецька сторона виконувала в губернаторстві роль консультанта і надавала необхідну підтримку румунській адміністрації. Стосовно області Буг – Дніпро, то відповідальність за адміністрацію та економічну експлуатацію цієї території покладалася на Німеччину. Румунія мала підтримувати тільки порядок та безпеку в цій області. Таким чином, Румунія отримала від Німеччини мандат на здійснення тимчасового контролю, адміністрації та економічної експлуатації “Транстрії”⁸⁸. Водночас, її юридичний статус залишався невизначеним і остаточне вирішення її майбутнього покладалося на повоєнну мирну конференцію після “війни на Сході”⁸⁹.

Відзначимо, що серед науковців і дослідників, що займаються вивченням цього періоду, не існує єдиної точки зору щодо статусу цієї території. Так, О. В. Новосьолов стверджує, що угода “Тетеряну–Хауффе” встановила для Румунії подвійну демаркаційну лінію на сході: одну вздовж Дністра, яка відділяла Румунію від її ж окупаційної зони, інша – вздовж Південного Бугу, яка розмежовувала румунську та німецьку зони окупації⁹⁰. Румунські історики В. Добрінеску та І. Крицеску стверджують, що губернаторство “Трансністрія” мало статус території під тимчасовою румунською військовою окупацією, а не було цивільною адміністративною одиницею⁹¹.

Губернаторство “Трансністрія” з центром у м. Одеса (з 19 серпня до 17 жовтня 1941 р. центром було м. Тирасполь. – Авт.) займало територію між Дністром та Південним Бугом: Одеську, південні райони Вінницької, західні райони Миколаївської областей Української РСР, а також лівобережні райони Молдавської РСР – Дубосарський, Рибницький і Тираспольський.

У термінології поділу “Трансністрії” окупантами використовувались одночасно румунські та німецькі позначення адміністративно-територіальних одиниць. За румунським варіантом губернаторство складалося із жудців (Judetul), що поділялися на пласи (Plasii), які, у свою чергу склалися з комун (Comunei), сільських громад (Satele), муніципалітетів (Municipiul) та міст із самоуправлінням (Orasul)⁹². За німецьким зразком, що виник після передання цієї території під владу німецького військового командування у 1944 р., ця територія складалася з округ (Distrikt/Kreis), що поділялися на райони (Rayons), міські округи (Stadtgemeinde), міста (Stadt)⁹³. Співіснування цих двох термінологій привело до створення українськими істориками унікальних варіантів визначення складових частин “Трансністрії”. Так, за П. В. Рекотовим, вона поділялася на округи (повіти), що склалися з районів (волостей), які склалися з управ⁹⁴. За даними дослідників І. І. Ніточко та В. П. Щетнікова, ця територія була поділена на повіти, що склалися з районів. Останні у свою

чергу поділялись на комуни, що склалися з одного великого чи кількох невеликих селищ⁹⁵. За варіантом дослідників О. Я Шнабель-Тихомирова і Т. М. Романенко-Завтур вона поділялася на префектури (уїзди) та претури (райони)⁹⁶.

Адміністративний устрій губернаторства “Трансністрія” складався із 13 жудців (дистриктів), що поділялися на 59 плас (районів). Територіально 10 жудців були створені виключно на українській території: Ананьїв, Балта, Березівка, Голта, Жугустару, Могилів, Одеса, Очаків, Овідіополь, Тульчин та три: Дубосари, Рибниця і Тирасполь, що об’єднували у своєму складі українську та молдавську території. Наприклад, жудець Рибниця складався із п’яти плас, із яких дві: Рибниця і Каменка були створені на молдавській території та Кодима, Піщанка й Бірзула на українській⁹⁷. (Додаток 20). У складі губернаторства “Трансністрія” було утворено два муніципалітети – Одеса і Тирасполь, а також 14 міст з самоуправлінням – Могилів, Ямпіль, Балта, Очаків, Березівка, Овідіопіль, Григоріопіль, Дубасари, Ананьїв, Голта, Рибниця, Барзула, Берзад, Жмеринка⁹⁸. Кордон між “Трансністрією” та РКУ проходив по лінії: Миколаїв – р. Південний Буг – Константиновка – Бобрейск – Могилів-Подільський⁹⁹.

Загальна територія губернаторства “Трансністрія” становила 39 733 кв. км (35 595 кв. км – України та 4 138 кв. км – Молдавії) або 6,1% території Української РСР. За даними українського історика діаспори А. Жуковського, територія губернаторства становила 40 тис. кв. км.¹⁰⁰ Дослідник В. М. Нем’ятий наводить цифру в 100 тис. кв. км¹⁰¹. У свою чергу С. А. Гратинич, А. Морару і А. Далін наводять дані про 39 733 кв. км¹⁰².

Відповідно до німецько-румунських домовленостей протягом травня–серпня 1941 р. Румунії на постійне управління переходила українська Північна Буковина та Південна Бессарабія, які у 1940 р. були включені до складу Радянського Союзу і на тимчасове – територія міжріччя Дністра та Бугу, що отримало назву “Трансністрія” (розглядалися Німеччиною як “плата” Румунії за участь у війні).

Протягом липня–листопада 1941 р. південно-західні території Української РСР, Молдавська РСР і північні райони Румунії були реорганізовані бухарестською владою у три губернаторства “Бессарабія”, “Буковина” і “Трансністрія”. Відповідно до проведеного плебісциту в листопаді 1941 р. “Бессарабія” та “Буковина” увійшли до складу Румунії як її невід’ємні складові частини. Це “входження” Південної Бессарабії та Північної Буковини розглядається українськими істориками як анексія, інтеграція або реокупацією¹⁰³. “Трансністрія” за угодою від 30 серпня 1941 р. передавалася Третім рейхом Румунії тимчасово для здійснення контролю, управління й військової експлуатації. Як наслідок, під керівництвом Румунії перебувало 56 359 кв. км української території у складі губернаторств “Бессарабія” (12 400 кв. км), “Буковина” (8 400 кв. км) і “Трансністрія” (35 595 кв. км). За підрахунками, під румунською окупацією перебувало 7.9% території Української РСР.

Отже, територія України була розділена німецькими та румунськими загарбниками на шість окремих окупаційних утворень, що були поділені на дві зони окупації – німецьку та румунську. Умовним кордоном між німецькою та румунською зонами окупації була р. Південний Буг¹⁰⁴. Під владою нацистської Німеччини перебувала найбільша частина захоплених українських територій у складі: дистрикту “Галичина” (утворений 1 серпня 1941 р., котрий став частиною “Генерал-губернаторства для окупованих польських територій”), Рейхскомісаріату “Україна” (проголошений 20 серпня 1941 р., який об’єднував українські території під контролем німецької цивільної адміністрації “окупованих східних територій”) та “зони військової адміністрації” (легалізована наказами німецького вищого командування від 3 квітня, 22 і 25 червня 1941 р., що об’єднувала українські території під контролем німецької військової влади) загальним розміром 487 887 кв. км. Південно-західні регіони України були реорганізовані Румунією на губернаторства “Бессарабія”, “Буковина” (створені провінціями в липні 1941 р., у вересні

реорганізувались на губернаторства, і в листопаді стали частинами Румунії) і “Трансністрія” (виникла у другій половині серпні 1941 р., у ході підписання угод між німецьким і румунським військовим командуванням) загальним розміром 56 359 кв. км.

2.3. Особливості функціонування органів управління в окупаційних одиницях

22 червня 1941 р. нацистська Німеччина без оголошення війни напала на Радянський Союз, а тому і на Україну, що на той час була його складовою частиною. У цей самий день керівник штабу Верховного командування збройних сил Третього рейху В. Кейтель видав наказ “Про управління в зайнятих областях Союзу Радянських Соціалістичних Республік”, за яким вища адміністративна влада у зоні військової адміністрації надавалась військовим: “Належні до захоплення німецькими військами області СРСР, у ході операцій вважаються до подальших вказівок, областю військових операцій. Військове командування має право в цих областях використовувати повну владу і уповноважене передати це право командуванню військових груп і армій”¹. Через три дні А. Гітлер спеціальним наказом передав командувачам вермахту всю повноту влади на захопленій території².

Наведене вказує на те, що найвищою ланкою управління в ЗВА було вище керівництво вермахту. Головну посаду в цій ієрархії посідав А. Гітлер як головнокомандувач збройних сил нацистської Німеччини. З 19 грудня 1941 р. він також присвоїв собі звання головнокомандувача ОКХ. Другою за впливом керівною особою був В. Кейтель – керівник штабу ОКВ. Ще однією ланкою управління стали головнокомандувачі груп армій “Південь”, “Центр”, “Північ”, що підпорядковувались наказам вищих інстанцій. У різний час групу армій “Південь”, що діяла на території Української РСР, очолювали Г. Рутштед, В. Рейхенау, Ф. Бок, Е. Манштейн та ін.

Плануючи війну проти Радянського Союзу, нацистами була розроблена спеціальна стратегія з управління захопленими радянськими територіями, що полягала у створенні цивільних адміністративних утворень до остаточної перемоги на Сході. До цього в країнах Західної Європи, що були захоплені німцями у 1939–1940 рр. спочатку діяв військовий режим і тільки після перемоги замінювався цивільною адміністрацією, залежною від рейху. Відповідно до нової стратегії були вироблені спеціальні директиви та військові органи, які пришвидшували передання захоплених територій від військової до цивільної адміністрації³. Згідно з цим загарбані території поділялись на райони армій, що склалися з району бойових дій, оперативного тилового району армії і тилового району. У районі бойових дій не створювалось управлінських органів, тут вся влада знаходилась у руках військових – командувачів штабів армійських корпусів та дивізій. В оперативних тилових районах армій створювались польові та міські комендатури, управлінням яких здійснювали коменданти, що були підпорядковані коменданту оперативних тилів армії. У тиловому районі груп армій створювались головні польові комендатури, польові та місцеві комендатури. Управління в цьому районі виглядало таким чином: коменданти місцевих і польових комендатур підпорядковувалися коменданту головної польової комендатури, у свою чергу він підпорядковувався командирі військ охорони тилів та командувачу військ охорони тилів. Штаби армійських корпусів та дивізій, комендант оперативного тилу армії, командир військ охорони тилів і командувач військ охорони тилів підпорядковувалися командувачу армій, а він у свою чергу командувачу груп армій⁴.

Середню ланку адміністрації ЗВА створювали комендатури, що діяли в тиловому районі групи армій “Південь”. Саме в цьому районі знаходились східноукраїнські області протягом 1941–1943 рр. Управління цією територією здійснювали головні польові комендатури, яким підпорядковувалися польові та місцеві комендатури, що мали свої філії. Також тут існували гарнізонні

комендатури, що були підлеглі безпосередньо командиру дивізії охорони тилу. Керівництвом комендатур здійснював VII адміністративний відділ при штабі військ командувача тилового району, однак наприкінці 1942 р. керівництво ними було передано адміністративним відділам при штабах груп армій. Ще однією зміною в управлінні стала ліквідація місцевих комендатур у 1943 р. та передання їх повноважень з управління польовим комендатурам, що мало б забезпечити більш ефективно здійснювати управління територією⁵.

Комендатури створювались штабами військових частин і виконували два завдання – командне та управлінське. До першого відносилось забезпечення спокою в окупованих територіях і охорона тилів. До другого – створення керівництва, контроль місцевих органів управління та мобілізація резервів для ведення війни. У питанні управління територією вони мали право координувати діяльність органів самоуправління – районних, міських та сільських управ. Видавати їм накази і розпорядження й контролювати їх виконання. Структура комендатури незалежно від виду мала такі відділи – військовий, сільськогосподарський, поліції та каральних загонів, транспортний, реєстрації та прописки населення, у справах військовополонених і фінансів. Для кращого ведення справ комендант у штаті працівників мав помічника, писаря, перекладача, близько 10-15 зв'язкових мотоциклістів і до 30 охоронців. Якщо комендатура знаходилась у великому місті або контролювала велику територію, то в підпорядкуванні коменданта були охоронні дивізії чи військові полки⁶.

Нижчу управлінську ланку на території ЗВА утворювали органи “місцевого самоврядування” – районні, місцеві та сільські управи. Районну управу очолював районний керівник (районний бургомістр, районний старійшина), що призначався та звільнявся за поданням польової комендатури або командувача тилового району. Він здійснював загальне керівництво районом – впроваджував до виконання накази і розпорядження комендатури, видавав власні директиви на їх основі та пильнував за їх здійсненням у межах

району, забезпечував порядок й охорону громадської безпеки тощо. Його управління складалось із таких відділів: загального керівництва, політичного, шкіл і культурних закладів, охорони здоров'я, ветеринарії, фінансів, будівництва, промисловості, постачання та забезпечення робочої сили та пропаганди⁷. Ще однією ланкою управління були місцеві та міські управління на чолі з бургомістром. Їх управлінський апарат, завдання та обов'язки були такі самі як у районному управлінні. Бургомістр був представником своєї місцевості або міста, йому підпорядковувалися всі перелічені керівники. Віддавав вказівки сільським старійшинам, доводив до їх відома накази вищих інстанцій та відповідав за управління господарства общини⁸. Найнижчою ланкою адміністрації була сільська управа на чолі зі старостою, якого призначав бургомістр. Старости підпорядковувалися бургомістру, впроваджували в життя накази бургомістра та інших вказаних інстанцій, слідкував й звітував за їх виконання. Власного управлінського апарату не мав, йому підпорядковувалися тільки поліцаї та писар. Фактично його робота зводилась до організації сільського життя та “бухгалтерського обліку” виконаних робіт на вимогу окупантів⁹ (Додаток 21).

Окрім військово-адміністративної влади у зоні військової адміністрації управлінський апарат складався ще з двох частин – економічної та поліційної. Разом вони становили єдиний управлінський апарат окупованими східними територіями.

Разом з військово-адміністративними органами на окупованій території для виконання економічних планів німецьких загарбників створювалась економічно-господарська влада на чолі з Рейхсмаршалом та Уповноваженим з чотирьох річного плану Г. Герінгом. Наказом А. Гітлера від 29 червня 1941 р. він був призначений Уповноваженим з використання економіки східних областей¹⁰. Згідно з цим вся економічна влада у ЗВА була сконцентрована в його руках. Під керівництвом Г. Герінга знаходилось Управління військової економіки і озброєння при головному штабі збройних сили Німеччини та “Східний штаб

економічного керівництва”. Перша організація відповідала за функціонування німецької військової економіки взагалі, друга – була вищим економічним органом влади виключно в східних окупованих районах. Безпосередньо в ЗВА при генерал-квартирмейстері командування сухопутними силами було утворено “Економічний штаб Ост”, що діяв у ролі “польового управління” “Східного штабу економічного управління”. Він складався з керівника штабу з управлінським відділом і трьох економічних груп: М (Militar) – з питання з озброєння та господарськими засобами транспорту, La (Landwirtschaft) – продовольчого забезпечення та сільське господарство і W (Wirtschaft) – промислова економіка, включно сировинне та виробниче постачання, лісове господарство, фінансові та банкові, трофейні, торгівлі, товарообігу використання робочої сили¹¹.

Таким чином, вище економічне керівництво в окупованих східних територіях належало Рейхсмаршалу та Уповноваженому з чотирирічного економічного плану Г. Герінгу. Ще однією вищою ланкою стало – економічне управління при штабі збройних сил на чолі генералом піхоти Георгом Томасом і “Східний штаб економічного керівництва”, очолюваний статс-секретарем Паулем Кернером. Вони отримували вказівки та накази від Герінга і на їх основі видавали економічні директиви для “Економічного штабу Ост”. За даними дослідниці В. М. Науменко “Східний штаб економічного керівництва” мав стати вищим економічним органом влади в окупованих східних територіях, однак вже “...на початку 1942 р. його функції перейняли на себе імперські міністерства та органи чотирирічного плану”. “Економічний штаб Ост” був вищим виконавчим органом безпосередньо на окупованій території Радянського Союзу. До його компетентності входила “організація функціонування економіки на сході” на основі наказів, директив, розпоряджень Рейхсмаршала та вищих економічних інстанцій, з тим, щоб “...забезпечити продовольче і промислове постачання армії із захоплених районів, а також підтримку місцевої військової економіки у межах, відповідних потребам Третього Рейху”.

Протягом всього часу існування штабу його очолювали: генерал-лейтенант В. Шуберт (25 березня 1941 – 30 червня 1942 рр.), генерал Г. Томас (1 липня – 3 серпня 1942 р.) і генерал О. Штапф (з 4 серпня 1942 р. до кінця окупації)¹².

Безпосередньо у ЗВА, протягом всього періоду окупації, у тиловому районі групи армій “Південь” (очолював її генерал-лейтенант Штілер фон Хейдекамф) діяла економічна інспекція “Зюд” (“Південь”), яка разом з іншими інспекціями “Норд”, “Мітте”, “Вестфалія” підпорядковувалася “Економічному штабу Ост”. За даними В. М. Науменко, за весь період окупації вона кілька разів змінювала свою назву: “В” (липень – вересень 1942 р.), “Дон-Дінець” (вересень 1942 – лютий 1943 рр.), а з 1943 р. знову отримала стару назву – “Зюд”¹³. Межі економічної інспекції “Зюд” постійно змінювались відповідно до просування лінії фронту, таким чином, фактично вся територія Української РСР у різний час знаходилась під її управлінням. Однак основна діяльність інспекції відбувалась на території лівобережної частини Київської області, Полтавській, Дніпропетровській, Запорізькій, які до вересня 1942 р. перебували під військовим управлінням та Донецькій, Луганській, Харківській, Сумській, Чернівецькій областях, що постійно перебували під військовою владою¹⁴.

Економічним інспекціям підпорядковувались економічні (господарські) команди, що мали створюватись при охоронних дивізіях (головних польових комендатурах), однак, з розвитком військових дій вони почали діяти в окремих областях та були виконавчими органами економічної влади у області чи окремому регіоні певної території. З самого початку на території інспекції “Зюд” було передбачено створити дев’ять економічних команд: “Хоензальца” для Київської області, “Торн” – Львівської, “Оельс” – Кишинівської, “Острово” – Одеської, “Лісса” – Дніпропетровської, “Генезен” – Сталінської, “Оппельн” – Харківської, “Бріг” – Сталінградської, “Оляу” – Ростовської. У ході військових дій деякі з цих команд були передислоковані в інші місця. “Оельс” була перетворена на команду “Запоріжжя”; “Острово” у “Крим”; “Бріг”

спочатку знаходилась у Львові, потім у Дніпропетровську і, нарешті у Дружинівці; “Оляу” протягом 1941-1942 рр. діяла в Брянській області, а “Нордерней” в Кіровоградській. У ході реорганізації “Економічного штабу Ост” у 1942 р. було утворено чотири команди: “Полтава”, “Чернігів”, “Суми” і “Курськ”, а “Оляу” та “Нордерней” повернулися в Німеччину¹⁵. За даними дослідника В. А. Нестеренка на 1 жовтня 1942 р. економічній інспекції “Зюд” підпорядковувалось десять господарських команд відповідно до областей Крим, Харків, Суми, Чернігів, Ворошиловград, Курськ, Ростов, Воронеж та дві – у Сталіно¹⁶. Економічні команди здійснювали керівництво в областях і районах окупованої території. Вони могли керувати всією економікою контрольованої території, або окремою галуззю господарства, залежно від першочергових потреб армії. Таким чином, середню ланку економічно-господарської влади на території України в тилловому районі групи армій “Південь” належала економічній інспекції “Зюд” та її економічним командам, що були підпорядковані “Економічному штабу Ост” й відповідали за впровадження його директив безпосередньо на окупованій території. Інспекція відповідала за економічну діяльність на всій території тилу групи армій “Південь”, а команди у свою чергу на підконтрольних їм областях чи районах.

Нижчою ланкою економічної влади становили господарські управління (господарські групи), що створювалися при польовій комендатурі. Вони здійснювали управління господарством у межах діяльності польових комендатур на основі наказів та розпоряджень економічної команди¹⁷. Їм підпорядковувались керівники сільських господарств та промислових підприємств, що знаходились на території польової комендатури (Додаток 21).

Наступною владою у зоні військової адміністрації на території України була поліційно-контрольна очолювана рейхсфюрером СС і керівником поліції Німеччини Г. Гімлером. Спеціальним наказом А. Гітлера від 17 липня 1941 р. “Про введення поліційного режиму в тимчасово окупованих областях СРСР” йому була доручена

поліційна охорона окупованих східних територій. Відповідно до цього, при кожній групі армій були командировані спеціальні повноважені поліції безпеки і СД. На території України таким представником був бригаденфюрер СС М. Томас. Загальна координація всіх поліційно-каральних заходів на території України, у тому числі й ЗВА, покладалася на обергрупенфюрера СС Г. Прюцмана¹⁸.

Середню ланку поліційно-контрольної влади становили німецькі поліційно-каральні органи, що діяли на території ЗВА. На відміну від інших влад (військово-адміністративної та економічної) у поліції не існувало чіткої ієрархічної підлеглості та звітності, в ній панувала непереборна роздробленість. Жоден з поліційно-каральних органів не мав підпорядковуватися іншому, а також органам адміністративної влади, а тільки стежили за збереженням своєї самостійності. Так, паралельно існували:

– “Айнзацгрупи” (Оперативні команди СС і СД) підпорядковувались представнику поліції безпеки і СД на території групи армії “Південь”. Вони склалися з чотирьох груп, створених для роботи на захоплених територіях Радянського Союзу, дві з них “С” і “D” діяли на території України. Їх головними обов’язками було придушення будь-якого опору окупаційній владі, вирішення “єврейського питання” та боротьба проти “комуністичних проявів”. Оперативні команди не підпорядковувались жодному військово-адміністративному органу в ЗВА, а завдання і вказівки отримували від вищих інстанцій по власній службовій вертикалі;

– Таємна польова поліція, що займалась цивільним сектором управління – розслідувала акти саботажу і диверсій, вела боротьбу проти ворожих агентів, шпигунів, партизанів;

– Розвід відділи (“ІС”) при територіальних штабах і особливі відділи абверу їх завданням була боротьба з диверсантами, розвід групами супротивниками, партизанами;

– Частина СС і поліції, з’єднання поліції – Шупо. Брала участь у всіх аспектах роботи поліції безпеки – контролювала в’язниці і табори, допомагала айнзацгрупам здійснювати фільтрацію

військовополонених, виявляти політично ворожі елементи тощо;

– Польова жандармерія займалась підтриманням порядку – регулюванням руху, здійснювала контроль системи пропусків і облік населення, розслідування злочинів за вказівкою коменданта комендатури, наглядом за веденням служби місцевою поліцією, контролювала поведінку німецьких військовослужбовців, виявляла дезертирів вермахту і військ союзників. Єдиний поліцейський орган, що у службових питаннях підпорядковувався командуванню комендатур¹⁹.

Нижчу ланку поліційно-контрольної влади становила допоміжна (місцева) поліція, що утворювалась з місцевих жителів. За даними дослідника В. А. Нестеренка, місцеві поліцейські команди зони військової адміністрації на території України були трьох видів. Перший вид – українська допоміжна поліція (інші назви – “Україніше поліцай”, “Шуцман”, “Орднунгсдінст”) виконувала місцеві поліцейські, комендантські та охоронні функції за наказом комендатур будь-яких рівнів і підпорядковувалась їм. Допомагала районним керівникам, бургомістрам і сільським старостам впроваджувати в життя накази і розпорядження німецького командування, допомагала в продовольчій заготівлі, проводила репресії проти мирного цивільного населення та в окремих випадках залучалась до боротьби з партизанами²⁰. У ЗВА ця поліція підпорядковувалась штабу начальника оперативного району групи армій “Південь”, військово-адміністративному відділу. З дозволу військових інстанцій могла переходити у підпорядкування начальника військ СС і поліції. Другий вид – караульні команди, що використовувались для охоронних і караульних завдань: охорона військовополонених, залізничних шляхів, стратегічних об’єктів, засобів зв’язку, промислових об’єктів тощо. Вони створювалися у міру необхідності, в тих місцевостях, де знаходяться важливі об’єкти, що потребували охорони. Третій вид – козацькі сотні, що формувалися із військовополонених і разом з силами дивізій охорони використовувались для боротьби з партизанами²¹. (Додаток 21).

Таким чином, німецький окупаційний апарат у ЗВА складався з трьох частин: військово-адміністративної (територіальне управління), економічної (економічна і господарська діяльність) та поліційної (поліційно-репресивні функції щодо місцевого населення). Такий громіздкий апарат управління призвів до відсутності чіткої регламентації сфер діяльності вказаних управлінських частин, що призвело до складності управління окупованими територіями²². Пізніше самі представники німецької військової адміністрації визнавали, що “...Схід потребував якомога простішої та єдиної організації управління”, оскільки “виключення господарства і поліції з-під контролю територіальних органів вермахту ускладнювало загальне управління”²³.

17 липня 1941 р. наказом А. Гітлера було створено цивільне управління окупованими областями Радянського Союзу, утворивши “Міністерство окупованих східних областей” на чолі з рейхсміністром А. Розенбергом²⁴. Головне завдання рейхсміністра полягало у створенні цивільного управління в окупованих областях – “...він керує всіма управліннями цього краю і є представником суверенітету Німеччини”²⁵. При ньому знаходилось міністерське бюро у складі ад’ютанта, особистих референтів, секретаря та уповноваженого з особливих питань, що разом утворили управлінську ланку “Східного міністерства”. Апарат міністерства складався з чотирьох головних відділів:

– “політичний” займався розробкою і постановкою політичних принципів та директив з “управління окупованими областями”. У його віданні знаходилось декілька відділів відповідальних за регіональні питання і конкретні території, а саме: політики, преси та пропаганди, роботи серед юнацтва, роботи серед жінок;

– “управління” опікувався організацією управління окупованих областей у всіх сферах діяльності, крім політичної. У його віданні були такі відділи: особового складу, внутрішнього управління, охорони здоров’я, ветеринарії, соціальні забезпечення і народної допомоги, юридичний, фінансів, культури і науки;

– “господарський” займався організацією виробництва і

використання промислової та сільськогосподарської продукції в окупованих східних областях. Під його управлінням знаходились такі відділи: загального господарства, промисловості та ремесла, сільського господарства, агрономії і землеустрою, лісового господарства, постачання;

– “технічний” поділявся на групи, які відали: загальними питаннями, водним господарством (у тому числі й водним транспортом), будівництвом (промисловим, шляховим та ін.)²⁶.

Вищенаведена структура “Східного міністерства”, незважаючи на внутрішні його реформування та цілковиту втрату окупованих територій, не змінилась до кінця війни.

Третім пунктом наказу про ведення цивільного управління в східних областях А. Гітлер підтвердив економічні повноваження Г. Герінга і поліційні обов’язки Г. Гімmlера. Цим фактично знову встановлювалось “тривладдя”, тільки вже у зоні цивільної адміністрації. Територія, як вказувалося вище, підпорядковувалася рейхсміністру. У цих самих районах перебували й військово-господарські інстанції, підпорядковані уповноваженому з реалізації чотирирічного плану рейхсмаршалу Г. Герінгу. “Третьою владою” в окупованих східних областях був рейхсфюрер СС і начальник поліції безпеки Німеччини Г. Гімmlер. Його компетенція визначалася поліційною охороною в окупованих східних областей. Десятий пункт встановлював принцип їх співіснування. А. Розенберг мав підтримувати тісний контакт з іншими імперськими владами, а при розбіжностях, що не можуть бути усунені шляхом безпосередніх переговорів, звертатися до фюрера²⁷. Організація економічної влади Г. Герінга у зоні цивільної адміністрації обмежувалась “законодавством” у сфері економічного управління. Його прямі накази надходили до рейхскомісара та підпорядкованих йому органів, оскільки після створення цивільної адміністрації господарські інспекції припиняли свою діяльність в районі і керівництво економікою переходило до цивільних властей²⁸ (Додаток 22). Поліційну владу Г. Гімmlера в РКУ представляв Вищий СС і поліційний фюрер, що знаходився при

рейхскомісарі. Протягом червня – грудня 1941 р. цю посаду займав обергрупенфюрер СС Ф. Еккельн, а з грудня 1941 р. до березня 1944 р. обергрупенфюрер СС Г. Прюцман. Йому підпорядковувалась поліція безпеки та СД (складалась з поліції безпеки Сіпо), “Гестапо” і кримінальної поліції), поліція порядку, цивільна жандармерія та пожежна поліція. У генералкомісаріатах всією поліцією керував підлеглий Г. Прюцману окружний керівник СС і поліції. Йому в гебіткомісаріатах підпорядковувалися керівники поліції, що здійснювали управління поліцією порядку, цивільною жандармерією і місцевою допоміжною поліцією²⁹. Нижчу ланку поліційної влади в РКУ становила місцева допоміжна поліція (українська допоміжна поліція), що складалась з чотирьох видів: власне самої місцевої поліції – “шуцманшафт”, шуцбатальонів, пожежної охорони, допоміжних і запасних формувань³⁰ (Додаток 22).

20 серпня 1941 р. було створено РКУ, який включав до свого складу “частину захоплених східних областей, населену українцями”³¹. Найвищою посадовою особою РКУ був рейхскомісар, який призначався фюрером і був підзвітним рейхсміністру “східних областей”. Рейхскомісар керував як представник німецької влади у своєму рейхскомісаріаті керуючись наказами рейхсміністра окупованих східних областей. У межах цих наказів він діє під власну відповідальність, керує і стежить за діяльністю всіх німецьких цивільних управлінь (генералкомісаріат, гебітскомісаріат), а також існуючими та створеними місцевими управліннями в межах свого рейхскомісаріату. Має право видавати для підконтрольної території закони, в тому випадку, якщо конкретне питання не врегульовано наказами та розпорядженнями рейхсміністра. При рейхскомісарі знаходився представник Міністерства іноземних справ як радник із зовнішньополітичних питань, представник державних залізничних шляхів, представник державного поштового зв’язку, офіцер зв’язку із командувачами військами. Крім цього, йому безпосередньо підпорядковувався вищий керівник СС³². Для керівництва рейхскомісаріатом йому

підпорядковувались референт, ад'ютант, шеф преси та особиста канцелярія³³. Рейхскомісаром України було призначено Еріха Коха, але, незважаючи на субординаційну підлеглість він звітував особисто А. Гітлеру, оминаючи А. Розенберга. Пояснював він це тим, що для керування Україною у міністерстві східних територій немає потреби, і тому “не визнає компетенції А. Розенберга в питаннях східної політики”³⁴.

Організація адміністративного апарату рейхскомісара повторювала структуру апарату “Східного міністерства” та складалась чотирьох головних відділів:

1. Центрального управління, що складався з підвідділів: штат, бюджет, бухгалтерія, заготівлі, головного бюро і архіву, статистики, квартирний та продовольства, транспорту і конвою, головної каси.

2. Політичного, який складався з відділів: загальної частини, турботи про національність та політики поселень, політики культури, господарства, робітничої та соціальної політики, молоді, жіночого життя, загальної пропаганди, загальне управління, праці, медицини, ветеринарії, права, фінансів, науки і культури.

3. Економічного, що складався з відділів: промислового господарства, продовольства і сільського господарства, лісового та паливного господарства, залізничних шляхів та пошти, створення і регулювання цін, банків та валюти, торговельної політики і регулювання вексельного курсу.

4. Технічного, який складався з відділів: технічного, шляхів сполучення³⁵.

Середню ланку управління становили генералкомісаріат і гебітскомісаріат. Генералкомісарів призначав А. Гітлер. Вони керували генеральним округом на основі наказів рейхсміністра східних областей та розпоряджень рейхскомісара України і були підпорядковані останньому. Генералкомісар здійснював контроль роботи головних- і гебітскомісарів у своєму окрузі. При генералкомісарі знаходились референт, ад'ютант й керівник СС і поліції, що допомагали здійснювати управління генеральним

округом. Його адміністративний апарат розподіляється так само, як і у рейхскомісара³⁶.

Він складався з чотирьох головних відділів:

1. Центральне управління, яке складалось із відділів: штат, бюджету та звітності, заготівлі, головного бюро і архіву, статистики, квартирний та продовольства, транспорту і конвою, головної каси.

2. Політика, що складалася з відділів: загальної частини, охорони національності та політика поселень, політики культури, економіки, господарства, робітничої та соціальної політики, молоді, жіночого життя, загальної пропаганди, загального управління, праці, медицини, ветеринарії, права; фінансів, науки і культури.

3. Господарства, що складалося з відділів: промислового господарства, продовольства і сільського господарства, лісового та паливного господарства, залізничних шляхів та пошти, створення і регулювання цін, банків та валюти, торговельної політики і регулювання вексельного курсу.

4. Технічний, який складався з технічного та відділу шляхів сполучення³⁷.

Гebіткомісарів (обласних комісарів) призначав А. Розенберг. Вони здійснювали управління гebітами на основі наказів генералкомісара й вищих інстанцій. У своїй діяльності були підзвітними генеральним комісарам. Гebіткомісар керував як нижча німецька інстанція управління в своїй області та стежив за діяльністю місцевих нижчих управлінських установ. Відповідно до цього, на гebіткомісарів покладався центр управління на території рейхскомісаріату. Обласному комісару підпорядковувались референт і керівник поліції. До його завдань належало: поліцейська охорона, використання економічних сил області для забезпечення армії та німецької економіки, відбудова і утримання шляхів сполучення, стеження за настроями цивільного населення, залучення місцевих жителів до адміністративної роботи, ліквідація радянських органів управління та ін.³⁸

Управлінський апарат гebіткомісара повторював структуру

рейхскомісара і генералкомісара у спрощеному вигляді:

1. Головне бюро, яке включало штат, бюджет, звітність та відділ платежів.

2. Відділ “Політика”, що складався з відділів: політика, загальне управління, праці, медицини, ветеринарії, земельного управління, фінансів, науки і культури.

3. “Господарство” поділялось на відділи: промислового господарства, продовольчого господарства, лісового і паливного господарства, регулювання цін.

4. “Техніка”, який складався з відділів “Техніка” і “Дорожній рух”³⁹.

Аналізуючи управлінські апарати генералкомісаріату і гебіткомісаріату, можна погодитись із точкою зору дослідника П. В. Рекотова, що вони передбачали однойменні управління і відділи у спрощеному вигляді – деякі підвідділи об’єднувались, а інші, навпаки, розділялися, що не було істотним відносно виконуваних ними функцій⁴⁰.

В управлінському відношенні між генералкомісаром і гебіткомісаром діяв головний комісар, але він не був окремою інстанцією управління між ними. Він був уповноваженим генералкомісара, завданням якого було стежити за довіреними йому сферами управління за правильним проведенням керівництва ними. Він міг вимагати від гебіткомісара звіти з усіх питань, давати накази з усіх важливих питань⁴¹. У великих містах або крайзсгебітах, таких як Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг та Кам’янське управління знаходилося у руках штатдткомісара, який підпорядковувався генералкомісару⁴².

Нижчу ланку управління в РКУ створювали сільські, громадські та районні управи, що являли собою органи місцевого “самоуправління”. Їх організація спиралась на колишню (радянську) адміністративну структуру, обмежуючись селом, громадою (сільською та міською) і районом. Сільські, громадські та районні управи існували на всій території РКУ. На чолі районів стояли начальники районних управ, на чолі громад (міських і

сільських) бургомістри. Під громадою малися на увазі об'єднання сіл (сільради). У кожному селі головним були старости⁴³ (Додаток 22).

Керівниками райуправ та бургомістрами призначалися “політично надійні” й “активні” прибічники окупантів. Вони повинні були “забезпечувати спокій і безпеку” на території району і громади, турбуватись про очищення її від “ворожих елементів”, запобігати актам саботажу і диверсій та іншим проявам ворожнечі щодо окупантів, організовувати поставки продуктів до рейху та ін. Районні та міські управи налічували близько 10 відділів, основними з яких були: загального управління, поліцейського управління, шкіл і культурних закладів, охорони здоров'я, ветеринарний, фінансовий, будуправління, промисловий, пропаганди і забезпечення робочою силою. Начальники райуправ та бургомістри призначалися генерал- та гебіткомісарами. Сільський староста призначався бургомістром, він же і був головною опорою органів “місцевого самоврядування”, які діяли за умов повної підконтрольності та залежності від німецьких адміністративних окупаційних органів⁴⁴. Порушуючи накази вищих ланок управління гебіткомісари до роботи в місцевих органах управління залучали не тільки “перевірених осіб” і національно свідоме українське населення, а й комуністів, комсомольців та інших представників колишньої влади⁴⁵.

Враховуючи вищевказана слід погодитися із висновками М. П. Куницького, що високий ступінь паралелізму та дублювання в роботі окупаційних органів влади, регіональний та місцевий “вождизм”, особисті конфлікти та протиріччя між керівниками “нового порядку”, глибокий і затяжний конфлікт із місцевим суспільством, в цілому невисокий професійний рівень управлінців стали причинами стали причинами деструктивних явищ у роботі адміністрації Рейхскомісаріату “Україна” та системної кризи режиму. Як наслідок, створена система органів та установ рейхскомісаріату мала низький рівень управлінської надійності⁴⁶.

На підставі декретів А. Гітлера від 17 та 22 липня 1941 р.

“...управління раніше належній Польщі областю Галичина переходить до генерал-губернатора”⁴⁷. За його розпорядженням від 1 серпня 1941 р. на галицьких землях було запроваджено цивільну німецьку адміністрацію, підпорядковану урядові генерал-губернаторства. Саме ГГ було утворено 12 жовтня 1939 р. після загарбання Третім рейхом Польської держави. Очолював його генерал-губернатор Ганс Франк, що діяв від імені А. Гітлера та якому належала законодавча і виконавча влада⁴⁸. Адміністративний апарат генерал-губернатора був основним органом влади, що здійснював окупаційну політику в Генерал-губернаторстві. Г. Франку підпорядковувались Шеф уряду та Вищий провідник СС і Поліції в ГГ. Управлінський апарат ГГ поділявся на Секретаріат Стану та головні відділи. Секретаріат стану поділявся на: Канцелярію ГГ, Канцелярію уряду, законодавчий уряд, уряд встановлення ціни, уряд територіальних реформ, уряд персоналу, адміністративний уряд, дирекцію архівів ГГ. Безпосередній уряд поділявся на 12 відділів: внутрішніх справ, фінансів, господарства, харчування і сільського господарства, лісів, справедливості, науки та освіти, праці, фінансів, будівництва, пропаганди, охорони здоров'я, юридичного, залізничних шляхів та пошти. Його управління здійснював державний секретар, що одночасно був заступником генерал-губернатора⁴⁹. Викладене доводить, що найвищою посадовою особою управління ГГ був А. Гітлер як фюрер та Рейхсканцлер нацистської Німеччини, від імені якого здійснював управління генерал-губернатор. Ще однією вищою ланкою управління був генерал-губернатор Г. Франк, у руках якого знаходилась законодавча і виконавча влада на території ГГ. У дистрикті “Галичина” було запроваджено систему управління, відповідно до тієї, яка існувала в Генерал-губернаторстві.

Вищою посадовою особою в ДГ був губернатор. Першим був Карл Ляш, другим – Отто Вагнер⁵⁰. Постійним місцем його перебування і центром дистрикту стало м. Львів. Губернатор призначався і відкликався особисто генерал-губернатором, і був йому підзвітним за впровадження у своїй окрузі наказів та

розпоряджень останнього. Адміністративний апарат складався з кількох відділів, а саме: внутрішнього управління, фінансового, юридичного, господарського, продовольства і сільського господарства, лісового господарства, праці, пропаганди, науки та освіти, будівельного, нагляду за цінами і тройгандштелле⁵¹.

До середньої ланки управління й цивільної адміністрації водночас входили крайсгауптманшафти (окружні староства) й крайзфрайштадти (виділені міста), їх управлінський апарат повторював наведену вище структуру управління в скороченому вигляді, складаючись з відділів: управління внутрішньої адміністрації, управління економічних питань, харчування і сільського господарства, шкільної справи, баундіст (будівельної служби), водної інспекції, праці, пропаганди та агітації, освіти і науки, будівництва⁵². Вищими посадовими особами середнього рівня відповідно були: крайсгауптман – окружний староста і штаттгауптман – міський староста, завданням яких було запроваджувати в життя всі накази та розпорядження губернатора і генерал-губернатора на підпорядкованій їм території⁵³. Наступною ланкою управління були міські та повітові комісаріати. Міський комісаріат очолював міський комісар – штатткомісар, в невеликих містах керували бургомістри, а в повіті керівництво здійснював повітовий комісар – ландкомісар. Їх адміністративний апарат складався з відділів: внутрішньої адміністрації, економіки, харчування і сільського господарства, шкільної справи, будівельної служби. Всі вони отримували накази від вищих інстанцій та були їм підзвітні⁵⁴.

Нижчу ланку становили волосні громади з волосними старійшинами на чолі (війти). Вони були підзвітні повітовим комісарам. До найнижчої ланки управління входила сільська громада, яку очолював сільський голова (солтис), що був підзвітний волосному старійшині⁵⁵. Ці органи та їх очільники призначалися губернатором дистрикту або крайсгауптманом. Вони впроваджували у життя всі накази і розпорядження вищих інстанцій безпосередньо на місці та відповідали за їх здійснення перед ними (Додаток 23).

Військово-поліційна влада у ГГ юридично підпорядкована генерал-губернатору Г. Франку, однак фактично вона належала до компетенції рейхсфюрера СС та шефа німецької поліції Г. Гімлера. Безпосередньо в ГГ керівництво поліційними органами здійснював Вищий керівник СС і поліції Сходу в Генерал-губернаторстві. Спочатку цю посаду обіймав обергрупенфюрер СС і генерал поліції Фрідріх Крюгер, пізніше його змінив Вільгельм Коппе. Вищою поліційною інстанцією в дистрикті “Галичина” був бригаденфюрер СС та генерал-майор поліції керівник СС і поліції. У різний час цю посаду займали: Фрідріх Кацман, Теобальд Тір та Христофор Дім. У поліційному відношенні йому були підпорядковані охоронна поліція – “Шупо” та поліція порятунку – “Орпо”. Останній підпорядковувалась місцева допоміжна поліція – “єврейська служба порядку”, українська та польська поліції. Особливе місце у системі поліційних органів займала команда поліції безпеки і служби безпеки для дистрикту “Галичина”. Офіційно вона підпорядковувалась вищому керівникові СС і поліції в ГГ та діяла паралельно з вищезгаданими поліційними органами ДГ⁵⁶ (Додаток 23).

У системі управління Генерал-губернаторства значна роль належала комітетам національних меншин, які були позбавлені права займатись будь-якими політичними справами та зосереджували свою працю на культурній і суспільно-громадській діяльності. Вони відігравали роль посередницької ланки між німецькою окупаційною владою та національними меншинами, що населяли ГГ.

Український Центральний Комітет виник після окупації Польщі як керівний орган українських місцевих комітетів, що утворились у жовтні-листопаді 1939 р. з метою їх представництва перед новою німецькою владою. У квітні-червні 1940 р відбулося його становлення, а липні – визнання урядом Генерал-губернаторства. Управління УЦК складалось із провідника – Володимира Кубійовича його заступника та секретаря –

В. Глібовський та керівників відділів (фінансів, молоді, суспільної опіки, господарського, організаційного, культурної праці, шкільництва). УКЦ мало представництво при уряді генерал-губернатора, а також дорадників при губернаторах в дистриктах. Наступна вертикальна структура виглядала так: Українські Допомогові Комітети при окружному або міському старості: делегатури – в містах і громадах, волосні делегати – при волосних громадах, мужі довір'я – в селах⁵⁷.

На початку вересня 1941 р. уряд Генерал-губернаторства видав розпорядження про створення в дистрикті "Галичина" трьох комітетів для національних меншин – українців, поляків та євреїв. Український Крайовий Комітет (УКК) створювався спочатку як філія УЦК, однак був визнаний німецькою владою, як самостійна неполітична суспільно-громадська установа. Вона мала посередницькі функції між цивільною адміністрацією дистрикту "Галичина" та українцями, що дозволило захищати українські інтереси всіма легальними засобами. Німецька влада затвердила керівником УКК Костя Панськівського. Впродовж вересня-грудня 1941 р. поступово оформилась організаційна структура: президія, канцелярія та відділи перекладачів, правний, організаційний, фінансовий, праці, шкільних справ, молоді, суспільної опіки, народного здоров'я, культурної праці, господарський, жіночий (Жіноча Служба Україні), опіки над полоненими (комісія полонених). Відповідно до адміністративного устрою ДГ в окружних староствах утворились – Українські Округові Комітети, повітах – повітові делегатури УКК, волосних громадах – волосні делегатури УКК, селах – мужі довір'я. Так, на грудень 1941 р. вже діяло 26 окружних комітетів, 41 повітових та 109 волосних делегатур, а також 965 мужів довір'я⁵⁸.

28 лютого 1942 року уряд Генерал-губернаторства прийняв рішення, про ліквідацію діяльності в дистрикті "Галичина" Українського Крайового Комітету й перетворення його на "Львівський відділ Українського Центрального Комітету", пізніше – "діловий осередок у Львові". 1 березня відбулось офіційне

приєднання УКК до УЦК, внаслідок чого Український Центральний Комітет поширив свою владу на територію Галичини і став єдиним “представником всіх українців у Генерал-губернаторстві”. У свою чергу існуючі в ДГ комітети та делегати продовжують функціонувати підпорядковуючись УЦК⁵⁹.

Королівська Румунія на чолі з військовим диктатором І. Антонеску була союзником Третього рейху у війні проти Радянського Союзу і поряд з ним утворила на захопленій українській радянській території три підконтрольні адміністративно-територіальні одиниці.

Захоплена Бессарабія та Північна Буковина 14 липня 1941 р. проголошувались румунською територією. Вже 18 липня того самого року з української Північної та румунської Південної Буковини створювалась провінція “Буковина”, а 19 липня – провінція “Бессарабія”, що об’єднала територію Бессарабії⁶⁰. Вже 3 вересня 1941 р. І. Антонеску видав Декрет-Закон “Про організацію Бессарабії та Буковини”, за яким ці провінції реорганізовувались на губернаторства⁶¹. Відповідно створювались органи управління – директорати, префектури, претури та примарії. Остаточне включення губернаторств “Бессарабія” і “Буковина” до складу Румунії відбулося після проведених у листопаді 1941 р. плебісцитів про їх входження до “старого королівства”⁶².

Відповідно Декрет-Закону 3 вересня 1941 р. вищою посадовою особою в “Бессарабії” та “Буковині” проголошувались губернатори, які до цього були “уповноваженими” генерала І. Антонеску з їх управління. Так, губернатором Буковини став генерал Г. Войкулеску, а Бессарабії – генерал А. Ріюшану. Однак, у 1943 р. вони були зміщені зі своїх посад, а губернатором Бессарабії став генерал О. Ставрат, а Буковини – генерал Г. Драгалін⁶³. Як представник вищої влади губернатор зосереджував у своїх руках всю повноту військової і цивільної влади. Він був керівником усіх державних та місцевих адміністрацій на підвладній території. Йому підпорядковувалась поліція та жандармерія, а у ролі відповідального за громадський порядок він віддавав накази

військовим органам, що знаходилися на території губернаторства. Він мав право видавати закони, ординати, накази, реформувати судову систему та регламентувати життя місцевого населення. Адміністративний апарат губернатора складався з дерикторій: адміністративних справ; фінансів; сільського господарства; народного господарства; освіти і культури; праці та соціального страхування; громадянських робіт і зв'язку; охорони здоров'я; колонізації, румунізації та інвентарю. Однак, незважаючи на це губернатор був тільки “представником голови держави та уряду” і був йому підзвітний за проведення адміністрації у краї⁶⁴. Цю посаду в Румунії обіймав І. Антонеску, що “де-юре” був прем'єр-міністром, а – “де-факто” був “кондукетором” (вождем), військовим диктатором⁶⁵. Тобто, він був найвищою посадовою особою з управління “Бессарабією” та “Буковиною”. Для зв'язку між І. Антонеску та губернаторами, а також управління окупаційною адміністрацією і координацією її діяльності, при кабінеті міністрів був створений “Військово-цивільний кабінет для адміністрації Бессарабії, Буковини і Трансністрії” на чолі з генеральним секретарем румунського уряду О. Вледеску, який підпорядковувався керівнику уряду Міхаю Антонеску⁶⁶. Юридично М. Антонеску був віце прем'єр-міністром, але фактично виконував обов'язки прем'єр-міністра Румунської держави.

В адміністративному відношенні губернаторства поділялися на жудці, якими керували префектури на чолі з префектами, що у свою чергу підпорядковувалися губернатору. Організація управління префектури повторювала структуру апарату губернатора. Префект був начальником поліції та жандармерії у своєму окрузі й відповідав за підтримку місцевого законодавства⁶⁷. До його обов'язків входило дві основні функції: перша – передача наказів губернатора нижчим інстанціям, друга – контроль відповідних органів управління в підпорядкованій йому території⁶⁸. Другою особою у префектурі був помічник префекта – прим-префект (суб-префект). Він виконував такі функції: керував управлінським апаратом префектури, переглядав та змінював

судові рішення нижчих інстанцій – преторів та примарів, відповідав за суспільну опіку⁶⁹.

Територіально жудці поділялися на пласи, ними управляли преторії на чолі з претором. Його повноваження були чітко прописані в збережених архівних документах: “Претор є представником держаної влади на місці й створює управлінських апарат з таких відділів: сільського господарства; лісного господарства; санітарний; ветеринарний; технічний; освітній. Він є начальником поліції та жандармерії на місці та виконує контроль і опіку над міськими й сільськими громадами”⁷⁰. Другою особою преторії був прим-претор (суб-претор), що виконував функції координатора місцевих адміністративних установ, здійснював контроль над їх відділами та відповідав за виконання наказів претора і вищих інстанцій. У своїй діяльності прим-претор спирався на рішення претора та був його заступником⁷¹.

У свою чергу пласи поділялися на комуни двох типів: сільську та міську. Відповідно їх управлінським органом були примарії на чолі з примарем у сільській місцевості та мером у місті. Вони вирішували загальні справи місцевого значення. Примар за допомогою секретаря, нотаріуса, агронома, інженера та інших підконтрольних посадовців виконував єдине завдання – впроваджував в життя всі накази, постанови, доручення та закони вищестоящих інстанцій на підконтрольній йому території. Потрібно уточнити, що примар призначався префектом за поданням кандидатури претора, тоді як префекти, прим-префекти, претори та прим-претори призначалися губернатором після рішення адміністративного відділу⁷². Вищезазначене вказує на те, що преторії й примарії були виконавчою ланкою управлінського апарату на території губернаторств і утворювали нижчу ланку румунського управління (Додаток 24).

Забезпечуючи собі вірного союзника у війні проти СРСР та джерело поставки нафти на “східний фронт”, Третій рейх передав частину окупованої території України під контроль Румунії. Відповідно до цього 19 серпня 1941 р. І. Антонеску видав Декрет

“Про запровадження румунської цивільної адміністрації на території між Дністром та Бугом”, цим самим утворивши губернаторство “Трансністрія”⁷³. Остаточне його передання відбулося після підписання 30 серпня 1941 р. у м. Тигині “Угоди про адміністрацію та економічну експлуатацію території між Дністром та Бугом і Буг-Дніпро”, за якою Румунія отримала його від Третього рейху в тимчасове управління⁷⁴.

Згідно з Декретом від 19 серпня 1941 р. “...представником з наданням йому всіх відповідних повноважень (пізніше – губернатором) “кондукетор” призначив Г. Алексіану, що підпорядковувався І. Антонеску і президії ради міністрів Румунії”. До його обов’язків входило: “...застосування всіх необхідних заходів для нормальної роботи адміністративних органів та для продовження всіх видів діяльності відповідно до указів “кондукетора””. Виконавчий орган “Трансністрії” отримав назву “Генеральний секретаріат”. Він складався з таких директоратів: адміністрації і шляхів сполучення; агрокультури і економіки; освіти, культури і пропаганди; охорони здоров’я; фінансів⁷⁵. На відміну від губернаторів Бессарабії та Буковини Г. Алексіану було надано владу тільки у сфері цивільного управління – політиці, економіці, адміністрації. Військова ж влада належала генералу П. Думітреску командувача 3-ї румунської армії, яка весь час знаходилась на території “Трансністрії”. Тому він мав офіційну посаду “Цивільного губернатора при командуванні окупаційної армії Трансністрії”⁷⁶. Пізніше, із зміною ситуації на фронті, 11 жовтня 1943 р. І. Антонеску підписав декрет, яким затвердив Г. Алексіану “губернатором з повними і необмеженими правами”⁷⁷.

Введений у губернаторстві “Трансністрія” адміністративний устрій та органи управління відповідали румунському зразку⁷⁸. Це засвідчують збережені в архівах окупаційні документи. “Трансністрія” поділялась на повіти, органом управління яких були префектури на чолі з префектом та суб-префектом. Повіти склалися з районів, ними керували претури на чолі з претором й прим-претором. У свою чергу, райони поділялися на сільські

общини, органами управління яких були примарії на чолі з примарем⁷⁹.

Структура вертикалі управління “Транснїстрії” мало чим відрізнялася від попередньо розглянутої у губернаторствах “Бессарабія” та “Буковина”, проте мала свою специфіку організації⁸⁰. Наприклад, губернатор мав право призначати тільки префекта, а префект вже призначав претора, прим-претора і примаря. Губернатору та іншим цивільним урядовцям підпорядковувалась тільки поліція та жандармерія, а військові комендатури, що були утворені на цій території підпорядковувалися командувачу румунської армії⁸¹. Окрім того, на території “Транснїстрії” значну роль відігравала німецька армія. Так, всі засоби комунікації – шосе, залізничні, річкові та морські шляхи знаходились в розпорядженні німецьких оперативних військ, а в Одесі при уряді губернатора діяли німецькі представники⁸² (Додаток 25).

В січні 1944 р. з наближенням фронту цивільне управління губернаторством було скасоване і влада перейшла до румунського військового командування, що для зручності керівництва скоротило управлінський апарат “генерального секретаріату”, префектур, претур і примарій до дирекцій адміністрації та економіки⁸³. Завершилось румунське панування 18 березня 1944 р. передачею влади у “Транснїстрії” німецькому військовому командуванню, що створило для її керівництво управу “Befehlshaber der deutschen Gruppen in Transnistrien”⁸⁴.

В управлінському апараті “Транснїстрії” існували два муніципалітети у містах Тирасполь і Одеса. Муніципалітет – адміністративна одиниця румунського міського управління, що мала рівні права з повітами очолювана міським перфектом⁸⁵. Розглянемо структуру муніципалітету більш детально на прикладі того, що діяв у м. Одеса. На чолі муніципалітету знаходився генеральний примар, який підпорядковувався губернатору. Управління він здійснював за допомогою двох заступників та генерального секретаря, на якого було покладено

завдання з керівництва та контролю за дирекціями. У підпорядкуванні генерального примаря знаходилися дирекції: адміністративних справ, фінансів, медично-санітарна, транспорту, рада опіки з відділом соціального забезпечення. Інші дирекції були об'єднані у секції на чолі з “примарем сектора”, із загальною кількістю в Одеському муніципалітеті п'ять одиниць. Перший керував дирекціями: трамваю, водопостачання і каналізації, електронних ліній, садів та парків; другий – інженерно-технічна; третій – загсу та кладовища; четвертий – торгівлі; п'ятий – зоологічну і ветеринарії, культури та просвіти, юридична, нерухомого майна, реманенту⁸⁶. Відповідно, директори здійснювали управління визначеною сферою життя муніципалітету і були підзвітними генеральному примарю або генеральному секретарю (Додаток 26).

Отже, управлінський апарат кожної адміністративно-територіальної одиниці мав свої особливості виникнення. Органи управління ДГ створювались на зразок Генерал-губернаторства. У Рейхскомісаріаті “Україна” система управління створювалась на основі наказів і директив “Східного міністерства”. У ЗВА виникло особливе управління, що здійснювали військові та спеціальні господарські й поліційні органи, підпорядковані вищому керівництву Німеччини. Управлінські апарати “Бессарабії”, “Буковини” і “Трансністрії” створювались на румунський лад. У “Трансністрії” разом із цивільними органами створювались військові комендатури, що виконували поліційні та охоронні функції.

Розділ 3

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ В ОКРЕМИХ АДМІНІСТРАТИВНО- ТЕРИТОРІАЛЬНИХ УТВОРЕННЯХ 1941–1944 РР.

3.1. Специфіка економічного становища (фінансова система, сільське господарство, промисловість)

Під час Другої світової війни територія Української РСР німецькими та румунськими окупантами була поділена на шість адміністративних одиниць з різними формами управління. Відповідно до цього економічна політика в цих утвореннях мала свою специфіку існування, перш за все у фінансовому, сільськогосподарському та промисловому секторах.

Важливе місце у економічному функціонуванні окупаційних утворень на території України відігравала фінансова система. Так, дослідник грошових систем З. В. Атлас стверджує, що на захопленій Третім рейхом частині СРСР існувала система паралельного обігу двох валют – радянської та окупаційної¹. На це у своїй праці вказує також дослідник Б. В. Сенилов: “Військові марки кредитних кас були оголошені законним платіжним засобом на території майже всіх окупованих країн... За внутрішньою

(національною) валютою в більшості окупованих країн була збережена платіжна сила”². Причинами збереження національної валюти були: 1) створення для місцевих мешканців образу не окупованої країни, а тільки контрольованої Німеччиною; 2) максимальне пограбування окупованої країни через встановлення примусового (завищеного) курсу обміну; 3) отримання інфляційних переваг³.

З початком захоплення Української РСР і подальшим просуванням на схід, керівники тилового району групи армій “Південь” не раз в “особливих розпорядженнях” пояснювали, що радянські гроші є законним засобом обігу. В одному з таких розпоряджень від 4 листопада 1941 р. вказувалося: “В окупованих областях СРСР поряд з державними кредитними білетами вартістю у 50, 20, 5, 2, 1, і 0,50 імперських марок, а також німецьких розмірних монет у 10, 5, 2 і 1 імперських пфенігів, рублі та червінці є законними грошима”⁴. Офіційний курс окупаційної марки до рубля становив 1:10 тоді як до війни він становив 1:25⁵. Незважаючи на офіційно встановлений курс на “чорному ринку” за одну марку давали від 12 до 20 руб.⁶

Банкноти імперських кредитних кас у рейхсмарках “Hauptverwaltung der reichskreditkassenschein” (військова або окупаційна марка) – були введені до обігу в травні 1940 р. Ці гроші використовувалися як примусовий засіб платежу при закупівлі товарів на ринку або обмінювалися у місцевих банках і касах на внутрішню валюту, якою потім розплачувалися за товари і послуги⁷. Окрім вищезгаданих грошових одиниць на території під управлінням військової адміністрації використовувалися спеціально випущені у 1940-1942 рр. “Behelfszahlungsmittel für die Deutsche Wehrmacht” – допоміжні платіжні засоби для німецького вермахту номіналом в 1, 5, 10, 50 рейхспфенігів та 1, 2 рейхсмарки⁸. Вони мали обіг лише у діючій армії для внутрішніх розрахунків, а використання їх поза сферою указанного обігу суворо заборонялося⁹. Наприкінці 1944 р. були випущені “Verrechnungsschein für die Deutsche Wehrmacht” – розрахункові знаки для військ вермахту

номіналом в 1, 5, 10, 50 рейхсмарок¹⁰. Вони були в обігу близько місяця на території Західної України, а їх номінальна вартість дорівнювала “цивільним” рейхсмаркам (Додаток 27).

Життєвий рівень населення ЗВА був дуже низьким. Середня заробітна плата робітника у різний період окупації цього регіону становила від 300 до 500 руб. (30-50 марок), лікаря – 400 руб. (40 марок), вчителя – 300–500 руб. (30-50 марок), санітара – 150 руб. (15 марок) у той час, як ціни на основні продукти харчування були високими. Так, стакан жита коштував 18–30 руб. (1.8-3 марки), пшениці – 11–35 руб. (1.1-3 марки), головка капусти – 10-15 руб. (1-1,5 марки), кілограм картоплі – 10-100 руб. (1-10 марок), літр соняшникової олії – 690 руб. (69 марок) та ін.¹¹. Це є підтвердженням того, що військова марка використовувалась для максимального пограбування окупованої країни, у нашому випадку – України.

Наказом Г. Франка від 25 серпня 1941 р. в Галицькій області, починаючи від 8 вересня 1941 р., законним засобом платежу стали банкноти в злотих 500, 100, 50, 20, 10, 5, 2 і 1, які випустив в обіг “Емісійний банк Польщі” (Zloty Emissionbank in Polen). Також засобом платежу були “сталеві монети по 50 грошів і цинкові монети по 20 і 10 грошів випущених тим же банком, а також державна дзвінка монета колишньої Польської держави в злотих 10, 5, 2 і 1 та грошів – 50, 20, 10, 5, 2 і 1”¹². 1 серпня 1941 р. відбувся другий випуск злотих номіналом в 1, 2, 5, 50 і 100 приурочений до дня приєднання Галичини до ГГ. 15 вересня 1941 р. населенню було наказано до 1 листопада обміняти всі радянські грошові знаки на злоті за курсом 1 злотий = 5 руб.¹³. Спеціальним наказом від 11 вересня 1939 р. на території ГГ було введено в обіг німецьку марку. Офіційний курс злого до рейхсмарки становив: 1 злота = 1/2 німецької рейхсмарки або 1 рейхсмарка = 2 злотим¹⁴ (Додаток 27).

Життєвий рівень у дистрикті “Галичина” був зрівняний з іншими дистриктами ГГ. Розмір заробітної плати залежав від віку та кваліфікації робітника. Так, найменше оплачувалась праця

неповнолітніх – 65 злотих. Заробітна плата робітника коливалася від 156 до 300 злотих, керівника підприємства або інженера – 600 злотих. При цьому літр молока коштував 5 злотих, кілограм картоплі – 8 злотих, цукру – 55 злотих, десяток яєць – 20 злотих, хлібина – 20-25 злотих, кілограм сала аж 120 злотих¹⁵.

20 серпня 1941 р. проголошено створення РКУ. Оскільки його територія формувалась поступово з частин зони військової адміністрації, то на його теренах були поширені всі грошові одиниці, що мали обіг в ЗВА – окупаційні марки, рублі та червінці. Така ситуація залишалась до грошової реформи 4 липня 1942 р. Відповідно до її положень: “...грошовою одиницею Рейхскомісаріату “Україна” є карбованець”¹⁶. В обіг були випущені банкноти номіналом у 1, 5, 10, 20, 50, 100, 200, 500¹⁷. Також у 1942 р. був видрукований тираж грошових знаків номіналом 2 карб. Однак вони були знищені при транспортуванні радянськими партизанами¹⁸. Ці грошові одиниці були в обігу тільки на території РКУ, а в інших окупованих областях не приймалися. Підтвердженням цього є те, що Чернігівський банк відмовлявся приймати до обміну ці карбованці¹⁹.

Платіжними засобами залишалися в обмеженому вигляді радянські грошові знаки. Як підтверджено документами: “...із грошових знаків СРСР залишити знаки вартістю 1 і 3 рублі, а також розмінну монету”. В постановах окупаційних щодо грошової реформи вказувалось: “Всі інші грошові знаки є недійсними... вони підлягають обміну в Центральному емісійному банку України... по курсу 1 рубль = 1 карбованцю”²⁰.

Відзначимо, що на території України знаходилися в обігу всі грошові одиниці, які були в обігу в Німеччині. Дослідник А. С. Бадаєв стверджує: “Це була тверда валюта, якою розраховувались за послуги на території рейхскомісаріату. Незважаючи на два варіанти назв – рейхсбанкнотен та рентенбанкшайнен, ці гроші називали рейхсмарками”²¹. Підтвердження цього знаходимо в матеріалах, які стосуються грошової реформи і де вписано таке: “До особливого

розпорядження кредитні білети рейху також являються дійсним засобом розрахунку”²². Цим документом для німців на окупованих українських землях надавалася можливість здійснювати взаєморозрахунки у твердій валюті рентного банку Німеччини – “Deutschen Rentenbank”, що мала назву рентна марка (рентенбанкшайнен) зразка 1923-1937 рр. Її номіналами були – 1, 2, 5, 20, 50, 100, 500, 1000 рентенмарок, а також “Deutschen Reichsbank” – рейхсмарками (рейхсбанкнотен) зразка 1924–1942 рр. у номіналах 5, 10, 20, 50, 100, 1000 рейхсмарок²³. Слід наголосити, що рейхсмарки знаходилися в обігу і на території ЗВА, але їх використання обмежувалося “особливими розпорядженнями” командування тилового району групи армій “Північ”. Так, за цими документами від 1 вересня 1941 р. заборонявся обмін рейхсмарок в окупованих районах на валюту СРСР²⁴. В РКУ вони були у вільному обігу, оскільки ця територія була підконтрольною Третьюму рейху. Отже, на території Рейхскомісаріату “Україна” після грошової реформи законними платіжними засобами були українські карбованці, німецькі марки, рублі (номіналом у 1 і 2), а також радянська розмінна монета²⁵. Також в обігу знаходилися німецькі монети з дорогоцінних металів номіналом у 2, 5 рейхсмарок та звичайні розмінні монети номіналом у 1, 2, 5, 10, 50 пфенігів²⁶ (Додаток 27).

Життєвий рівень населення РКУ визначався у співвідношенні заробітної платні та вартістю товарів. Заробітна плата кваліфікованого робітника становила 400 крб., бухгалтера – 500 крб., вчителя – 250 крб. Ставки фахівців та керівників підприємств коливалась від 900 до 1500 крб.²⁷, у той час, коли кілограм хліба коштував 140-150 крб., сала – 700-750 крб., масла – до 800 крб., житнього борошна – 40-80 крб., пшона 10-68 крб., картоплі 10-23 крб.²⁸. Порівняння заробітної платні та цін дозволяє стверджувати, що політика окупаційної влади була грабівницькою.

Грошова політика мала свою специфіку в регіоні, що перебував під контролем Румунії. У губернаторствах “Бессарабія” та “Буковина” єдиною законною валютою було проголошено “Луу

Banca Nationala a Romaniei” – Лей Румунського національного банку²⁹. В зв’язку з цим румунська влада у вересні 1941 р. віддала наказ у короткий термін обміняти радянські рублі та червінці на леї по курсу: 1 рубль = 6 леям³⁰. В обіг були випущені банкноти номіналами 500, 1000, 2000, 5000 леїв та монети в 1, 2, 5, 20, 100, 200 леї³¹ (Додаток 27).

Купівельна спроможність леї, а також життєвий рівень населення на території губернаторств “Буковина” та “Бессарабія” суттєво відрізнялися від німецьких окупаційних одиниць на українській території. Середня заробітна плата у губернаторствах становила приблизно 2 000 – 2 500 лей. На цей час хліб коштував 10 лей, 1 літр молока – 15 лей, 1кг свинини – 40-50, а масла – 100 лей³². Аналізуючи співвідношення зарплати та цін на продукти, можна стверджувати, що місцеве населення почувало себе більш захищено у порівнянні з німецькими адміністративними утвореннями.

На території губернаторства “Трансністрія” протягом липня – серпня 1941 р. платіжними засобами були рублі, червінці, леї та окупаційна марка. Офіційне співвідношення цих грошових одиниць було таке: 1 окупаційна марка = 10 рублям або 60 леям, а 1 лея = 6 рублям³³. Відповідно до шостого пункту декрету про встановлення румунської адміністрації між Дністром та Бугом, німецьку окупаційну марку було проголошено єдиним платіжним засобом на території “Трансністрії”³⁴. Використання румунських лей на цій території був заборонено, а радянські рублі та червінці наказано обміняти за курсом 1 окупаційна марка = 10 рублям. Однак, такий курс обміну не був вигідним румунській владі і тому незабаром його свідомо призупинено. Після двомісячних переговорів між румунською та німецькою владою ці “фінансові непорозуміння” вдалося усунути шляхом введення більш вигідного для Румунії курсу обміну³⁵. Вже 21 листопада 1941 р. було оголошено про обмін радянської валюти на окупаційні марки за курсом 1 окупаційна марка = 20 рублям³⁶ (Додаток 27).

Життєвий рівень населення та купівельна спроможність

окупаційної марки на території губернаторства “Трансністрія” мав свою специфіку. Середня заробітна плата залежно від спеціальності та кваліфікації становила 20-90 марок, а зарплата місцевого службовця – від 45 до 150 марок. У цей час 1 кг хліба коштував 4–5 марок, картоплі – 2 марки, цибулі – 2,5 марки, м’яса – 5 марок, 1 літр молока – 2 марки, сметана – 8 марок, а 1 кг цукру – до 30 марок³⁷. Введення німецької окупаційної марки та невизначений статус “Трансністрії” погіршило життєвий рівень населення порівняно з губернаторствами “Бессарабія” та “Буковина”. Однак, у цьому регіоні матеріальне становище працюючих у цілому було кращим у порівнянні з адміністративно-територіальними одиницями під владою Німеччини.

Упередженим було ставлення Румунії до німецької валюти. Незважаючи на те, що рейхсмарки вільно обмінювалися на леї за курсом 1 рейхсмарка дорівнювала 60 леям, обмін румунських лей на рейхсмарки здійснювався тільки через Національний банк Румунії за не вигідним курсом та сплату великого комісійного збору. Окупаційну марку було заборонено використовувати як платіжний засіб на території губернаторств “Буковина” та “Бессарабія”, а в “Трансністрії”, де вона стала головним засобом платежу, румунська лея заборонялася. Таке становище було викликано тим, що румунська влада боялась знецінення лей при обміні її на економічно не забезпечені німецькі окупаційні марки³⁸. Незважаючи на обмеження, румунські леї були поширені на тих територіях, де знаходилась румунська армія – “Трансністрія”, південь України, Крим³⁹.

Зауважимо, що на окупованій території були поширені “чорні” ринки, де без проблем можна було обміняти будь-яку іноземну валюту. Так, 1 долар вільно можна було обміняти на 2,50 рейхсмарки, 3,50 злотих або 200 лей⁴⁰. Німецькі окупаційні марки, платіжні засоби для вермахту та українські карбованці вважалися ерзац-валютою (замінниками валюти). Вони не мали економічного підґрунтя і тому обмін цих грошових одиниць на інші валюти (окрім рубля і карбованця) не відбувався.

Аналізуючи грошові системи в адміністративно-територіальних одиницях окупованої України, слід умовно визначити дві домінуючі грошові одиниці – німецьку рейхсмарку та румунську лею. Перша була основною грошовою одиницею на території РКУ, ДГ, “Трансністрії” та ЗВА. Друга – домінувала в губернаторствах “Буковина” і “Бессарабія”.

Існування різних фінансових систем у створених німецькими та румунськими загарбниками адміністративних одиницях України підтверджує існування специфіки функціонування їх економічного сектора. Для підтвердження цього розглянемо політику щодо сільського господарства і промисловості, яка здійснювалась у цих адміністративних утвореннях.

Про необхідність захоплення України та використання її сільськогосподарського та сировинного потенціалу задля власного економічного й продовольчого зміцнення наголошувала нацистська верхівка з перших днів утвердження при владі в Німеччині⁴¹. Проте, на період 1933-1939 рр. керівники Третього рейху тільки починали формувати бачення того, яке місце в майбутньому посіде Україна під їх владою. Відповідно до цього майбутнє українських земель коливалось від “колонії” до “аграрного придатку”. Остаточна доля сільського господарства України була вирішена перед нападом Третього рейху на СРСР, про що було вказано в директиві під назвою: “Основні напрями політики щодо України”. Після “війни на Сході” вона мала перетворитися на “житницю” Європи, тобто – Німеччини⁴². На час ведення війни проти СРСР їй відводилась більш скромна роль – продовольчої та сировинної бази для забезпечення Німеччини і вермахту на час військової кампанії⁴³.

Протилежною стала ситуація в Румунії. До початку Другої світової війни вона, незважаючи на напружені відносини з СРСР, через бессарабське та буковинське питання, не мала жодних планів захоплення України або її окремих територій. Політика бухарестської влади зосереджувалась на тому, щоб асимілювати до свого складу приєднані до неї після Першої світової війни нові

території, в тому числі Бессарабію й Буковину⁴⁴. Все змінилося після “передання на вимогу СРСР” Бессарабії та Північної Буковини. Готуючись до війни проти Радянського Союзу, Німеччина обрала Румунію як майбутнього союзника. У травні – червні 1941 р. були проведені міністерські зустрічі, на яких було порушене питання захоплення врожаю на майбутніх окупованих територіях та його використання для подолання продовольчої кризи, що існувала в Румунії.

Із вторгненням вермахту на територію України розпочалося тотальне вилучення з колгоспів та радгоспів уцілілих запасів сільськогосподарської продукції і врожаю 1941 р. та конфіскація продуктів харчування в селян⁴⁵. “Вилучення” відбувалося на підставі наказу “Про постачання військ” від 16 червня 1941 р., в якому говорилося: “...війська повинні жити за рахунок місцевого сільського господарства”⁴⁶. Відповідно до цього вилучення (реквізиція) відбувалося через видання німецькими офіцерами спеціальних розписок, які “гарантували” відшкодування його вартості після завершення війни⁴⁷. За даними, які наводить дослідник А. А. Анікеєв “з 1266 тис. т реквізованого нацистами зерна з території СРСР 949 тис. т було взято з території підконтрольної групі армій “Південь”⁴⁸. Окрім конфіскації відбувався відкритий грабунок сільськогосподарської продукції, який був “легалізований” “Інструкцією з конфіскації майна у противника”, за якою солдати мали право вилучити у місцевого населення “...продукти харчування в межах особистої потреби”⁴⁹. За даними В. М. Ковалю, “...до вересня 1941 р. від солдатів та офіцерів “східного фронту” у різні міста Німеччини надійшло 11 600 тис. посилок з продовольством, що було відібраним в українських селян”⁵⁰.

Подібною ситуація була на тих територіях, які захоплювалися румунською армією. В інструкціях, які отримували румунський військовий штаб від бухарестської влади, йшлося, що, оскільки нічого не буде привезено із Румунії, війська повинні забезпечуватися за рахунок тих територій, на яких вони

знаходяться⁵¹. Керівник штабу румунської армії генерал Мазаріні у перші місяці війни наказував: “...необхідно із місцевих ресурсів задовольняти потреби армії: брати на місці все, що потрібно, все що є, брати без церемоній”⁵². Подібний наказ видав полковник Ніколеску: “...хліб, худоба, птиця – все це має бути реквізовано в населення для армії. У кожному будинку необхідно проводити обшук та забирати все без залишку”⁵³. Нині не можна встановити точну кількість пограбованої сільськогосподарської продукції румунською армією під час захоплення південно-західної України. Це було викликано двома основними факторами: перший – це те, що на цій же території діяли німецькі військово-економічні органи, які першими “конфісковували” все необхідне для продовження війни; другий – союзники намагалися приховати, що і скільки саме ними було привласнено⁵⁴. Тому повного обліку награбованої румунськими загарбниками не могло бути. Наприклад, полковник Тудосе, комендант м. Кишинів, скаржився, що: “...німецькі частини привласнювали все краще, що було знайдено на складах і підприємствах окупованої території”⁵⁵.

Поступове захоплення вермахтом українських земель дає можливість стверджувати про відмінність становища сільського господарства України під час його “переходу” до окупаційної цивільної або військової влади. Це обумовлювалось двома основними факторами: швидкістю просування німецької армії вглиб країни та радянською евакуацією матеріальних ресурсів сільського господарства на схід. Західна Україна у ході швидкого просування вермахту, коли у червні – липні група армій “Південь” просунулась на 300-350 км, уникла масштабних руйнувань сільського господарства⁵⁶. Правобережна та Південна Україна, у ході оборонних боїв у червні – вересні зазнала часткових руйнувань, крім того тут була проведена часткова евакуація⁵⁷. Лівобережна Україна, Слобожанщина та Донщина зазнали планової евакуації із застосуванням тактики “випаленої землі”.

Отже, під час утвердження окупаційної цивільної влади найкраще збереглося сільське господарство Західної України, де

було утворено ДГ та генеральний округ “Волинь-Поділля” РКУ, а найгірше у східних українських областях у ЗВА⁵⁸. На цю відмінність вказували самі німці: “На Західній Україні було виявлено несподівані великі запаси збіжжя. Зате на сході Червона армія знищила його велику кількість”⁵⁹.

Відповідно до поділу України на адміністративно-територіальні одиниці різною була ситуація щодо реформування сільського господарства на їх теренах. РКУ та ЗВА пройшли три спільних етапи “реформування” сільського господарства. Перший – жовтень 1941 р. – збереження колгоспно-радгоспної систем⁶⁰. Другий – 19 лютого 1942 р. – Закон “Про новий земельний лад” (“Земельний закон А. Розенберга”), яким декларувався перехід від колективного до індивідуального землеволодіння через три етапи: “реорганізація” колгоспу на громадське господарство; перехід громадського господарства на хліборобську спілку; відокремлення індивідуальних приватних господарств від хліборобської спілки⁶¹. Третій – 3 червня 1943 р. “Декларація про власність” передбачала введення індивідуальної приватної власності на землю для українських селян⁶².

У дистрикті “Галичина”, що став частиною ГГ, радянська колгоспно-радгоспна система управління сільським господарством була ліквідована. За наказом Г. Франка від 12 вересня 1941 р. земля проголошувалась державною власністю й передавалась селянам для користування⁶³. У свою чергу радгоспи були перетворені на лігеншафти під управлінням відділу сільського господарства дистрикту⁶⁴. У ДГ була поширена система управління сільським господарством, що була нав’язана ГГ Третім рейхом задля задоволення власних економічних потреб.

У губернаторствах “Буковина” та “Бессарабія” були відновлені румунські порядки. На цих українських територіях були ліквідовані всі “соціалістичні” перетворення, які за рік встигла напрацювати радянська влада, у тому ж числі колгоспно-радгоспну систему управління сільським господарством⁶⁵. Румунська влада продовжила свою аграрну політику. 29 липня 1941 р. відновлено

було приватну власність на землю та повернуто середнім та великим землевласникам експропрійовані за радянської влади землі⁶⁶.

У губернаторстві “Трансністрія” восени 1941 р. колгоспно-радгоспна система була збережена під контролем румунської влади⁶⁷. Наказом № 55 від 14 березня 1942 р. вона була проголошена ліквідованою, колгоспи на зразок закону про новий земельний лад були поділені на господарства середньої величини – “трудова громада” без права власності на них селян⁶⁸. Радгоспи були перетворені на “державні маєтки” із закріпленням селян навколишніх сіл у ролі робочої сили. Нарешті 15 червня 1943 р. І. Антонеску підписав декрет, відповідно до якого селяни отримували землю у приватну власність. Наказом губернатора від 6 жовтня 1943 р. пояснювалося, що землю у приватну власність отримують ті селяни, які входили до “трудова громада”⁶⁹. Подібність румунських аграрних перетворень у “Трансністрії” до німецьких пояснюється тим, що відповідно до угоди у Бендерах Румунія отримувала від Німеччини право на тимчасове забезпечення безпеки, адміністрування та економічну експлуатацію.

Керівництво економікою захоплених територій СРСР, зокрема, й сільським господарством, у ЗВА наказом А. Гітлера від 29 червня 1941 р. було покладене на економічно-господарські органи влади під керівництвом Г. Герінга. На військовій території діяв “Східний штаб з керівництва економікою”, завданням якого був контроль за виконанням економічних наказів Рейхсмаршала. Штаб складався з господарських груп або відділів. Головне місце в ньому мала група “La”, до компетенції якої входило керівництво сільським господарством. У тилкових районних групах армій діяли господарські інспекції, які керувалися розпорядженнями “Східного штабу”. Їм підпорядковувалися господарські команди, що створювалися в кожній області і були виконавчими органами влади в регіоні. Керівники господарських команд отримували директиви від господарчих інспекцій та відправляли їх для виконання

підзвітним службовим інстанціям: німецьким обласним сільськогосподарським комендатурам, яким підпорядковувалися сільськогосподарські фюрери – представники німецького командування в округах та коменданти, які призначалися військовим керівництвом. Нижчою економічною інстанцією були обласні сільськогосподарські управи, що створювалися в кожному обласному центрі й підпорядковувалися сільськогосподарським комендатурам. До інших ланок відносились: окружні управи, якій підпорядковувалися районні сільськогосподарські управи, яким були підзвітні громадські та державні маєтки⁷⁰.

У цивільних адміністративних одиницях керівництво сільським господарством відбувалося через відповідні відділи, директорії, директори, які входили до складу управління рейхскомісара України та губернаторів – ДГ, “Трансністрії”, “Буковини”, “Бессарабії”. Так, у РКУ відділ сільського господарства входив до складу господарського управління, яке у свою чергу підтримувало економічне управління в складі міністерства окупованих східних територій на чолі з А. Розенбергом⁷¹. Відповідно до наказу фюрера від 17 липня 1941 р. економічний апарат Г. Герінга та цивільний апарат А. Розенберга були змушені тісно співпрацювати⁷². Рейхскомісар України Е. Кох “де-юре” підпорядковувався їм обом, “де-факто” керував рейхскомісаріатом на власний розсуд⁷³. У ДГ також існував відділ сільського господарства, що входив до управлінського апарату губернатора. Він підпорядковувався відповідному відділу уряду генерального губернаторства. У свою чергу управління сільським господарством ГГ зосереджувалось у міністерствах сільського господарства та продовольства Третього рейху⁷⁴. У губернаторствах “Бессарабія” та “Буковина” до управлінського апарату губернатора входила директорія сільського господарства, а у “Трансністрії” директорат агрокультури і економіки, які через “Військово-цивільний кабінет ББТ” підпорядковувався румунському уряду. Тобто, міністр сільського господарства мав право віддавати накази названим вище губернаторам⁷⁵. Незважаючи на різні “вищі” інстанції з керівництва

сільським господарством у цивільних адміністративних одиницях, безпосереднє управління сільським господарством покладалось на нижчі ланки адміністративного апарату. Так, у РКУ це були сільські старости, ДГ – волосні старійшини та сільський голова, губернаторствах “Буковина” та “Бессарабія” – примар, “Трансністрії” – сільський староста і примар⁷⁶.

Усвідомивши, що війна набуває затяжного характеру, а вермахт фактично зупинився просуватися вглиб СРСР нацистська верхівка, зрозумівши, що конфіскаціями безперервно постачати війська неможливо, наказала Верховному командуванню розпочати експлуатацію сільського господарства тих територій, на якій вони знаходяться. Так, на східні українські області, де зупинився вермахт, було покладено завдання – забезпечувати сільськогосподарською продукцією німецькі військові частини. В “Інструкції про добування найбільшої кількості продовольства на Україні” від 4 грудня 1941 р. говорилося: “...постачання власних військ стоїть на першому місці... зруйноване господарство цієї країни – наше господарство, яке повинно бути відновлене, з засобами й запасами якого треба обходитися обережно, щоб воно було здатне постачати і в наступному році армію”⁷⁷. Отже, військова адміністрація, завдання якої полягало у реквізиції захоплених запасів сільськогосподарських продуктів, отримала завдання, до якого не була готова – контролювати та експлуатувати.

У РКУ та ДГ з утвердженням цивільної адміністрації головною метою стала організація вилучення тієї сільськогосподарської продукції, яку мешканці цих адміністративних утворень можуть виробити за умов режиму окупації. Із впровадженням на території дистрикту “Галичина” задачі сільськогосподарських контингентів вивезення продукції, як і на всій території ГГ, перш за все, відбувалося до Німеччини⁷⁸. Іншою була ситуація в Рейхскомісаріаті “Україна”, оскільки Е. Кох виконував накази А. Гітлера і А. Розенберга з постачання сільськогосподарською продукцією Німеччину та вермахт⁷⁹. Сільське господарство

губернаторств “Бессарабія”, “Буковина” і “Трансністрія” використовувалось Румунією у двох основних напрямках: для задоволення власних економічних потреб, оскільки у середині країни була продовольча криза та для виконання зобов’язань відносно поставок продуктів харчування щодо Німеччини та Італії. Окрім цього, сільське господарство “Трансністрії” мало забезпечувати постачання продуктів харчування румунській армії та армії союзників, що перебували на “східному фронті”⁸⁰.

Важливою економічною складовою окупації була заготівельна політика. За рахунок поставок сировини та продовольства з окупованих територій Третій рейх планував продовжувати військові дії та водночас забезпечувати власне населення продуктами харчування. Щорічно із окупованих східних областей нацисти планували вивозити 10–11 млн т зерна, близько 40 тис. т рослинної олії, 1 млн т жмихів, понад 240 т цукру, велику кількість м’яса та інших продуктів. Більшу половину цієї продукції мала поставляти Україна. Покращити свої справи за рахунок захоплених південно-західних районів України планувала і Румунія. Так, для діючих на території України військових частин командування щорічно розраховувало одержувати 94 500 т пшениці, 311 000 т фуражу, 206 500 т кормів для коней, 135 500 т картоплі⁸¹. Саме тому окупантами були розроблені різні засоби вилучення сільськогосподарської продукції.

У РКУ основним засобом вилучення продукції був сільськогосподарський контингент – обов’язкова норма постачання продукції аграрного виробництва⁸². Сталих норм у рейхскомісаріаті не існувало. Як зазначає дослідниця Н. М. Глушенко “...згідно із розпорядженням Коха до генералкомісарів відхилення від контингенту допускалося тільки в сторону збільшення”⁸³. Існували допоміжні засоби: вилучення продукції з громадянських господарств, орендування землі та орендна плата за неї, натуральний податок за обмолот зерна, натурального податку за обмолот зерна та різноманітні податки, які могли сплачуватися сільськогосподарською продукцією⁸⁴.

У “зоні військової адміністрації” на території України основним засобом вилучення сільськогосподарської продукції були “державні поставки”. Їх види та розміри в окремих районах і населених пунктах були різними. За даними дослідниці І. С. Власенко, характерною рисою натуральних поставок була яскраво виражена тенденція до їх постійного зростання, але поряд із цим, траплялись поодинокі випадки зниження норм поставок сільськогосподарської продукції. На думку науковця, це було пов’язано з наближенням фронту та активністю партизан або нездатністю селянських дворів виконувати норми поставок⁸⁵. Допоміжні засоби були такими: вилучення врожаю з хліборобських спілок, натуральна орендна плата за орендовану землю, одноразових обов’язкових поставок, податки, які оплачувалися сільськогосподарською продукцією⁸⁶.

Після утвердження цивільної адміністрації ДГ почався збір сільськогосподарських контингентів, що був основним і, мабуть, єдиним засобом вилучення сільськогосподарської продукції. Це пояснюється тим, що він встановлювався у занадто великих, нереальних для виконання розмірах, через це селяни не могли цілком їх виконувати⁸⁷. Наприклад, у 1941 р. дистрикт мав здати 130 000 т зерна; у 1942 р. – 350 00 т, а в 1943 р. – 500 000 т⁸⁸. У самому ГГ сільськогосподарські контингенти в 1941-1942 рр. були доведені до такої межі, що представники німецької влади називали їх “контингентами на межі можливого”. У січні 1942 р. їх норми зросли на 300% у порівнянні з 1940 р., а у 1943 р. у порівнянні з 1942 р. зросли на 120%⁸⁹.

У губернаторствах “Бессарабія” та “Буковина” основним засобом вилучення сільськогосподарської продукції була спеціальна декларація, в якій кожен селянин вказував на кількість зібраного врожаю зернових та інших продуктів. Відповідно до неї встановлювався мінімум для потреб сім’ї (80 кг зерна для дорослого, 40 кг для дитини) та господарських потреб. Всю іншу продукцію мали здати державі за встановленою ціною від 11 лей за кг⁹⁰. Допоміжними засобами вилучення були: податок на доход від

земельної власності у розмірі 28%, оренда землі, плата за яку була дві третини врожаю⁹¹.

У губернаторстві “Трансністрія” основним засобом вилучення сільськогосподарської продукції було їх вилучення з “трудогих громад”. Наказом від 14 березня 1942 р. регламентувався розподіл сільськогосподарської продукції, відповідно до якого вона поділялася між державою і бригадою. При цьому здійснювалося відрахування 20% на насінневий фонд, 10% – у фуражний фонд, оплата за користування сільськогосподарською технікою, незалежно від того, чи використовувалась вона, чи ні⁹². Допоміжним засобом були різноманітні види податків та поставок для окупаційної армії – м’яса, молока, бринзи, меду та ін. Селяни, які мали індивідуальне господарство, у ролі контрибуції щороку мали здавати: 30 кг яловичини; 10 кг свинини; молока 300 літрів від корови; 4 кг бринзи від кожної овечки; 5 кг меду з кожного вулика; від 10 курей – 100 яєць, від 20 – курей – 200 яєць; з 10 курей – 2 шт.; 20 – 4 шт.; 30 – 6 шт. тощо⁹³. У “Трансністрії” деякі види сільськогосподарської продукції вважалися монополією Румунської держави і вся продукція повністю конфіскувалась, а саме: бавовна, виноград, тютюн⁹⁴.

Ще одним із засобів вилучення сільськогосподарської продукції була заборона продавати продукти харчування, призначені для поставок до Німеччини та Румунії – м’ясо, молоко, яйця, жири, картопля, пшениця, овочі та фрукти. Відповідно до цього, на базарах вилучалася вся перелічена продукція.

За даними радянського історика С. П. Лаути, за період окупації німецькі загарбники вивезли з України 12 млн т сільськогосподарської продукції, у тому числі 9,5 млн т зерна та борошна. Румунські окупанти у свою чергу – 1 042 013 ц зерна, 87 647 голів худоби, 31 821 шт. свиней⁹⁵. Сучасний український науковець О. Г. Перехрест наводить уточнені дані: “У результаті прямих пограбувань селянських господарств окупанти вилучили 9 420 тис. т зерна, 600 тис. т борошна і круп, 6 250 тис. т картоплі, овочів і фруктів, 3 722 тис. голів худоби, 4 941 тис. свиней, 1 825 тис. овець і кіз, 326 тис. коней, 40 246 тис. шт. домашньої

птиці. З колгоспів та радгоспів було розграбовано та вивезено до Німеччини – 7 887 тис. т зерна і борошна, 2056 тис. т картоплі, овочів та фруктів. Румунські окупанти з території “Трансністрії” вивезли 10 154 вагони різних вантажів, переважно з продовольством та 217 тис. голів худоби”⁹⁶. Більш точну інформацію про вивезену сільськогосподарську продукцію з території підконтрольних Румунії губернаторств надає молдавський історик Є. І. Левіт: “До серпня 1942 р. з території Бессарабії до Румунії було вивезено 21 045 вагони зернових; із Буковини до 1 січня 1943 р. було вивезено 2748 вагонів зерна, 21 676 вагонів продовольства 129 780 голів худоби”; із “Трансністрії” за аналогічний період до Румунії відправлено 16 169 вагонів зерна, 2399 вагонів овочів, 30 362 голови худоби. Окрім цього, союзникам було поставлено 9017 вагонів зерна, 6250 вагонів овочів, 93 174 голів худоби”⁹⁷.

Пограбування і руйнування сільського господарства окупанти довершили під час відступу з території України, виконуючи накази з “евакуації” німецького та румунського урядів”⁹⁸. Використовуючи тактику “спаленої землі”, нацисти знищили 28 тис. сіл та селищ. Під час відступу німці спалили 18 тис. га посівів сільськогосподарських культур, зруйнували 251 тис. будівель колгоспів, радгоспів та МТС, вивезли до Третього рейху, або знищили 56 972 трактори, 24 556 комбайнів, 33 038 сівалок, 16 988 молотарок, 45 688 плугів, 5 092 автомобілі та інші сільськогосподарські машини та реманент”⁹⁹. Грабували та вивозили сільськогосподарські продукти, техніку, інвентар, худобу румуни з підконтрольних їм губернаторств. Відповідно щоденним “Сводкам об отправке зерновых и материалов из Транснистрии, Бессарабии и Буковины” в період з 1 січня до 19 березня 1944 р. в середньому із “Трансністрії” до Румунії відправлялося 100 вагонів у день різних матеріальних цінностей, а із “Буковини” та “Бессарабії” – по 120-130 вагонів. Серед вивезеного було 7721 вагонів насіння, 330 сільськогосподарської техніки та реманенту, 136 тис. голів худоби та ін.¹⁰⁰.

Складовою частиною режиму окупації була економічна

політика у сфері промисловості. Перед початком війни в 1941 р. українська промисловість стала однією із найбільш розвинутих у Радянському Союзі. В Українській РСР сконцентровано величезні запаси залізної руди, коксованого вугілля, марганцю, різноманітних матеріалів, торфу. Вона була великим центром машинобудування. Тут доменні печі плавляли броньований метал і якісні марки сталі. На її території зосереджувалися основні потужності оборонної та хімічної галузей¹⁰¹.

Перед тим, як розкрити політику окупантів щодо промисловості у кожній окремо взятій адміністративній одиниці, утвореній німецькими та румунськими окупантами, необхідно виділити дві особливості, що вплинули на її здійснення.

Перша – особливість розташування промислових центрів “схід – захід”. На сході та центральній частині України в Донецькому басейні видобували кам’яне вугілля, в Рівненській, Київській, Полтавській, Чернігівській, Сумській областях – видобували торф, у Криворізькому басейні – залізну руду, в Нікополі – марганцеву руду. Відповідно тут металургія, обробка металу та машинобудування була розвинута найкраще. На заході України переважали деревообробна та нафтовидобувна промисловість, а на півдні України – суднобудівна, особливо в містах Одеса, Миколаїв, Херсон.

Друга особливість – політика евакуації та руйнування промислових об’єктів під час відступу Червоної армії у другій половині 1941 р. і водночас швидке захоплення вермахтом території України призвели до різкого контрасту стану промисловості “захід – схід”. Західноукраїнські області не зазнали значних пошкоджень промисловості й постраждали скоріше від грабунку місцевого населення та військових. У центральних областях та на сході промисловість виявилась майже повністю зруйнована в ході “радянської евакуації”. Устаткування важливих галузей промисловості, таких як гірничопромислова, металургійна, машинобудівна та інших було евакуйоване або знищене. Це призвело до того, що експлуатація важливих для німецьких

окупантів галузей промисловості на сході України стала неможливою, а її відновлення потребувало значного часу.

У РКУ та ЗВА промислова політика німецьких окупантів була подібною тому, що вказівки щодо її використання надходили від нацистської верхівки Третього рейху. Єдиною відмінністю виявилось те, що в РКУ їх виконували представники цивільної адміністрації підлеглі – рейхсміністру окупованих східних областей А. Розенбергу, а в ЗВА – представники військово-економічних інстанцій, підзвітні уповноваженому з використання радянської економіки Г. Герінгу. Підтвердженням цьому є “Директиви з керівництва економікою у щойно окупованих областях”, положення яких поширювались на Рейхскомісаріати “Остланд” та “Україна”¹⁰². Згідно з ними окупанти планували залишити на захопленій території промислові об’єкти, що необхідні для розвитку сільського господарства та видобутку і переробки нафти, зокрема, заводи та фабрики з ремонту сільськогосподарської техніки й промислового устаткування, підприємства харчової промисловості та первинної обробки сільськогосподарської сировини¹⁰³. Передбачалося також використання військової галузі промисловості, виключно в тому випадку, якщо вони не перешкоджають проведенню головних економічних завдань, а в інших сферах промисловості провести деіндустріалізацію¹⁰⁴. Саме тому на початку окупації всі захоплені промислові підприємства оголошувались власністю Третього рейху. Вціліле після радянської евакуації й воєнних дій обладнання, сировина і готова продукція заводів та фабрик конфіскувалась. Обладнання і сировина вивозилися до рейху, а готова продукція передавалась для потреб вермахту¹⁰⁵. З утвердженням цивільної адміністрації РКУ, ті підприємства, що не були пограбовані військовими, продовжували розорюватись її представниками з тією відмінністю, що готова продукція вже йшла на забезпечення цивільної влади рейхскомісара.

Протягом осені–зими 1941 р. військовою та цивільною владою відновлювались найменш пошкоджені заводи і фабрики, для

забезпечення окупантів харчовою і текстильною продукцією, а також товарами широкого вжитку¹⁰⁶. Для військових потреб відновлювались майстерні з метою налагодження несправної техніки. У більшості випадків відновлювались малі підприємства чи окремі цехи заводів, що не потребували великих матеріальних затрат, оскільки заводи-гіганти були зруйновані під час евакуації та відступу Червоної армії¹⁰⁷.

На початку 1942 р. війна проти СРСР набула затяжного характеру, що призвело до зміни економічної стратегії використання окупованих східних областей. Відповідно до цього А. Розенберг (23 січня) як керівник цивільної адміністрації у захоплених радянських територіях та Г. Герінг (27 лютого), як уповноважений з використання радянської економіки, видали розпорядження про “відновлення промислового господарства у захоплених східних областях”¹⁰⁸. З огляду на це ставилось завдання відновлення промислових галузей окупованої України потрібних нацистам для швидкого завершення війни, а саме: постачальних виробництв (електроенергетика, газ, вода); видобуток нікелю, марганцевих руд, вугілля, торфу; виробництво сирого каучуку; відновлення роботи машинобудівних, металообробних, металургійних, залізопрокатних і ливарних заводів; виробництво будівельних матеріалів; розвиток ремісничого виробництва для виготовлення предметів широкого вжитку¹⁰⁹. Їх метою була відбудова промислових підприємств для забезпечення негайних та військових потреб. Оскільки ні цивільна, ні військова адміністрація не мали змоги самостійно відновити зруйновану промисловість, вище керівництво Третього рейху дозволило німецьким монополіям та фірмам брати в оренду або “опікунське управління” великі промислові об’єкти. Заводи-гіганти і навіть окремі галузі української промисловості потрапили у власність німецьких монопольних об’єднань та фірм (Додаток 28). Наприклад, гірничо-металургійне товариство “Схід” володіло криворізькими копальнями з видобутку залізної руди на території РКУ і, водночас, захопило всю промисловість Донбасу в ЗВА. Фірма “Штальверке-

Брауншвейг” захопила заводи “Запоріжсталь” і “Дніпросталь”, а “Фрідріх Крупп АГ” – металургійні заводи I і II “Азовсталі” й трубопрокатний завод ім. Куйбишева в Маріуполі тощо¹¹⁰. Німецькі фірми та монополії були зацікавлені лише у володінні великими та середніми промисловими підприємствами¹¹¹. У свою чергу, малі підприємства здавались в оренду фізичним особам. Наприклад, у м. Полтава млин та прядильно-трикотажний комбінати були здані в оренду прибулим з Рейху німцям-промисловцям¹¹². Всього, за даними “Східного міністерства” на території РКУ “працювало” понад 7 тис. подібних німецьких підприємств¹¹³. Фабрики та заводи, що не потрапили до управління німецьких фірм і монополій, перейшли під керівництво цивільної адміністрації РКУ та військово-господарських установ вермахту ЗВА під виглядом трестів, союзів, товариств та об’єднань¹¹⁴.

Під час загарбання української території німецькі окупанти не перешкоджали відновленню малих підприємств та ремісничих майстерень, оскільки це, з одного боку, підтримувало пропагандистські гасла щодо відновлення приватної власності, а з іншого, забезпечувало місцеве населення та окупантів промисловою продукцією, що в період війни стала дефіцитом. У 1942 р. були видані накази, за якими встановлювався контроль за їх діяльністю, за якими майстерні ремісників мали право існувати після затвердження їх статусу окупаційною владою¹¹⁵. Кілька майстерень могли об’єднуватися в “артілі”, а ті, у свою чергу, в “трудоі об’єднання”¹¹⁶. Такий стан речей і постійна нестача сировини та обладнання через військове положення призвело до того, що на початок 1943 р. залишилися діючими лише ті майстерні, що обслуговували вермахт і окупаційну адміністрацію¹¹⁷.

Під час відступу з території України у 1943-1944 рр. німецькими окупантами застосовувалась тактика “випаленої землі”. У сфері промисловості вона проявлялась у вивезенні обладнання та знищенні відновлених окупантами промислових підприємств протягом 1941-1943 рр.¹¹⁸. Хронологія нацистської евакуації з

території України виглядає таким чином: після поразки під Курськом у липні 1943 р. з Берліна надходить наказ “Про евакуацію промисловості Сходу України та м. Києва”. Пізніше, 1 вересня того самого року було видано наказ “Про евакуації з території на схід від Дніпра”. Через тиждень видано наказ “про евакуацію промисловості Донбасу”, а 9 вересня евакуація почалась з території РКУ. Довершила ці накази інструкція з господарської евакуації від 1 червня 1944 р., відповідно до якої всі промислові підприємства мають бути знищені такою мірою, щоб на довгий час перешкодити противнику швидко налагодити господарське використання залишеного району окупації і цим самим ускладнити радянській стороні ведення війни¹¹⁹.

Створення і приєднання дистрикту “Галичина” до складу ГГ означало поширення на його території тих методів управління промисловістю, що були впроваджені Третім рейхом для польських земель. У цьому регіоні ліквідовувалась радянська соціалістична система управління промисловістю, проголошувалась реприватизація націоналізованих за радянської влади підприємств, фабрик і ремісничих майстерень та відновлювалась підприємницька діяльність. Поширення цивільної адміністрації ГГ на територію Галичини супроводжувались обіцянками “повернення втраченої власності за більшовиків”. Піком цього стала прокламація Г. Франка до населення Галичини, в якій заявив про “повернення націоналізованих підприємств їх законним власникам”¹²⁰. Однак, тільки незначна частина фабрик і майстерень протягом липня – серпня 1941 р. на вимогу колишніх власників до уряду дистрикту змогли повернути назад свої підприємства. Всі інші, які звернулися після серпня цього ж року змушені були чекати інших наказів Г. Франка¹²¹.

З утворенням дистрикту “Галичина” всі промислові підприємства були оголошені власністю уряду ГГ. Відповідно до цього, для управління промисловістю галицького дистрикту створювалося державне керівництво місцевою промисловістю, під управління якого перейшли всі проголошені “державними”

підприємства¹²². Наказом уряду від 22 вересня 1941 р. відкриття промислових підприємств та ремісничих майстерень могло відбуватися тільки з дозволу адміністрації в окремо взятому випадку¹²³. Згідно з цими перетвореннями майже всі промислові підприємства Галичини поступово перейшли у власність 77 німецьких фірм, концернів, акціонерних товариств та інших монопольних об'єднань. Так, концерн “Герман Герінг” перебрав під контроль гірничі та металургійні підприємства, монопольне об'єднання “Союз німецьких металургів” – металообробні підприємства, “Східна енергія” – енергетичні, “Карбококс” – вугільні, “Гобаг” – деревообробні підприємства, видобуток нафти контролювали акціонерні товариства “Карпатська нафта” і “Бескиден нафта” та ін.¹²⁴.

Підприємства, що залишились під контролем адміністрації ДГ, об'єднувались у картелі. Наприклад, “Державному зерновому та промисловому підприємству Львів” підпорядковувались всі млини, пекарні, кондитерські та фабрики з виготовлення кави¹²⁵.

Іншою була ситуація щодо фабрик та ремесельних майстерень. Наказом Г. Франка від 27 липня 1942 р. “Про ліквідацію радянських форм у галузях ремесла, роздрібної торгівлі та промислів, а також управління нерухомим майном на території ДГ” вони поверталися колишнім українським і польським власникам на правах оренди¹²⁶. Однак, вже 20 січня 1943 р. вийшов наказ про закриття дрібних підприємств, що не належать німцям до 30 квітня 1942 р. та конфіскації їх майна на користь рейху¹²⁷. Таким чином, українців на території Галичини були позбавлені права займатися промисловістю.

Із зміною ситуації на фронті у 1943 р. промисловість ГГ, у тому числі ДГ, спрямовувалась на задоволення військових потреб Третього рейху. У березні того самого року із 77 існуючих у дистрикті німецьких фірм, що займалися виготовленням промислових товарів, 20 були закриті, а інші поділені на категорії за важливістю виготовленої продукції для воєнних потреб. Закривались насамперед харчові та текстильні виробництва.

Наприклад, 30 квітня 1943 р. у Львові було закрито харчове підприємство “Нармітельверке” та кондитерська фабрика “Фортуна”¹²⁸.

З наближенням лінії фронту до ГГ відбулися докорінні зміни в економічній сфері. Великі промислові підприємства та ремісничі об’єднання передавались у безпосереднє управління берлінській владі та німецьким монополіям. Так, у ГГ діяла центральна комісія озброєння рейхсміністерства озброєння та боєприпасів, яка контролювала всі військові підприємства. Акціонерне товариство “Карпатська нафта” монополізувало видобуток нафти; концерни “Герман Герінг” та “Фарбеніндустрі” монополізували відповідно видобувну, металообробну і хімічну промисловість. Будівельна промисловість передавалась головному господарсько-економічному управлінню СС¹²⁹. Цегляні заводи ДГ фірми – “Галіціше бауштоферке унд штайнбрюкен” були також передані під керівництво СС.

Відзначимо, що під час відступу з території дистрикту “Галичина” німецькі окупанти застосовували тактику “спаленої землі”, таку саму, як і в РКУ та ЗВА¹³⁰.

Створені румунськими окупантами на території південно-західної України у вересні 1941 р. губернаторства “Буковина” і “Бессарабія” були включені до складу Румунії. Відповідно до цих змін промисловість вказаних територій стала частиною загальнорумунської економіки. Ось чому промислова політика в них мала свої неповторні особливості.

Частина підприємств Бессарабії та Буковини, що були націоналізовані, за радянської влади поверталися колишнім власникам, які довели на них своє право власності¹³¹. Скоро румунський уряд надавав їм пільгові кредити на розвиток виробництва¹³².

У 1941 р. на території губернаторств відновлювали роботу підприємства, що зберегли запаси сировини і зазнали найменших пошкоджень під час воєнних дій та відступу радянських частин. Це були млини, масло бійні, цукрові, горілчані, консервні заводи. Вони

працювали на задоволення румунської цивільної адміністрації та армії. Зазвичай у них застосовувалась примусова “мобілізація” робітників. Частина підприємств об’єднувалась у картелі. Наприклад, масло бійні заводи Буковини і Бессарабії об’єднувались у картель під назвою “Управління фабрик рослинних масел”¹³³.

Всі інші промислові підприємства проголошувались власністю румунської держави та включались до фонду “румунізації”¹³⁴. У губернаторстві “Буковина” під його контроль перейшло 140 великих підприємств та 440 фабрик і майстерень, а у “Бессарабії” – 823 підприємств¹³⁵. У 1942 р. із цих фондів почали розпродавати та здавати в оренду фабрики і заводи¹³⁶. Таким чином, до середини 1943 р. Великі підприємства губернаторств стали власністю промисловців та підприємців “старого королівства”. Також у губернаторствах відновили діяльність ремісники. Наприклад, у 1942 р. у губернаторстві “Бессарабія” їх кількість сягнула 6800 осіб¹³⁷.

Із зміною положення на фронті наприкінці 1943 – на початку 1944 р. румунські промисловці та підприємці вдалися до вивозу вглиб Румунії придбаної тут власності, або її продажу місцевому населенню¹³⁸. Окрім цього, при губернаторствах були створені “бюро трофеїв”, завдання яких полягало у виявленні та відправленні у Румунію всього, що являло цінність – у тому числі й промислове обладнання. В листопаді 1943 р., коли військові дії перенеслися на правобережжя України, І. Антонеску видав наказ про зміцнення румунської промисловості за рахунок підприємств приєднаних територій, за яким підприємства губернаторств демонтувались та вивозилися до Румунії¹³⁹. На масштаби “евакуації” із губернаторств вказують такі дані: “...протягом 1 січня – 19 березня 1944 р. із губернаторств щоденно відправлялось по 120-130 вагонів різних матеріальних цінностей, серед яких знаходилось промислове устаткування, сировина та готова промислова продукція”¹⁴⁰.

Зовсім інше становище промисловості було в губернаторстві “Трансністрія”, що фактично перебувало під спільним румуно-

німецьким управлінням. Тут не було величезних руйнувань промисловості через вивіз устаткування підприємств, як це було в німецькій зоні окупації, та водночас промисловість “Трансністрії” не стала складовою частиною румунської промисловості, як це було у губернаторствах “Бессарабія” та “Буковина”. Малі підприємства залишалися під управлінням місцевих органів – муніципалітетів та префектур, а великі контролював генеральний секретаріат губернаторства¹⁴¹.

У деяких аспектах промислова політика тут була подібна до тієї, що проводилась у губернаторствах “Бессарабія” та “Буковина”. Одна частина фабрик і заводів експлуатувалась урядом губернаторства, а другу віддали в оренду румунським чи німецьким фірмам¹⁴². Наприклад, цукрові заводи Соколівки і Томашпіля повіту Жугастр (Ямпіль) були відновлені румунською цивільною адміністрацією наприкінці 1941 – на початку 1942 р. за допомогою місцевих та привезених із “старого королівства” спеціалістів, які протягом 1942-1943 рр. виробили відповідно: 271 і 159 вагонів цукру¹⁴³. Тут існували підприємства, що знаходились під спільним румуно-німецьким управлінням та капіталовкладенням. Прикладом є акціонерне товариство “Хортикола”, якому були передані консервні заводи м. Тирасполя і с. Глинове. Виготовлена на них продукція розподілялась порівну між румунською та німецькою стороною. Подібні “змішані” товариства діяли в цукровому, горілчаному, консервному та інших виробництвах¹⁴⁴.

Викладене вказує на складне становище у промисловому секторі “Трансністрії”, що виникло після “радянської евакуації” та руйнувань, завданих у ході військових дій. У ході обліку заводів, фабрик, майстерень румунською окупаційною владою, що відбувся в 1941 р., виявлено, що швидкому відновленню підлягали харчові та обробні підприємства: консервні та молочні заводи, млини, виноробні, мильні фабрики, майстерні транспортних засобів. Підприємства важкої промисловості не могли бути легко відновлені, тому вони залишалися закритими або працювали частково. Підтвердженням цього є такі дані: “...до липня 1943 р.

(пік відновлення підприємств) в експлуатацію було запущено 651 підприємство з 964, що існували на цій території до війни”¹⁴⁵ (Додаток 29).

Особливе місце в промисловій політиці “Трансністрії” займали “трофейні комісії”, які створювались з метою вивезення всього, що становило будь-яку цінність до Румунії. У грудні 1941 р. виникла “Одеська служба захоплення і збору трофеїв”, а у червні 1942 р. на її базі створювалися п’ять організацій “Z-1”. За час їх активної діяльності було вивезено обладнання більше ніж 60 заводів¹⁴⁶. Таким чином, протягом 1941-1942 рр. із “Трансністрії” вивозилися обладнання та матеріалів фабрик, заводів та підприємств, які не були потрібні ні армії, ні румунській адміністрації.

Наприкінці 1943 р. бухарестська влада прийняла рішення про вивезення з “Трансністрії” всієї промисловості до Румунії з метою зміцнення власної. Так виникла Друга “трофейна комісія”, що здійснювала тотальний вивіз обладнання підприємств. Вивезене майно індустриального і господарчого реманенту передавали великим містам або ж продавали¹⁴⁷. Так, 11 листопада 1943 р. губернатор “Трансністрії” Г. Алексіану отримав інструкцію від І. Антонеску, в якій наказував знищити ті підприємства, що не є важливими і не підлягають вивезенню¹⁴⁸.

З наближенням фронту на початку 1944 р. румунські підприємці та промисловці, які у 1941-1942 рр. придбали чи взяли в оренду в “Трансністрії” заводи, фабрики та майстерні, вивозили їх устаткування та сировину до Румунії¹⁴⁹.

Отже, економічна політика німецьких і румунських загарбників в окупаційних утвореннях передбачала використання їх територій для задоволення потреб країн-агресорів з одночасним відносно стабільним функціонуванням окупаційної влади. Її здійснення мало специфіку в кожній адміністративно-територіальній одиниці. Підтвердженням цьому є запровадження у них різних фінансових систем прив’язаних до рейхсмарки або леї. Експлуатація сільського господарства залежала від його пристосування до методів господарювання країни-окупанта. Наприклад, у “Бессарабії”,

“Буковині” і ДГ колективне господарювання було ліквідовано та відновлено приватну власність на землю, а у РКУ, ЗВА і “Трансністрії” на основі “земельних законів” німецької цивільної адміністрації де домінуючим залишалось колективне господарство. Промисловість стала частиною економіки країн-окупантів, відмінності її полягали у напрямі експлуатації. Так, у німецькій зоні окупації вона спрямовувалась на воєнні потреби і одночасне забезпечення військової та цивільної адміністрації, а у румунській зоні – на внутрішній розвиток “митрополії” й забезпечення румунської адміністрації.

3.2. Політика використання “людського ресурсу”

Використання “людського ресурсу” (цивільного населення) України німецькою і румунською окупаційною владою зводилося до отримання максимальної користі для задоволення економічних потреб Третього рейху та Румунії у робочій силі як на території цих держав, так і на створених ними на українській території нових адміністративно-територіальних одиниць. Відповідно до цього він використовувався у двох напрямках:

– примусова праця місцевого населення безпосередньо на території адміністративно-територіальних одиниць;

– депортація робочої сили до Німеччини і “трудова мобілізація” до Румунії¹.

Німецькі плани використання “людського ресурсу” були розроблені задовго до початку війни проти СРСР і знайшли відображення в положеннях “Зеленої папки Герінга”. У них йшлося про те, що “...з початком наступу необхідно залучати до роботи придатних для цього місцевих жителів, особливо для відновлення шляхів сполучення – доріг, залізниць, водних ліній, очистки населених пунктів, які постраждали від воєнних дій, розчисних робіт на радянських оборонних спорудах та влаштування

тимчасових приміщень для військ”². До цих робіт мали залучатися і військовополонені за наказом місцевих воєнних інстанцій. Для швидкого відновлення роботи сільськогосподарських і промислових підприємств передбачалося залучати до роботи безробітних у промислових містах, а також залучати до співпраці з окупаційною владою керівників підприємств³. Подальше використання “людського ресурсу” мало відбуватися залежно від німецьких інтересів щодо окремо взятої території. Пізніше у директивах щодо політики керівництва окупованою Україною з’явився наказ вищого керівництва Третього рейху “...використовувати українця як робочу силу”⁴.

У “зоні військової адміністрації” на території України використання “людського ресурсу” почалось із вступом групи армій “Південь” на її територію. Виконуючи названі директиви, військова влада з самого початку війни почала залучати українське цивільне населення для виконання нагальних робіт стратегічного значення – попереднього відновлення шляхів сполучення та розчисних робіт у населених пунктах⁵. За даними дослідника О. В. Потильчака “основними сферами трудового використання місцевого населення були відновлювально-розчисні роботи, будівництво, обслуговування інфраструктури, промисловість та сільське господарство”⁶. Поряд із роботою цивільного населення застосовувалась і робота військовополонених. Вона використовувалась на важких та небезпечних для життя роботах: розчищення зруйнованих будівель, розмінуванні мінних полів, відновленні залізничних колій тощо. Така робота офіційно була легалізована розпорядженням від 8 вересня 1941 р. про поведження з радянськими військовополоненими у всіх таборах військовополонених⁷. Спочатку нацисти не цінували їх як робочу силу та використовували на різних ділянках без жодної системи. Робочий день не був регламентований і зазвичай тривав 12-14 год. на добу⁸. З 1942 р. військовополонених все більше починають використовувати у промисловості, особливо у видобувній галузі. 1 липня 1942 р. А. Гітлер видав директиву про видобуток вугілля в

Донецькому басейні. Наприкінці року на шахтах Донбасу працювало вже близько 50 тис. військовополонених⁹. Їх праця також використовувалась у сільському господарстві, однак, продуктивність її була низькою¹⁰. У ЗВА питанням використання “людського ресурсу” займалися господарські групи польових комендатур, що були складовою частиною економічно-господарської влади Г. Герінга. Пізніше ці функції перейняли біржі праці¹¹.

З утворенням РКУ почалось функціонування цивільної адміністрації, одним із завданням якої було “залучення місцевого населення до роботи відповідно до існуючих директив”¹². На всій території рейхскомісаріату були сформовані “трудова колони”, в яких використовувалися цивільне населення і кваліфіковані робітники. На них покладалось завдання: відновлення шляхів сполучення, очищення населених пунктів від руйнувань тощо¹³. Також в РКУ використовувалась праця військовополонених у промисловості та сільському господарстві. Наприклад, на гірничих підприємствах Дніпропетровська в 1943-1944 рр. працювало 9,8 тис. військовополонених, а Криворіжжя – 5,3 тис. З весни 1942 р. цивільна адміністрація рейхскомісаріату за домовленістю з вермахтом почала інтенсивно їх використовувати на сільськогосподарських роботах. Так, у червні-липні 1942 р. в державних маєтках колишньої Миколаївської області працювало 20 тис. військовополонених, завдяки чому вдалося усунути потребу в робочій силі на селі у цьому регіоні¹⁴. Усвідомивши неефективність примусової праці цивільного населення та військовополонених, вище керівництво Третього рейху прийняло рішення ввести загальну трудову повинність в окупованих східних областях. 5 серпня 1941 р. А. Розенберг видав такий наказ, що поширювався одночасно на ЗВА і РКУ. Згідно з цим всі жителі окупованих східних областей віком від 18 до 45 років підлягали загальній трудовій повинності. Фахові робітники мали призначатися на роботу згідно із спеціальністю, а не кваліфіковані – на допоміжні роботи¹⁵. Для виконання наказу в містах, селищах,

районах РКУ та ЗВА створювалися біржі праці. Завдання цих установ полягало в обліку всіх ресурсів робочої сили, відповідно до професійних навичок і здібностей, в обліку знарядь праці, у забезпеченні трудового використання¹⁶. Невиконання трудової повинності каралося штрафом, тюрмою або каторжними роботами¹⁷. Пізніше вікові межі трудової повинності в РКУ були збільшені з 15 до 60 років, а в ЗВА їй підлягали всі мешканці у віці від 14 до 65 років¹⁸.

Відповідно до загальної трудової повинності, робочий день у хліборобських спілках під час польових робіт тривав з 5-6-ї год. ранку до 18-19-ї год. вечора, а встановлена німцями норма відробітку становила 22-25 трудоднів на місяць. Всього, за рік чоловіки у громадських господарствах, мали відпрацювати 300 трудоднів, а жінки – 200¹⁹. На час жнив у РКУ та ЗВА оголошувалась мобілізація міського і сільського населення на польові роботи²⁰. У цей час застосовувалась охорона полів мобілізованим населенням від нападів партизан²¹. Для забезпечення німецької окупаційної влади українські селяни вимушені були здавати продукцію у ролі сільськогосподарських контингентів (РКУ) або державних поставок (ЗВА). Експлуатації підлягали робітники на заводах, фабриках і майстернях, які ремонтували військову техніку та виготовляли різноманітні речі й товари. Робочий день на підприємствах для робітників встановлювався 10-16 год.²². Крім того, працездатне населення, що не прикріплене до общинного господарства або заводу (кустарі, службовці та робітники адміністративних установ), залучалися до обов'язкових “громадських робіт”²³. Для примусового здійснення трудової повинності створювались спеціальні “трудоі табори”, до яких людей відправляли за непокору та невиконання обов'язків перед владою²⁴.

Після провалу стратегії “бліцкригу” та набуття війни “на Сході” затяжного характеру керівництвом Третього рейху було вирішено використовувати радянських цивільних робітників (“східних робітників”, “остарбайтерів”) у німецькій військовій

економіці. На думку дослідниці Т. Д. Лапан, точної дати початку вивезення робітників із РКУ та ЗВА немає. Одні стверджують, що німецька влада почала вивозити працездатне українське населення восени 1941 р., пов'язуючи це з діяльністю групи з використання робочої сили у відомстві уповноваженого до чотирирічного плану Г. Герінга. Інші вказують на широке застосування радянських людей у промисловості та сільському господарстві рейху з січня–березня 1942 р., посиляючись на створення Імперського бюро з використання робочої сили²⁵. Однак, рішення залучення до роботи “східних робітників” у промисловості й сільському господарстві рейху та створення централізованої організації їх використання не було одномоментним актом. У кінці 1941 р. Г. Герінг та А. Розенберг дали вказівки про використання населення окупованих регіонів СРСР у військовій економіці рейху²⁶. Пізніше наказом А. Гітлера від 21 березня 1942 р. Генеральним уповноваженим з використання робочої сили був призначений Фріц Заукель, а 27 березня в управлінні чотирирічного плану створено Імперське бюро з використання робочої сили. Його метою стало централізоване керівництво всіма трудовими ресурсами та підвищення ефективності праці на території Третього рейху. Для цього воно здійснювало залучення цивільного населення окупованих східних областей до трудової повинності в рейху²⁷.

Набір робочої сили почався після циркуляра А. Розенберга від 6 березня 1942 р., в якому вимагалось набрати до Німеччини 627 тис. “східних робітників”, 527 тис. яких мала надати Україна. За першою програмою Ф. Заукеля від 20 квітня 1942 р. до рейху передбачалося направити 1 млн 600 тис. робітників з окупованих країн, а у вересні того самого року поставив завдання – додатково набрати мільйон робітників із східних окупованих областей і близько 500 тис. українських жінок для роботи у ролі домашніх служниць²⁸. Для виконання вказаних “норм поставок” “людського ресурсу” до рейху, на території РКУ та ЗВА були створені спеціальні органи, що здійснювали цю програму і накази безпосередньо на місцях. Такими органами, що займалися набором

робочої сили для Третього рейху стали біржі праці²⁹. На роботу до Німеччини підбирали спочатку кваліфікованих робітників промисловості та сільського господарства³⁰. На перших порах німецька окупаційна влада здійснювала вербування та вивезення українського населення на добровільній основі, за допомогою агітації та пропаганди переваг та хороших умов праці в рейху³¹. Наприклад, за даними Д. М. Титаренка до кінця липня 1942 р. з оперативного тилу групи армій “Південь” до Рейху було відправлено 420 тис. робітників на без насильницьких методів вербування³². Після фактичного провалу “добровільного виїзду” через те, що виконання визначених “згори” норм постачання робочої сили не відбувалося повною мірою, було вирішено перейти до примусового набору³³. Примусові заходи розпочалися з березня 1942 р., коли Ф. Заукель видав наказ застосовувати найсуворіші заходи при вербуванні робочої сили. Для вивезення робочої сили на роботу до Німеччини використовувалися різні методи – система розверсток, накази про проведення обов’язкового набору робочої сили до рейху, невиконання яких загрожувало населенню різними покараннями – арешт, каторжні роботи, конфіскація майна, знищення житла тощо. Коли погрози не допомагали, почалися облави на вулицях, базарах, в кінотеатрах і навіть на робочих місцях працюючих³⁴. Однією із форм депортації населення України на роботу була також насильницька евакуація мешканців прифронтової зони, у стокілометровій смузі від лінії фронту³⁵. Разом із цивільним населенням на примусових роботах у Німеччині використовувались військовополонені на підставі наказу В. Кейтеля від 31 грудня 1941 р. про масове використання праці радянських військовополонених у військовій промисловості рейху. За даними В. О. Потильчака, на середину 1944 р. у Німеччині працювало 750 тис. радянських військовополонених, значна частина яких була з України³⁶.

Основними “споживачами” іноземної робочої сили були військові монополії, а також підприємства невійськового призначення: промислові заводи, сільське господарство³⁷. Загалом

праця “східних робітників” була необхідною в усіх сферах життя німецького суспільства, адже переважна їх частина, особливо чоловічого населення була мобілізована до вермахту. В промисловості та сільському господарстві елементарно не вистачало робочих рук³⁸.

За даними Економічного штабу “Ост”, за період окупації України військами вермахту, із зони оперативного тилу групи армій “Південь” і РКУ було депортовано близько 2,2 млн осіб³⁹. Подібні дані наводить Т. Д. Лапан у роботі та умови його праці “Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі”: “Підсумовуючи всі відомі цифри стосовно вивезення на роботу до Німеччини (добровільне і примусове) українців, в сукупному виразі дістанемо 2,4 млн тих, хто опинився у Рейху в період з 1941-1944-ті роки”⁴⁰.

Використання “людського ресурсу” у дистрикті “Галичина” фактично розпочалося з утворенням цивільної адміністрації 1 серпня 1941 р. Особливістю цієї адміністративно-територіальної одиниці було те, що вона вважалась територією ГГ і саме, тому використання її “людських ресурсів” було аналогічним польському зразку. Безумовно, це мало свої особливості у порівнянні з розглянутими вище українськими регіонами під владою німецьких окупантів.

Через швидке захоплення Галичини та відповідно нетривале її перебування під управлінням військових (трохи більше місяця), праця місцевого населення для негайних потреб вермахту застосовувалась обмежено і здебільшого сприймалась місцевим населенням як відновлення краю після воєнних дій задля подальшого налагодження мирного життя.

З утворенням ДГ на його територію було поширено розпорядження “про обов’язок праці” для всіх мешканців Генерал-губернаторства віком від 18 до 60 років. За його невиконання передбачалося тюремне ув’язнення або грошовий штраф⁴¹. Відповідно до цього, після серпня 1941 р. розпочалася мобілізація місцевого населення для роботи в Німеччині та самому дистрикті.

Для цього німецька адміністрація мала два окремих відділи в уряді губернатора: Відділ праці, що керував набором до рейху і Відділ будівельної служби, який здійснював набір місцевих жителів для праці в регіоні. Населення мало право обирати, чи їхати до рейху, чи працювати в Галичині⁴².

З приєднанням Галичини до ГГ, на її території поширювала свою діяльність Німецька державна служба праці, що поділялася на три групи: польську, гарульську та українську. Однак, для їх розрізнення українська служба була перейменована на “Українську Службу Батьківщині” (УСлБ), що була офіційно створена у вересні 1941 р. Її завданнями були: будівництво і ремонт шляхів, регуляція русел рік, осушення лугів і пасовищ, а також усунення руйнувань, завданих війною. Фактично вона використовувалась для утримання шляхів для військових цілей, а для місцевих потреб майже не використовувалась⁴³.

До цієї служби добровільно набирали чоловіків віком від 17 до 35 років. Ті, кому було до 20 років, мали працювати в них 7 місяців, а старші – рік. УСлБ відповідала за їх зовнішній вигляд, харчування, проживання, лікування, навчання. Вони отримували зарплатню у розмірі 0,5 злотих на день. Добровольців поділяли на табори від 80 до 150 осіб, в яких вони проходили одночасно навчання і практику отриманих знань. Коли доброволець відпрацював свій термін без порушень, йому видавали довідку, в якій зазначався вид і характер праці, а також її строки та оцінка. Така довідка давала перевагу при працевлаштуванні на постійній роботі. Якщо ж були порушення і виконання роботи було неякісним, то адміністрація табору продовжувала термін трудової повинності. Однак, вже 22 квітня 1942 р. наказом уряду ГГ цю службу в примусовому порядку мало виконувати все населення віком від 17 до 60 років⁴⁴. На початку 1943 р. вийшли розпорядження, якими зобов'язували учнів середніх, професійних та вищих шкіл пройти 6 місяців служби у таборах УСлБ. Станом на червень 1943 р. кількість юнаків у будівельній сфері Галичини становила 14 тис., з яких 10 тис. були українцями⁴⁵.

Враховуючи той факт, що переважна більшість населення дистрикту “Галичина” проживало у сільській місцевості (близько 80%), окупаційна адміністрація використовувала його для задоволення потреб у продуктах сільськогосподарського виробництва. Наприклад, на час збору врожаю у селах встановлювався надзвичайний стан, що забезпечував можливість максимально зібрати врожай для здачі сільськогосподарського контингенту. Водночас норми контингенту на сільськогосподарську продукцію були занадто високими⁴⁶.

Вербування та відправка цивільного населення Галичини на роботу до Третього рейху розпочалось відразу після включення її до складу ГГ. Вже 6 вересня 1941 р. до Німеччини було відправлено перших робітників з дистрикту. Спочатку виїзд робітників відбувався на добровільній основі та кількість бажаючих їхати виявилась великою. Це було викликано двома факторами. Перший полягав у тому, що протягом міжвоєнного періоду українці Галичини виїжджали на заробітки до Німеччини, а другий – завдяки активній пропаганді, яка обіцяла велику заробітну платню, перекваліфікацію, роботу за контрактом, житло тощо. Таким чином, до 27 листопада 1941 р. з ДГ на роботи до рейху добровільно виїхало 60 709 осіб⁴⁷. Згідно з розпорядженням уряду ГГ від 18 лютого 1942 р. запроваджувався примусовий набір працездатного населення для роботи на території Німеччини у промисловості та сільському господарстві. Пізніше – 9 червня 1944 р. Ф. Заукель видав план мобілізації робочої сили, за яким дистрикт “Галичина” мав поставити 100 тис. осіб, адже на цей час добровільно ніхто виїжджати на роботу до Німеччини вже не хотів⁴⁸.

У ДГ вербування “людського ресурсу” на роботу до Німеччини здійснювали уряди праці. Це органи окупаційної влади, завданням яких була планова організація робітників щодо працевлаштування відповідно до їх кваліфікації. Вони розподіляли робітників не тільки в Галичині, а й займався вербуванням та відправленням “робочої сили” на роботу до Німеччини. Для цього уряди

проводили розподіл квот кількісного набору робітників на кожне староство, повіт, волость, село. Вже на місцях виконання планів мобілізації здійснювали волосні старійшини, сільські старости і представники громадських організацій, які вирішували, кому остаточно їхати, а кому залишатись у краї⁴⁹. Всього за весь період окупації протягом 1941-1944 рр. з дистрикту “Галичина” до Третього рейху було відправлено 1 млн 250 тис. осіб. За свідченнями К. Паньківського, в основному їх залучали до роботи у сільському господарстві, адже на село ішло 3/4 наших робітників, а 1/4 до промисловості⁵⁰.

Використання Румунією “людського ресурсу” південно-західних регіонів України, що потрапили під її окупацію, мало свої унікальні особливості. Створені в 1941 р. губернаторства “Бессарабія” та “Буковина” також були включені до її складу, а на їх території відновлені старі порядки. Румунський уряд у цих губернаторствах встановив обов’язкову трудову повинність, яку селяни повинні були відпрацьовувати певну кількість днів на рік своєю тягловою силою або фізичною працею на державних землях (фонди румунізації) та великих і середніх румунських господарствах. Розмір повинності встановлений був таким чином: господарство з однією або двома упряжами (тягловою силою) мали відпрацьовувати у великих румунських господарствах – п’ять днів, 3-7, 4-9, 5-11, 6-13 днів на рік. Селяни, що не мали тяглової сили, мали відробляти повинність значно більшу від селян, що мали таку. За невиконання робіт із селян стягувався штраф від 2 до 10 тис. лей⁵¹. На промислових підприємствах встановлювалась мобілізація їх робітників. Підтвердженням цьому є такі дані: у кишинівському млині “Вікторія” із 68 робітників 42 були примусово “мобілізованими”; на механічному заводі у м. Бельці їх кількість становила 37 із 59; на маслобійному заводі у м. Атаках – 70 осіб. Промислові підприємства в основному працювали у дві зміни, тривалість робочого дня в яких становила 10-12 год., а робочі підприємств, які працювали в одну зміну відпрацьовували по 14-16 годин на день⁵². Окрім цього, всі жителі губернаторств повинні

були відпрацьовувати щорічно 30 днів на будівництві доріг стратегічного значення⁵³.

З метою забезпечення виконання сільськогосподарських робіт губернатором Бессарабії був виданий наказ, відповідно до якого все населення сіл і міст віком від 12 до 70 років мобілізувалось на польові роботи. Мобілізація також була здійснена і в губернаторстві “Буковина”⁵⁴. Для її впровадження в кожному населеному пункті створювались “комітети з сільськогосподарської мобілізації”. До їх складу входили примар (керівник комуни), нотар (писар, секретар), сільськогосподарський агент, керівник жандармського посту та найбільший місцевий землевласник. У своїй діяльності “комітет” керувався спеціальною інструкцією, що розподіляла обов’язки мобілізованих на польових роботах. Невиконання наказу про мобілізацію розцінювалося як “економічний саботаж” і каралося відправкою у спеціальні “трудоі табори”. Однак, після завершення сільськогосподарських робіт комітети були збережені та надалі стали місцевими органами розподілу робочої сили в губернаторствах. Селяни залишалися в розпорядженні “комітету”, організовуючись у спеціальні бригади, які направлялися на важливі та необхідні роботи на території губернаторств. Зауважимо, що такі бригади мали право організовуватись після завершення селянами господарських робіт на власних ділянках⁵⁵.

За рахунок цивільного населення губернаторств “Бессарабія” та “Буковина” окупаційна влада Румунії прагнула забезпечити робочою силою власні промислові об’єкти та сільськогосподарські господарства, що у зв’язку із масовими мобілізаціями і великими втратами на фронті все більше відчували брак робочих рук. Для поповнення власних трудових резервів Румунія мобілізувала буковинців і бессарабів у робочі загони – “деташаментом де лукру”, які використовувались на різних господарських роботах, зокрема, на будівництві й ремонті шляхів сполучення, сільськогосподарських роботах, будівництві важливих господарських об’єктів та підприємств. Вони працювали в Румунії протягом 3-4 місяців і

потім поверталися додому, де знову отримували нове призначення до нового регіону. Це була узаконена державою примусова експлуатація громадян цих територій. Таким чином, Румунія намагалась одержати максимальний економічний ефект при найменших фінансових затратах. Всього через такі загони примусової праці пройшло близько 20 тис. мешканців губернаторства “Буковина” та 13 300 українського цивільного населення українського Придунав’я (Ізмаїльська область), що на той час входили до складу губернаторства “Бессарабія”⁵⁶.

Створення і встановлення румуно-німецького контролю у губернаторстві “Трансністрія” визначало особливості використання “людського ресурсу” в цій адміністративно-територіальній одиниці. З виникненням “Трансністрії”, як окремої окупаційної зони, одразу була введена примусова праця для цивільного населення в розмірі 60 днів на користь окупаційної влади, яка обґрунтовувалась необхідністю військового часу. Населення використовували для будівництва та відновлення шляхів сполучення, будівництві стратегічних споруд, заготівлі дров та іншої важливої сировини для окупаційної адміністрації, зобов’язували здійснювати перевезення продуктів харчування до залізничних станцій тощо. На підприємствах вводилась трудова мобілізація робітників. Для цього губернатор Г. Алексіану 8 вересня 1941 р. видав наказ про п’ятиденний термін для реєстрації робітників у міських управліннях. Після неї робітник отримував направлення на той чи інший промисловий об’єкт, де змушений був працювати по 14-16 год. на добу. У випадку неявки на роботу він карався штрафом у розмірі 50-300 “окупаційних марок” або ув’язненням у “трудоий табір” терміном до 6 місяців⁵⁷. Селяни після реорганізації сільського господарства працювали у “трудоих громадах” і “державних маєтках”. У “трудоих громадах” діяв ненормований робочий день. За розпорядженням префекта Тульчинського повіту праця в полі тривала від 5-ї год. ранку до 21 год.”⁵⁸. У “державних маєтках” зобов’язані були працювати всі мешканці сіл, що знаходяться в радіусі 20-30 км⁵⁹.

Наказом губернатора “Трансністрії” від 20 березня 1942 р. вводилась обов’язкова трудова повинність для всіх жителів віком від 16 до 60 років. У наказі роз’яснювалося, що “...всі особи вказаного віку почергово будуть використані на різних роботах воєнного характеру, на роботах і підприємствах громадських та приватних, а також сільськогосподарських екстреного характеру”. За неявку на роботу населення каралось грошовим штрафом та позбавленням волі у таборі до одного року. На основі цього 24 серпня 1942 р. наказом Г. Алексіану було створено “трудове військо” для чоловіків, що досягли 20-річного віку для служби терміном на один рік. Його мета полягала в “ознайомленні молодих людей з ідеями Нової Європи, створення нового поняття про працю, як у розумовому, так і у фізичному плані” тощо⁶⁰. Для отримання цього “поняття” передбачалося використовувати “трудове військо” на польових роботах для громадського порядку, охорони трудових громад, ферм, захисту сіл та різних закладів. За відмову участі загрожувало тюремне ув’язнення⁶¹. Окрім цього, для мобілізаційних робіт окупанти використовували чоловіків віком від 15 до 60 років, а жінок – від 15 до 45 років.

Румунська влада з початку окупації розглядала “Трансністрію” як економічний трофей. Відповідно до цього, румуни здійснювали експлуатацію цього регіону, перетворивши всі підприємства на “воєнізовані” робітники яких позбавлялися права звільнитися і змінювати місце роботи. У цілому “мобілізація” робочої сили з “Трансністрії” до Румунії не було масовим, як це відбувалося в губернаторствах “Бессарабія” та “Буковина”, через таку обставину. Населення “Трансністрії” під владою румунів оголошувалося “невиїзним”, оскільки на її території був дефіцит робочої сили⁶². Таким чином, у результаті діяльності бюрократичного апарату румунської цивільної адміністрації, у питанні депортації “людських ресурсів” утворився “державний” регулятор, що унеможлилював вивезення робочої сили до “старого королівства”⁶³. Через економічні обставини у 1942-1943 рр. відбувалось вербування робочої сили у “Трансністрію” на роботу до Румунії та нацистської

Німеччини, однак вони переважно були добровільними. Вербувальні компанії відбувалися у промислових районах із високим рівнем безробіття, за згоди румунської цивільної адміністрації і не були масовими, як у німецькій зоні окупації на території України. З переходом території “Трансністрії” від румунської цивільної адміністрації до управління вермахту почалися масові та систематичні облави місцевих жителів та їх організоване вивезення на примусові роботи до Німеччини. Всього за весь період окупації тільки з Одеської області до Третього рейху депортували 56 101 осіб⁶⁴.

Отже, експлуатація “людського ресурсу” мала два прояви: “внутрішній” (примусова праця безпосередньо на території адміністративно-територіальних одиниць) через обов’язкову трудову повинність, яка окремо вводилась у кожній окупаційній одиниці та “зовнішній” (депортація або виїзд населення на примусову роботу до Німеччини і Румунії) – депортацію робочої сили до Німеччини або “трудова мобілізація” до Румунії. Специфіка використання “людського ресурсу” залежала як від зони окупації, так і кожної адміністративно-територіальної одиниці. У німецькій зоні окупації політика експлуатації цивільного населення мала радикальний характер: введення обов’язкової загальної трудової повинності та примусовий набір “східних робітників”, що здійснювався силовими методами. Ліберальний характер вона мала у румунській зоні окупації. Губернаторства, які стали частиною Румунії обов’язкової трудової повинності не мали, однак вони мали забезпечувати мобілізацію місцевого населення до спеціальних робочих загонів, що виконували різні види робіт в “старому королівстві”. У губернаторстві “Трансністрія” було все навпаки : тут існувала обов’язкова трудова повинність, однак місцеве населення вважалось “блокованим” і на території Румунії в якості робочої сили майже не використовувалось.

3.3. Остаточне вирішення “єврейського питання”

“Остаточне вирішення єврейського питання” – політика уряду Третього рейху щодо єврейського населення, що мала за мету “очищення Європи від євреїв” шляхом їх тотального винищення. Відповідно до нацистської расової ідеології “остаточне вирішення” стало піком антисемітизму в роки Другої світової війни. Слід уточнити, що єврейське та арійське (німецьке) питання були не лише основою на якій трималась уся нацистська ідеологія, а й ідейним фундаментом для існування Третього рейху¹.

Беручи за основу загальноєвропейську періодизацію німецької політики Геноциду В. Нахмовича слід наголосити, що початок її другого етапу співпав з окупацією України та інших радянських республік. Його відмінністю став перехід від мирних засобів розв’язання єврейського питання (обмеження прав, виселення, гетоїзація) до радикальних (фізичного знищення євреїв). Це визначило його відмінності реалізації від раніше окупованих європейських країн. Відповідно, поділ УРСР на окремі адміністративно-територіальні одиниці визначив їхні відмінності від інших територій СРСР (за винятком “зони військової адміністрації”). Перед тим як розкрити особливості Геноциду єврейського народу на території загарбаної та розділеної на частини України, потрібно виділити дві основні події, що вплинули на його хід.

Перша – створення та діяльність айзатцгруп, які після захоплення території Радянського Союзу, діяли у тилкових районах груп армій, знищуючи у них ворогів рейху, серед яких були і євреї. Вони поділялися на зондеркоманди та айзатцкоманди. Всього на території СРСР діяло чотири айзатцгрупи – “А”, “В”, “С”, “Д”. Айзатцгрупа “А” – в складі групи армій “Північ”, “В” – у складі групи армій “Центр” і “С”, “Д” – у складі групи армій “Південь”, що діяла на території Української РСР. Айзатцгрупа “С” складалась із зондеркоманд 4а і 4б та айзатцкоманд 5 й 5б, айзатцгрупа “Д” із зондеркоманд 10а, і 10б та айзатцкоманд 11а, 11б й 12².

Друга важлива подія, що суттєво вплинула на організаційно-практичну роботу щодо геноциду єврейства, стала “Вайзенська конференція”, що відбулася 20 січня 1942 р. Саме тут було прийнято рішення про масове знищення єврейського населення Європи. Всього по різних країнах планувалося знищити 11 млн євреїв. Зокрема, на території СРСР – 5 млн, серед яких 2,9 млн планувалося знищити безпосередньо на території України³. Рішення “Вайзенської конференції” призвело до нової хвилі вже “тотального” знищення євреїв у 1942 році.

“Польське” Генерал-губернаторство унікальна адміністративна частина Третього рейху з поліцейською формою управління, що мала статус території для майбутнього розширення імперії⁴. Відповідно, у ньому відбувались економічні, правові, соціальні та культурні перетворення, щоб забезпечити належний рівень розвитку для приєднання. В ідеологічному вимірі терен ГГ мав бути очищений від расових та ідейних ворогів – євреїв. Вищевказане призвело до того, що “остаточне вирішення єврейського питання” в Генерал-губернаторстві зазнало найбільш радикального характеру. З приєднанням Галичини на її території були поширені ті методи знищення євреїв, що використовувалися нацистами на його території. Саме цей факт визначав такі особливості політики геноциду щодо єврейства:

– Знищення місцевого єврейського населення відбувалося під час захоплення Галичини німецькими військами, підрозділами СС, зондеркомандами 4б – у Львові, й Тернополі та айнзацкомандами 5 і 6 – у Львові айзанцгрупи “С” до встановлення цивільної адміністрації Генерал-губернаторства⁵.

– Знищення євреїв під час погромів антисемітські налаштованим місцевим населенням, яке потрапило під вплив нацистської пропаганди на період захоплення території. Такі погроми мали місце в Дрогобицькій, Львівській і Тернопільській областях. У Станіславській області великих погромів не допустила угорська військова адміністрація, під управлінням якої вона перебувала до встановлення цивільної адміністрації⁶.

– Після встановлення адміністрації ГГ функцію знищення євреїв перебрала на себе поліція безпеки та СД, яка проводила розстріли вороже налаштованих євреїв та під час їх “концентрації” в гетто⁷. На території Дрогобицької області були створені гетто у Бориславі, Добромилі, Рудках, Самборі, Турці, Ходорові; Львівської – Львів, Бобрка, Броди, Городок, Жовква, Золочів, Поморяни, Радехів, Сокаль, Яворів; Станіславської – Станіслав, Рогатин; Тернопільської – Тернопіль, Борщів, Вишневець, Зборів та ін.⁸

– Окупаційна влада вдалася до депортації євреїв ДГ у табір знищення Белжець на території Польщі, що було одним із положень рішень “Вайзенської конференції”. Депортація тривала протягом всього 1942 р., а кількість депортованих становила близько 240 тис.⁹.

– Масові знищення євреїв у наступні роки посилювалось під час “ліквідації” вищевказаних гетто у 1943 р. та розстріли тих євреїв, які не були депортовані у 1942 р.¹⁰.

– Знищення євреїв у трудових таборах у 1943 р., які з 1941 р. використовувалися на будівництві доріг, а саме: у с. Східниця, Трускавці, Баличах, Жидачеві, Сколе, Стрілки, Судова Вишня, Буськ, Вінники та ін. Ці акції були викликані наближенням фронту до території ГГ та необхідністю розчищення “життєвого простору” для нової влади¹¹.

– Особливим став 1944 рік. Знищення тих євреїв, які залишилися відбувалося під час відступу з території дистрикту військових частин вермахту та депортація їх в табори знищення – Майданек, Освенціум, Собібор та інші на території Польщі.

Рейхскомісаріат “Україна” адміністративна одиниця Третього рейху, що в майбутньому мала перетворитись на терен німецької сільськогосподарської колонізації. Він являв собою особливий вид цивільної адміністрації, де поліційні органи рейхсфюрера СС відігравали головну роль в її остаточному “упокоренні”¹². Це забезпечило його “зовнішні” особливості здійснення Голокосту від інших окупованих територій України, а “внутрішні” виникли через

поступовість розширення його на схід. Такими особливостями стали:

1. Знищення місцевого єврейського населення під час захоплення території військовими частинами, підрозділами СС, зондеркомандами: 4а – у Сокалі, Луцьку, Рівному, Житомирі, Києві; 4б – у Вінниці, Кіровограді, Полтаві; 10а – у Бериславі, Мелітополі; 11а – у Миколаєві, Перекопі та айзанцкомандами 5 – у Бердичеві, Богуславі, Черкасах, Києві; 6 – у Проскурові, Вінниці, Новоукраїнці, Кривому Розі, Дніпропетровську, Запоріжжі, а 12 – у Миколаєві, Михайлівці та інших містах до включення цієї території у РКУ¹³.

2. Знищення євреїв відбулося під час погромів, влаштованих антисемітські налаштованим населенням окремих територій. Погроми відбулися тільки на території Рівненської, Волинської і частково Вінницької областей. На інших територіях погромів не було, оскільки значна частина єврейського населення встигла евакуюватися на схід.

3. Цивільною адміністрацією рейхскомісаріату в другій половині 1941 р. на підконтрольній території створювалися гетто на правобережній його частині – у генеральних округах “Волинь-Поділля”, “Житомир”, “Миколаїв”, а також правобережних частинах округів “Київ” та “Дніпропетровськ”. Найбільші гетто були у Володимир-Волинському, Ковелі, Дніпропетровську, Павлограді, Бердичеві, Коростені, Деражні, Летичіві, Метжибіжі, Ярмолинці, Рівному, Березені, Дубному, Здолбунові, Костополі, Острозі, Сарнах та інших містах. На лівобережній частині РКУ створювалися тільки трудові табори для єврейського населення в таких містах як: Генічеськ, Антонівка, Цюрупинськ, Чаплинка на території Херсонської області; Золотоноша, Лохвиця, Лубни, Опішня, Хорол, Чорнухи – Полтавської області; Бердянськ, Мелітополь, Констянтинівка – Запорізької області; Звенигородка, Сміла – Київської області. Це було викликано тим, що значна частина лівобережних євреїв протягом червня – вересня 1941 р. мала змогу евакуюватися вглиб Радянського Союзу¹⁴.

4. У 1942 р. поліція безпеки та СД рейхскомісаріату розпочала тотальне знищення єврейського населення в гетто на правобережній частині рейхскомісаріату, а на лівобережжі проходили тільки розстріли виявлених євреїв¹⁵.

5. Наприкінці 1943 р. у зв'язку із наближенням фронту останні євреї знищувалися в трудових таборах у Луцьку, Суховолянах, Мала Виска та ін.

Північно-східні області України, що входили до “зони військової адміністрації” постійно перебували під воєнним режимом. Особливістю “остаточне вирішення” тут стало його здійснення айнзатцгрупами та іншими військово-поліційними органами за допомогою вермахту¹⁶.

При підготовці нападу на СРСР керівництво Третього рейху, як і під час кампаній 1939-1940 років вирішило використовувати “органи рейхсфюрера СС” у тилу сухопутних військ з метою знищення ідеологічних та політичних ворогів: “більшовицьких керівників”, “комісарів” та “єврейсько-більшовицької інтелігенції”. Вермахт не міг терпіти представників “ворожого етносу” у зоні бойових дій, тому тут відбувалось швидке знищення єврейського населення. Значну роль у Голокості в “зоні воєнної адміністрації” відігравали органи Таємної польової поліції, а пізніше – поліції безпеки та СД. У перші місяці окупації структури Тайної польової поліції виконували допоміжну “роботу”. Після проведення акцій знищення та відходу айнзатцгрупи, СД переймала на себе її функції. Відповідно, вона займалися пошуком, арештом та вбивством вцілілих євреїв. Центрами концентрації та вбивства євреїв слали локальні в'язниці СД. У сільській місцевості в пошуку та знищенні євреїв приймала участь здебільшого допоміжна поліція. Найчастіше поліцаї передавали заарештованих німецьким структурам¹⁷.

На території ЗВА ліквідація єврейського населення відбувалося під час їх захоплення німецькими військами та зондеркомандами: 7б – у Чернігові, 4а – у Харкові, 4б – у Краматорську, 10а – у Маріуполі й айзанцкомандами 6 та 12 – у Сталіно¹⁸. Окрім цього,

відбувались розстріли виявлених євреїв органами гестапо та СД протягом всього періоду окупації¹⁹. Потрібно уточнити, що на вказаній території східної України “єврейське питання” проголошувалося вирішеним після “очищення” цієї території зондер та айнзацкомандами. Це було пов’язано двома основними факторами: перший – особливістю розселення євреїв на території України (у західних областях мешкало більше 1 млн євреїв, тоді як у центральних та східних областях разом проживало 1,6 млн), а другий – швидкість захоплення території України вермахтом. Захоплення східних областей відбулося наприкінці 1941 – у середині 1942 р., що дозволило більшій частині євреїв евакуюватися з цієї території вглиб СРСР.

Як і на інших територіях, знищення євреїв у ЗВА відбувалося в трудових таборах під час відступу вермахту з цієї території²⁰. Табори існували в містах і селах цього регіону – Красний Луч, Піски, Ровеньки, Старобільськ – Ворошиловградській; Артемівськ, Сталіно, Красноармійськ, Горлівка – Сталінської; у селищі Ворожба – Сумської; Харкові, Сахновщині – Харківської; Ніжині, Прилуках, Щорсі – Чернігівської областей.

Враховуючи вищевказане, на сам кінець, слід погодитись і висновками Д. Міхман та В. Нахмановича, що форми та методи реалізації “остаточного вирішення” в окупованих Третім рейхом територіях залежали від загальної расової оцінки нацистами тих чи інших народів, а також військово-стратегічних планів щодо “східних територій” за “Нового порядку”²¹.

Румунія у роки Другої світової війни перебувала під безпосереднім впливом нацистської Німеччини²². Відповідно, це вплинуло на радикалізацію “єврейського питання” в середині країни з початком німецько-радянської війни. Бухарестська влада трактувала Голокост як один із засобів створення моноетнічної країни, однак його здійснення не було тотальним і систематичним, як в рейху²³.

Включення Бессарабії та Буковини безпосередньо до складу Румунії вплинуло на те, що “остаточне вирішення” єврейського

питання здійснювалось румунами “безкровними” засобами²⁴. Саме це забезпечило наступні унікальні особливості, а саме:

1. Знищення єврейського населення відбувалося під час захоплення Чернівецької та Ізмаїльської областей румунськими та німецькими військовими, румунською жандармерією та зондеркомандою 10б на території Чернівецької області й зондеркомандою 10а – у Бельцях та 11а – у Кишиневі на території Молдавської РСР, де здійснювалися масові розстріли євреїв до утвердження румунської цивільної адміністрації²⁵.

2. Знищення єврейського населення румунською жандармерією розпочалося після створення губернаторств, особливо посилилось під час концентрації його у гетто й тимчасових таборах для депортації у “Трансністрію”. На території губернаторства “Буковина” були створені гетто в Сторожинцях, Чернівцях, Вижниці, Сокирянах, Межиріччі, Дарабанах, Бирнові, Бербені, Єдинцях та ін. У губернаторстві “Бессарабія” на території українського Придунав’я – гетто були створені у Вилковому, Татарбунарах, Болграді, Білгород-Дністровському, Кілікії, Тарутино, Брайрамче, Рені, Ізмаїлі²⁶.

3. Знищення євреїв проводилось безпосередньо у гетто на території губернаторств²⁷.

4. Депортації єврейського населення з гетто і таборів на територію губернаторства “Трансністрія”, під час якої відсталих євреїв знищували та ховали в спеціальних ямах вздовж “депортаційних доріг”²⁸. З території губернаторства “Буковина” протягом 1941-1942 рр. відбулося три основні депортаційні хвилі: перша – липень-серпень 1941 р.; друга – жовтень-листопад 1941; третя – червень 1942 р. З губернаторства “Бессарабія” (з території українського Придунав’я. – Авт.) відбулася одна депортація в жовтні 1941 р., під час якої всі євреї Ізмаїльщини були депортовані в “Трансністрію”²⁹.

Губернаторство “Трансністрія” адміністративна одиниця підконтрольна Румунії з цивільно-військовим управлінням. Її політичний статус залишався остаточно не визначеним, адже бухарестська влада відповідала тут за безпеку, адміністрацію та

економічну експлуатацію. Цим фактом скористався румунський уряд перетворивши цей регіон на територію виселення та знищення євреїв³⁰. Політичний та ідеологічний вплив Третього рейху сприяв тому, що за методами здійснення Голокосту “Трансністрія” була більш “німецькою”, ніж “румунською”. Саме це, вплинуло на особливості знищення єврейства в цьому регіоні, а саме:

1. Знищення місцевого єврейського населення проводилось румунськими та німецькими військовими. Пізніше основна робота проводилась зондеркомандами: 10а – у Ямполі, Балті, Березовці; 10б і 11б – на півдні Одещини та в Одесі та айзанцкоманди 12 – північна Одещина. Зондеркоманди діяли на території “Трансністрії” до передання її румунській адміністрації у серпні 1941 р.³¹

2. Знищення єврейського населення румунською жандармерією проходило під час утворення гетто та колоній за німецьким зразком. Такі табори-гетто були створені в містах та селах цього регіону – Балта, Березівка, Веселинівка, Владиславка, Богданівка, Доманівка, Павлінка, Олесандрівка, Затиштя, Тридуби, Мостове, Ясинове та ін.³²

3. У таборах євреїв розстрілювали німецькі солдати та колоністи, а після 1943 р. застосовували “повільне” знищення голодом, холодом та хворобами. На відміну від німецьких гетто румунські табори-гетто “Трансністрії” не ліквідовувалися в 1943 р. Вони проіснували до їх звільнення радянськими військами у 1944 р.³³

4. На території “Трансністрії” знищувались євреї, депортовані з “старого королівства”, а також губернаторств “Буковина” і “Бессарабія”. Депортовані євреї з “Буковини” були поміщені в таборах, створених на території Вінницької області – Бершадь, Могилів, Шаргород, Жмеринка, П’ятковка, Усьтя, Флорино та ін. З “Бессарабії” єврейське населення переміщувалось у південно-східну частину Трансністрії (Доманівський район) і розміщувались в Акмечатці, Балті, Богданівці, Врадіївці, Доманівці та інших таборах. Більшість з них була знищена німецькими колоністами та карателями. Відзначимо, що при переселенні євреїв у табори,

румуні використовували ту саму методику, що і під час депортацій з Буковини та Бессарабії – відстаючих від колон розстрілювали та закопували в ямах³⁴.

Аналіз наукових праць переконує у тому, що основними методами знищення євреїв були сплановані розстріли, створення гетто, використання їх у трудових таборах, а потім знищення. Розстріли відбувалися зондеркомандами та айнзацкомандами під час всього періоду окупації України. Їх же проводила поліція безпеки та СД дистрикту “Галичина” і Рейхскомісаріату “Україна”. Це також практикувала і жандармерія в румунській зоні окупації. Гетто були створені на території України на захід від Дніпра, де до початку війни їх кількість становила більше 1 млн, тоді як в центральні та східні області – 1,6 млн. На схід від Дніпра гетто не створювалися, оскільки значна частина євреїв встигла евакуюватися вглиб СРСР ще у 1941 р. Таким чином, гетто сформувалися на території губернаторств “Бессарабія”, “Буковина”, “Трансністрія”, ДГ та правобережжі РКУ. Трудові табори для єврейського населення були створені в зоні німецької адміністрації у 1941 р. для використання їх на будівництві доріг та стратегічних військових об’єктів. У румунській зоні вони утворювалися винятково на території “Трансністрії”. Ці табори німецькою владою свідомо знищувалися з наближенням фронту.

Отже, “остаточне вирішення” єврейського питання мало свої особливості проведення в кожній з утворених адміністративно-територіальних одиниць. В німецькій зоні окупації – дистрикт “Галичина”, Рейхскомісаріат “Україна”, “зона військової адміністрації” воно мало тотальний характер відмінними були тільки методи здійснення, якими цивільна та військова адміністрація його здійснювали. Румунська зона характеризується непостійністю здійснення Голокосту. В “Трансністрії” “остаточне вирішення” до середини 1943 р. відбувалось за німецькими методами, а потім почалось “повільне знищення” голодом, холодом та хворобами. У “Буковині” та “Бессарабії” єврейське населення збирали в гетто і спеціальні табори з яких потім депортували в “Трансністрію”.

Розділ 4

ОСВІТНЬО-РЕЛІГІЙНА СФЕРА ЯК СКЛАДОВА ДІЯЛЬНОСТІ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

4.1. Система освіти в окупаційних утвореннях

Серед питань, що стосуються окупаційного режиму в Україні, все більшої актуальності набувають питання політики щодо освітньо-релігійної сфери, зокрема стан освіти. У численних публікаціях висвітлюють різні аспекти цієї проблеми на регіональному та всеукраїнському рівні, однак, цілісна картина освітньої політики в усіх адміністративно-територіальних одиницях під владою Німеччини і Румунії ще залишається не відтвореною.

Освітня політика німецьких загарбників у окупованих східних областях не мала конкретних задач та цілей. Це підтверджується існуванням серед нацистської верхівки радикальних та ліберальних поглядів на освіту підкорених народів. Радикальний напрям підтримували А. Гітлер, Г. Гімmlер, М. Борман, Е. Кох, які дотримувалися поглядів надання місцевому населенню елементарних знань через найнижчі навчальні заклади для використання їх у майбутньому виключно у ролі робочої сили¹. Поміркованих поглядів дотримувався А. Розенберг, урядовці “Східного Міністерства” та частина вищого командування

вермахту на окупованій радянській території. Вони виступали за надання місцевому населенню обмеженої системи національної освіти, яка б дозволяла певний культурний розвиток та водночас перешкоджала утворенню інтелігенції у суспільстві як носія “небажаних прагнень”².

Балансуючи між радикальними і ліберальними поглядами нацистської верхівки формувалась система освіти Рейхскомісаріату “Україна”,³ внаслідок чого налагодження роботи освітніх закладів в окремих регіонах освіти РКУ проводився по-різному, а “центр” реалізації освітньої політики змістився на рівні генерал- та гебіткомісаріатів⁴.

Перші розпорядження освітньої політики в РКУ були сформовані А. Розенбергом у “Директивах про створення системи шкільної освіти в Україні” та “Розпорядженні про обов’язкове навчання української молоді”, виданих на початку 1942 р. Відповідно до них система освіти мала такий вигляд: нижча освіта – обов’язкова семирічна школа, де у перших чотирьох класах повинна була здобуватися початкова освіта, а в наступних трьох початки з професійної освіти; середня освіта – трирічний технікум, де мали навчати основам сільського і лісного господарства, техніки, ремесел і промисловості, торгівлі та управління; вища освіта – існуючі наукові інститути⁵. Однак, рейхскомісар України Е. Кох, дотримуючись радикальних поглядів на освіту місцевого населення, проводив власну політику, що суперечила цим настановам. Офіційно навчання в школах РКУ розпочалось 1 лютого 1942 р. Вже 15 серпня він видає наказ, за яким загальна освіта має здійснюватись у чотирирічних школах. Наступним наказом від 13 серпня 1942 р. навчання місцевого населення дозволялося тільки у народній школі з чотирма класами і технікумі⁶. Піком освітньої політики рейхскомісара став наказ від 24 жовтня 1942 р., в якому йшлося про те, що всі навчальні заклади, окрім чотирирічної народної школи, припиняють своє існування на території РКУ⁷.

Середня освіта РКУ була представлена відновленими

середніми школами, неповними середніми школами, професійними училищами і технікумами⁸. Незважаючи на те, що свою роботу ці заклади освіти почали з перших днів окупації, однак Е. Кох тільки 15 серпня 1942 р. видав наказ про відновлення загальноосвітнього шкільництва та ремісничих і фахових шкіл⁹. За розпорядженням від 31 серпня того самого року для відкриття професійних закладів і технікумів необхідно було отримати спеціальний дозвіл. 30 вересня 1942 р. вийшов наказ про відкриття навчально-виробничих майстерень при промислових підприємствах та ремісничих майстернях¹⁰. Наказ від 24 жовтня загальмував розвиток середньої ланки освіти. Однак, вже після залагодження конфлікту “Кох–Розенберг”, що виник з приводу освітньої політики, у РКУ був прийнятий компроміс про відновлення робіт професійних шкіл, училищ і технікумів, який підтверджувався директивою А. Розенберга від 23 лютого 1943 р.¹¹. Таким чином, середня освіта, обмежена професійним вектором, продовжувала функціонувати.

Вища освіта РКУ виникла завдяки дефіциту спеціалістів вищої кваліфікації у сільському господарстві, промисловості та медицині, який не міг задовольнятися прибуваючими на схід німецькими фахівцями. 21 січня 1942 р. А. Розенберг видав “Розпорядження про політику вищої школи в Рейхскомісаріаті “Україна”¹². Згідно з ним закривалися всі вузи. Виняток становили ті факультети, що проводили підготовку спеціалістів з медицини, ветеринарії, сільського господарства та природознавства. У розпорядженні зазначалось, що окремі факультети перетворюються на інститути. Так, у Вінниці виникли медичний та педагогічний інститути, Житомирі – сільськогосподарський, Києві – медичний, а у Дніпропетровську – сільськогосподарський, транспортний і технічний¹³.

Професійна освіта РКУ детально досліджена дослідницею І. В. Гончаренко. Згідно з її висновками вона поділялась на три ланки: нижча (ремісничі та професійні курси, фахові дворічні підготовчі школи, ремісничі училища й навчальні майстерні), середня (середні професійні школи, училища та технікуми), вища

(університети та галузеві інститути)¹⁴. Таким чином, в Рейхскомісаріаті “Україна” було утворено ряд навчальних закладів, які здійснювали підготовку вузько кваліфікованих спеціалістів з сфер: сільського господарства, медицини, освіти, а також фахівців інженерно-технічного профілю¹⁵. Вказана система є неповною без вищої професійної освіти, що була представлена відновленими 23 лютого 1943 р. вузами¹⁶.

Релігійна освіта РКУ представлена духовною семінарією Української Автономної Православної Церкви у м. Кременці та короткотерміновими курсами Автономної і Автокефальної церков у містах Луцьк, Дніпропетровськ, Київ, Полтава, Миколаїв і Кам’янець-Подільський¹⁷ (Додаток 30).

Освітня політика військових у ЗВА була ліберальнішою за ту, що проводилась цивільною адміністрацією Е. Коха в РКУ. Насамперед це пояснюється тим, що вищий командуючий склад вермахту поділяв помірковані погляди А. Розенберга щодо освіти та мав можливість діяти на власний розсуд на підпорядкованій ним території. Другим фактором стало те, що військова адміністрація мала на меті завдання контролю захоплених територій у ході воєнних дій, а не фактичне управління ними. Це була справа цивільної адміністрації, тому загальних директив щодо освітньої політики цілком вистачало¹⁸. На початку окупації військова адміністрація залишила без змін радянську систему освіти. Тому комендатури, міські та районні управи, що виникали на окупованій території, сприяли відновленню мережі навчальних закладів¹⁹. Однак, згідно з розпорядженням від 8 грудня 1941 р. (за даними Д. М. Титаренка – 29 грудня 1941 р.) сьомого відділу вермахту зони “Б” (Україна) чітко визначалися дозволені в ЗВА такі навчальні заклади: народні, сільськогосподарські та лісогосподарські школи, курси фахової підготовки з домашнього господарства, ручної праці, охорони здоров’я і гігієни для жінок. Всі інші типи освітніх закладів мали бути закриті²⁰. Таким чином, дозволеними залишились чотирикласні народні школи. Саме вони становили основу системи освіти у ЗВА. Наступними ланками мали стати:

народна школа (в містах), сільськогосподарська школа (в селах), середня школа, професійно-технічна школа, технікуми та інститути²¹. За твердженням дослідника В. А. Нестеренка, “обмеження діяльності середніх освітніх закладів, багато в чому залежало від позицій чиновників польових і місцевих комендатур”²². Це підтверджується існуванням гімназій, семирічок та середніх шкіл. Наприклад, середня школа існувала у м. Краматорську. У містах Алчевськ, Суми, Краматорськ, Ворошиловград, Костянтинівка та багатьох інших тимчасово або постійно працювали гімназії. Семирічки існували в містах Макіївка, Горлівка, Страробишеві, а у Сталіно їх взагалі нараховувалось тринадцять²³. Складним був стан вищої освіти. Відновлені на початку окупації політехнічний, комерційний, педагогічний, інженерно-економічний інститути у м. Харкові діяли тимчасово і були закриті на підставі згаданого вище розпорядження від 8 грудня 1941 р. Однак у середині 1942 р. у тому самому Харкові було відкрито Національний художній інститут, Харківська національна консерваторія та Сільськогосподарський інститут Лівобережної України. У м. Чернігів діяв учительський інститут. Поряд з цим почали діяти курси по закінченню вищої професійної освіти, зокрема, медичні курси у Сталіно та сільськогосподарські курси у Ворошиловграді та Краматорську²⁴.

Професійна освіта у ЗВА була трирівневою: ремісничі, середні фахові та вищі школи у напрямках ремісничо-промислового, сільськогосподарського і мистецького спрямування²⁵. Метою професійної освіти була підготовка фахівців для потреб господарства. Ремісничі школи виявились найпоширенішим типом закладу. Саме вони навчали робітників різних професій та напрямів. Наприклад, у Ніжині існували: технічна, фельдшерсько-акушерська, садівнича, музична і школа будівельних майстрів. У Артемівську – реміснича, сільськогосподарська, медична й музична школи, Сумах – агрономічна, медична, архітектурно-художня школи, а у Ромнах – реміснича, агрономічна, медико-ветеринарна, мистецька школа та господарська школа для дівчат²⁶. Середні

професійні заклади були представлені: професійними школами, училищами і технікумами. У ЗВА діяли середня політехнічна школа у Харкові, індустріальна школа у Ворошиловграді, медичні школи у Ворошиловграді та Бахмуті. Сільськогосподарські школи у м. Новоселиця, Красногородка, Бахмут. Ремісниче училище в Алчевську і сім сільськогосподарських технікумів на території Донбасу²⁷. Вищу професійну освіту представляли згадані нами інститути і вищі курси.

У ЗВА релігійна освіта була представлена короткотерміновими богословськими курсами у м. Харків, що виникли у 1942 р. під патронатом митрополита Феофіла (Булдновського)²⁸ (Додаток 30).

Окупаційний режим у дистрикті “Галичина” був м’якшим як у Рейхскомісаріаті “Україна” та “зоні військової адміністрації”, відповідним було й ставлення до освіти. Однак, вона перебувала під жорстким контролем цивільної адміністрації ГГ та функціонувала в інтересах нацистської Німеччини. Дослідниця шкільництва Західної України вказаного періоду Г. Ф. Стефанюк стверджує, що освітня політика в Галичині здійснювалась за доктриною “освіченого колоніалізму”, згідно з якою рівень освіти українців не мав наближатися до рівня освіти у Третньому Рейху і, одночасно, не знижуватись до такого рівня, що міг би паралізувати господарське життя в краї²⁹. У ДГ було дозволено функціонування початкових, середніх і вищих освітніх установ, однак останні два типи закладів обмежувалися окупаційною владою.

В освітній політиці німецька цивільна адміністрація не перешкоджала відкриттю народних шкіл, що являли собою початкову ланку системи освіти у дистрикті “Галичина”. Тому, восени 1941 р. на його території було відкрито майже 3 тис. шкіл, а у 1942 р. Їх кількість вже становила 3 200 шкіл, у яких здобувало освіту 510 тис. дітей³⁰. Восени 1943 р. у Галичині, через наближення фронту та посилення експлуатації населення краю, кількість народних шкіл становила 3 135³¹. За даними В. Офіцінського, в 1941/42 навчальному році діяло 3 105 народних шкіл, де навчалось 495 тис. учнів, а в 1942/43 кількість народних

шкіл становила 3 032 з 484 730 учнями³². У народній школі навчання тривало чотири роки. Як виняток, українському населенню завдяки клопотанням Українського Центрального Комітету цивільна адміністрація ГГ в обмеженому вигляді дозволила відкривати освітні заклади середнього рівня – гімназії та семінарії. Всього на території Галичини існувало десять гімназій: дві у Львові та по одній у Бережанах, Дрогобичі, Коломиї, Сокалі, Станіславові, Стрию, Тернополі й Чорткові³³. Гімназії були восьмикласними, формувалися з учнів, що завершили народну школу. Також було відкрито десять учительських семінарій з чотирирічним терміном навчання у містах: Рогатин, Самбір, Яворів, Бучач, Грубешові, Перемишлянах, Золочеві та дві у Львові³⁴. Вища освіта краю була представлена відкритими у квітні 1942 р. інститутами: медичним, ветеринарним, фармацевтичним, сільськогосподарським (лісовий факультет) та політехнічним (факультети: архітектурний, будівельний, електрохімічний, машинобудівний та хімічний). Восени 1942 р. німецька окупаційна влада назву “інститут” замінила на “фахові курси” або “студії”³⁵. Також вищими освітніми закладами були: Державна музична та Державна вища торговельна школи.

З метою ліквідації браку кваліфікованих робітників на території Німеччини та необхідністю вирішення господарських потреб у Галичині окупаційна влада створила мережу безкоштовних професійних шкіл та державних курсів, які готували вузькофахових спеціалістів. У них навчали основним навичкам різних робітничих професій, що давало можливість окупаційній владі швидко підготувати робітників, що мали їхати до рейху. Результатом цього стала чотириступенева мережа професійного навчання: 1) короткотермінові вишкільні курси; 2) “Звенево-обов’язкова” школа; 3) “Фахові школи”; 4) “Хліборобський інститут”. Проходження цієї професійної системи навчання забезпечувало підготовку спеціалістів з різних робітничих професій³⁶. 8 вересня 1941 р. за розпорядженням Головного відділу науки і освіти ГГ у справі фахового шкільництва молодь віком 14-

16 років зобов'язувалась відвідувати фахові школи. За ним професійне навчання поділялось на промислове, торговельне та сільськогосподарське. Кожне з них у свою чергу поділялось на три типи шкіл: “звенево-обов'язкові”, “звеневі”, “фахові”, одні з яких призначалися окремо для хлопців і дівчат³⁷. Тому, у сфері професійної освіти ДГ почали відкриватися ремісничі, промислові, торговельні та сільськогосподарські школи окремо для українського і польського населення³⁸. Особливого значення було надано сільськогосподарським школам, в яких навчали основам керівництва сільським господарством³⁹. По закінченні всіх трьох етапів сільськогосподарської школи їх учні мали змогу стати агрономами чи управителями середнього сільського господарства. Фахові школи охоплювали всі існуючі професії, наприклад, у містах Дрогобич і Борислав були відкриті ремісничі школи для слюсарів, ковалів, електротехніків, шевців, кравців, столярів, торговельні школи, школи домашнього господарства для дівчат, школа виховательок дитячих садків тощо⁴⁰. Станом на 1942 р. у дистрикті “Галичина” існувало 82 різного роду професійні школи та п'ять сільськогосподарських шкіл⁴¹.

Релігійна освіта у ДГ представлена Богословською академією Української Греко-Католицької церкви, що відновила свою діяльність з осені 1941 р.⁴² (Додаток 30).

В іншому напрямі розвивалась освітня політика у румунській зоні окупації України, у губернаторствах: “Бессарабія”, “Буковина” і “Трансністрія”. Румуни для своєї влади у цих губернаторствах найбільшу загрозу вбачали у розгортанні українського національного руху, який виник після захоплення румунськими і німецькими військами південно-західних теренів України. Відповідно, освітня політика румунів базувалася на румунізації системи освіти та характеризувалась антиукраїнською спрямованістю⁴³. Підтвердженням цьому є розгортання мережі румунських закладів освіти, заборона діяльності українських шкіл (особливо у губернаторствах “Буковина” та “Бессарабія”) і вивчення української мови⁴⁴. Важливо зазначити, що

російськомовні школи, які існували в губернаторстві “Трансністрія”, поряд з румунськими та німецькими сприймалися його цивільною адміністрацією більш поблажливіше, ніж українські⁴⁵.

На території губернаторств “Бессарабія” та “Буковина” було запроваджено румунську систему освіти: нижча – школа примар (початкова школа), середня – ліцеї чи гімназії, вища – університет⁴⁶. Українські школи, що існували в цих губернаторствах, закривалися на підставі браку учнів та відсутності викладачів. До відкритих румунами шкіл-прима та ліцеїв приймали тих дітей, що мали “посвідку” про румунське етнічне походження або знали мову⁴⁷. Щодо вищих освітніх закладів, то будь-які дані про відкриття їх під час румунської окупації відсутні.

У “Трансністрії” наказом губернатора № 94 від 14 жовтня 1942 р. була запроваджена румунська система навчання, згідно з якою вона поділялась на три ступені: нижча освіта – початкова школа, середня освіта – ліцей, вища освіта – університет. Освітній процес губернаторства мав задовольняти три складові: зменшення радянського впливу на місцеве населення; виховання у молоді цінностей християнської моралі; формування громадян, відданих Румунській державі⁴⁸.

Розпорядженням губернатора № 6 від 7 вересня 1941 р. навчання в школах “Трансністрії” розпочиналось з 1 жовтня того самого року. Обов’язковою умовою для прийняття учнів до школи було надання свідоцтва про підтвердження румунської національності. Самі ж школи перебували під ідеологічним тиском: впровадження румунських стандартів навчання, обов’язкове вивчення румунської мови тощо⁴⁹. Румуни залишили школи семирічними, однак після закінчення четвертого класу учні отримували право вступати до ліцею. Ті, хто не зумів вступити до нього, повертався до навчання у п’ятий клас семирічки, або йшов працювати. У 1941/42 навчальному році у “Трансністрії” діяла 2 051 початкова школа, із яких 1 677 були українськими, 208 – румунськими, 106 – російськими, 60 – німецькими, а у

1942/43 навчальному році кількість початкових шкіл становила 2 200, із яких 1 677 – українські, 311 – румунські, 150 – російські, 70 – німецькі та шість болгарських⁵⁰. Наведені статистичні дані переконують, що на цей час кількість українських шкіл домінували, хоча освітня політика урядовців мала ознаки “румунізації”. Середня освіта, хоч і не була обов’язковою, все ж представлялась гімназіями (три роки навчання) та ліцеями (чотири роки навчання), до яких вступали учні після завершення початкової школи, здавши відповідні іспити та сплативши за навчання. Однак, найчастіше гімназії та ліцеї були представлені в одному навчальному закладі, яке носило назву ліцей⁵¹. Він складався з восьми класів, перших чотири з яких були теоретичними, а решта – практичними⁵². У лютому 1942 р. в Одесі діяло 16 восьмирічних ліцеїв та 11 чотирирічних гімназій⁵³. Вища освіта “Трансністрії” була представлена Одеським університетом, Аграрним інститутом, Академією мистецтв, Одеською консерваторією, Народним румунським університетом, Науковим інститутом Трансністрії, Антикомуністичним інститутом досліджень і пропаганди та іншими науковими закладами. Важливе місце відігравав Одеський університет, що відновив свою діяльність 7 грудня 1941 р. Він був єдиним функціональним класичним університетом, де проводились наукові дослідження, захищались дисертації, видавались наукові праці викладачів та студентів. У складі університету були такі факультети: агрономічний, богословський, історично-філологічний, літературно-філософський, медичний, політехнічний (відділення: будівниче, воднотранспортне, механічне, харчової промисловості), фізико-математичний (відділення математики та природничих наук), юридичний, а з 1943 р. – румунської культури. Навчання відбувалося румунською і частково російською мовами⁵⁴.

Професійна освіта у губернаторстві представлена різними типами навчальних закладів, сільськогосподарського спрямування: сільськогосподарські школи у Могильові та с. Верховка Балтського повіту, школа садівництва та виноградарства в м. Тираспіль, агротехнічна школа у м. Одесі, практична сільськогосподарська

школа в м. Мелеєшть Тираспільського повіту, сільськогосподарська гімназія в с. Заводка Березівського повіту⁵⁵. Протягом всього періоду окупації в Одесі діяло чотири технікуми та 11 професійно-технічних училищ. Вища професійна освіта представлена Одеськими вищими фармацевтичною та технічною школами⁵⁶.

Релігійна освіта губернаторства “Трансністрія” перебувала під контролем “Румунської православної місії”. Під її патронатом у 1942 р. було відкрито духовні семінарії у містах Дубосари та Одеса, а також школи для викладачів “катехізису” в містах Тираспіль, Голта, Овідіопіль⁵⁷. Також релігійну освіту надавав Богословський факультет Одеського університету (Додаток 30).

Отже, в період окупації України 1941-1944 рр. єдиної системи освіти не існувало. Це було викликано наявністю на її території шістьох окремих адміністративно-територіальних одиниць, кожна з яких мала свою унікальну і неповторну систему освіти. Окрім цього, можемо стверджувати про відмінність освітньої політики в німецьких та румунських окупаційних одиницях. Освітня політика в німецькій зоні характеризувалась штучним обмеженням доступу до середньої та вищої освіти. Одночасно з цим окупаційна влада робила акцент на професійній освіті, маючи на меті підготувати українське населення до роботи в рейху. Румунська зона характеризувалась цілковитою румунізацією освіти, що проявлялось у розгортанні на їх територіях виключно румунських закладів освіти, і на відміну від німців професійній освіті великого значення не надавала. Винятком була “Трансністрія”, де існувала обмежена кількість українських освітніх закладів.

4.2. Видавнича справа

Важливе місце діяльності окупаційної влади у гуманітарній сфері належить періодичним виданням, які у роки окупації відігравали роль “розповсюдника” інформації (місцевої, державної,

світової), з однієї сторони, та водночас були засобом агітаційно-пропагандистського впливу на населення. Саме тому німецька та румунська окупаційні влади в адміністративно-територіальних одиницях, створених на території Української РСР, надавала їй особливу роль та значення. Ще на стадії підготовки до війни проти Радянського Союзу штабом верховного головнокомандування вермахту була видана спеціальна директива щодо здійснення пропаганди на території СРСР. Відносно преси вказувалося: “Бажано продовжувати випуск декількох великих газет під німецькою цензурою. Її головна задача – слідкувати за тим, щоб тексти звітів і коментарів ні в якому разі не наносили шкоди інтересам Німеччини. Преса повинна бачити своє призначення в тому, щоб здійснювати на населення заспокійливий вплив”¹. Для пропаганди серед радянського населення та солдат вермахту при кожній із груп вторгнення створювався батальйон пропаганди, до функцій якого входило “заснування” періодичних видань та контроль за їх діяльністю.

Періодичні видання на окупованій українській території виникають, перш за все, за сприяння Батальйону пропаганди “Україна” (“Propaganda-Abteilung Ukraine”), що діяв при групі армій “Південь”. Він складався з шести робочих груп (“Arbeitsgruppen” U1–U6). У свою чергу, вони поділялися на команди пропаганди (“Propaganda-Staffel”). Групи пропаганди та їх команди діяли в оперативному і тиловому районах груп армій. Окрім цього, існували роти пропаганди (“Propaganda Kompanien”), які діяли при арміях і танкових групах, що займалися організацією пропаганди безпосередньо у зоні бойових дій². Засновниками преси також були комендатури всіх рівнів, штаби військових армій, члени похідних груп українських націоналістів, що просувалися слідом за вермахтом, національно свідоме місцеве населення тощо.

Видання газет та журналів у ЗВА перебувало під наглядом військової влади. Всі друкарні були оголошені німецькою власністю і передавались під контроль уповноваженим з видання преси Батальйону пропаганди. Однак, там, де вони були відсутні,

нагляд за діяльністю друкарень покладалось на комендатури або штаби військових частин³. Це дозволяє дійти висновку, що діяльність видавництв преси була залежною від військової адміністрації. Періодичні видання, що виходили у ЗВА в своїй діяльності мали дотримуватися цензурних вказівок, визначених “Директивою з питань пропаганди в період нападу на СРСР”. У цьому документі вказується, що ворогом Німеччини не є народи Радянського Союзу, а тільки жидо-більшовицький уряд на чолі з комуністичною партією та його прибічники; німецькі військові сили прийшли у цю країну не як вороги, а навпаки, вони намагаються звільнити місцеве населення від “радянської тиранії”; за військовими законами будуть покарані ті, хто виступатиме проти німецької армії та допомагатиме Радам; здійснювати популяризацію та роз’яснення економічних і військово-політичних заходів окупаційної влади серед місцевого населення тощо⁴. Цензурою преси також заборонялась радянська пропаганда, достовірна інформація про справжній стан вермахту на “східному фронті”, націоналістична пропаганда відносно створення самостійної України та інша подібна “суперечлива німецьким інтересам” інформація⁵.

Тематика періодики у ЗВА залежала від їх видавця. Газети, засновані українськими націоналістами, від початку свого існування (“Нова Україна”, “Маріупільська газета”, “Український Донбас”, “Костянтинівські вісті” та ін.) популяризували українські національні ідеї – створення незалежної Української держави, розбудови національного життя та ін. Однак, після невдалої спроби проголосити українську незалежність у червні 1941 р., газети та журнали націоналістів потрапляли під жорсткий цензурний контроль, а у деяких випадках навіть припиняли своє існування. Якщо газети на своїх шпальтах розкривали “злочинний радянський режим” і пропагували національну боротьбу українців разом з німецькою військовою силою проти Рад, то військова адміністрація ставилась до цього стримано, проте, якщо публікації мали відверто самостійницький характер, реагувала миттєво – встановлювала

жорстокий цензурний контроль та змінювала керівництво газет⁶. Преса, засновником якої були комендатури і штаби військових армій (“Бюлетень Костянтиноградського округового та міського управління”, “Бюлетень Валківської районної управи” та ін.) висвітлювали місцеві події та накази управлінських органів. Окрім цього, видавалися німецькомовні газети для військовослужбовців вермахту, що виходили при кожній армії. Так, зокрема, у 6-й армії випускалась газета “OstFront” (Східний фронт), 11-й – “DerKampf” (Битва), 17-й – “WachtimOsten” (дивіться на Сході), 1-й танковій – “Panzerorgan” (Танкова вперед), 4-й танковій – “RaupendRad” (Гусениця і колесо)⁷. Відповідно до викладеного, тематика преси ЗВА може бути зведена до таких положень: антирадянська пропаганда; співпраця українського населення з німцями; віра у беззаперечну перемогу вермахту в цій війні; висвітлення подій місцевого життя регіону; роз’яснення окупаційних порядків та законів; популяризація українських національних ідей, що обмежувалась окупаційною владою та ін.⁸.

За даними дослідника окупаційної преси Східної України Д. М. Титаренка, періодичність і тиражі газет не були однаковими. У тих газетах, де є відомості про тираж і періодичність (“Маріупільська газета”, “Нове життя”, “Голос Донбаса”, “Нова Україна”), дослідник відзначив чітку тенденцію збільшення тиражу та періодичності випуску⁹. Відповідно до цього можна дійти висновку, що військова влада використовувала пресу з метою пропагандистського впливу та заспокоєння місцевого населення. За його ж даними у східноукраїнських областях, що входили до ЗВА, виходило близько 60 газет та журналів¹⁰. За даними В. М. Михайлюк солдатів вермахту в Україні регулярно виходило 12 німецькомовних газет та понад 47 місцевих періодичних видань, за випуск яких відповідав відділ пропаганди “U”.¹¹ Однак ці дані не є повними, оскільки вся територія України в різні часові періоди перебувала під управлінням військової адміністрації, а отже, періодичні видання, які виникали під військовою владою, переходили до цивільного управління ДГ та РКУ. Відповідно до

цього, встановити точно, які газети та журнали виникли за діяльності Батальйонів пропаганди, а які після виникнення цивільних одиниць, дуже складно, окрім того, не збереглися документи, що розкривали б цей факт (Додаток 31).

Українська преса виникла у Генерал-губернаторстві, ще у 1940 р. Це пов'язано з тим, що після поділу Польщі між Третім рейхом та СРСР Лемківщина, частина Посяння, Холмщина і Підляшшя потрапили до німецької зони окупації, з якої ще у жовтні 1939 р. було створено ГГ. При УЦК функціонувало “Українське видавництво”, що з січня 1940 р. видавало україномовні газети. Серед них: “Краківські вісті”, “Малі друзі”, “Холмські вісті”, “Місіонар”, “Досвітні вогні” та ін.¹².

З приєднанням української Галичини до ГГ на її територію поширилась діяльність німецького газетного концерну “Видавництво часописів і журналів у Генерал-губернаторстві”, який керував видавництвом преси у ГГ. Відповідно до цього, у Львові була відкрита його філія під назвою “Видавництво часописів і журналів дистрикту Галичина”¹³. Це видавництво очолив уповноважений шефа преси у ГГ для ДГ” Георг Леман¹⁴. Одночасно за дозволом уряду ГГ на територію Галичини поширило свою діяльність “Українське видавництво”, що мало право видавати пресу. У грудні 1941 р. у Львові відкрили його філію під керівництвом М. Матчака¹⁵. Таким чином, видавництво преси у дистрикті “Галичина” поділили між цими двома структурами, що були змушені існувати паралельно одна одній.

З початком воєнних дій на німецько-радянському фронті та швидкого просування вермахту на схід активізується діяльність українських націоналістів, зокрема і ОУН, які поряд з представниками Батальйону пропаганди, засновували свої власні періодичні видання (“Самостійна Україна”, “Воля”, “Тризуб”, “У бій”, “Українські щоденні вісті” та ін.), в яких, окрім висвітлення місцевих подій, порушувалось питання відновлення незалежної Української держави¹⁶. Однак, після утворення дистрикту із газет зникла самостійницька тематика, а самі видання потрапили під

жорстку цензуру. Всі видавництва та їх працівники (журналісти і видавці) мали пройти реєстрацію та отримати дозвіл на діяльність від керівника відділу народної освіти і пропаганди або губернатора. Основним джерелом інформації про військові та політичні події стало німецьке державне інформаційне агентство “Телепрес”, матеріали якого були обов’язкові для друку.

З переходом періодичних видань під контроль “Видавництва часописів і журналів дистрикту Галичина” починають виходити газети підконтрольні управлінню дистрикту – “Львівські вісті”, “Рідна земля”, “Денник розпорядків для Генерального Губернаторства”, “Наші дні” та ін. Водночас Г. Леман у 1942 р., керуючись принципом “максимального спрощення цензури за виданнями”, закрив частину газет, що були засновані українськими націоналістами (“Золочівське слово”, “Тризуб”, “Стрійські вісті”, “Дрогобицьке слово”, “Сокальські вісті”, “Бережанські вісті” та ін.). На їх місці було поширено тижневик “Рідна земля”, що у різних містах отримував місцеві назви: “Воля Покуття”, “Голос Підкарпаття”, “Станіславівське слово”, “Тернопільський голос”, “Чортківська думка”. Для них матеріали повністю дублювалися із “Рідної землі”, а єдиною відмінністю стала шоста сторінка, на якій друкувалася інформація про місцеві події¹⁷. Частина періодичних видань, що залишалися під управлінням “Видавництва часописів і журналів дистрикту Галичина” змінили назву. Наприклад, “Золотий тризуб” на “Калуський голос”, “Самостійна Україна” – “Станіславівське слово”, “Вільне слово” – “Дрогобицьке слово” та ін. Подібні зміни відбулись в усіх періодичних журналах, що мали будь-який натяк на українську державність.

У свою чергу “Українське видавництво” протягом 1941-1944 рр. на території ДГ випускало газети і журнали: “Холмська земля”, “Наші дні”, “Вечірня година”, “Дорога”, “Краківські вісті”, “Українські перемишлянські вісті” та ін. Однак, діяльність видавництва обмежувала окупаційна влада через цензуру та несталі постачання паперу¹⁸.

Тематика періодичних видань ДГ, на відміну від інших

адміністративно-територіальних одиниць, була досить різноманітною. Окрім газет універсального змісту (фронтові, світові, місцеві події), видавалась нормативна періодика, в якій друкувались лише закони, постанови та розпорядження місцевої та німецької окупаційної влади для ГГ, серед них були: “Вісник розпоряджень Генерального Губернаторства”, “Урядовий вісник губернатора для Галицької області” та ін. Культурницький напрям представляли газети та журнали (“Наші дні”, “Вечірня година”, “Золотий перстень”). Релігійну тематику представляли періодичні видання “Львівські Епархіальні відомості”, “Вісті апостольської адміністрації Лемківщини”, “Вісник Станіславівської дієцезії”, “Місіонар” тощо. Також існувала періодика економічного, педагогічного, спортивного, медичного і сатиричного напрямів. У 1943 р. знову активізується видання преси українських націоналістів. Це було пов’язано з утворенням дивізії СС “Галичина”. Відповідно до цієї події видавалися газети – “До зброї”, “Ми йдемо в бій”, “До перемоги”, “Український доброволець”, в яких публікувалися статті та заклики до українського населення вступати до цієї військової організації. Окрім цього, в Галичині підпільно виходило близько 20 періодичних видань Організації українських націоналістів (“Ідея і чин”, “Вісник української інформаційної служби”, “За Українську державу” та ін.), які закликали українців вести боротьбу за українську державність проти німецьких і радянських окупантів¹⁹. Слід зазначити, що у Львові з 1941 р. виходили дві іншомовні газети: “Gazeta Lwowska” (Газета Львовська) – розраховане на польського населення та “Lemberger Zeitung” (Львівська газета) – на німецьке²⁰.

Різні дані щодо кількості періодичних видань у дистрикті “Галичина” наводять українські науковці, що займаються вивченням преси в цій окупаційній адміністративно-територіальній одиниці. Перші дані щодо преси в своїх спогадах подає К. Паньківський, який аналізує 16 видань цього періоду²¹. Дослідниця Н. В. Антонюк дає перелік 67 видань²².

В. А. Офіцінський виокремлює 76 видань легальної періодики та 17 підпільних видань ОУН, разом – 93²³. Дослідник української легальної преси періоду німецької окупації К. М. Курилишин визначає їх кількість – 113 українських газет і журналів²⁴ (Додаток 31).

Відповідно до того, що Рейхскомісаріат “Україна” формувався поступово з територій ЗВА, яка передавалась до його складу, преса, заснована Батальйоном пропаганди і українськими патріотами, переходила під контроль цивільної адміністрації рейхскомісаріату²⁵. Керівництвом періодичних видань у РКУ офіційно займалась цивільна адміністрація, до якої входив політичний відділ Па, складовою частиною якого став підвідділ преси²⁶. Фактично ж управління пресою здійснювало німецьке акціонерне товариство “Європейське видавництво” (“Europa-Verlag”), якому адміністрація Е. Коха передала всі фінансові та господарські повноваження для видання німецької та української періодики. З цією метою 19 листопада 1941 р. було утворено “Німецьке видавничо-друкарське товариство в Україні” (“Deutsche Verlags-und Druckereigeigesellschaft Ukraine”) на чолі з Гансом Горнауером, яке здійснювало контроль періодичної продукції через дочірні підприємства: “Преса України” (“Ukraine Presse”) – контролювало видавничі підприємства та друкарні Рейхскомісаріату; “Українія” (“Pressevertrieb “Ukrainia”) – розповсюджувало німецькомовну пресу в РКУ та ЗВА; “Сільськогосподарське видавництво України” (“Landwirtschaftlicher Verlag Ukraine”) – випускало україномовну і німецькомовну літературу на сільськогосподарську тематику; “Ужитковий друк України” (“Ukraine Gebrauchsdruck”) – видання книжок, бланків, плакатів для потреб окупаційної адміністрації; “Українська фотослужба” (“Ukraine-Bilddienst”) – готувала фотоматеріали для преси і пропагандистської діяльності²⁷.

З передачею територій “зони військової адміністрації” до складу РКУ починався процес пристосування преси до умов існування в Рейхскомісаріаті. Однак, він не був одномоментним і тривав майже до кінця 1942 р. Відповідно до розпорядження

Е. Коха від 20 листопада 1941 р. “Про забезпечення порядку у видавництві преси” видавництвом необхідно було отримати дозвіл від рейхскомісара на видання періодики та здійснення будь-яких змін у видавничій діяльності (тираж, періодичність, зміна регіону поширення преси, додатки, зміна в редакціях тощо)²⁸. Окрім цього, преса потрапила під жорстку цензуру. Цензурними органами перевірялась не тільки преса, а й діяльність та “благодійність” всього видавництва – видавців та журналістів. Цим зазвичай займалися прес-референти гебіт та генерал комісарів. Також, обов’язковим був процес “після-цензури”, відповідно до якої видані газети та журнали мали надсилатися до адміністрації рейхскомісара, міністерств пропаганди та окупованих східних територій²⁹. На цей час встановили спеціальні цензурні вимоги до вживання слів і термінів у пресі. Наприклад, термін “Україна” дозволялося згадувати тільки в територіальному сенсі; німці – це спасителі; згадка про А. Гітлера повинна супроводжуватися словосполученням “фюрер-визволитель” тощо³⁰. До заборонених тем належали: питання українського державотворення, обговорення політичного і адміністративного устрою рейхскомісаріату, пропагування радянського способу життя, заохочувалась антирадянська (розкриття злочинів радянського режиму – Голодомор 1932-1933, репресії 1934-1939 рр. та ін.) і антисемітська тематика (євреї – розпалювачі світової війни, жидо-комуністи – душители українського народу та ін.)³¹.

Тематика преси РКУ характеризувалась здебільшого змістом, що поєднував фронтову та міжнародну інформацію з місцевими новинами³². Нормативна періодика представлена такими виданнями: “Листок розпоряджень рейхскомісара України”, “Інформаційна служба для краєвого управління в Генеральній окрузі Волинь і Поділля”, “Відомостями Київської міської управи”. Культурного спрямування – “Література і мистецтво”, “Літвари”, “Меч”, “Наука й мистецтво”, “Літературна газета”. Дитячі видання – “Школяр”, “Орленя”, “Українська дитина”, “Школяр”³³. Окрім цього, “Німецьким видавничо-друкарським товариством в Україні”

видавалась німецькомовна періодика. З січня 1942 р. почала видаватись щоденна газета “Deutsche Ukraine-Zeitung” (“Німецько-українська газета”). У липні 1942 р. окупаційна влада видає тижневик “Ukraine-Post” (Українські повідомлення), призначений для фольксдойчів – людей німецького походження³⁴.

Відповідно до курсу “раціоналізації”, введеного Г. Горнауером для преси РКУ, зменшується періодичність видання та кількість тиражу. Підтвердженням цього є дані дослідника Б. І. Чернякова: “Зменшено періодичність у роботі і накладі таких видань: “Дніпрова хвиля” з трьох разів на тиждень на тижневик, з 20 до 10 тис.; “Голос Полтавщини” з шести разів на тиждень до трьох разів, з 50 до 20 тис.; “Лубенський вісник” з чотирьох разів на тиждень до двох разів, з 7 до 5 тис.; “Золотоніські вісті” з трьох разів на тиждень до двох разів, з 10 до 6 тис.”³⁵. Слід погодитися з думкою дослідниці В. М. Яременко, яка вважає, що вказане зменшення періодичності та тиражу викликано насамперед воєнною ситуацією на фронті (1943 р.), що спричинило нестачу матеріального забезпечення друкарень та видавництв³⁶.

У ході вивчення цього аспекту проблеми виявлено різні підходи дослідників щодо кількості видань на території РКУ. Так, згаданий вище Б. І. Черняков, посилаючись на “звіт керівника видавничої справи у Рейхскомісаріаті “Україна” Г. Горнауера”, визначає 91 назву видань³⁷. І. Мальчевський, досліджуючи пресу РКУ і ЗВА зазначає їх загальну кількість у 120 назв³⁸. За даними В. М. Михайлюк на території Рейхскомісаріату “Україна” в різні періоди здійснювалося друкування щонайменше 119 місцевих газет. Загалом, за підрахунками дослідниці в РКУ та ЗВА виходило понад 160 періодичних видань³⁹. Схожі дані наводить К. М. Курилишин, зазначаючи, що в цих же окупаційних одиницях разом виходило 232 україномовних часописи⁴⁰. Більш точні дані наводить науковець В. М. Яременко – понад 120 друкованих видань⁴¹ (Додаток 31).

Система видавничої справи мала особливості функціонування в губернаторствах “Бессарабія”, “Буковина”, “Трансністрія”, що

знаходилися під владою Румунії. На відміну від німців, румуни на окупованих територіях південно-східної України, не чекаючи завершення війни, розпочали політику їх “освоєння”, що отримала в сучасній українській науці назву – румунізація. Вважаючи загарбані українські території за одвічно румунські, що тимчасово перебували у складі СРСР, бухарестська влада розпочала активну пропаганду серед місцевого населення про те, що територія Бессарабії, Буковини, “Трансністрії” завжди була румунською і тільки через обставини потрапила спочатку під владу Російської імперії, а потім і Радянського Союзу. Відповідно до цього окупаційна влада проводила активну пропаганду румунської культури та примусову румунізацію місцевого населення⁴².

У губернаторствах “Бессарабія” та “Буковина” преса виходила виключно румунською мовою. Контроль за діяльністю видавництв та друкарень здійснювало Міністерство пропаганди Румунії. Воно ж встановлювало цензурні межі їх діяльності⁴³. Періодичні видання губернаторств були представлені двома-трьома газетами. Наприклад, у губернаторстві “Бессарабія” виходив “Buletinul Oficial al Provinciei Basarabia” (Бюлетень провінції Бессарабія) та журнал “Viata Basarabiei” (Життя Бессарабії)⁴⁴. У першому друкувалися нормативно-правові документи, закони, постанови, розпорядження органів губернаторства та румунського уряду, а другий – присвячувався культурному життю. У губернаторстві “Буковина” виходили газети: “Monitorul Oficial” (Офіційний вісник), “Vucovina” (Буковина) та “literară Vucovina” (Літературна Буковина)⁴⁵. Якщо перша була офіційного змісту (закони, накази, розпорядження), то останні висвітлювали життя губернаторства в різних сферах: сільському господарстві, економіці, культурі. Малочисельність періодичних видань, що виходили в губернаторствах “Бессарабія” та “Буковина” можна пояснити тим, що на їх території розповсюджувались румунські газети – “Universul” (Універсул), “Timpul” (Тімпул), “Curentul” (Курентул) та ін.

На жаль, окупаційні видання губернаторств “Буковина” та

“Бессарабія” не стали предметом окремого вивчення. Лише деякі згадки про них надають пресознавці, що досліджували період Другої світової війни⁴⁶. У ході дослідження цього питання, автором виявлено два періодичні видання, що виходили у “Бессарабії” і три – у “Буковині” (Додаток 32).

У “Трансністрії” політика щодо преси була іншою, ніж у попередніх губернаторствах, що перебували під владою Румунії. На цій території періодичні видання виходили румунською, російською, українською та молдавською мовами. Це пояснювалось двома причинами: не входженням цього губернаторства до складу Румунії та великою кількістю “національних меншин” на цій території, про культурний розвиток яких зобов’язувався дбати уряд губернаторства.

На початку окупації ситуація щодо преси виявилась складною, оскільки радянські періодичні видання зникли з відступом радянських частин, а румунські військові підрозділи не мали спеціальних батальйонів чи рот пропаганди. Для подолання такої “пресової кризи” з серпня 1941 р. у м. Бухаресті почала видаватися щотижнева газета “Transnistria” (Трансністрія), яку поширювали на територію губернаторства⁴⁷. Стабільне видання преси починається з утвердженням румунської цивільної адміністрації наприкінці 1941 р. Керівництво пресою “Трансністрії” здійснював відділ преси дирекції культури (пізніше – пропаганди), що входила до складу Генерального Секретаріату. Керівником цього відділу був Троян Герсені, який у своїй діяльності слідував настановам Міністерства пропаганди Румунії, а саме: “Газети не можуть друкувати критичні матеріали щодо румунів та німців. Вони мають слідувати антизахідній і антисемітській лінії”⁴⁸.

Незважаючи на вказані обмеження, періодичні видання цієї адміністративно-територіальної одиниці спрямовувались на розкриття суспільного, політичного та економічного життя мешканців цього регіону. Наприклад, щоденна “Одесская газета” виходила як друкований орган Одеського муніципалітету, в якій, окрім місцевих новин, публікувалися накази і розпорядження

влади. Румуномовна газета “Graiul” (Молва) була друкованим органом губернатора “Трансністрії”, на шпальтах якої друкувались закони, висвітлювались політичні та місцеві події, літературні, повідомлення про злочини. Серед інших іншомовних періодичних видань слід назвати “Glasul Nistrului” (Голос Дністра), що виходила для молдавського населення в м. Тирасполь і “Der Deutsche in Transnistrien” (Німець у Трансністрії) – видавалось для німецьких окупаційних військ та населення німецьких колоній. Дитячій тематиці було присвячено газету “Детский листок”; гумористичній – “Смех” і “Юмор”. Релігійній – “Воскресеньє” та “Христос Воскресе”⁴⁹. Проблематика преси губернаторства може бути зведена до таких положень: протиставлення румунського життя радянському режиму; місіонерська роль румунів серед народів “Трансністрії”; роз’яснення історичних прав Румунії на володіння “Трансністрією”; публікація офіційних наказів, розпоряджень румунської окупаційної влади; розкриття місцевих подій; антисемітизм; антикомунізм та розкриття радянських репресій; релігійний стан тощо⁵⁰.

За весь період румунської окупації у “Трансністрії” виходило близько 27 періодичних видань російською, українською, румунською, німецькою та молдавською мовами. Відзначимо, що у науковій літературі існують різні статистичні відомості щодо видань у цьому регіоні. Так, за даними англійського історика А. Далліна їх було – 13⁵¹, українського історика діаспори А. Жуковського – 9⁵², сучасних українських дослідників румунського режиму окупації у “Трансністрії” Т. Вінцовського, Г. Кязимова, М. Михайлуци, В. Щетнікова – 12⁵³, дослідника української легальної періодики К. Курилишина – три (“Мир”, “Прибугські вісті”, “Українські вісті”)⁵⁴ (Додаток 32).

Отже, періодичні видання в окупованій Україні виступали засобом пропагандистського впливу на українське населення. Керівництво ними в адміністративно-територіальних одиницях здійснювали вищі управлінські органи. У ЗВА це був батальйон пропаганди та різного роду комендатури. У цивільних одиницях під

владою Третього рейху керівництво пресою здійснювали ні газетні концерни та акціонерні товариства. Виключенням був ДГ де виданням перси частково займалось “Українське видавництво”. У губернаторствах під владою Румунії керівництво і контроль періодичних видань здійснювало Міністерство Пропаганди Румунії. Відмінності мала політика щодо періодичних видань. У ЗВА вона спрямовувалась на збільшення тиражу і періодичності виходу газет та журналів, що стало умовою пропагандистського впливу для заспокоєння населення. У ДГ та РКУ функціонування періодики обмежувалось закриттям “зайвих” видань, а також зменшенням їх періодичності виходу та тиражу. В губернаторствах під владою Румунії політика щодо преси визначалась на національній основі. Періодичні видання у німецькій зоні окупації виходили здебільшого українською мовою, порівняно незначна кількість періодики видавалась німецькою мовою для військовослужбовців вермахту, працівників цивільної адміністрації РКУ, ДГ та фольксдойче. Німецька цензурна політика спрямовувалась на позитивне розкриття її цивільної та військової влади, а також антирадянську пропаганду. В румунській зоні окупації домінували румуномовні видання, особливо у губернаторствах “Буковина” і “Бессарабія”. Слід відзначити, що в “Трансністрії”, зважаючи на велику кількість “етнічних меншин”, періодика виходила російською, українською, німецькою та молдавською мовами. Румунська цензурна політика спрямовувалась на підтвердження прав володіння захопленими територіями та їх румунізацію.

4.3. Духовно-релігійне питання та його вирішення

Духовно-релігійне життя, стан церкви та різних конфесій мали унікальні особливості у кожній з адміністративно-територіальних одиниць. Відмінність релігійного стану в Третьому рейху та

Румунії впливала на церковно-релігійну політику в підвладних утвореннях, що виникли під їх керівництвом на території України. У Німеччині переважали католицизм і протистанство. Однак, з приходом до влади А. Гітлера та утвердженням нацистської ідеології становище релігійного життя в Німеччині змінилося. Розглядаючи християнство як віру неповноцінних, слабких і принижених, фюрер відкидав християнські догмати як такі, що суперечать расовій ідеології, вважаючи їх за дурість та повну нісенітницю. Нацисти поставили собі за мету підпорядкувати собі католицьку та протистантську церкви для поширення своєї ідеології та поглядів серед свого населення. Найбільш постраждала протистантська церква, яка за наказом А. Гітлера підпорядковувалась державі та фактично перестала існувати. У цей самий час католицька церква через втручання у внутрішню політику нацистів зазнавала переслідувань – заборонялися релігійні ходи, закривалися монастирі, релігійна преса піддавалась жорсткій цензурі, організовувалися показові судові процеси над священиками, монахами і паствою. Тільки з початком Другої світової війни боротьба з церквою у рейху припинилася, щоб не підірвати моральний дух солдатів вермахту¹. У Румунії домінувала православна церква. Важливим фактом є те, що православ'я тут було державною релігією. На початку 20-х рр. ХХ ст. румунська православна церква отримала автокефалію і керував нею патріарх². Викладене вище доводить, що політика німецьких та румунських окупантів на території України в церковній сфері мала різні витoki. Для німців релігія була засобом впливу на населення, а для румун – державницькою ідеєю єднання країни. Відповідно до цих поглядів німецькі та румунські окупанти здійснювали релігійні перетворення в окупованих адміністративно-територіальних одиницях України по-різному.

Відродження релігійного життя в адміністративно-територіальних одиницях залежало від активності церковної діяльності перед німецько-румунською окупацією. Найбільш активними у сфері релігійності були Волинь, Галичина, Північна

Буковина, Північна і Південна Бессарабія, що були приєднані до Української РСР протягом 1939-1940 рр. та не зазнали активної богоборницької політики радянської влади. Таке становище безпосередньо впливало на відродження церковно-релігійного життя на українській території під час окупації. Подібної точки зору дотримується дослідниця І. М. Грідіна, стверджуючи, що відродження релігійного життя у різних регіонах України залежало від місцевих особливостей: ступеня активності, форми організації, національного та політичного забарвлення. Згідно з цими критеріями вона поділила Україну на два регіони: Західну Україну, де переважало релігійне населення і богоборницька політика тривала 1-2 роки і східні та центральні області України; де радянська влада знищила церкву як соціальний інститут, відповідно і їх населення було менш релігійним³.

Релігійна політика німецьких і румунських окупантів у підпорядкованих їм адміністративно-територіальних одиницях, мала кілька унікальних особливостей. Німецькі окупанти не обмежувалися підтримкою якоїсь однієї релігійної конфесії, вони одночасно підтримували та намагалися використовувати у своїх цілях всі релігійні конфесії на підконтрольній території.

Особливості церковно-релігійного життя у дистрикті “Галичина” визначалися етноконфесійними параметрами, що склалися історично на території Східної Галичини⁴. На відміну від інших окупаційних утворень тут великий вплив мали дві католицькі конфесії (Греко-католицька та Римо-католицька церкви) і одна православна конфесія (Українська автокефальна православна церква). У “Прокламації до населення Галичини”, виданій Г. Франком 1 серпня 1941 р., проголошувалась свобода віросповідання та релігійного життя. Згідно з цим, всі церкви та релігійні об’єднання, що існують у дистрикті, отримали рівні права та почали відновлювати свою діяльність⁵.

Велике місце у релігійному житті ДГ займала Греко-католицька церква, очолювана Митрополитом Галицьким, Архієпископом Львівським Андреем Шептицьким. Її структура складалась з трьох єпархій: Львівської архієпархії (1267 парафій,

1261 церква, 53 монастир, 1061 священик), Перемиської (620 парафій, 1268 церков, 66 монастирів, 700 священиків), Станіславської (465 парафій, 886 церков, 68 монастирів, 482 священиків)⁶. Під час окупації було відновлено зв'язок між А. Шептицьким і Папою Римським Пієм XII, перерваний за радянської влади. Проте з часом його підтримувати стало важче через жорсткий контроль цивільної адміністрації. Римо-католицька церква у ДГ була представлена Львівською архідієцезією, очолюваною Митрополитом Львівським Болеславом Твардовським. Її структура обумовлювалась військово-політичними подіями 1939–1941 рр. Згідно із буллою (релігійна грамота, що видається Папою Римським) Папи Пія XI від 28 жовтня 1925 р. вона територіально поділялась на Львівську архідієцезію та дві дієцезії – Перемишльську і Луцьку⁷. Станом на серпень 1941 р. вона об'єднувала тільки Львівську архідієцезію та частину Перемишльської дієцезії⁸. Українська православна церква виникла у Генерал-губернаторстві ще до створення дистрикту “Галичина”. Для задоволення релігійних потреб православних українців у вересні 1940 р. на території Холмщини та Підляшшя було утворено українську Холнсько-Підляшську архієпархію, очолювану Архієпископом Іларіоном (Огієнко), а у лютому 1941 р. на теренах Лемківщини створено Лемківсько-Краківську архієпархію, яку очолив Архієпископ Палладій (Видибід-Руденко). Зі створенням у серпні 1941 р. ДГ всі православні приходи на його території перейшли під владу архієпископа Палладія, за що він отримав титул архієпископа Львівського⁹. Окрім вказаних релігійних конфесій уряд ГГ визнав права інших релігійних об'єднань, що існували у Галичині. Зокрема, Вірмено-католицької церкви, Візантійсько-слов'янської церкви, євангелістської аугсбурзької церкви, Польської автокефальної православної церкви, євангелістської реформаторської церкви, євангелістської, Марійської церкви, Старокатолицької церкви Утрехтської унії, церкви методистів та сект баптистів і адвентистів¹⁰ (Додаток 33).

Політика уряду ГГ, як і в інших окупаційних одиницях під владою Третього рейху, зводилась до контролю релігійного життя місцевого населення. Розпорядженням від 16 березня 1940 р.

католикам було дозволено святкувати: 1 січня – Новий рік, 6 січня – Трьох королів, Великий Понеділок, Вознесіння, Понеділок зелених свят, Боже Тіло, Всіх святих і два дні Різдва Христового. Крім цього, служба в храмах дозволялась тільки по неділях¹¹. Українському населенню (греко-католикам і православним) розпорядженням від 5 квітня 1941 р. дозволялося святкувати: Різдво Христове, Собор Пресвятої Богородиці, Першомученика Серафима, Новий Рік, Богоявлення, Благовіщення, Святих апостолів Петра і Павла, Преображення Господнє, Успіня Пресвятої Богородиці, Різдво Пресвятої Богородиці, Воздвиження Честного Хреста, Велика П'ятниця, Світлий Понеділок, Світлий Вівторок, Воздвиження, Пресвятої Трійці¹². Вказані розпорядження з утворенням ДГ поширилися на його територію. Однак, у квітні 1943 р. окупаційна влада з метою економічної експлуатації краю та його населення для потреб рейху заборонила відправлення богослужінь, які випадали серед тижня. Також була скорочена кількість релігійних свят, залишилися для святкування тільки Різдво Христового, Йордану, Великоднього Понеділка та Зеленого Понеділка¹³.

Проголошуючи толерантне ставлення до релігії, цивільна адміністрація негативно ставилась до участі церкви та її ієрархів у політичному житті краю. Це пояснюється тим, що окупаційна влада використовувала церкви для пояснення та пропаганди власної політики щодо здачі різного роду контингентів, виїзду /відправлення місцевого населення на роботу до Німеччини тощо¹⁴. З цією метою вона зверталась до церковних ієрархів ДГ з вимогами видавати пасторські послання, в яких вони підтримують політику окупантів у різних життєвих сферах¹⁵. Наприклад, Греко-католицьке духовенство впродовж окупації закликало населення зберігати лояльність до влади, не втручатися в політику, сплачувати податки, здавати сільськогосподарський контингент, їхати на роботу до Німеччини¹⁶.

Провідне місце в духовно-релігійному житті ДГ посідала Греко-католицька церква. Однак, сьогодні не існує єдиної думки істориків-релігієзнавців щодо її ставлення до німецької окупаційної

влади. Деякі дослідники стверджують, що вона була колаборантом і всіляко підтримувала німецький режим, інші це спростовують¹⁷.

Митрополит Андрей Шептицький – єдиний із церковних ієрархів окупованої України офіційно виступав проти нелюдської політики нацистів – вбивств євреїв, злочини гестапо, знищення радянських військовополонених тощо¹⁸. Це підтверджують: грудневе (1941 р.) “Послання до духовенства”, листи до Г. Гімmlера та Папи Римського Пія XII від 29–31 1942 р. Під час візитів урядовців дистрикту О. Вахтера та А. Базанца він відверто звинувачував їх у проведенні нелюдської політики щодо населення¹⁹. У кількох пасторських посланнях до населення Галичини Шептицький засуджував злочини нацистів та закликав припинити братовбивство, протиставляючи йому християнські цінності, такі як любов, милосердя, прощення, гідність, вірність сумлінню, бути вищим за почуття образи. Це підтверджують послання “Про милосердя” (червень 1942 р.), “Не убий!” (21 листопада 1942 р.).

Греко-католицькі священники на відміну від православних в РКУ та ЗВА займалися адміністративною діяльністю. Це підтверджується тим фактом, що із 68 повітових делегатів УЦК близько 30 очолювали греко-католицькі священники²⁰.

Греко-католицька церква протягом періоду окупації налагодила широкий спектр благодійництва – допомога сиротам, військовополоненим, євреям, остарбайтерам та їх родинам. Чимало уваги приділялося голодуючим та нужденним. Для цього відбувалося збирання подань, створення кас взаємодопомоги, організовувались у голодуючих місцевостях народні кухні та при монастирях кухні для бідних²¹.

Відродження церковно-релігійного життя в Рейхскомісаріаті “Україна” почалося на теренах Волині, що була включена до складу УРСР у 1939 р. і тому, на відміну від центральних і східних українських областей, не зазнала тотальної богоборницької політики. У створення українських церков обох напрямів важливу роль відіграв Митрополит Варшавський і Волинський і всея

православної церкви в Польщі Діонісій (Валединський). Для відновлення своєї влади на теренах Волині він 2 серпня 1941 р. видає Декрет про створення Луцької єпархії на чолі з єпископом Полікарпом (Сікорським)²². У відповідь на це частина православних єпископів на чолі з архієпископом Кременецьким Олексієм (Громадським), що протягом 1939-1941 рр. перейшла під юрисдикцію Російської православної церкви, не захотіла поривати канонічних зв'язків з Московським Патріархатом, зібралась 18 серпня 1941 р. на Собор у Почаївській Лаврі. У ньому брали участь: архієпископи Олексій, Симон (Івановський) та єпископи Антоній (Марченко), Пантелеймон (Рудик), Веніамін (Новицький). Рішенням Собору було проголошено канонічну залежність української церкви від Російської православної церкви та відновлено автономний статус православної церкви в Україні на основі рішення Московського Собору 1917-1918 рр. Олексію як найстаршому з православних ієрархів на окупованій території, було надано право “обласного” Митрополита²³. На Другому Соборі у грудні 1941 р. було завершено становлення Української Автономної православної церкви. Олексія було возведено в сан Митрополита та проголошено екзархом України. Підтверджене рішення про підпорядкування автономної церкви Московському Патріархату²⁴.

Створення Української Автокефальної православної церкви на території окупованої України відбувалося повільніше. Це пояснюється тим, що група єпископа Полікарпа (прибічників автокефалії) на початку окупації намагалась через політично-церковні організації – Церковну Раду в м. Рівне та Всеукраїнську православну Раду в м. Києві домогтися створення єдиної на території України православної автокефальної церкви. Однак, після невдачі цього задуму вирішили створювати українську церкву з дотриманням всіх церковно-релігійних канонів. З цією метою група прибічників автокефалії звернулася за допомогою того ж Митрополита Варшавського Діонісія²⁵. Митрополит відгукнувся на звернення групи Полікарпа очолити православну церкву на теренах

окупованої України. Для узаконення претензій на Київську митрополію Діонісій отримав дозвіл Вселенського Патріарха Веніаміна на встановлення церковного порядку на окупованих німцями землях України. Однак, німецька влада РКУ не дозволила Діонісію в'їхати в Україну, тому на прохання представників українського духовенства 24 грудня 1941 р. він підписав Декрет про створення Тимчасової адміністрації УАПЦ в Україні та призначив Полікарпа Адміністратором УАПЦ на території України. Від цього моменту починається формування церковної структури автокефальної церкви, зокрема, було створено "Тимчасову адміністрацію св. Автокефальної православної церкви на визволених від більшовиків українських землях"²⁶.

Протягом 7-10 лютого 1942 р. в м. Пінськ відбувся Собор прихильників автокефалії, очолюваний архієпископом (митрополитом) Поліським і Пінським Олександром (Іноземцевим) і архієпископом Луцьким і Ковельським Полікарпом. Результатом Собору стало: офіційне відновлення Української Автокефальної православної церкви, висвячено двох єпископів Ігоря (Губа) і Никанора (Абрамовича), ухвалено рішення про прийняття до складу УАПЦ Полікарпа священиків автокефальної церкви, заснованої Василем (Липківським) 1921 р.²⁷. Останнє відбувалося без дотримання правил покаяння, що автоматично зробило автокефальну церкву канонічно неприйнятною для інших православних церков, перш за все, для автономної, представники якої суворо дотримувалися православних законів²⁸. Другий Собор відбувся 9 травня 1942 р. в Києві. Ним була продовжена висвята єпископів автокефальної церкви; затверджено Вище церковне управління на території Східної України під керівництвом Никанора; Митрополита Варшавського Діонісія оголошено місцєблюстителем Київського митрополичого престолу²⁹. Становлення автокефальної церкви на в РКУ завершилося 27 липня 1942 р. приєднанням Митрополита Харківського і Полтавського Феофіла (Булдновського) до УАПЦ³⁰ (Додаток 33).

Велику роль у німецькій політиці щодо церковно-релігійного

життя на окупованій території України, зокрема, в РКУ, відігравали погляди А. Гітлера на релігію. Своє перше бачення релігійного життя він висловив 29 вересня 1941 р.: “У церковному питанні усі конфесійні об’єднання повинні бути, бо єдина сильна церква, що утискає решту (конфесій), не є в інтересах Німеччини”³¹. Тому, протягом червня 1941 – липня 1942 р. німецька окупаційна влада не втручалась у внутрішні церковні справи, цим самим сприяючи утворенню автономної й автокефальної церков. Друга точка зору фюрера щодо релігійного життя всього “східного простору” прозвучала 11 квітня 1942 р.: “У будь-якому випадку слід уникати створення єдиних церков на руських землях – наставляв він. У наших інтересах, щоб у кожному селі була своя секта, із своїми уявленнями про бога. Навіть якщо у цьому випадку в окремих селах виникнуть шаманські культу”³². Відповідно до цього цивільна та поліційно-військова влади окупованої “східної території” видали кілька розпоряджень щодо організації релігійного життя.

Спеціальний уповноважений поліції безпеки та СД на території групи армій “Південь” Др. Томас 11 лютого 1942 р. видав Директиву, в якій конкретизувалися завдання релігійної політики на території України: дозволялася релігійна діяльність всіх течій і громад православної церкви; перешкоджання відновленню Всеукраїнської автокефальної церкви під проводом митрополита; зволікання з відкриттям духовних семінарій та інших богословських навчальних закладів; припинити спроби Ватикану проводити “східну політику”, а уніатську церкву вважати чинником ватиканської політики; толерантне ставлення до різних сект тощо³³. 2 липня 1942 р. подібний наказ видав керівник Головного управління імперської безпеки Р. Гейдріх: “Не чинити ніяких дій проти прагнень Православної церкви до поширення свого впливу на маси. Навпаки – слід це заохочувати, наполягати з цієї нагоди на відділення церкви від держави, але потрібно уникати створення уніфікованої церкви. Нічого не потрібно робити проти створення релігійних сект”³⁴.

Для цивільної влади окупованих “східних територій” під

керівництвом А. Розенберга церковно-релігійна політика мала більш важливе значення, адже тут йшлося про контроль над населенням, що мало беззаперечно виконувати всі накази та розпорядження німецької адміністрації³⁵. 13 травня 1942 р. він видає спеціальні інструкції рейхскомісарам щодо церковної політики. Відповідно до них, релігійним групам (церквам) і їх священнослужителям заборонялось займатися політичною діяльністю. Релігійні групи мали бути поділені за національною та територіальною ознакою і кожен Генеральний округ Рейхскомісаріату повинен мати окрему церковну одиницю³⁶. Згідно з цими інструкціями рейхскомісар України Е. Кох 1 червня 1942 р. видав “Розпорядження про правні відносини релігійних організацій”. За цим документом всім церквам, незалежно від конфесій, наказувалось у три місячний термін зареєструватися при місцевих органах влади. Розширювалися права рейхскомісара та генералкомісарів. Перший отримав право видавати дозвіл на визнання діяльності нових релігійних утворень і також отримав право розпустити будь-яку релігійну організацію за порушення цього наказу. Генералкомісари отримали право затверджувати склад керівництва церковних організацій, що знаходились на підпорядкованій їм території³⁷. Видання цього розпорядження викликане не тільки вказівками “згори” від А. Розенберга та А. Гітлера, а й тим, що на середину 1942 р. завершується становлення автономної і автокефальної церков на території окупованої України. У січні 1943 р. почався другий етап реорганізації церковних структур на території РКУ, який дослідник Ю. Волошин характеризує як “погром православної церкви”. 11 та 12 січня 1943 р. керівники Автокефальної та Автономної церков Митрополити Полікарп і Олексій ознайомилися з Директивою Е. Коха “Про організацію православної церкви на території Рейхскомісаріату “Україна””. Відповідно до неї: Олексій і Полікарп вже не визнавалися головами автономної та автокефальної церков, а тільки старшими єпископами; діяльність єпископів та його єпархія обмежувалися виключно генеральним округом; статuti обох церков пристосовувались до устрою генерального округу; генералкомісари ставали керівниками церков на підпорядкованій їм

території. Вони контролювали діяльність єпископів, видавали дозвіл на висвячення нових ієрархів, “зміщували” з посад нелояльних священників³⁸. Другий етап реорганізації церковного життя в РКУ повністю зруйнував адміністративну структуру обох церков. Замість десяти єпархій автономної та 15 єпархій автокефальної церков на території РКУ утворювалися по дві окремі церкви в шести генеральних округах: “Волинь-Поділля”, “Житомир”, “Київ”, “Миколаїв”, “Дніпропетровськ” і “Таврія”³⁹. Однак, через військово-політичні обставини у генеральному окрузі “Таврія” єпархії цих церков були відсутні⁴⁰.

У травні 1942 р. автономна і автокефальна церкви були визнані управлінням Рейхскомісаріату⁴¹. У цей самий час починається активне втручання цивільної адміністрації у їх діяльність. Так, були заборонені богослужіння по неділях та під час релігійних свят, що випадали на будні⁴². На думку окупантів, проведення церковних служб у вказані дні шкодили праці селян на благо Третього рейху⁴³. Для обмеження діяльності православних церков у вересні 1942 р. цивільною адміністрацією були заборонені висвяти єпископів. У 1943 р. окупанти перейшли до прямого втручання в церковні справи. Вони намагалися поставити православ'я під свій контроль. Для цього цивільна адміністрація РКУ примушувала ієрархів церков видавати відозви до населення, в яких підтримували новий режим, виступати з пронацистськими проповідями, відправляти молебні за здоров'я А. Гітлера та доблесних німецьких солдат, закликати населення добровільно їхати на роботу до Німеччини тощо⁴⁴.

Потрібно також вказати про відмінності між духовенством автономної і автокефальної церков. Українська Автономна Православна Церква виступала за збереження канонічної чистоти церкви, тому розвивала свою діяльність у суто релігійній сфері, за що німецька адміністрація вважала її священнослужителів – “істинними монахами”. Українська Автокефальна Православна Церква, виступаючи за створення незалежної загальнонаціональної церкви, займалась політичною діяльністю. Тому, намагаючись залучити на свій бік якомога більшу частину духовенства,

приймала представників інших православних конфесій без застосування таїнства покаяння. Автокефальна церква через Митрополита Варшавського Діонісія отримала офіційне благословення на діяльність на окупованій території від Константинопольського Патріархату, в той час як Автономна церква, декларуючи свій зв'язок з Московським Патріархатом не була ним визнана⁴⁵.

За даними дослідника Лева Ригельсона, 55 % населення окупованої України відвідували храми автономної церкви і 40 % – автокефальної⁴⁶. Відповідно до цього, 5% українців відносилися до інших релігійних конфесій або організацій. Дослідник протестантизму в Україні П. Яроцький зазначає, що під час окупації на території Генерального округу “Дніпропетровськ” протягом 1942-1943 рр. відновили своє існування громади баптистів і п'ятидесятників⁴⁷. На території Волині та Поділля частково відновила діяльність Римо-католицька церква⁴⁸. Окрім цього, на територіях РКУ існували релігійні общини, старообрядців, молокан, адвентистів та євангелістів⁴⁹.

У ЗВА військова влада проводила більш лояльну політику щодо Автокефальної і Автономної церков, з огляду на те, що ця територія перебувала під владою військових. Тут не було проведено підпорядкування церков німецькій владі, так як це відбулось у РКУ в червні 1942 та січні 1943 рр. Військова адміністрація протягом всієї окупації не перешкоджала відновленню православ'я на підконтрольній їй території⁵⁰. Релігійна політика на початку окупації виходила з двох основних положень. По-перше, допомога у відкритті храмів та здійсненні богослужінь (у деяких випадках навіть німецькі військові пастори відправляли богослужіння для місцевого населення у нововідновлених храмах). По-друге, обмежували своє втручання в процеси відродження і становлення церков обох напрямів⁵¹. Це підтверджується особливим розпорядженням № 59 від 18 серпня 1941 р., яким заборонялась займати церковні приміщення без спеціального дозволу командувача оперативного тилу групи армій “Південь”⁵².

Така ситуація, на думку дослідника В. А. Нестеренка, задовольняла військове керівництво групи армій “Південь”, адже це забезпечувало необхідну стабільність у районах, близьких до лінії фронту. У травні 1942 р. нарада начальників відділів військової адміністрації оперативного тилового району групи армій “Південь” прийняла рішення про невтручання у справи церкви, що відновили свою діяльність на території цього району⁵³. Німецьким командуванням спочатку були узаконені всі релігійні свята, однак, у період весняних та осінніх польових робіт відзначення релігійних свят було заборонено⁵⁴. Підтримка військовою владою Митрополита Феофіла також була одним із засобів досягнення стабільності, адже автокефальний напрям, який він підтримував, німці вважали слабкішим за автономний⁵⁵.

Відновлення релігійного життя під німецькою окупацією на території ЗВА розпочалось у м. Харків. У 1941 р. організацією релігійного життя займалися одночасно Релігійний відділ Харківської міської управи, очолюваний Г. Лебединським та єпархіальне управління Митрополита Феофіла (Булдновського), єдиного канонічно висвяченого ієрарха, що залишився на цій території. Однак, Релігійний відділ проіснував недовго, через зв'язки з представниками похідних груп ОУН, військова адміністрація його ліквідувала і 1 січня 1942 р. передала єпархіальному управлінню Феофіла церковну владу в Харкові, який почав поширювати її на терени Слобожанщини і Донщини⁵⁶. Єпархіальне управління за короткий час об'єднало понад 400 парафій, що знаходилися на територіях Полтавської, Сумської, Харківської, Ворошиловградської і навіть Курської та Вороніжської областей⁵⁷. Погляди Феофіла у церковному будівництві під німецькою окупацією були близькими до ідей Полікарпа. Це зумовило його приєднання до автокефальної церкви. 27 липня 1942 р. Постановою Харківської Церковної Ради було визнано, “...що парафії, підпорядковані Високопреосвященнішому владиці Феофілу, становлять складову частину Української Православної Автокефальної Церкви”⁵⁸. У грудні 1942 р. Полікарп, не маючи

змоги керувати єпархіями за межами РКУ, надав Феофілові право Адміністратора Лівобережної України. Його заступником було призначено єпископа Никанора, що мав завдання розбудовувати автокефальну церкву за межами РКУ. На території ЗВА також діяла Чернігівська єпархія на чолі з єпископом Фотієм (Тимощуком), але у порівнянні з аналогічною єпархією автономної церкви значного впливу на Чернігівщині вона не мала⁵⁹.

Автономна церква активізувалася на території ЗВА в другій половині 1942 р. Це було викликано двома факторами. Перший – прихильники автономії помилково вважали, що німці підтримують виключно автокефальний напрямок. Другий – Митрополит Феофіл встановив жорсткі правила переходу йому підпорядкованих церков до інших православних конфесій, зокрема, це дозволялося на прохання більшості громади та дозволу спеціального уповноваженого⁶⁰. Автономна церква була найбільш поширеною на території Чернігівської області, де архієпископ Симон (Івановський) створив єпархіальне управління і як наслідок – Чернігівську єпархію. У м. Ніжин знаходився його вікаріат під керівництвом єпископа Панкратія (Гладкова). Таким чином, на Чернігівщині автономна церква, маючи розгалужену структуру, зуміла утвердитись тут на весь період окупації⁶¹. На жаль, Чернігівська єпархія була єдиною представницею Автономної церкви на території ЗВА.

Окрім вищезгаданих православних конфесій на теренах ЗВА знаходились інші конфесії. Наприклад, Вірменська григоріанська церква діяла у м. Харків, Грецька православна церква у м. Маріуполь. Були поширені релігійні організації баптистів та євангелістів⁶² (Додаток 33).

У румунській зоні окупації в церковно-релігійному житті домінувала Румунська Православна церква під керівництвом Патріарха Никодима (Мунтяну). Після захоплення/повернення Бессарабії та Північної Буковини 3 вересня 1941 р. ці території реорганізовувались на губернаторства “Бессарабія” та “Буковина”. Наступного дня уряд Румунії прийняв закон про відновлення

діяльності Румунської православної церкви на цій території.

У губернаторстві “Буковина” відновилась Митрополія Буковинська та Хотинська Румунської православної церкви під управлінням Митрополита Тита (Симедря)⁶³. У свою чергу в губернаторстві “Бессарабія” відновилась Митрополія Бессарабська Румунської православної церкви очолювана, “місцєблюстителем” Ерфреєм (Енеческу)⁶⁴. На українській території Південної Бессарабії відновилась єпархія Четая-Албе–Ізмаїл Бессарабської Митрополії. Спочатку її очолював єпископ Діонісій (Ерхан), однак через поважний вік 19 вересня 1941 р. його змінив єпископ Полікарп (Мурашка)⁶⁵. (Додаток 33).

Зважаючи на церковну політику радянської влади, яка здійснювалася на цих теренах протягом 1940-1941 рр., відновлення румунської влади сприяло активному відновленню церковної юрисдикції Румунської православної церкви. Відбувався зворотній перехід парафій та храмів від Російської до Румунської православної церкви та відкриття закритих радянською владою храмів⁶⁶. Відновлення діяльності Румунської православної церкви підтверджують дані українських та молдавських дослідників. Так, Ю. Волошин вказує, що на півночі губернаторства “Буковина” у цей час діяла 471 парафія, 568 церков, у яких здійснювали службу 14 протоієреїв і 595 священників⁶⁷. Дані щодо кількості храмів у губернаторстві “Бессарабія” наводять М. І. Михайлуца та П. М. Шорников. У листопаді 1942 р. тут діяла 931 церква, в яких служили 1145 священників, а до літа 1943 р. їх кількість вже становила 941, а ще 92 знаходились на етапі будівництва⁶⁸. Уряди губернаторств надавали матеріальну допомогу своїм митрополіям. У березні 1942 р. уряд “Буковини” виділив 12,9 млн лей на церковні потреби, а “Бессарабії” протягом 1941-1943 рр. на ремонт храмів і монастирів надав 69,6 млн лей⁶⁹. Окрім грошової допомоги церквам часто передавалося різного роду майно, яке раніше належало депортованим або знищеним євреям.

Більшість дослідників релігійної політики Румунії у Бессарабії та Північній Буковині протягом 1941-1944 рр. вважають

домінування Румунської православної церкви засобом ідеологічного впливу режиму І. Антонеску⁷⁰. Проте, на відміну від німців, що підтримували різні православні конфесії задля контролю населення, румуни виступали ревними прибічниками єдиної православної церкви під керівництвом румунського патріарха.

На території обох губернаторств румунська церква продовжила політику “християнізму” 20-30-х рр. Першим її проявом стало підкорення місцевих парафій Румунській православної церкви. Другим стало нав’язування румунської мови під час богослужінь. У “Бессарабії” 20 вересня 1941 р. наказом губернатора в місцевостях, де проживало здебільшого слов’янське населення, дозволялось вживання церковнослов’янської мови, однак вже 15 квітня 1942 р. вийшов новий наказ про заборону її використання під час богослужінь⁷¹. Про українську мову не згадувалось взагалі, оскільки українці тут становили меншість. Іншою була ситуація в “Буковині”, де українське населення компактно проживало у районі Вашківці та гірській місцевості. На цих територіях богослужіння довгий час відправлялись українською мовою. Однак на початку 1942 р. в ці райони були направлені румунські священники та богослужбні книги румунською мовою для місцевих священнослужителів⁷². В усіх інших територіях української частини губернаторства українські священники змушені були перейти на румунську мову ще у 1941 р.⁷³ Третім виявом стала боротьба із стилізмами. У 1924 р. Румунська православна церква прийняла Григоріанський календар та виправила свої свята на його стиль, однак цей перехід тривав довгий час. Противниками нового стилю у Румунії були липовани (старообрядці), що дотримувалися Юліанського календаря або старого стилю. Важливе значення мало те, що населення і духовенство новостворених губернаторств також дотримувалася старого стилю, тому окупаційна влада застосовувала всі засоби для проведення релігійних свят за новим стилем. У губернаторстві “Бессарабія” найбільше релігійні свята відзначали липовани, а в “Буковині” українське населення окремих регіонів⁷⁴. Результатом цієї боротьби стало те, що під час

богослужінь були присутні румунські чиновники та жандарми, а українське населення здебільшого було відсутнім⁷⁵. Четвертим проявом стала боротьба із сектантством та малими релігійними громадами. 30 грудня 1942 р. уряд Румунії прийняв закон № 927 “Про ліквідацію релігійних сект”. Цим законом всі секти та їхні представники мали перейти в православ’я, а їх майно оголошувалось власністю уряду та підлягало конфіскації⁷⁶. У губернаторствах переслідувань та насильного навернення в православ’я зазнали адвентисти, баптисти, євангелісти, липовани, іннокентіївці, молокани та інші дрібні релігійні організації⁷⁷. Таким чином, Румунська православна церква забезпечила собі домінуюче становище на території Бессарабії та Буковини.

Румунський уряд, надаючи підтримку Православній церкві, вимагав, у свою чергу, підтримувати його державну політику. У квітні 1942 р. І. Антонеску заявив, що “...в церкві уряд, перш за все, вбачає орган національної пропаганди”⁷⁸. Це означало залучення церкви до пропагандистської роботи серед місцевого населення губернаторств. З цією метою відбувалися урочисті панахиди, освячення нових храмів та різноманітних урочистих богослужінь на честь захоплення міст Одеси і Севастополя, першої і другої річниці початку війни проти СРСР, святкові богослужіння в дні народження І. Антонеску, А. Гітлера, Б. Муссоліні. Під час цих заходів проголошувались промови, в яких критикувався сталінсько-радянський режим і водночас вихвалялась румунська влада⁷⁹.

Для управління релігійним життям губернаторства “Трансністрія” Синод Румунської православної церкви 15 серпня 1941 р. створив “Misiunea Ortodoxa, Romana in Transnistria” – “Румунську православну місію в Трансністрії”. Головним її завданням була організація церковно-релігійного життя губернаторства (Додаток 33). Спочатку місія була прикомандирована до штабу румунської армії, а 19 серпня 1941 р. знаходилась у м. Тирасполь. Керівником місії було обрано архімандрита Юлія (Скрябіна), колишнього професора богослов’я Бухарестського університету. Загальне управління місією здійснювала Служба

культів, що знаходилась у м. Бухарест⁸⁰. Через створення церковної канцелярії й адміністративних одиниць губернаторства наприкінці 1941 р. було організовано 14 повітових протоєрейств (одне – в Одеському муніципалітеті) та 63 районних субпротоєрейств. У 1942 р. їх було реорганізовано на три єпархії (вікаріати): північну – з центром у м. Тульчин, центральну – центр у м. Балта та південну – центр у м. Одеса⁸¹.

Релігійне життя в губернаторстві організовувалось на основі статуту Румунської православної церкви. Враховуючи той факт, що територія міжріччя Дністра та Південного Бугу, на відміну від Буковини і Бессарабії, більше постраждала від богоборницької політики радянської влади, все ж місцеве населення надавало перевагу православній вірі російського зразка. Не дивно, що нововведення місії, такі як: богослужіння за Григоріанським календарем (за новим стилем), відправлення служб румунською мовою, встановлення румунських церковних канонів сприймалися місцевим населенням, якщо не з настоорогою, то з повним нерозумінням⁸².

Керівництво місії протягом окупації змінювалося кілька разів, а разом і з ним змінювалась і політика “християнізації” губернаторства, яку намагалась проводити Румунська православна церква. Перший керівник місії Юлій у період свого управління (15 серпня 1941 – 16 листопада 1942 р.) втілював у життя курс “румунізації” місцевого релігійного життя, в тому числі румунізував місцеві приходи інших православних конфесій. Орієнтуючись у своїй діяльності виключно на молдавське і румунське населення, він згуртував проти себе опозицію в особі місцевого духовенства, Російської православної церкви, яке відстоювало релігійні інтереси українців та росіян. Другим архіпастиром губернаторства став колишній єпископ Хотина і митрополит Буковини – Віссаріон (Пуя). У своїй діяльності (грудень 1942 – 14 грудня 1943 р.) він проводив політику зближення румунського та місцевого духовенства, не сприймав активну румунізацію церковного життя – дозволив

церковнослов'янську літургію й засудив насильницькі введення свого попередника. Загалом період його керівництва місією характеризувався лібералізацією відносин з іншими православними конфесіями. Третій і останній керівник місії (грудень 1943 – березень 1944 р.) архімандрит Атім (Ніка) представляв крайні румунізаторські ідеї утвердження домінування Румунської православної церкви у губернаторстві, тобто повернувся до курсу, розпочатого в 1941 р. архімандритом Юлієм⁸³ (Додаток 33).

У губернаторстві “Трансністрія” Румунська православна місія проводила політику, подібну до “християнізму”, що впроваджувалась у губернаторствах “Буковина” та “Бессарабія”. Дослідники по-різному її характеризують. Так, М. І. Михайлуца характеризує її “рехристиянізацією”, а В. В. Гордієнко та П. М. Шорников – “румунізацією” церковно-релігійного життя⁸⁴. Завдання місії полягало у відродженні християнської віри та відновлення церковного життя на території міжріччя Дністра та Південного Бугу зруйнованого радянською владою протягом останніх 20 років. Фактично це означало: по-перше, уніфікацію релігійного життя місцевих храмів і монастирів на румунський лад, що виникли у “Трансністрії” зусиллями місцевих священників та пастви⁸⁵. Тому місія здійснювала жорсткий контроль діяльності таких священників через перевірку на “благодійність”. Для отримання права продовжувати релігійну діяльність кожен священник мав відмовитись від “русофільства”, перейти під юрисдикцію румунського Патріарха Никодима та ін. Оскільки бажаючих було мало, Румунською православною церквою створювались місіонерські групи священників із Трансільванії, Буковини та Бессарабії, що мали організувати церковне життя за румунським зразком у “Трансністрії”⁸⁶. Це підтверджують такі дані: із 461 священника, які знаходились у “Трансністрії”, 265 були місіонерами з Румунії⁸⁷. Зазвичай румунські священнослужителі прибували на термін до 6 місяців, не знаючи ні української, ні російської мови з паствою не зближувались. Тому про ефективність їх діяльності стверджувати важко, враховуючи те, що частина

місіонерів час свого перебування у “Трансністрії” використовувала для власного збагачення. По-друге, відкриття та відбудова закритих і зруйнованих за радянської влади храмів⁸⁸. На території міжріччя Дністра та Південного Бугу до прибуття місії з 1150 дореволюційних приходів діючим залишився тільки один храм, всі інші були закриті або зруйновані у результаті радянського богоборницької політики. У результаті діяльності місії у 1942 р. було відновлено 500 храмів, у яких служили 287 священиків, 18 дияконів та 106 псаломщиків. Станом на 20 травня 1943 р. у “Трансністрії” існувало 607 приходів⁸⁹. Уточнені дані про приходи на молдавській та українській території губернаторства наводить дослідник Н. Стартулаг, стверджуючи, що із 607 “...173 приходи знаходились на території лівобережної Молдавії”⁹⁰. Тобто 434 інших приходи були утворені на українській території. Також були відкриті 135 молитовних будинків там, де неможливо було побудувати храми. Окрім цього, на території губернаторства було відновлено 12 монастирів (десять чоловічих та два жіночих)⁹¹.

У подальшому церковно-релігійна політика місії була подібною до тієї, що мала місце в губернаторствах “Буковина” та “Бессарабія”. Богослужіння переводились з російської та церковнослов'янської мов на румунську; релігійні свята відзначали за Григоріанським календарем; відбувалися святкові богослужіння з річниці початку війни проти СРСР, звільнення/загарбання міст Одеси, Севастополя, Києва та святкувалися дні народження короля Міхая II, І. Антонеску, губернатора “Трансністрії” Г. Алексіану; проходила боротьба не тільки із сектантством (адвентисти, євангелісти, баптисти, штундисти, богомольці, драконівці, безпопівці, іннокентіївці), а й із впливом Російської православної церкви та Української Автокефальної православної церкви⁹².

На території “Трансністрії” протягом всього періоду окупації існували громади “тихонівців”, “обновленців”, прихильників “живої церкви” та Української Автокефальної православної церкви. Розповсюдженими релігійними організаціями були євангелісти, адвентисти, баптисти, штундисти, богомольці, драконівці,

безпопівці, іннокентіївці та ін. Церкви західних християнських обрядів були представлені Католицькою місією “Трансністрії” та лютеранськими священнослужителями⁹³.

Отже, церковне життя в окупаційних утвореннях залежало від їх історичного етноконфесійного становища й політики окупаційної влади стосовно релігії. Більш жорстким ставленням до церкви було в зоні німецької окупації, а ліберальне – в румунській.

Німецькі окупанти намагалися використовувати всі релігійні конфесії з метою впливу на населення підконтрольних територій. У німецькій зоні окупації більш поміркована політика відносно церкви здійснювалась в дистрикті “Галичина”. На цій території провідними були Греко-католицька, Римо-католицька та Українська православна церкви. Подібне до цього було становище в “зоні військової адміністрації”, де влада використовувала Автокефальну та Автономну церкви для заспокійливого впливу на населення регіонів, наближених до лінії фронту. У Рейхскомісаріаті “Україна” Автономна і Автокефальна церкви наприкінці окупації були підпорядковані німецькій цивільній адміністрації, а потім вдалася до терору щодо релігійних діячів.

У румунській зоні окупації домінувала Румунська православна церква, що в основному визначала церковно-релігійне життя цього краю. Вона відновила 1941 р. у губернаторствах “Бессарабія” та “Буковина” свої митрополії, а також створила для “Трансністрії” православну місію. Незважаючи на загальне відновлення релігійного життя, існування української церкви як окремого соціального інституту владою не допускалося.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного історіографічного аналізу встановлено, що наразі відсутнє цілісне наукове дослідження з проблеми особливостей реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях, створених німецькими та румунськими загарбниками на просторах України. В історіографії питання чітко виділяється два основні періоди – радянський та сучасний, що разом поділяються на п'ять етапів.

Перший період відповідає періоду існуванню СРСР, в якому головне місце посідає радянська (марксистсько-ленінська) методологія пізнання, дослідження та розкриття окупаційного режиму. Він поділяється на три взаємопов'язаних етапи. Перший 1941-1944 рр., представлений брошурами публіцистично-описового характеру, в яких є лише окремі згадки про відмінності окремих зон окупації. Другий охоплює 1944 р. – початок 50-х рр. ХХ ст. Це нетривалий час, коли у вивченні окупації переважала об'єктивність в розкритті подій, а не ідеологічні установки радянської влади, однак праці, створені в цей час, були заборонені та стали надбанням архівів (дисертації П. Г. Городнього та Л. Н. Воробйова та ін.). Третій етап – 50-80-ті рр. ХХ ст. характеризується яскраво вираженою загальнорадянською концепцією вивчення окупаційного режиму, основним постулатом якої було твердження, що встановлений в Україні та її регіонах окупаційний режим нічим не вирізнявся і був таким самим, як і на теренах СРСР. Відповідно порушена проблема відносилась в цей час до заборонених.

Другий період історіографії відповідає періоду незалежності України. Основне завдання, що постало перед українськими істориками в цей час це відмова від радянської та створення об'єктивної (україноцентричної) концепції розкриття проблем режиму окупації, в центрі якої знаходилось українське національне питання в усіх його вимірах. Він поділяється на два етапи.

Перший – 90-ті рр. ХХ ст. – період відходу від загальнорадянської та формування україноцентричної концепції вивчення режиму окупації. Йому притаманне: подолання стереотипів, штампів і нашарувань радянського періоду; відмова від застарілих радянських підходів та оцінок подій окупації та війни в цілому; об'єктивне висвітлення подій війни без їх заідеологізованості та політизованості. У ньому вперше розкриваються загальні риси функціонування адміністративно-територіальних одиниць.

Другий етап охоплює кінець 90-х рр. ХХ ст. і донині, став особливим у вивченні проблеми – об'єктивність та багатоаспектність досліджень економічних, політичних, а також соціальних проблем окупаційного періоду. У ньому окремі проблеми окупаційного режиму перетворились на самостійні напрями дослідження, а також з'явилися ґрунтовні наукові праці, присвячені вивченню окремих адміністративно-територіальних одиниць. Дана праця є закономірним продовженням вивчення проблем окупації, де вперше аналізуються всі адміністративно-територіальні одиниці 1941-1944 рр. та визначаються особливості їх окупаційної політики.

Джерельна база є репрезентативною і включає: документи і матеріали німецької та румунської влади з шести державних архівів, збірники документів про війну і окупацію, мемуарну літературу, а також періодичні окупаційні видання, що дозволяють всебічно дослідити обрану тему. Застосування загальнонаукових принципів і методи, а також комплексу історичних методик сприяли розв'язанню поставлених завдань дослідження.

Теоретичні плани окупаційного режиму в Україні німецьких і румунських загарбників базувалися на загальних уявленнях їх політичної верхівки загарбників щодо слов'янських народів, як нижчих або меншовартісних, чиї бажання та прагнення відкрито ігнорувалися в побудові нового світового порядку через створення “Великої Німеччини” та “Великої Румунії”. Це можна пояснити тим, що за нацистською ідеологією слов'яни, на початку її становлення, сприймалися як “нижча” раса. Пізніше ця ідеологія

настільки радикалізувалася, що з початком війни проти СРСР, вони деградували в “унтерменшин” – расово неповноцінний народ чия територія та природні багатства яких призначені, щоб служити німцям. В контексті цих поглядів й створювалася німецькі плани окупаційної політики щодо України. Румуни не надавали великого значення расової відмінності тих народів, що входили до складу їхньої держави. Враховуючи досить довгі та тісні історичні взаємовідносини із слов’янськими народами, зокрема і українцями в міжвоєнний період, вони не радикалізували свого ставлення до них. Маючи значний історичний досвід, вони сприймали українців як один з маловартісних народів, що асимілюючись в румунське суспільство разом з іншими народами, зробить свій внесок у економічне та політичне зміцнення Румунії на міжнародній арені. Відповідно, українські території у планах німецьких і румунських загарбників посідали важливе місце в економічній та колонізаційній сферах.

Німецькі плани окупаційного режиму в Україні ґрунтувались на загальних уявленнях політичної верхівки рейху та нацистській ідеології. На час воєнних дій українські території мали стати базою вермахту та Третього рейху з постачання сільськогосподарської продукції та промислової сировини. Наступним кроком передбачалося створення підконтрольного Німеччині державного утворення, яке слугувало б їй економічним додатком. Крім того, окремі території України в майбутньому мали перетворитись на складові частини рейху.

Румунські плани окупаційного режиму конкретно спрямовувались на території Бессарабії та Північної Буковини. Вони формувались румунським урядом на основі ідеї перетворення країни в гегемона Південно-Східної Європи, та політики, що проводилась на вказаних територіях у міжвоєнний період. Після “повернення” вказаних територій мало відбутися їх політичне та економічне перетворення на невід’ємну частину румунської держави – таку мету ставили румунські окупанти в південно-західних областях України. Поширення своєї влади на інші території до початку німецько-радянської війни румуни не передбачали.

Німеччина та Румунія у роки Другої світової війни розділили територію Української РСР на дві окупаційні зони – німецьку (основна частина України: дистрикт “Галичина”, Рейхскомісаріат “Україна, “зона військової адміністрації”) та румунську (на південно-західних територіях: губернаторства “Бессарабія”, “Буковина”, “Трансністрія”).

Різними були особливості утворення та політичні статуси адміністративно-територіальних одиниць щодо їх підпорядкованості країнам окупантам. У німецькій окупаційній зоні, створений на основі декретів А. Гітлера та розпорядження Г. Франка, дистрикт “Галичина” став частиною Генерал-губернаторства, яке адміністративно вважалось автономною складовою Третього рейху. Інші підконтрольні Німеччині українські території поділялись на утворення з цивільним (Рейхскомісаріат “Україна”) та військовим (“зона військової адміністрації”) управлінням. РКУ, створений наказом фюрера, об’єднував українські етнічні землі, що були передані під контроль імперського міністерства окупованих східних територій. ЗВА являла собою захоплену територію Української РСР, яка весь період окупації залишалась під управлінням німецької військової адміністрації. Її існування легалізувалось наказами вищого командування. У румунській зоні окупації, губернаторства “Бессарабія” та “Буковина” безпосередньо за декрет-законом І. Антонеску увійшли до складу Румунії, адже бухарестська влада розглядала їх як частину своєї території, повернуту в ході війни. “Трансністрія” виникла у ході домовленості між А. Гітлером та І. Антонеску, а також підписання ряду угод між німецьким і румунським військовим командуванням. Вона мала статус підконтрольної території Румунії з цивільно-військовим управлінням, що забезпечувало його функціонування та експлуатацію народонаселення.

Аналіз нормативно-правової основи діяльності органів окупаційної влади доводить окремішність політики в адміністративно-територіальних одиницях. Нормативно-правові

акти, які запроваджувались на окупованій території, поділяються на дві групи. Перша – декрети, розпорядження (дистрикт “Галичина”), накази (Рейхскомісаріат “Україна”) верховного керівництва Третього рейху, а також маніфести, декрет-закони румунського уряду (“Бессарабія”, “Буковина”), угоди верховного керівництва Третього рейху і Румунії (“Трансністрія”), що легалізували утворення, становлення і функціонування окупаційних утворень. Друга група – закони, накази та розпорядження представників німецької та румунської окупаційної адміністрації щодо функціонування фінансових систем, сільського господарства, промисловості, експлуатації “людського ресурсу”, освіти та контролю за духовним життям українського населення. Так, на території ДГ діяли виключно закони “Генерал-губернаторства”. У Рейхскомісаріаті “Україна” законодавство базувалось на основі актів рейхсміністра окупованих східних територій А. Розенберга та рейхскомісара України Е. Коха, які відповідали німецьким законам. Нормативно-правова база ЗВА складалась із законів, розпоряджень і наказів військово-адміністративних, економічних та поліційних органів, які часто були протилежні один одному. Тому законодавство цієї окупаційної одиниці ґрунтувалось на загальних вказівках німецької окупаційної політики. Це призвело до того, що розпорядження місцевої адміністрації інколи мали пріоритет у здійсненні над наказами німецьких органів. У губернах “Бессарабія” і “Буковина” діяло румунське законодавство. У “Трансністрії” основні нормативно-правові акти, що видавалися румунською владою часто дублювалися з німецьких, призначених для окупованих східних територій, а закони, якими регламентувалось повсякденне життя населення, були румунськими.

Порівняльний аналіз структур управління адміністративно-територіальних одиниць доводить особливості їх функціонування. Неоднозначність планів, різні політичні статуси та наявність особливих підходів до керівництва окупаційними одиницями виливало на ефективність управління в кожному із шести утворень.

Так, у ЗВА діяла німецька система військової адміністрації, яку здійснювали три гілки влади: військово-адміністративна (групи армій “Південь”), економічна (Г. Герінга) та поліційна (Г. Гімлера), кожна з яких мала власні управлінські органи, що призводило до перенавантаження та малоефективності її структури управління. На дистрикт “Галичина” поширилась система управління Генерал-губернаторства: дистрикт – крайсгауптманшафти – повітові й міські комісаріати – волосні та сільські громади. Крім того, тут діяв Український Центральний Комітет, представницька організація українського населення перед окупаційною адміністрацією. У Рейхскомісаріаті “Україна” запроваджувалась німецька система цивільної адміністрації (підпорядкована міністерству окупованих східних територій): рейхскомісаріат – генерал-комісаріати – гебітскомісаріати – районні управління – міські та сільські управи. У губернаторствах “Бессарабія” та “Буковина” відновились румунська цивільна адміністрація: губернаторство – префектури – приторії – сільські та міські примарії. У “Трансністрії” функціонувала румунська цивільно-військова адміністрація, що крім цивільної структури управління включала комендатури, які виконували військові, охоронні та поліційні функції.

Політика німецьких і румунських загарбників мала на меті найбільш ефективно використання захоплених територій для потреб окупаційної влади. Економіка адміністративно-територіальних одиниць реорганізовувалась відповідно до їх політичного статусу та вимог країни-окупанта. Відповідно, це призвело до існування в них різних грошових систем, а також форм і методів організації сільськогосподарського та промислового виробництва.

У німецькій зоні окупації економічна політика спрямовувалась на задоволення продуктових і сировинних потреб Третього рейху та військових частин вермахту на “східному фронті”. Економіка ДГ створювалась на зразок ГГ: грошова одиниця – польський злотий; у сільському господарстві відновлювалась приватна власність, земля

розподілялась між селянами; промислові підприємства поступово перейшли у німецьку власність. Економіка РКУ та ЗВА залежала від потреб Німеччини та вермахту. Грошовими одиницями тут стали ерзац-валюти: “карбованець” і “окупаційна марка” із завищеним курсом обміну. На селі зберігалось колективне господарство, не зважаючи на “земельні закони” цивільної адміністрації. Велика та середня промисловість перейшли у власність німецьких монополій, концернів, фірм і окупаційної адміністрації, а дрібні підприємства залишались власністю місцевого населення.

У румунській зоні окупації економічна політика спрямовувалась на зміцнення Румунії. Відповідно економіки “Бессарабії” та “Буковини” стали частиною загальнорумунської й перетворювались за її зразком: грошова одиниця – лей; у сільському господарстві відновлювалась приватна власність; промисловість перейшла під контроль румунської держави. Економіка “Трансїстрії” спрямовувалась на задоволення потреб “митрополії”, однак, частиною її не стала через вплив Німеччини, тому вона поєднувала німецькі та румунські риси: грошова одиниця – німецька “окупаційна марка”; у сільському господарстві зберігалось колективне господарювання на основі “земельних законів” німецької цивільної адміністрації; великі промислові підприємства контролював уряд губернаторства, а середні та малі перейшли у приватну власність румунських промисловців і підприємців.

Використання українського “людського ресурсу” німецькою та румунською окупаційною владою зводилося до отримання від населення максимальної користі в задоволенні економічних потреб Третього рейху та Румунії у робочій силі як на території цих держав, так і безпосередньо в адміністративно-територіальних одиницях окупованої України. Відповідно до цього ця політика реалізовувалась у двох напрямках. Перший – примусова праця місцевого населення безпосередньо на територіях окупаційних утворень, що здійснювалось через обов’язкову трудову повинність

та різного роду мобілізаційні заходи в промисловості, сільському господарстві, будівництві шляхів, стратегічних об'єктів тощо. Так, в ДГ було поширено розпорядження про працю уряду Генерал-Губернаторства; у РКУ і ЗВА була запроваджена загальна трудова на окупованих східних територіях, що зазнавала постійного збільшення працездатного віку; в губернаторстві “Трансністрія” обов'язкова трудова повинність була введена в 1942 р.; в губернаторствах “Буковина” та “Бессарабія” загальної трудової повинності не існувало, замість неї їх населення змушене було відпрацьовувати окремі повинності. Другий – депортація робочої сили до Німеччини, яка розпочалася в окупаційних утвореннях у різні періоди: у ДГ із включенням до складу ГГ (1941 р.); у РКУ та ЗВА із створенням Імперського бюро з використання робочої сили (1942 р.); у “Трансністрії” з переходом її під німецький контроль (1944 р.). Румунська “трудова мобілізація” мала тимчасовий характер і ті, хто до неї був залучений з губернаторств “Бессарабія” та “Буковина”, після її виконання поверталися назад. Іншою була ситуація у губернаторстві “Трансністрія”. У період перебування його під румунською владою його населення вважалося “блокованим”, “не виїздним”, що зробило неможливим використання праці його мешканців на території “старого королівства”.

“Остаточне вирішення” єврейського питання мало свої особливості у кожній окупаційній одиниці. У німецькій зоні окупації воно мало тотальний характер. У дистрикті “Галичина” знищення євреїв відбувалося за “польським зразком” у таборах смерті та гетто, що здійснювалось адміністрацією ГГ. У РКУ знищення здійснювала цивільна адміністрація двома методами – у гетто на заході та масовими розстрілами на сході рейхскомісаріату. У ЗВА знищення здійснювали айнзатцгрупи “С” і “Д” методом розстрілу. У румунській зоні окупації “остаточне вирішення” єврейського питання було різнобічним. У “Бессарабії” та “Буковині” воно мало м'якший характер, ніж у “Трансністрії” та німецькій зоні окупації. Це було пов'язано з тим, що ці

територіальні одиниці були включені до складу Румунії. Єврейське населення частково знищувалось під час концентрації їх в гетто та депортації на територію “Трансністрії” впродовж 1941-1942 рр. У “Трансністрії” “остаточне вирішення” відбувалось за німецьким зразком: масовими розстрілами євреїв жандармерією і спеціальними німецькими підрозділами, а також створення таборів-гетто. На відміну від німецької зони окупації, створені румунами гетто не були ліквідовані та проіснували до звільнення радянськими військами в 1944 р., у наслідок чого їх населення повільно знищувалось голодом, холодом хворобами тощо. Ще однією особливістю Геноциду єврейського населення стало також те, що на його території “Трансністрії” знищувалися не тільки місцеві євреї, а й депортовані з “Буковини”, “Бессарабії” та навіть “старого королівства”.

Німецькі та румунські окупанти не переймалися культурними потребами українського народу. Німецька політика в адміністративно-територіальних одиницях полягала в контролі за освітньо-духовною сферою, у той час, як румунська – ґрунтувалась винятково на національній основі (румунізації).

В кожному окупаційному утворенні були особливості функціонування системи освіти. У Рейхскомісаріаті “Україна” та “зоні військової адміністрації” вона характеризується штучним обмеженням доступу до освіти середнього та вищого рівнів. У дистрикті “Галичина” функціонували всі рівні навчальних закладів, однак діяльність інститутів суттєво обмежувалась окупаційною владою. Одночасно з цим у німецькій зоні окупації надавалася перевага професійній освіті особливо протягом в 1942 рр. Це мало забезпечити фахову підготовку українського населення для роботи на теренах рейху. Освітня політика в румунській зоні окупації передбачала румунізацію системи освіти: нижча – школа, середня – ліцей або гімназія, вища – університети. У губернаторствах “Бессарабія” та “Буковина” діяли лише нижчі та середні освітні заклади, так як університети тут були закриті. У “Трансністрії” без обмежень функціонували всі навчальні заклади всіх рівнів, а також

окремі школи “національних меншин”.

В адміністративно-територіальних одиницях окупованої України існували особливості реалізації політики окупаційних органів управління щодо діяльності періодичних видань. Так, у ЗВА вона спрямовувалась на збільшення тиражу й періодичності газет і журналів, що було умовою заспокійливого впливу для населення. У РКУ та ДГ функціонування періодики обмежувалось закриттям не підконтрольних цивільній адміністрації газет та журналів. У румунській зоні окупації політика щодо преси мала національний характер. Так, у “Буковині” та “Бессарабії” періодичні видання були виключно румунськомовні. У свою чергу, в “Трансністрії” виходила обмежена кількість газет і журналів мовами національних меншин – українською, російською, німецькою та ін.

Духовно-релігійне життя також мало свої особливості, що було пов’язано з етноконфесійним станом регіонів та політикою окупаційної влади. Німецькі окупанти підтримували та використовували релігійні конфесії, а інколи й міжконфесійні протистояння в окремих адміністративно-територіальних одиницях, для вливу на місцеве населення та забезпечення їх прихильності чи лояльності. Поміркована політика відносно церкви здійснювалась у дистрикті “Галичина”. На цій території провідними були Греко-католицька, Римо-католицька та Українська православна церкви. Подібний стан був у “зоні військової адміністрації”, де влада використовувала Автокефальну та Автономну церкви для заспокійливого впливу на населення регіонів, наближених до лінії фронту. У Рейхскомісаріаті “Україна” діяли Автономна і Автокефальна церкви, які з 1943 р. були підпорядковані німецькій цивільній адміністрації. У відносинах влада-церква в цей час проявились негативні явища. Скоро влада вдалася до терору щодо релігійних діячів. Румунські окупанти, будучи прибічниками Румунської православної церкви, забезпечили її домінування в підконтрольних губернаторствах. В 1941 р. вона відновила в губернаторствах свої митрополії та

створила для “Трансністрії” православно місію. Незважаючи на загальне відновлення релігійного життя, існування української церкви як окремого соціального інституту владою не допускалося.

Отже, аналіз окремих адміністративно-територіальних утворень засвідчує той факт, що вони мали особливості як у формуванні самих територій, так і у діяльності управлінських структур окупаційної влади в економічній та культурній сферах протягом 1941-1944 рр. Нормативно-правове поле також не було однорідним, а становило особливу систему підпорядкованості та функціонування органів влади в німецькій та румунській зонах окупації, а також кожній складовій територіального поділу України вказаного вище хронологічного періоду.

Опрацювання чисельних архівних документів, мемуарної літератури, періодичних видань, глибоке вивчення наукових досліджень своїх попередників, а також порівняльний аналіз окремих адміністративно-територіальних одиниць у соціально-економічному та культурно-освітньому напрямках дозволили автору прогнозувати перспективу вивчення проблеми, а саме: дослідження окупаційної політики в зоні румунського впливу – “Бессарабії”, “Буковині”, “Трансністрії”; нормативно-правове регулювання соціально-економічних та гуманітарних напрямів діяльності окупаційної влади в дистрикті “Галичина”, “зоні військової адміністрації”, а також “Бессарабії”, “Буковині”, “Трансністрії”, які донині залишаються невивченими. На думку автора, перспективним напрямом дослідження є розкриття особливостей реалізації планів нацистів у генеральних областях “Миколаїв”, “Дніпропетровськ” і “Таврія” Рейхскомісаріату “Україна”. Також, актуальним залишається питання впливу партизанського руху на жорстокість режиму окупації в “зоні військової адміністрації”.

Список бібліографічних посилань

Розділ 1.1

1. Мацієвич К. *Завдання с-г політики та її напрямні в переходовий період*. Прага : Культурно-наукове видавництво УНО, 1942. 42 с.; Семенович М., Галевич Б. *Сучасна війна і сільське господарство*. Краків; Львів : Укрвидав, 1942 63 с.; *Український хлібороб у боротьбі за врожай*. Львів : Хліборобське видавництво, 1943. 31 с.
2. *Що ти знаєш про новий земельний лад?* Б. м., Б. р.10 с.
3. *До Німеччини*. Б. м., 1942. 8 с.; Корбутяк Д. *Два тижні в Німеччині*. Кам'янець-Подільський : Подолянин, 1943. 72 с.; *Галя Заславская едет на роботу в Германию*. Б. м., Б. р. 15 с.; *Праця в Німеччині*. Б. м., Б. р. 15 с.; *Твоя праця в Німеччині – допомагає знищити більшовизм*. Б. м., Б. р. 9 с.
4. Огуревич Є. *Україна в Європі*. Житомир : Голос Волині. 1942 16 с.; *Створення нового життя без жидів*. Б. м., Б. р. 22 с.
5. *Десятое мая и румыны Транснистрии (доклад, прочитанный 10 мая 1942 года 2-ном Н. П. Смокина в Одесском городском театре оперы и балетта)* Одесса, 1942. 16 с.; Хильдеберт Б. М. *Милостивые государи, милостивые государыни*. Одесса, 1943. 10 с.; *Його ж Порядок народа в Новой Европе*. Одесса. 1943. 11 с.
6. *Німецькі фашисти – криваві агресори*. Київ : Політвидав, 1941. 14 с.; Глухий О. *Німецькі фашисти – люті вороги українського народу*. Москва : Госполитиздат. 1942. 74 с.; Яковлев М. *Чудовищные злодеяния немецких захватчиков*. Москва : Госполитиздат, 1942. 16 с.
7. *Борьба украинского народа против немецких захватчиков / ред. К. Г. Гусливого, Л. М. Слаівна*. Уфа : АН УРСР, 1942. 48 с.; Гуров К. *Фашистський розбій на Україні*. Москва : Госполитиздат. 1942. 48 с.; Піцик Н. *Це справа рук окупантів*. Б. м. 1942. 22 с.; Заславский Д. *Немцы-дикари*. Москва : Госполитиздат, 1943. 32 с.
8. Новиченко Л. М. *Гітлерівська кріпаччина (Про німецьку земельну реформу)*. Саратов : Укриздат при ЦК КпБУ, 1942. 20 с.; Шульга З. *Українське селянство не буде у фашистській неволі*. Київ : АН УРСР. 1942. 35 с.
9. Леонтьев А. *провал немецко-фашистского хозяйничания в оккупированных районах Украины* *Партийное строительство*. 1942.

- № 11.; Козлов Г. *Германский разбойничий империализм*. Москва : Огиз, Госполитиздат, 1944. 126 с.
10. Калинин М. И. *Смерть немецким крепостникам*. Москва : Госполитиздат, 1943. 16 с.; Кочура В. *На фашистській каторзі*. Б. м., 1943. 8 с. *Немецкая каторга*. Москва : Молодая гвардия, 1943. 50 с.; Скрипник Н. *В неволі*. Київ : Укр. Держвидав. 1943. 18 с.
11. Галаджев С. *Что происходит в оккупированных областях Украины*. Уфа : Вид-во. АН УРСР, 1942. 22 с.; Дубина К. К. *Варвари двадцатого віку*. Саратов : Укрвидав, 1942. 16 с.; Паламарчук Л. *Фашистський розбій на Україні*. Уфа : Укрвидав, 1943. 48 с.
12. Василенко В. *Расовые бредни фашистских бандитов*. Москва : Воен. изд-во народ. комиссариата обороны Союза ССР, 1941. 20 с.; Эмдин М. В. *Человеконенавистническая теория германского фашизма*. Ленинград: ОГИЗ, Госполитиздат, 1941. 16 с.; Фогараши Б. *Германский фашизм – враг культуры*. Москва : ОГИЗ, Госполитиздат, 1942. 68 с.
13. Леонтьев А. *“Зеленая папка Геринга”*. Москва : Госполитиздат, 1942. 44 с.
14. Телченков М. *Крушение германской стратегии*. Москва : Воениздат НКО СССР, 1943. 72 с.
15. Степовий О. *Правда про Україну*. Львів, 1941. 36 с.
16. Коваленко І. М. *Цілі і методи німецької імперіалістичної політики на окупованих теренах*. Б. м., 1943. 48 с.
17. Минц И. *Великая Отечественная война Советского Союза*. Ленинград : ОГИЗ, Госполитиздат, 1947. 72 с.; Анисимов И. В., Кузьмин Г. В. *Великая Отечественная война Советского Союза 1941-1945 гг.: краткий исторический очерк*. Москва : Воениздат, 1952. 192 с.; Бурджалов Э. Н. *Великая Отечественная война Советского Союза (1941-1945 гг.)*. Москва : Высшая партийная школа при ЦК КПСС, 1953. 160 с.
18. Бегема. В. *Злочини німців і народна боротьба на Ровениціні*. Київ; Харків : Укрдержвидав, 1945. С. 3; *Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Измаильской области и освобождения ее Красной Армией. 1941-1944* / сост. П. В. Козырев. Измаил. С. 84; *Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією (1941-1943)*. Чернігів : Деснянська правда, 1947. 277 с.
19. *Визволена Київщина*. Київ : Укрдержвидав, 1944. 126 с.; *Визволена Полтавщина*. Полтава : Зоря Полтавщини, 1944. 108 с.; *Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их*

- сообщников. Истребление гитлеровцами советских военнопленных в "Гросс-лазарете" Славути Кам'янець-Подольской области. Москва : Госполитиздат, 1944. 16 с.; Бегема В. Злочини німців і народна боротьба на Ровеничині. Київ; Харків : Укрдержвидав, 1945. 34 с.; Дубина К. К. 778 трагічних днів Києва. Київ: Укрдержвидав, 1945. 93 с.; Звірства німецько-фашистських загарбників на Херсонщині. Херсон: Наддніпрянська правда, 1948. 77 с.; Семенов И. Д. Борьба трудящихся Херсонщины против немецко-фашистских оккупантов (1941-1944 гг.) : дис. ... канд. истор. наук. Херсон, 1949. 295 с.*
20. *Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР. О разрушениях причиненных немецко-фашистскими захватчиками промышленности, городскому хозяйству, культурно-просветительным учреждениям Сталинской области. Москва : Госполитиздат, 1943. 18 с.; Судебный процес о зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории гор. Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации. Москва : ОГИЗ, 1943 95 с.; Про звірства і зlodіяння німецько-фашистських загарбників на Чернігівщині. Чернігів: Відділ пропаганди і агітації Чернігівського обкому КП(б)У, 1944. 20 с.; Про руйнування заподіяні німецько-фашистськими загарбниками промисловості, міському господарству, культурно-освітнім закладам Сталінської області. Київ; Харків : Укрдержвидав, 1944. 31 с.; Сліди фашистських звірів: збірник статтів про німецький розбій у Харкові. Київ; Харків : Укрдержвидав, 1944. 78 с.; Іонов О. Злочинства німців у Донбасі. Київ : Укрполітвидав, 1946. 38 с.; Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червною Армією (1941-1943). Чернігів : Деснянська правда, 1947. 322 с.*
21. *Визволена Львівщина. Львів : Вільна Україна. 1945. 159 с.; Вільна Дрогобиччина. Дрогобич. 1945. 129 с.; Про злочинства німців на території Львівської області. Київ: Укрдержвидав, 1945. 34 с.*
22. *Про злочини заподіяні німецько-румунськими загарбниками в місті Одесі і районах Одеської області. Київ : Укрдержвидав, 1944. 16 с.; Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза : сборник документов и материалов в 3-х т. / ред. И. Бортников. Т. 2: 17.10.1941-9.4.1944. Одесса : Одесское областное издательство, 1949. 290 с.*

23. *Вільна Буковина*. Чернівці: Радянська Буковина. 1945. 80 с.; Карпенко М. *Що дала радянська влада трудящим Буковини*. Чернівці: Радянська Буковина, 1947. 48 с.; Чернущенко А. А. *Борьба трудящихся Черновицкой области против немецко-фашистских оккупантов в период Великой Отечественной войны (1941-1944 гг)*: автореф. дис. ... канд. истор. наук. Львов, 1951. 24 с.
24. *Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими захватчиками Измаильской области и освобождения ее Красной Армией. 1941-1944* / сост. П. В. Козырев. Измаил. 98 с.
25. “УРСР у роки Великої Вітчизняної війни”. Монографія Городнього П. Г, 1941–1943 // ЦДАВОВ України (Центральний державний архів вищих органів вдали України). Ф. 4620 (Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.). Оп. 3. Спр. 249. Арк. 77.
26. “Система гноблення українського народу німецько-румунськими окупантами”. Дослідження Воробйова, 1941–1944 // ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 239. Арк. 159.
27. “Україна в завойовницьких планах німецько-фашистських загарбників”. Т. 2. Монографія Котова В. Н. // ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 248. Арк. 177.
28. “Житомирщина під час німецько-фашистської окупації”. Дисертація Стрельцова. О.А, липень 1941–грудень 1943. // ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 264. Арк. 134; Два роки німецько-фашистської окупації Лубенщини. Історичний нарис. Стаття Стріхи Д., 1946 // ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 297. Арк. 102; “Тернопільщина під час німецько-фашистської окупації 1941–1944 рр.”. Дисертація Родзіна О. В., 1948 // ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 311. Арк. 164.
29. “Масове винищення німецько-фашистськими загарбниками мирного населення і військовополонених України”. Дисертація Халепо Т. І., 1948. // ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 236. Арк. 217; “Форми і методи німецько-фашистської експлуатації і грабування населення”. Стаття Литвинова І. Д. // ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 240. Арк. 62; “Вигнання радянських громадян в неволю до фашистської Німеччини 1942–1943 рр.”. Дисертація Т. Лефтерової // ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 242. Арк. 151.
30. “Збитки, нанесені німецько-фашистськими загарбниками народному господарству УРСР” Огляд Временової Т. // ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 234. Арк. 65; Окупаційний режим на Київщині. Збірник документів, підготовлений Стаднійчуком Н. М., 1943 // ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 235. Арк. 144; Документи

про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Станіславської області, 1941–1944 // ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 269. Арк. 57; “Режим і злочини німецьких окупантів на Тернопільщині”. Підбірка документів // ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 312. Арк. 43; Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Чернігівщині і боротьба народу за своє визволення. Збірник документів, підготовлений Чернігівською обласною комісією з історії Великої Вітчизняної війни // ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 322. Арк. 280; Документи про окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Волинської області і звільнення їх частинами Червоної армії, 1941–1944 // ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 350. Арк. 48; Документи про окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Ворошиловградської області і звільнення їх частинами Червоної армії, 1941–1944 // ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 351. Арк. 473; Документи про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Запорізької області, 1941–1943 // ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 362. Арк. 247; Документи про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Полтавської області, 1941–1944 // ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 366. Арк. 80; Документи про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Ровенської області, 1941–1944 // ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 367. Арк. 41; Документи про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Сталінської області, 1941–1944 // ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 368. Арк. 76; Документи про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Сумської області, 1941–1944 // ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 370. Арк. 81; Документи про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Тернопільської області, 1941–1944 // ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 372. Арк. 75; Документи про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернівецької області, 1941–1944 // ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 373. Арк. 107.

31. Сталин Й. В. *О Великой Отечественной войне Советского Союза*. Москва : Воениздат, 1948. 208 с.
32. *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. (Збірник документів і матеріалів)* / ред. Ф. Шевченко. Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1951. 410 с.

33. Себта Т. Адміністративно-територіальний устрій Райхскомісаріату Україна у термінах і назвах: походження та сучасне бачення *Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського*. Київ. 2009. Т. 19. Книга II. Частина 2. С. 119.
34. Григорович Д. П., Замлинський В. О., Нем'ятий В. Н. *Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны*. Киев : Политиздат Украины, 1980. 336 с.
35. Слинько І. І. *Підпілля і партизанський рух на Україні*. Київ : Наукова думка, 1970. 174 с.; Кучер В. І. *Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні (1941–1944 рр.)*. Київ : Наукова думка, 1983. 240 с.; *Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944: в 2-х кн. Книга первая: Борьба в подполье* / ред. В. Н. Нем'ятий. Киев : Наукова думка, 1985. 340 с.
36. Клоков В. І., Кулик І. Т., Слинько І. І. *Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни*. Київ : Вид-во АН УРСР, 1957. 130 с.
37. Коваль М. В. *У битві з фашизмом: соціалістична культура – могутнє зброя в народній боротьбі на Україні*. Київ : АН УРСР, 1964. 144 с.; Галкин А. А. *Германский фашизм*. Москва : Наука, 1967. 398 с.; Бланк А. С. *Идеология германского фашизма. Материалы к спецкурсу для студентов исторических факультетов*. Волгоград : Вологодский гос. пед. ин-т., 1974. 124 с.; Коваль В. С. *“Барбаросса”: истоки и история величайшего преступления империализма*. Киев : Наукова думка, 1989. 624 с.
38. Безыменский Л. А. *Германские генералы – с Гитлером и без него*. Москва : Мысль, 1964. 398 с.; Его же. *Особая папка “Барбаросса”*. Москва : Изд-во Агентства печати Новости, 1973. 350 с.; Его же. Генеральный план “Ост”: замысел, цели, результаты *Вопросы истории*. 1978. № 5. С. 74–93.; Носкова А. Ф. Истребительная оккупация *Вопросы истории*. 1980. № 5. С. 86–100; Мельников Д. Е., Черная Л. Б. *Империя смерти: аппарат насилия в нацистской Германии. 1933–1945 гг.* Москва : Политиздат, 1987. 414 с.
39. Коваль М. В. *Історія пам'ятає! (кривавий шлях фашистів на Україні)*. Київ : Політвидав України, 1965. 114 с.; Першина Т. С. *Фашистський геноцид на Україні 1941–1944*. Київ: Наукова думка, 1985. 170 с.
40. Загорюлько М. М., Юденков А. Ф. *Крах плана “Ольденбург”*. Москва : Экономика, 1974. 383 с.; Их же. *Крах плана “Ольденбург”: о срыве экономических планов фашистской Германии на временно-оккупированной территории СССР*. Москва : Экономика, 1980. 376 с.
41. Кондратенко Л. *Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине: историографический очерк*. Киев : Наукова думка, 1980. 104 с.; Нем'ятий В. Н. *Всенародная борьба против*

- экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине 1941–1944 гг.* Киев : Знание, 1980. 62 с.
42. Лаута С. П. *Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни.* Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1965. 208с.; Арутюнян Ю. *Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны.* Москва: Наука, 1970 250 с.
43. *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу: Радянська Україна в період відбиття віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР і підготовки умов для корінного перелому в війні (черв. 1941 р. – лист. 1942 р.) : в 3-х т. / під ред. І. Д. Назаренко.* Київ : Політвидав України, 1967. Т. 1: 553 с.; *Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашист. Германии на СССР и подготовкой условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.) : в 3-х т. / ред. И. Д. Назаренко.* Москва : Политиздат Украины, 1975. Т. 1. 544 с.; *Історія Української РСР: : Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945): у 8-ми т. / под ред. А. Г. Шевелєва.* Київ : Наукова думка 1977. Т. 7. 536 с.
44. Супруненко Н. И. *Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.).* Киев : Гос. изд. полит. лит-ры УССР, 1956. С. 127; *Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944 гг.) / ред. Е. А. Болтин.* Москва : Политиздат, 1965. С. 42; *Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів / ред. О. Г. Михайлюк та ін.* Львів : Вища школа, 1988. С. 122.
45. Супруненко Н. И. *Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945 гг.).* Киев : Гос. издат. полит. литературы УССР, 1956. 472 с. ; Дубина К. К. *Радянська Україна у Великій Вітчизняній війні.* Київ: Знання, 1967. 48 с.; Кравчук М. І. *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.).* Київ : Знання, 1972. 20 с.; Клоков В. И. *Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны.* Киев : Знание, 1979. 48 с.
46. *Вінничина в період Великої Вітчизняної війни 1941-1944 рр. Хроніка подій / ред. кол. В. О. Птущенко та ін.* Київ : Наукова думка, 1965. 144 с.; Ємець П. Н., Самійленко О. П. *Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни.* Харків : Прапор, 1965. 104 с.; *Грозные версты. Днепропетровщина 1941–1945 гг. / ред. К. И. Познякова.* Днепропетровск : Промінь, 1985. 426 с.; Павленко Л. И. *Непокоренная земля Киевская: Из истории всенародной борьбы в тылу врага 1941-1944 гг.* Киев : Политиздат Украины, 1985. 252 с.; Романов Д. Ф., Павлов И. И., Хирний И. В. *Военные грозы над Полесьем:*

- Житомирищина в годы Великой Отечественной войны.* Киев : Политиздат Украины, 1985. 229 с.; *Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів* / ред. О. Г. Михайлюк та ін. Львів : Вища школа, 1988. 238 с.; *Плам'я над степью* / ред. Ю. К. Голобородько. Симферополь : Таврия, 1989. 240 с.
47. Хостін М. Станіславщина в роки Великої Вітчизняної війни. *Про соціалістичні перетворення на Станіславщині.* Станіслав : Станісл. обл. вид., 1957. С. 35–37; Івасюта К. М. Становище селян західних областей Української РСР. *З історії західноукраїнських земель.* Київ : Вид-во акад. наук Української РСР, 1960. Вип. 5. С. 168–188; *В боях за Львівщину* / ред. В. Б. Самарин. Львів : Каменяр, 1965. 264 с.; Машотас В. В. Грабіжницька економічна політика гітлерівських окупантів у Галичині в 1941–1944 рр. *Український історичний журнал.* 1970. № 1. С. 100–104; Каніщенко Л. О., Шкварець В. П. *З історії Радянської Тернопільщини.* Тернопіль: Обласна друкарня, 1972. 122 с.; Чернов О. О. *...І став світанок днем.* Ужгород: Карпати, 1972. 136 с.; *На зустріч мрії: нариси історії Прикарпаття* / ред. І. К. Івасюти. Ужгород: Карпати, 1978. 224 с.; *Під зорею Радянською* / ред. В. П. Чугайов. Львів : Каменяр, 1979. 134 с.
48. *Трудящиеся Харьковской области в Великой Отечественной войне* / С. Э. Голиков, Г. М. Складнев и др. Харьков : Харьковское книжное издательство, 1960. 204 с.; Чуприна М. С., Сіментов Ю. Я. *Хрестоматія з історії Чернігівщини.* Київ: Радянська школа, 1969. 162 с.; Булкін. С. П., Миронов Е. М. *Книга О Донбассе.* Донецк : Донбас, 1972. 304с.; Хорошайлов Н. Ф. *Донбасс непокоренный.* Донецк : Донбасс, 1982. 100 с.
49. Борисов А. Д. *Одесса – город-герой.* Москв: Воен. изд-во. министерства обороны Союза СССР, 1954. 78 с.; Бойко Ф. Ф. *Цитадель Черноморья.* Москва : Воен. изд-во. министерства обороны Союза СССР, 1963. 134 с.; Егоров. В. С. *Герои не умирают.* Одесса : Маяк, 1964. 224 с.; Канюка М. С. *Мужество.* Москва : Политиздат, 1979. 80 с.
50. *Північна Буковина її минуле і сучасне* / ред. В. М. Курило. Ужгород : Карпати, 1969. 248 с.; Комарницький С. І. *Радянська Буковина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941-1945.* Київ : Наукова думка, 1979. 135 с.; Венков Б. С. *Шли полки Карпатами.* Ужгород : Карпати, 1985. 312 с.
51. Бачинський А. Д. *Непокоренный Дунай.* Одесса : Маяк, 1985 С. 78.
52. Левит И. Э. *Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация.* Кишенев : Штиинца, 1981. 394 с.; Его же. *Крах политики агрессии диктатуры Антонеску.* Кишинев : Штиинца, 1983. 376 с.; Грантич С. А. *На левом берегу Днестра 1941-*

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

1944. *Страницы совместной борьбы трудящихся смежных районов Молдавии и Украины против немецко-румынских фашистских захватчиков*. Кишинев : Картя молдовеняскэ, 1985. 186 с.
53. Брицький П. П. *Україна в Другій світовій війні (1939–1945 рр.)*. Чернівці : Чернів. держ. ун-т ім. Ю. Федьковича, 1995. С. 55.
54. Субтельний О. *Україна: історія* Київ : Либідь, 1991. 736 с.; Жуковський А., Субтельний О. *Нарис історії України*. Львів : Вид-во Наук. тов.-ва імені Т. Шевченка у Львові, 1992. 230 с.; Косик В. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*. Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. 660 с.
55. Коваль М. В. *Україна у Другій світовій війні і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)*. Спроба сучасного концептуального бачення. Київ : Інститут історії АН України, 1994. 58 с.; Його ж. *Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії*. Київ : Вища школа, 1995. 136 с.
56. Король В. І., Кучер В. Ю., Мигрин Г. П. *Без строку давності... Трагедія Бабиного Яру*. Київ: Тип. ВВАІУ. 1991. 26 с.; Ляховицький Ю. М. *Попранная мезуза (Книга Дробицького Яра: Свідетельства, факты, документи)*. Харьков, 1991. 192 с.; Стародинський Д. З. *Одесское гетто: воспоминания*. Одесса: ТПП Хайтек, 1991. 112 с.; Хонигсман Я. *Катастрофа Львовского еврейства*. Львов, 1993. 74 с.; *Евреи Украины. Краткий очерк истории* : в 2-х. ч. / ред. Ф. Я. Горовского. Киев : Министерство образования Украины, Украинско-финский институт менеджмента и бизнеса, Международный Соломонов Университет, 1995. Ч 2. 280 с.
57. Подольський А. Ю. *Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941–1944)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05. НАН України, Ін-т нац. відносин і політол. Київ, 1996. 171 с.; Левітас Ф. Л. *Євреї України в роки Другої світової війни*. Київ : Вирій, 1997. 272 с.
58. Рекотов В. П. Адміністративний, судовий та поліцейський апарат рейхскомісаріату “Україна”. *Нова політика*. 1997. № 3. С. 51–56.; Його ж. Органи управління на окупованій території України (1941–1944рр.). *Український історичний журнал*. 1997. № 3. С. 90–101.; Його ж. *Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні (Історико-правовий аспект)* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Нац. акад. внутр. справ України. Київ, 1997. 222 с.
59. Волошин Ю. *Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.)*. Полтава, 1997. 128 с.
60. Антонюк Н. В. *Українське життя в “Генеральній Губернії” (1939–1944 рр.)*: за матеріалами періодичної преси. Львів, 1997. 232 с.

61. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ : Генеза, 1996. С. 230-231.
62. Баран В. К., Грицак Я. Й., Ісаєвич Я. Д. *Історія України*. Львів : Світ, 1998. С. 303-304.
63. Дробот І. І., Кучер В. І., Чернега М. П. *Україна в Другій світовій війні : навч. посіб.* Київ : ІЗМН, 1998. С. 69-73.
64. *Безсмерття. Книга пам'яті України 1941–1945 рр.* / А. П. Панченко, С. М. Андрушко, О. С. Артёмов та ін. Київ : Книга пам'яті України, 2000. С. 194.
65. Патриляк І. К., Боровик М. А. *Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду*. Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М, 2010. С. 174-177.
66. Кучер В. І., Потильчак О. В. *Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом священної війни*. Київ; Біла Церква : ТОВ “Білоцерківдрук”, 2011. 368 с.
67. *Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси : у 2-х кн.* / ред. О. Є. Лисенко. Київ : Наукова думка, 2011. Кн. 1. С. 321-732.
68. Тарнівський І. С. *Політика Третього рейху та його союзників на окупованих українських землях в роки Другої світової війни*. Донецьк : ТОВ “ВПП “ПРОМІНЬ”, 2012. 492 с.
69. Там само. С. 91-92.
70. Верменич Я. В. *Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування : у 2-х ч.* Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009. Ч. 2. С. 93-96.
71. Дністрянський М. С. *Україна в політико-географічному вимірі*. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка. 2000. С. 145-146.
72. Куйбіда В. С., Заяць І. Я. *Генеза територіальної організації України: конституційно-правові аспекти*. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2010. С. 127-142.
73. Губань Р. В. *Правове регулювання адміністративно-територіального устрою України у 1917-2015 роках : монографія*. Київ : НПУ Драгоманова, 2016. 510 с.
74. Лисенко О. Нестеренко В. *Окупаційний режим на Україні 1941-1943: адміністративний аспект. Архіви окупації 1941-1944*. Київ : Києво-Могилянська академія, 2006. С. 762-769.; Гончаренко О., Лисенко О., Першина Т. *Система управління окупованими територіями України. Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси : у 2-х кн.* Київ : Наукова думка, 2010. Т. 1. С. 321–368; Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є. *Система органів місцевого управління*

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

- та території райхскомісаріату “Україна” та “військової зони” 1941-1944 рр.* Київ : Ін-т історії України НАН України, 2014. 150 с.
75. Себта Т. Адміністративно-територіальний устрій Райхскомісаріату “Україна” у термінах і назвах: походження та сучасне бачення. *Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського*. Київ, 2009. Т. 19. Кн. II., Ч. 2. С. 116–125.
76. Костючок О. В. *Створення Київської міської управи та її діяльність у соціальній і економічній сферах (вересень 1941 р. – лютий 1942 р.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2012. 16 с.
77. Власенко В. В. *Створення та діяльність органів місцевого управління в Генеральному окрузі “Житомир” у роки німецької окупації (1941-1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2013. 17 с.
78. Мельнічук Л. В. *Функціонування органів місцевого управління окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату “Україна” (1941–1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01; ДВНЗ “Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди”. Переяслав-Хмельницький, 2014. 20 с.
79. Ветров І. Г. *Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941–1944*. Київ : Четверта хвиля, 2000. 232 с.
80. Гарнавський І. С. Спроби налагодження і використання окупаційною владою місцевої промисловості та впровадження приватної ініціативи в Донбасі (1941–1943 рр.). *Сторінки воєнної історії України* : зб. наук. ст. Київ, 2002. Вип. 6. С. 283–287; Його ж. Вугільна промисловість Донбасу під час фашистської окупації: праця цивільного населення та радянських військовополонених. *Нові сторінки історії Донбасу* : зб. ст. Донецьк, 2005. Кн. 11. С. 34–47; Суюсанов Л. І., Добров В. П. *Шахтарі України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)*. Донецьк : Норд-Прес, ДонНУ, 2009. 200 с.
81. Науменко В. М. *Політика економічного штабу Ост у сфері промисловості в окупованій Україні (1941–1944 рр.)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2009. 212 с.
82. Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом 1941–1944 (на матеріалах південних областей). *Київська Старовина*. 2000. № 2. С. 48–57.; Романюк М. І. Українське село у роки німецької окупації. *Сторінки воєнної історії України*. Київ. 2002. Вип. 6. С. 201–203.
83. Боряк О. Повсякденне життя сільського населення України в період окупації під час Другої світової війни. *Архіви України*. 2005. №. 1–3 (256). С. 450–469.

84. Глушенок Н. М. *Аграрна політика Німеччини в рейхскомісаріаті “Україна” 1941–1944 рр.* : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2005. 202 с.
85. Власенко С. І. *Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2007. 297 с.
86. Нагайко Т. Ю. *Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр. (на матеріалах центральних областей України)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельн. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2009. 20 с.
87. Перехрест О. Г. *Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)*. Київ : Інститут історії України, 2010. 150 с.; Його ж. *Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище*. Черкаси : ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. С. 156.
88. Осипенко О. Система управління сільським господарством у губернаторстві “Трансністрія” (1941-1944 рр). *Емінак*. 2015. № 4. С. 64-71.
89. Лапан Т. Д. *Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939-1945 рр.)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2005. 235 с.
90. Гальчак С. Д. *“Східні робітники” з Поділля у Третньому рейху*. Вінниця : Книга-Вега, 2003. С. 132-133.
91. Меляков А. В. *Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр.* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2003. 20 с.
92. Пастушенко Т. В. *Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; Ін-т історії України НАН України. Київ, 2007. 20 с.; Її ж. *Остарбайтери з Київщини: вебування, примусова праця, репатріація (1942-1953)*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009. 282 с.
93. Данльчук В. Р. *Українські остарбайтери: 1941-1947 рр. (на прикладі Рівненської області)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2011. 20 с.; Лахно В. І. *Українські остарбайтери в Третньому рейху та Радянському Союзі (1941-1953 рр.)* : історико-антропологічний аналіз на матеріалах Полтавщини : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чорномор. держ. ун-т ім. П. Могили. Миколаїв. 2013. 18 с. :

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

94. Андріїв Е. П. *Мобілізація трудового населення Галичини нацистською Німеччиною (1941–1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства НАН України. Львів, 2010. 20 с.
95. Чернявський В. В. Депортація цивільного населення півдня України на примусові роботи до Третього рейху 1941–1944 рр.: основні тенденції і регіональна специфіка. *Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі*. Київ : НВЦ "Пріоритети", 2012. С. 75–88; Його ж. *Примусові робітники Півдня України у фашистській Німеччині та Румунії (1941-1945 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Миколаїв. нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2013. 20 с.
96. Король В. Ю. *Трагедія військовополонених на території України в 1941-1944 роках*. Київ : Академія, 2002. 128 с.
97. Заболотний О. М. *Становище радянських військовополонених на території України 1941-1944 рр.* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. ДВНЗ "Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. Переяслав-Хмельницький. 2012. 19 с.
98. Круглов А. И. *Енциклопедія Холокоста*. Київ : Еврейский совет Украины, 2000. 224 с.; Его же. *Хроніка Холокоста в Україні*. Запорожжє : Прем'єр, 2004. 208 с.
99. Гончаренко О. М. *Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2005. 20 с.; Суровцев О. А. *Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2006. 234 с.; Шитюк М. М., Сугацька Н. В. *Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944)*. Миколаїв, 2008. 154 с.; Трепкачева О. *Оккупационный режим и еврейское население Днепропетровщины 1941–1943 гг.* : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.01. Днепропетр. нац. ун-т им. О. Гончара. Днепропетровск, 2010. 215 с.; *Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941-1945* / ред. М. Д. Гольденберга. Николаев: издатель П. Н. Шамрай, 2013. 408 с.; Михальчук Р. Ю. *Голокост на території Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Нац. ун-т. "Острозька академія". Острог, 2014. 20 с.; Круглов А. И. *Истребление евреев Одессы в 1941-1943 гг.* Днепропетровск : Институт "Ткума", 2014. 160 с.; Даценко В. *За те, що євреї... Трагедія Голокосту в межиріччі Південного Бугу та Дніпра (1941-1944)*. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2015. 178 с.

100. Радченко Ю. Ю. *Нацистський геноцид єврейського населення України на території Прифронтової зони (1941-1943 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2012. 22 с.
101. Стефанюк Г. В. *Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941–1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2004. 19 с.
102. Бистра М. О. *Система освіти в Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2006. 322 с.
103. Гінда В. В. *Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі “Житомир” 1941–1944 рр.* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2007. 20 с.
104. Шевченко Н. В. *Діяльність національних культурно-освітніх закладів півдня України в період німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чорномор. держ. ун-т ім. П. Могили. Миколаїв. 2010. 242 с.
105. Остащук В. І. *Система освіти в Одесі в період румунської окупації 1941-1944 рр.* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків. 2012. 20 с.
106. Гончаренко О. М., Гончаренко І. В., Куницький М. П. *Нацистська окупаційна політика у сфері освіти на теренах Райхскомісаріату “Україна” (1941-1944 рр.)*. Київ : ПП “НВЦ” “Профі”, 2014. 232 с.
107. Гончаренко І. В. *Професійна освіта на теренах Райхскомісаріату “Україна” (1941-1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. ДВНЗ “Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. Переяслав-Хмельницький. 2012. 22 с.
108. Чернов Б. О. *Шкільна освіта і наукові дослідження в Райхскомісаріаті “Україна” (1941-1944 рр.)*. Київ : Міненіум, 2015. 108 с.
109. Потильчак О. В. *Експлуатація трудових ресурсів України Гітлерівською Німеччиною у роки окупації* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. НАН України, Ін-т історії України. Київ, 1999. 205 с.
110. Лобода М. К. *Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та відбудовний період (1941–1950)*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2012. С. 169-170.
111. Гордієнко В. В. *Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1999. 189 с.; Лисенко О. Є. *Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр.* : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. НАН України, Ін-т історії. Київ, 1999. 480 с. ;

- Гридіна І. М. *Православні віруючі України у роки Другої світової війни*. Донецьк : Норд-Прес, 2006. 212 с.
112. Сумрач О. *Дні кривавих свастик: греко-католицька церква в період окупаційного режиму в Україні (1941-1944 рр.)*. Львів : СПОЛОМ, 2005. 176 с.; Поїздник І. І. *Відносини між Греко-католицькою та Римо-католицькою церквами на українсько-польському порубіжжі (1939–1946 рр.)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2007. 251 с.
113. Михайлуца М. І. *Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945)*. Одеса : Вид-во “ВМВ”, 2008. 329 с.
114. Черняков Б. І. *Окупаційна і легальна преса в Україні 1941–1944 рр.: Джерела дослідження. Бібліографія*. Київ, 2005. 80 с.
115. Титаренко Д. М. *Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2002. 255 с.; Його ж. Умови функціонування окупаційної преси на території України (Зона військової адміністрації). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2006. Вип. 31. С. 69–79.
116. Михайлюк М. В. *Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941-1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2006. 287 с.
117. Яременко В. М. *Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті “Україна” (1941–1944)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Київ. нац. ун-т. ім. Тараса Шевченка. Київ, 2007. 239 с.
118. Курилишин К. *Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): Історико-бібліографічне дослідження : у 2-х т.* Львів, 2007. Т. 1.: А–М. 640 с. Його ж. *Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): Історико-бібліографічне дослідження: у 2-х т.* Львів, 2007. Т. 2.: Н–Я. 592 с. Його ж. *Україномовна легальна періодика часів нацистської окупації (1939–1944)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознав. Львів, 2008. 223 с.
119. Титаренко Д. М. *Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації)* Львів ; Донецьк, 2014. 442 с.
120. Салата О. О. *Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.)*. Донецьк : Норд-Прес, 2010. 316 с.
121. Шайкан В. *Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945*. Кривий Ріг, 2010. 436 с.

122. Боляновський А. В. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). Львів : Нац. ун-т, ім. І. Франка, 2003. 686 с.
123. Дерейко І. І. *Місцеві формування німецької армії та поліції у Рейхскомісаріаті “Україна” (1941–1944 роки)*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2012. 174 с.
124. Фомін А. В. *Вплив нацистської окупації на соціальну сферу України (1941–1943 рр.: за матеріалами Донецької, Луганської і Харківської областей)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2007. 247 с.
125. Спудка І. М. *Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в Рейхскомісаріаті “Україна” (1941–1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріж. нац. ун-т. Запоріжжя, 2007. 20 с.
126. Куницький М. П. *Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату “Україна” (1941–1944 рр.)* : автореф. дис. ... д-ра. іст. наук : 07.00.01. ДВНЗ “Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди”. Переяслав-Хмельницький, 2014. 43 с.
127. Іваньков І. О. *Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у Рейхскомісаріаті “Україна”* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2007. 18 с.; Грицюк В. М. *Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2010. 150 с.; Бадах Ю. Г. *Переддень та початок Великої Вітчизняної війни*. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2011. 452 с.
128. *Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941-1944 (До 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів)* / ред. О. М. Гаркуша. Миколаїв:КВІТ, 2004. 504 с.; Войтенко А. Б., Івашенко О. М., Кузьмін О. С. *Житомирщина: історичний нарис*. Житомир : Полісся, 2008. 272 с.; Заболотна Т. В. *Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941-1943 рр.* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2008. 20 с.; Даценко В. В. *Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945): історико-публіцистичний нарис*. Кіровоград : ТОВ Імекс-ЛТТД, 2010. 304 с.; 552. Ревегук В. Я. *Полтавщина в роки радянсько-німецької війни (1941-1945)*. Полтава : Дивоствіт, 2010. 292 с.; Куликов В. Я. *Окупація Винниці: свідельство очевидця*. Київ : Изд-во Парапан, 2012. 384 с.; *Хмельниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945) або Поділля очима солдатів вермахту* / упоряд. Ю. В. Олійник, В. В. Галатир. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2013. 116 с.; *Криваві жорна війни. Трудова повинність на Рівненщині у 1941-1944 роках* / ред. С. Ситай. Рівне :

- О. Зень, 2013. 160 с.; *Жива пам'ять: книга пам'яті про окуповане місто Дніпропетровськ у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1943 рр.: довідково-популярне видання* / відпов. за вип. А. О. Ромашко. Дніпропетровськ : Пороги, 2013. 227 с.; *Житомир і Житомирщина у полум'ї війни (1941-1945)* / упоряд. Г. П. Мокрицький. Житомир : Волинь, 2013. 236 с.; Кругляк В. В. Савчук А. В. *В огне войны: Житомир: 1941-1944 (Оккупация, сопротивление, освобождение)*. Житомир : Волинь, 2013. 164 с.; Горенок В. М., Синиця Д. Д. Тематичний альбом: “Магдалинівщина і магдалинівці під час окупації 1941-1943 років. Примусова праця”. Дніпропетровськ: “Свідлер А. Л.”, 2013. 84 с.; Запорізький рахунок Великій війні. 1939-1945. Ф. Г. Турченко та ін. Запоріжжя : Просвіта, 2013. 416 с.; Карпенко О. *Нарис з історії Лубенського краю в період війни і окупації 1941-1943 років*. Лубни : Вид-во “Лубни”, 2014. 164 с.; Мельник А. А. *Криворожье: в пламени войны (1941-1944)*. Кривой Рог : Дионис, 2014. 232 с. Ілюха О. Ю. *Котелевицина в часи радянсько-німецької війни (1941-1945)*. Полтава : Полтавський літератор 2015. 196 с.; Ревегук В. *Полтавщина під німецькою окупацією (1941-1943): нарис історії*. Полтава : Дивосвіт, 2015. 388 с.; Кушніренко І. К., Жилінський В. І. *Гуляйпілья (1941-1943 рр.) Окупація*. Запоріжжя : Дніпровський металург, 2015. 112 с.; Іванов С. С. *Становище населення Волині в період німецької окупації (1941-1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Нац. ун-т “Острозька академія”. Острог, 2017. 20 с.
129. Удовик В. М. *Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 рр.) на території генеральної області “Київ” (Київська та Полтавська області)* : автореф. дис. ... іст. наук : 07.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2005. 16 с.; Олійник Ю. В. *Нацистський окупаційний режим в Україні 1941–1944 рр. (на матеріалах генеральної округи “Волинь-Поділля”)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Поділ. нац. ун-т. ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2010. 20 с.; Стельникович С. В. *Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941-1944 рр.)* : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Нац. пед. ун-т. ім. М. П. Драгоманова. Київ. 2016. 40 с.; Його ж. *Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941-1944 рр.)*. Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2016. 592 с.
130. Гончаренко О. М. *Функціонування окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату “Україна”: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944)*. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 600 с.

131. Боляновський А. В. *Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського “нового порядку” в Європі у 1941-1944 рр.* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 1999. 250 с.; Офіцінський В. *Дистрикт “Галичина” (1941–1944): історико-політичний нарис.* Ужгород : Граджа, 2001. 143 с.
132. Андрухів І. О., Кам'янський П. Є. *Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст.: історико-політологічний аналіз.* Івано-Франківськ : Нова зоря, 2005. 364 с.; *Прикарпаття. Спадщина віків* / ред. М. Кругляк. Львів : Манускрипт, 2006. 568 с.; *Історія Львова у 3-х т.* / ред. Я. Д. Ісаєвич. Львів: Центр Європи, 2007. Т. 3. 575 с.; Полянський Ф. І. *Німецький окупаційний режим і рух Опору на Тернопіллі (1941–1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2009. 20 с.; Дуда І. М. *Тернопіль 1540-1944: історико-краєзнавча хроніка.* Тернопіль : Навчальна книга - Богдан, 2010. 296 с.
133. Михненко А. М. *Донбас в роки Великої вітчизняної війни (1941-1945 рр.)*. Донецьк : ЮгоВосток, 2000. 154 с.; *Історія Луганського краю* / ред. В. С. Курило. Луганск : Альма-матер, 2003. 432 с.; Абакумова В. І. *Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщині (1941-1943 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2004. 20 с.; Добров П. В., Тарнавський І. С. *Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941-1943 рр.)*. Донецьк : ДонНУ, 2008. 218 с. *Донетчина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Известные и неизвестные страницы истории* / ред. А. Л. Треляк. Донецк : АОЗТ “Издательство “Донеччина”, 2008. 432 с.; Руднев Б. К. *Дневник оккупации. Г. Лебедин Сумской области.* Харьков : 2011. 72 с.; Зиновьева В. М. *Мариуполь 1941-1943.* Мариуполь : ЧАО “Газета “Приазовский рабочий”, 2012. 352 с.: *Заповідаємо вам пам'ять: місто Артемівськ і Артемівський район в роки нацистської окупації (1941-1943): науково-документальне видання* / уклад. : С. М. Сикварова, І. А. Корнацький. Донецьк : Світ книги, 2013. 448 с.; Склокіна І. Є. *Офіційна радянська політика пам'яті про нацистську окупацію України (за матеріалами Харківської області) 1943-1985 рр.* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. НАН України, Ін-т історії України. Київ. 2014. 23 с.
134. Мітягін О. О. *Охорона оперативного і військового тилу Червоної Армії та Вермахту на території України (1941-1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22. Нац. ун-т. оборони України ім. Івана Черняхівського. Київ, 2017. 20 с.

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

135. Нестеренко В. А. *Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2005. С. 171.
136. Дейнека Н. В. *Боротьба підпільників і партизан південно-західної України і Молдавії проти румунського окупаційного режиму (1941–1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Одес. нац. ун-т. ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2007. 20 с.; Її ж. *Румунський окупаційний режим та радянський рух Опору в південно-західному регіоні України і Молдавії (1941-1944 рр.)*. Одеса : Атлант, 2013. 222 с. Новосьолов О. В. *Політика Румунії щодо українських земель у період диктатури І. Антонеску (1940–1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. Чернівці, 2008. 20 с.
137. Фостій І. П. *Північна Буковина і Хотитицина в роки Другої світової війни 1939-1945*. Чернівці : Книга Памяті України, 2004. 368 с.; Хаджирадева В. П. Румунський окупаційний режим в Бессарабії (червень 1941 – серпень 1944 рр.) *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2004. Вип. 26. С. 272–289. Її ж. Соціально-економічна політика фашистського окупаційного режиму І. Антонеску в Бессарабії (1941-1944). *Науковий вісник. Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*. Одеса, 2009. Вип. 21. С. 244-252; Її ж. *Бессарабія напередодні та в роки Другої світової війни* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2010. 210 с.; Райнов Б. А. *Подвиг на Дунає (1941-1945)*. Измал., 2005. 220 с. Його ж. *Історія Килиї* : в 2-х т. Измаїл : СМІЛ. 2011. Т. 2. 416 с.; Ботушанський В. М., Макар Ю. І. *Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.)*. Чернівці : Рута, 2005. 744 с.; Скорейко Г. М. *Буковина у 1940-1945 рр. очима очевидців. Буковинці в трагічні роки Другої світової війни: статті, спогади та документи* / упоряд. П. П. Брицький. Чернівці : Технодрук, С. 66-97.; Дзіанова А. В. *Окупаційний режим в українському Подунав'ї (1941-1944)*. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки*. Измаїл. 2016. Вип. 34. С. 48-53.
138. Щетников В. П. *Одесский университет: 1941–1944 годы (по материалам оккупационной прессы)*. *Записки історичного факультету*. 1999. Вип. 9. С. 266–271. Його ж. *Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941–10 квітня 1944*. *Архіви окупації. 1941–1944*. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. С. 823–833; Шнабель-Тихомирова О. Я., Романенко-Завтур Т. М. *Вогняні верстви*. Одеса: Астропринт, 2003. 432 с.; Катаррага С. И. *Губерния Транснистрия в 1941-1944 гг.* *Вісник*

- національного університету “Львівська Політехніка”: держава та армія. 2007. № 584. С. 150-154; Ніточко І. І. *Окупація: Березівський район. 1941–1944 рр.* Одеса: Астропринт, 2008. 288 с.; *Забутий агресор: Румунська окупація Молдавіи и Транснестрії* / сост. А. Р. Дюков. Москва : Фонд “историческая пам’ять”, 2010. 168 с.
139. Моторна І. В. *Політика румунської адміністрації щодо етнічних груп на території Транснестрії (1941-1944 рр.)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2016. 15 с.
140. Лаврищук В. И. Фашистский оккупационный режим в западных областях Украины 1941-1944 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.01. НАН Украины, Ин-т истории Украины. Киев, 1998. 215 с.; Кондратюк К. *Галичина і Волинь у роки Другої світової війни (1939-1945)*: Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2011. 160 с.; Петрова А. І. *Особливості окупаційного режиму на Поділлі (1941-1944 рр.)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ. 2012. 18 с.
141. Kamenetsky I. *Hitler's Occupation of Ukraine, 1941-1944: A Study of Totalitarian Imperialism.* Milwaukee, 1956. 102 p.
142. Dallin A. *The German Rule in Russia 1941-1945.* New York, 1957. 554 p.
143. Верт А. *Россия в войне 1941-1945.* Москва : Прогресс, 1967. 774 с.
144. Краль В. *Преступление против Европы.* Москва : Мысль, 1968. 246 с.
145. Mommsen H. Rechtsstellung des Reichskommissariats Ukraine. *Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte.* Bd. 2. Stuttgart, 1966. S. 328–332.
146. Dieter P. Schuplatz *Ukraine: Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941-1943. Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik* / Hg. von N. Frei. München, 2000. S. 135-173.
147. Єржабкова Б. *Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті “Україна” (1941-1944) у світлі німецьких документів.* Київ : Наукова думка, 2008. 272 с.
148. Лауер В. *Творення нацистської імперії та Голокост в Україні.* Київ : Зовнішторгвидав України, 2010. 368 с.
149. Беркгоф К. *Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою.* Київ : Критика, 2011. 556 с.
150. Мюллер Н. *Вермахт и оккупация.* Москва : Вече, 2010. 368 с.
151. Oldenburg M. *Ideologie und militärisches Kalkül. Die Besatzungspolitik der Wehrmacht in der Sowjetunion 1942.* Hamburg, Univ., Diss. 2002. 365 s.; Arnold K. J. *Die Wehrmacht und die Besatzungspolitik in den besetzten*

- Gebieten der Sowjetunion. Kriegführung und Radikalisierung im "Unternehmen Barbarossa".* Berlin, 2004. 579 s.
152. Torzecki R. *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933-1945)*. Warszawa : Książka i Wiedza, 1972. 384 s.; Torzecki R. *Polacy Ukraińcy. Sprawa ukraińskawczasie II wojny światowejnaterenie II Rzeczypospolitej*. Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. 349 s.
153. Lucas R. C. *The forgotten Holocaust. The Polen under German Occupation*. – Lexington : The Univers Press of Kentucky, 1986. 300 p.
154. Hryciuk G. **Prasa ukraińska i ukraińskoję zyczna w Galicji Wschodniej w latach 1939–1944**. *Dzieje Najnowsze. Rocznik XXVII*. Warszawa, 1995. 3. S. 47–66; Hryciuk G. Ludność polska w dystrykcie Galicjaina Wołyniuw świetle okupacyj nychspisów ludnościzlat 1942–1943. *Wroclawskie Studia Wschodnie*. Wroclaw: Wydawnictwo Uniwersytetu Wroclawskiego, 1997. 1. S. 145–168.; Dieter P. *National sozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien: Organisation und Durchführunge inessta atlichen Massenverbrechens. München*, 1997. 455 s.; Sycz M. Spółdzielczość ukraińskaw Galicjiwokresie II wojny światowej. Warszawa : KOLDRUK, 1997. 324 s.; Lucas R. C. *The forgotten Holocaust. The Poles under German Occupation*. Lexington: The Univers Press of Kentucky, 2001. 358 p.
155. Bulei I. *Scurtă istoriea romanilor*. București: Editura Meronia, 1996. 224 p.; Constonitiu F. *O istorie sinceră a poporului român*. București : Editura Univers enciclopedic, 1999. 556 p.
156. Girescu C., Girescu D. *Istiria Romênilor din cele mai veci veci timpuri ei ponr astei*. București: Albatros, 1971. 829 p.; Buzatu Gh. *Româniași Războiul Mondialdin 1939–1945*. Iași: CentruldeistorieșicivilizațieEuropeană,1995. 476 p.; *Hitler, Antonescy, Caucazu și Crimmea* / J. Rotaru, L. Moise, O. Teofil, V. Zodin. București : Paidei, 1999. 250 p.
157. Dobrinescu V. *FBasarabia în anii celui de al doilea război mondial (1939–1947)*. Iași: Institutul European, 1995. 374 p.; Moraru A. *Istoria românilor. Basarabia și Transnistria în 1812-1993*. Chișinău, 1995. 558 p.
158. *Românitatea transnistreană: Antologie/* Ed. Ing., note si coment de F. Rotaru. București: Semne, 1996. 420 p.; **Völkl. E.** *TransnistrienundOdessa (1941–1944)*. Regensburg: Lassleben, 1996. 123 p.; Dallin A. *Odessa, 1941–1944. A case study of Soviet territory under foreign rule*. Iasi; Oxford; Portland, 1998. 296 p.

Розділ 1.2

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ України). Ф. 3206. Рейхскомісаріат України, м. Рівне. Оп. 1. Спр. 69, 110.
2. ЦДАВОВ України. Ф. 3206. Оп. 1. Спр. 7, 76; Оп. 2. Спр. 231; Оп. 4. Спр. 4.
3. ЦДАВОВ України. Ф. 3206. Оп. 1. Спр. 69; Оп. 2. Спр. 90, 95, 118, 120; Оп. 3. Спр. 10.
4. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Оп. 5. Спр. 11, 16, 17, 22; Там же. Ф. КМФ-8. Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях. Оп. 1. Спр. 6, 11, 38, 94, 101, 182, 294, 299.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України. (ЦДАГО України). Ф. 1. Центральний комітет Коммунистической партії України. Оп. 22. Спр. 33; Оп. 23. Спр. 553; Там же. Ф. 62. Український штаб партизанського руху (УШПР). Оп. 1. Спр. 184, 221; Оп. 2 Спр. 621.
6. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 362, 367, 370; ЦДАГО України. Ф. 166. Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. Оп. 1. Спр. 237, 238, 240, 242.
7. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 138, 157, 199, 332.
8. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 143; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 553; Ф. 62. Оп. 1. Спр. 207, 208.
9. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 33; Оп. 23. Спр. 533, 553; Ф. 62. Оп. 1. Спр. 184.
10. ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 237, 238, 240, 241, 242.
11. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 351, 368, 370.
12. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ). Ф. 755 Архівне управління у Львові. Оп. 1. Спр. 3; Державний архів Львівської області (ДАЛО). Ф. Р-35. Губернаторство дистрикту Галичина, м. Львів дистрикту Галичина. Оп. 2. Спр. 6; Оп. 5. Спр. 7; Оп. 13. Спр. 22.
13. ЦДІАЛ. Ф. 755. Оп. 1. Спр. 9, 11; ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 2. Спр. 194; Оп. 13. Спр. 203.
14. ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 9. Спр. 822; Оп. 13. Спр. 18, 242.
15. ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 5. Спр. 1; Оп. 9. Спр. 683.
16. ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 8. Спр. 5; Оп. 13. Спр. 162.
17. Державний архів Чернівецької області (ДАЧО). Ф. Р-307.

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

- Губернаторство провінції Буковина, м. Чернівці. Оп. 1. Спр. 2710; Оп. 3. Спр. 229, 307, 313; Там же Ф. Р-662 Директорат адміністративних справ губернаторства Буковина. Оп. 1. Спр. 107, 663; Оп. 4. Спр. 1.
18. ДАЧО. Ф. Р-307. Оп. 2. Спр. 1.; Там же Ф. Р-662. Оп. 2. Спр. 561.
19. ДАЧО. Ф. Р-662. Оп. 1. Спр. 471, 4178
20. ДАЧО. Ф. Р-307. Оп. 1. Спр. 2711; Там же: Ф. Р-662. Оп. 1. Спр. 4.; Там же: Ф. Р-663 Директорат румунізації, колонізації та інвентарізації, м. Чернівці. Оп. 1. Спр. 1.; ДАЧО. Ф. Р-663. Оп. 1. Спр. 28.; ДАЧО Ф. Р-519 Директорат національної економіки губернаторства Буковина, м. Чернівці Оп. 1. Спр. 192.
21. ДАЧО Ф. Р-502. Редакція газети “Буковина”. Оп. 1 Спр. 104; Там же: Ф. Р-662. Оп. 1. Спр. 658.
22. ДАЧО. Ф. Р-307. Оп. 1 Спр. 4116; Там же: Ф. Р-662. Оп. 1. Спр. 4259.
23. ДАЧО. Ф. Р-307. Оп. 1 Спр. 2407, 2804.
24. ДАЧО. Ф. Р-662. Оп. 1. Спр. 381, 767.
25. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. Р-2254 Дирекція економіки Губернаторства Трансністрії. Оп. 1. Спр 3, 32.; Там же: Ф. Р-2265 Дирекція індустрії Губернаторства Трансністрія. Оп. 1 Спр. 42.
26. ДАОО. Ф. Р-2362 Префектура Ананьївського повіту. Оп. 1. Спр. 4, 24.; Там же: Ф. Р-2357. Префектура Овідіопільського повіту. Оп. 1. Спр. 193.
27. ДАОО. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 10.
28. ДАОО. Ф. Р-7516 Кілікійська повітова префектура м. Кілікія. Оп. 1. Спр. 145.; Там же: Ф. Р-7537 Примарія с. Алескандрієшть (с. Олександрівка) Болградської волості Ізмаїльського повіту. Оп. 1. Спр. 39.
29. ДАОО. Ф. Р-7516. Оп. 1 Спр. 19, 91; Там же: Ф. Р-7526. Ізмаїльська повітова префектура м. Ізмаїл. Оп. 1. Спр. 101.
30. ДАОО Ф. Р-7526. Оп. 1. Спр 67; Ф. Р-7677 Префектура повіта Четая-Албе (м. Білгород-Дністровський). Оп. 1. Спр. 3; Ф. Р-7541 Примарія с. Иванешть-Ноу (с. Ново Іванівка) Болградської волості Ізмаїльського повіту Оп. 1. Спр. 24.
31. ЦДАВОВ України. Ф. 3833 Крайовий провід (керівництво) Організації українських націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях. Оп. 1 Спр. 83, 117.
32. ЦДАГО України. Ф. 57 Колекція документів з історії Комуністичної партії України. Оп. 4. Спр. 103.
33. *Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944).* / ред. Е. Болтин, Г. Белов. Москва: Госполитиздат, 1963. 324 с.; “Совершенно секретно! Только для командования”. *Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы.* / сост. В. И. Дашичев. Москва: Наука, 1967. 752 с.; *Анатомия войны:*

- новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении Второй мировой войны* / ред. Г. И. Александрова, М. Ю. Рагинского. Москва : Прогресс, 1971. 538 с.; Дашичев В. И. *Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки: док. и матер.: Агрессия против СССР. Падение третьей империи 1941–1945 гг.* в 2-х т. Москва : Наука, 1973. Т. 2. 664 с.; *Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза. Документы, материалы* / ред. П. А. Жилина. Москва : Военное издательство, 1987. 302 с.
34. *Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками* : сб. матер. в 2 т. / ред. К. П. Горшенина. Москва : Госюриздат, 1955. Т. 1. 936 с.; *Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: преступления против мира.* сб. матер. в 7-ми т. / ред. Р. А. Руденко. Т. 2. Москва : Гос. изд-во. юрид. лит-ры, 1958. 864 с.; *Нюрнбергский процесс* : сб. матер. в 8 т. / ред. В. Титова. Москва : Юридическая литература, 1989. Т. 3. 656 с.
35. *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. (збірник документів і матеріалів)* / ред. Ф. Шевченко. Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1951. 410 с.; *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні* : зб. док. і матер. / ред. П. М. Костриби. Київ : Державне видавництво політичної літератури, 1963. 488 с.; *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Украинская ССР в период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г.)* : в 3 т. Киев : Наукова думка, 1985. Т. 1. 518 с.; *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Украинская ССР в период Великой Отечественной войны (19 нояб. 1942 г. – конец 1943 г.)* : в 3 т. Киев : Наукова думка, 1985. Т. 2. 510 с. *Історія застерігає! Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни* / упоряд. В. М. Немятий. Київ : Видавництво політичної літератури, 1986. 264 с.
36. *Україна в Другій світовій війні у документах* : зб. німецьких архівних матеріалів : в 4-х т. / упоряд. В. Косик. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997–2000. Т. 1. 1997. 384 с.
37. *Молдавська ССР в Великій Отечественній війні Советського Союзу. 1941–1945: в тылу врага* : сб. док. и матер. : в 2-х т. / ред. кол. С. Я. Афтенюк и др. Кишинев : Штиинца, 1975. Т. 2. 676 с.; *Antonescu-Hitler: Corespondenta ei intilniri inedited (1940–1944)*: in 2v. V. 1. Bucurecti: Coria, 1991. 216 p.; *Antonescu I. Epistoraru infernulu*. Bucurecti : Viitorul Romvnesc, 1993. 430 p.
38. *Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и*

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР. О разрушениях причиненных немецко-фашистскими захватчиками промышленности, городскому хозяйству, культурно-просветительным учреждениям Сталинской области. Москва : Госполитиздат, 1943. 18 с.; Судебный процесс о зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории гор. Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации. Москва : ОГИЗ, 1943. 95 с.; Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині : зб. док. / відп. за вип. Є. Пелешук. Київ; Харків : Укрдержвидав, 1944. 54 с.; Про звірства і зlodіяння німецько-фашистських загарбників на Чернігівщині. Чернігів : Відділ пропаганди і агітації Чернігівського обкому КП(б)У, 1944. 20 с.; Про злочини, заподіяні німецько-румунськими загарбниками в місті Одесі і районах Одеської області. Київ : Укрдержвидав. 1944. 16 с.; Про руйнування заподіяні, німецько-фашистськими загарбниками промисловості, міському господарству, культурно-освітнім закладам Сталінської області. Київ; Харків : Укрдержвидав, 1944. 31 с.; Про руйнування і звірства заподіяні, німецько-фашистськими загарбниками в місті Києві. Київ; Харків : Укрдержвидав, 1944. 23 с.; Сліди фашистських звірів: збірник статтів про німецький розбій у Харкові. Київ; Харків : Укрдержвидав, 1944. 78 с.; Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников. Истребление гитлеровцами советских военнопленных в "Гросс-лазарете" Славути Кам'янець-Подольской области. Москва : Госполитиздат, 1944. 16 с.; Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков. О разрушениях, грабежах и злодеяниях немецко-фашистских захватчиков и их сообщников в городе Ровно и Ровенской области. Москва : Госполитиздат, 1944. 16 с.; Звірства німців на Львівщині : зб. стат. і док. Львів : Вільна Україна, 1945. 116 с.; Про злочинства німців на території Львівської області. Київ: Укрдержвидав, 1945. 34 с.; Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943) : зб. док. Полтава : Зоря Полтавщини, 1947. 80 с.; Люди радянської Житомирщини про німецьку каторгу : збірник листів та спогадів / упоряд. Д. В. Шмін, Є. Ц. Грінман, Б. Й. Табачнік, Г. П. Кривік. Житомир: Радянська Житомирщина, 1948. 60 с.; Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками 1941–1944 рр. : зб. док. / ред. П. Степанов. Житомир : Радянська Житомирщина, 1948. 216 с. Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза : сб. док. и матер.

- в 3-х т. / ред. И. Бортников. Т. 2: 17.10.1941 – 9.4. 1944. Одесса : Одесское областное издательство, 1949. 290 с.
39. *Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945)* : сб. док. и матер. / ред. В. М. Полохова. Харьков : Книжное издательство, 1953. 460 с.; *Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)* : сб. док. / ред. И. Ф. Воробьев. Запорожье : Запорожиздат, 1959. 362 с.; *Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945 гг.)* : сб. док. и матер. / ред. А. Ф. Стеценко. Днепропетровск : Кн. изд., 1962. 362 с.; *Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* : сб. док. / ред. П. Т. Тронько. Киев : Обл. кн-газ изд., 1963. 736 с.; *Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* : док и матер. / сост. Г. С. Агафонова. Одесса : Маяк, 1964. 360 с.; *Радянське Прикарпаття. 1939–1959* : док. і матер. / ред. Н. М. Владико. Ужгород : Карпати, 1964. 536 с.; *Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945* : зб. док. і матер. / ред. О. Т. Гора. Дніпропетровськ : Промінь, 1965. 306 с.; *Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (Июнь 1941–1943 гг.)* : сб. док. и матер. / ред. В. В. Тесленко. Харьков : Прапор, 1965. 428 с.; *Радянська Буковина 1940–1945 рр.* : док і матер. / ред. кол. М. В. Курило. Київ : Наукова думка, 1967. 402 с.; *Советский Придунайский край 1940–1945 гг.* : док и матер. / ред. И. А. Хливненко. Одесса : Маяк, 1968. 408 с.; *Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.)* : зб. док. і матер. / ред. С. В. Ігнатюнок. Львів : Каменяр, 1968. 408 с.; *Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.* : зб. док. і матер. / ред. О. С. Чорнобривцева. Київ : Наукова думка, 1969. 292 с.; *Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* : сб. матер. и док. / ред. В. В. Шевченко. Донецк : Донбасс, 1969. 376 с.; *Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.)* : зб. док. і матер. / ред. М. І. Мехеди. Львів : Каменяр, 1969. 416 с.; *Одесская область в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.* : док. и матер. / ред. Н. И. Зотов и др. Одесса : Маяк, 1970. 388 с.; *Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)* : зб. док. і матер. / ред. кол. А. Ф. Олійник та ін. Одеса, Маяк, 1971. 308 с.; *Радянська Тернопільщина. 1939–1958* : док. й матер. / ред. С. П. Нечай. Львів; Каменяр, 1971. 432 с.; *Херсонская область в годы Великой Отечественной войны 1941–1945* : сб. док. и матер. / ред. А. Е. Касьяненко. Симферополь : Таврия, 1975. 320 с.; *Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945* : зб. док. і матер. ред. І. Ю. Горобець. Київ : Наукова думка, 1977. 274 с.; *Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)* : сб. док. и матер. / ред. В. М. Половец. Киев : Политиздат Украины, 1978. 420 с. *Донецкая область в годы Великой Отечественной*

войны (1941–1945 гг.): сб. док. и матер. / ред. кол. Е. Д. Клерфон. Донецк : Донбасс, 1980. 311 с.; *Ровеничина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945* : док. і матер. / ред. О. Г. Мартинова. Львів : Каменяр, 1989. 224 с.

40. *Земля Славянская в Великой Отечественной войне: документы, воспоминания, очерки* / ред. В. П. Скрипник. Славянск : ЧП “Канцлер”, **2003**. 200 с.; *Запорізький архів. Народна війна. 1941–1944. Антифашистський рух опору на території Запорізьської області* : зб. док. і матер. / ред. В. О. Бондар. Запоріжжя : Прем’єр, **2005**. 560 с.; *Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.* : зб. док. та матер. / упоряд. П. М. Жук. Черкаси : Брама-ІСУЕП, **2007**. 200 с.; *Дзвони пам’яті: Рикнівщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.* : зб. док. і матер. / упоряд. Б. Ф. Юр’єв. Чернігів : Деснянська правда, **2008**. 452 с.; *Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині 1941–1944 рр.* : док. і матер. / ред. О. М. Завалюк. Кам’янець-Подільський : Оіюм, **2009**. 574 с.; *Кіровоградщина і кіровоградці в роки Другої світової війни: спогади, документи і матеріали* / упоряд. О. М. Барно. Кіровоград : КОД, 2010. 516 с.; *Окупаційний режим на Дніпропетровщині в хронологічних довідниках місцевих органів влади* : зб. док. / ред. Є. І. Бородін. Дніпропетровськ : Греда, 2010. 380 с.; *Путьлицина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)* : зб. док. і матер. / упоряд. О. М. Рубанов. Суми : Мрія, 2010. 276 с.; *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення* / редкол. : Л. В. Легасова. Київ : Ін-т історії НАН України, Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, 2012. 504 с.; *У лецатах “нового порядку” населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом* : зб. док. і матер. / упоряд. С. Д. Гальчак, М. В. Чехівський. Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2013. 336 с. *Подільня в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)* : збірник документів, матеріалів та світлин / упоряд. : Байдич В. Г. (відп. ред.) та ін. Кам’янець-Подільський : Аксіома, 2013. 492 с. *Чернігівщина в роки нацистської окупації: документи і матеріали* / упоряд. : О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2013. 496 с.; *Місто Дніпроджержинськ у роки війни (1941–1945): збірник архівних документів та фотографій* / упоряд. : Р. А. Занько, Г. О. Кулініч, О. М. Самойленко. Дніпроджержинськ : Видавничий дім “Андрій”, 2013. 278 с. *Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)* : збірник наукових статей, документів, матеріалів та спогадів / упоряд. : В. М. Мельниченко, Т. А. Клименко, Г. М. Голиш. Черкаси : Вертикаль, 2013. 366 с. ; *Спалені села і селища Чернігівщини в 1941–1943 роках : злочини проти цивільного населення* :

- зб. докум. і матер. / упоряд. С. В. Бутько, О. В. Лисенко. Чернігів : Десна Поліграф 2013. 224 с.; *Николаевская область в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. : документы и материалы свидетельствуют* / Е. Г. Горбунов и др. Николаев : Изд. П.Н. Шармарай, 2014. 348 с.; Ноздрин Л. Ф., Антоненко Т. А. *Архивы памяти 1941-1943: документы и материалы из фондов Бердянского краеведческого музея*. Мелитополь : Изд. дом Мелитопольской городской типографии, 2015. 416 с. ; Євтушенко М. І. *Пам'ять седця: Бахмаччина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.* : зб. док. і матер. Ніжин : Вид-во Аспект-Поліграф, 2015. 568 с.
41. *Мартирологія українських церков у 4-х т. Українська православна церква: документи, матеріали, християнський самвидав України* / ред. О. Зінкевич, О. Воронин. Тронто; Балтимор : Українське Видавництво "Смолоסקип" ім. В. Симоненка, 1987. Т. 1. 1208 с.; *Культурне життя в Україні. Західні землі* : док. і матер. в 3-х т. / упоряд. Т. Галайчак. Київ : Наукова думка, 1995. Т. 1: 1939–1953–1995. 749 с.; *Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність: Документи і матеріали* : в 3-х т. Львів : Місіонер, 1999. Т. 2: Церква і суспільне питання. Кн 2: Листування / ред. А. Кравчука. 1096 с.; *Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944)* / ред. В. Сергійчук. Київ : Українська Видавнича спілка, 2005. 480 с.
42. Пикер Г. *Застольные переговоры Гитлера*. Смоленск : Русич, 1993. 496 с.
43. Раушнинг Г. *Говорит Гитлер. Зверь из бездны*. Москва : Миф, 1993. 382 с.
44. Форостівський Л. І. *Київ підворожими окупаціями*. Буенос Айрес : Вид-во Миколи Денисюка, 1952. 80 с.; Глід С. *Фрагменти життя і мук: спогади з часів німецької окупації України*. Лондон : Вид-во Союзу українців у Великій Британії, 1955. 93 с.; Дорошенко М. І. *Українська трагедія: спогади з Другої світової війни*. Нью-Йорк, 1980. 224 с.; *Щоденник Аркадія Любченка. 2/XI-41–21/II-45 р.* / упоряд. Ю. Луцький. Львів; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 1999. 384 с.; Пігідо-Правобережний Ф. *Велика Вітчизняна війна: спогади та роздуми очевидця*. Київ : Смолоסקип, 2002. 288 с.
45. Семененко О. П. *Харків, Харків...* Харків; Нью-Йорк : Березіль, 1992. 160 с.; *Щоденник Аркадія Любченка. 2/XI-41–21/II-45 р.* / упоряд. Ю. Луцький. Львів; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1999. 384 с. Низикодубова Г. А., Сімонова К. В., Дремова К. А. *Живі свідки історії: спогади-інтерв'ю очевидців нацистського окупаційного режиму 1941-43 рр. на Луганщині*. Луганськ : ТОВ "Віртуальна реальність", 2013. 148 с.
46. Кубійович В. *Українці в Генеральній губернії. (1939–1941): Історія українського Центрального Комітету*. Чикаго : Вид-во Миколи

- Денисюка, 1975. 664 с.; Паньківський К. *Роки німецької окупації 1941–1944*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Вид-во Ключі, 1983. 479 с.; Яшан В. *Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславівщини в Другій світовій війні, 1941–1944*. Торонто 1989. 284 с. Волчук Р. *Спомини з передвоєнного Львова та воєнного Відня*. Київ : Критика, 2011. 192 с.
47. Попович К. Ф. *Пам'ять времени: записки военного разведчика*. Москва: Андреевский флаг, 2002. 240 с.; Горбашевський Ю. *Битва за Буковину: мої спогади про драму українців під окупаціями чужинців*. Чернівці : Обласна друкарня, 2003. 220 с.
48. Стародинський Д. З. *Одесское гетто: воспоминания*. Одесса : ТПП Хайтек, 1991. 112 с.; *Черная книга: О злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и лагерях Польши во время войны 1941–1945 гг.* / под ред. В. Гросмана, И. Эренбурга. Киев : Оберег, 1991. 616 с. Сушон Л. *Транснистрия: евреи в аду. Черная книга о катастрофе в Северном Причерноморье: в воспоминаниях и документах*. Одесса, 1998. 432 с.; Фишер Ю. С. *Транснистрия: забытое кладбище*. Одесса : Друк, 2002. 127 с.; Гельфонд Е. Г. *Майданек над Бугом: воспоминания о южноукраинских лагерях и гетто*. Донецк : Апекс, 2008. 90 с.
49. *Одесса: жизнь в оккупации. 1941–1944* / ред. О. В. Будницкий. Москва : РОССПЭН, 2013. 232 с.
50. *Под немцами: воспоминания, свидетельства, документы : ист.-док. сб.* / сост. К. М. Александров. Санкт-Петербург : Скрипториум, 2011. 608 с.
51. *Бобринецький голос*. Бобринець. 1943. № 31.; *Визволена Україна*. Чуднів. 1943. № 38.; *Голос Волині*. Житомир. 1941. Ч. 6.
52. *Васильківські вісті*. Васильків. 1942. № 84; *Вінницькі вісті*. Вінниця. 1942. № 11.
53. *Голос Волині*. Житомир. 1941. Ч. 4; *Голос Волині*. Житомир. 1941. Ч. 36.
54. *Господарсько-кооперативний часопис*. Львів. 1943. Ч. 15; *Зборівські вісті*. Зборів. 1941. № 4; *Рідна земля*. Львів. 1941. Ч. 34.
55. *Львівські вісті*. Львів. 1942. Ч. 35; *Львівські вісті*. Львів. 1942. Ч. 174.
56. *Вільне слово*. Дрогобич. 1941. № 71; *Львівські вісті*. Львів. 1942. Ч. 152.
57. *Кременецький вісник*. Кременець. 1942. № 78.
58. *Бюлетень Валківської районної управи*. Валки. 1942. № 41; *Голос Охтирщини*. Охтирка. 1943. Ч. 24.; *Сумський вісник*. Суми. 1942. № 107.
59. *Мир*. Одеса. 1943. № 1; *Прибугські вісті*. Голта. 1942. № 37.
60. *Бережанські вісті*. Бережани. 1941. Ч. 21.; *Вісті Прилуччини*. Прилуки. 1942. № 69; *Волинь*. Рівне. 1942. Ч. 20.; *Донецькі новини*. Слав'янськ. 1942. № 25; *Голос Охтирщини*. Охтирка. 1943. Ч. 24.

Розділ 2.1

1. Клемперер В. *ЛТІ. Язык Третьего рейха*. Москва : Прогрес-Традиция, 1998. С. 375.
2. *История Германии: от создания Германской империи до начала XXI века* : в 3т. / ред. Б. Бончева, Ю. Галактионова. Москва : КДУ, 2008. Т. 2. С. 219–220.
3. *Энциклопедия Третьего рейха* / сост. С. Воропаев. Москва : Локид, Миф, 2000. С. 451, 457.
4. Линденберг К. *Технология зла: к истории становления национал-социализма*. Москва : Энигма, 1997. С. 7; Дем'яненко Б. Л. Расова доктрина нацизму – фундамент експансіоністської політики Третього рейху проти слов'янського світу. *Сторінки історії України*. 2008. № 26. С. 151.
5. Бланк А. С. *Идеология германского фашизма. Материалы к спецкурсу для студентов исторических факультетов*. Волгоград : Вологодский гос. пед. ин-т, 1974. С. 63; Черная Л. Б. Коричневые диктаторы. Москва : Республика, 1992. С. 33-34.
6. Галкин А. А. *Германский фашизм*. Москва : Наука, 1967. С. 331-332.
7. Галкин А. А. *Германский фашизм*. С. 333; *Энциклопедия Третьего рейха*. С. 390.
8. Бланк А. С. *Идеология германского фашизма...* С. 61; *Германский национал-социализм* / сост. В. Прусаков. Москва : Паллада, 1994. Вип. 5. С. 64.
9. Коваль В. С. *“Барбаросса”: истоки и история величайшего преступления империализма*. Київ : Наукова думка, 1989. С. 173.
10. Шайкан В. *Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945*. Кривий Ріг, 2010. С. 51.
11. Бланк А. С. *Идеология германского фашизма...* С. 64.
12. *Изверг Гитлер – лютый враг славянских народов*. Москва: Воен. изд-во народного комиссариата обороны Союза ССР, 1941. С. 23-25; Бессонов Б. Н. *Фашизм: идеология, политика*. Москва: Высшая школа, 1985. С. 121.
13. Коваль В. С. *“Барбаросса”: истоки и история величайшего преступления империализма...* С. 183.
14. “Україна в завоювницьких планах німецько-фашистських загарбників. Т. 2. Монографія Котова В. Н. // ЦДАВО України. Ф. 4629. Оп. 3. Спр. 248. Арк. 84-85.
15. Коваль В. С. *“Барбаросса”: истоки и история величайшего преступления империализма...* С. 184.

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

16. Букушев С. К. *Фашистская фальсификация истории*. Свердловск : Огиз, Свердловгиз, 1943. С. 25-53.
17. Розанов Г. Л. *Германия под властью фашизма (1933–1939 гг.)*. Москва : Междунар. отношения, 1964. С. 201.
18. Раушнинг Г. *Говорит Гитлер. Зверь из бездны*. Москва : Миф, 1993. С. 176.
19. Шайкан В. *Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945...* С. 55.
20. Вольфрам В. Образ врага расистские элементы в немецкой пропаганде против Советского Союза. *Вторая мировая война: взгляд из Германии* : сб. ст. Москва : Яуза, Эксмо, 2005. С. 96.
21. Раушнинг Г. *Говорит Гитлер. Зверь из бездны...* С. 42-43.
22. Там само. С. 247.
23. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 143. Арк. 94.
24. Буханов В. А. *Европейская стратегия германского фашизма 1933–1939*. Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. С. 94.
25. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 171. Арк. 118-121.
26. Пикер Г. *Застольные переговоры Гитлера*. Смоленск : Русич, 1993. С. 197, 264.
27. Раушнинг Г. *Говорит Гитлер. Зверь из бездны...* С. 268.
28. *Энциклопедия Третьего рейха...* С. 463
29. *Изверг Гитлер – лютый враг славянских народов*. С. 22.
30. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 5. Спр. 11. Арк. 1-10; ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 131-132; ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 273. Арк. 18-20.
31. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 5. Спр. 11. Арк. 1.
32. Там само. Арк. 5.
33. Там само. Арк. 3.
34. Коваль В. С. *Подвиг народний: Україна у Великій Вітчизняній війні*. Київ : Наукова думка, 1970. С. 48-49; Ширер У. *Взлет и падение Третьего рейха* : в 2-х т. Москва : Воениздат, 1991. Т. 2. С. 329.
35. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 5. Спр. 11. Арк. 8.
36. Там само. Арк. 7.
37. Коваленко І. М. *Цілі і методи німецької імперіалістичної політики на окупованих теренах*. б. м., 1943. С. 28.
38. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 5. Спр. 11. Арк. 4.
39. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 32.
40. Там само. Арк. 63.
41. Бланк А. С. *Идеология германского фашизма...* С. 62.
42. Вольфрам В. Образ врага расистские элементы в немецкой пропаганде против Советского Союза... С. 113.

43. Соловьев Б. Г. *Планы военного разгрома СРСР. Их эволюция и крушение (1941, 1943 годы)*. Москва : Юрлитинформ, 2006. С. 36; Фаулер У. *План “Барбаросса” – блицкриг на Востоке. 7 первых дней операции*. Москва : Эксмо, 2007. С. 41.
44. Веремеев Ю. Г. *Мифы и правда о Плане “Барбаросса”*. Москва : Алгоритм, 2011. С. 13.
45. Фаулер У. *План “Барбаросса” – блицкриг на Востоке. 7 первых дней операции*. С. 53; Бадах Ю. Г. *Переддень та початок Великої Вітчизняної війни*. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2011. С. 201.
46. *Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: документы, материалы* / под ред. П. А. Жилина. Москва : Военное издательство, 1987. С. 28-42.
47. *“Совершенно секретно! Только для командования”*. *Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: документы и материалы* / сост. В. И. Дашичев. Москва : Наука, 1967. С. 49; *Энциклопедия Третьего рейха*. С. 74
48. Коваль В. С. *Невідомий варіант плану “Барбаросса”*. *Український історичний журнал*. 1996. № 3. С. 42; Грицюк В. М. *Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2010. С. 8.
49. *Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза...* С. 84.
50. *“Совершенно секретно! Только для командования”...* С. 151-152; Рипли Т. *Вермахт. Германская армия во Второй мировой войне 1939–1945*. Москва : Центрполиграф, 2010. С. 149. Эйлсби К. *План “Барбаросса”. Вторжение фашистских войск на территорию СССР. 1941*. Москва : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2010. С. 30.
51. *“Совершенно секретно! Только для командования”...* С. 152.
52. Грайнер Х. *Военные кампании вермахта. Победы и поражения. 1939–1943*. Москва : ЗАО Центрполиграф, 2011. С. 289.
53. *“Совершенно секретно! Только для командования”...* С. 151
54. Коваль В. С. *Невідомий варіант плану “Барбаросса”...* С. 50.; Веремеев Ю. Г. *Мифы и правда о Плане “Барбаросса”*. С. 76.
55. *Нюрнбергский процесс : в 2-х т. : сборник материалов* / под ред. К. П. Горшенина. Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1951. Т. 1. С. 719.
56. Кондратенко Л. *Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине: историогр. очерк*. Київ : Наукова думка, 1980. С. 11-12.
57. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 5. Спр. 16. Арк. 3.
58. Там само. Арк. 4-5.

59. Там само. Арк. 4, 15-17.
60. Там само. Арк. 6.
61. Там само. Арк. 21-22.
62. Там само. Арк. 28.
63. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 5. Спр. 17. Арк. 3.
64. Там само. Арк. 9.
65. Там само. Арк. 14.
66. Там само. Арк. 10.
67. Там само. Арк. 11.
68. Ветров І. Г. *Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941–1944*. Київ : Четверта хвиля, 2000. С. 33.
69. Пикер Г., Хаффнер С. *План “Ост”: Как правильно делить Россию*. Москва : Алгоритм, 2011. С. 225.; Рябенко С. Міф 19 Пан “Ост” передбачав знищення усіх слов'ян. *Війна і міф. Невідома Друга світова* / за ред. : О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова. Харків : Книжковий клуб “Клуб сімейного дозвілля”, 2016. С. 96-97.
70. Іржавська А. П. “Теоретичне” обґрунтування та планування нацистами геноциду щодо слов'янських народів. *Сторінки воєнної історії України* : зб. наук. ст. Київ, 2000. Вип. 4. С. 88; Изабель Хайнеман, Вилли Оберкромме, Сабине Шлейермахер, Патрик Вагнер. *Наука, планирование, изгнание: Генеральный план “Ост”*. [Електронний ресурс]. URL: http://scepsis.net/library/id_2246.html (дата звернення: 13.04.2017).
71. Безыменский Л. А. *Германские генералы – с Гитлером и без него*. Москва : Мысль, 1964. С. 165; Мельников Д. Е., Черная Л. Б. *Империя смерти: аппарат насилия в нацистской Германии. 1933–1945 гг.* Москва : Политиздат, 1987. С. 315.
72. Безыменский Л. А. Генеральный план “Ост”: замысел, цели, результаты. *Вопросы истории*. 1978. № 5. С. 83; Эванс Р. *Третий рейх. Дни войны. 1939–1945*. Москва : Астрель, 2011. С. 225.
73. Безыменский Л. А. *Особая папка “Барбаросса”*. Москва : Изд-во Агентства печати Новости, 1973. С. 251; Носкова А. Ф. Истребительная оккупация. *Вопросы истории*. 1980. № 5. С. 93.
74. Салата О.О. *Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріті України та зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.)*. Донецьк : Норд-Прес, 2010. С. 77; Снайдер Т. *Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним*. Київ : Грані-Т, 2011. С. 233.
75. *Германская экспансия в Центральной и Восточной Европе* / ред. В. Д. Королюка, Москва : Прогресс, 1965. С. 227.

76. Кульчицький С. Плани А. Гітлера щодо України. *Історія України*. 2004. № 23-24. С. 2.; Эванс Р. *Третий рейх. Дни войны. 1939–1945...* С. 194.
77. Дашичев В. И. *Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки: док. и матер. : в 2-х т.* Москва : Наука, 1973. Т. 2. 1973. С. 37.
78. Косик В. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*. Париж; Нью-Йорк; Львів. 1993. С. 246.
79. Безыменский Л. А. *Особая папка “Барбаросса”*. С. 253; Бістрікер А. Фольксдойче України в політиці НСДАП напередодні і в період Другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України* : зб. наук. ст. Київ, 1999. Вип. 3. С. 164.
80. Бістрікер А. Фольксдойче України в політиці НСДАП напередодні і в період Другої світової війни... С. 166; Ахтамзян И. А. Генеральний план “Ост”. *65 лет Великой Победы* : в 6-т. Москва : МГИМО-Университет, 2010. Т. 2. С. 178.
81. Іваньков І. О. *Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стовно етнічних німців у Рейхскомісаріаті “Україна”* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2007. С. 9.
82. Мітягін В. Ю. *Історія України : навч-довід. посіб.* Київ : Майстер-клас, 2007. С. 146, 149.
83. Савенко А. В. *Україна в політиці іноземних держав періоду Другої світової війни (1939–1945 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2010. С. 10.
84. Єславіч Б. *Історія Балкан : в 2-х т.* Київ : Свенас, 2004. Т. 2. С. 205.
85. Реднюк Т. Г. *Українці в Румунії та румуни в Україні: проблеми минулого та сучасне становище*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. С. 69.
86. Буркут І. Буковина у планах “Великої Румунії”. *Буковина 1918–1940 рр. : зовнішні впливи та внутрішній розвиток*. Чернівці : Зелена Буковина, 2005. С. 53.
87. Єславіч Б. *Історія Балкан...* С. 175.
88. Сеньків М. В. *З історії соборності українських земель 1917–1945 рр.* Дрогобич : Відродження, 1999. С. 42.
89. Гакман С. М. *Бессарабія та Буковина між миром та війною (питання Буковини та Бессарабії в міжнародних відносинах 1917–1940 рр.)*. Чернівці : Зелена Буковина, 2009. С. 203.
90. Савенко А. В. *Україна в політиці іноземних держав періоду Другої світової війни (1939–1945 рр.)* : автореф. ... С. 12.
91. Мітягін В. Ю. *Історія України...* С. 179.
92. Bulei I. *Scurtă istorie aromanilor*. București: Editura Meronia, 1996. P. 123.

93. Новосьолов О. В. *Політика Румунії щодо українських земель у період диктатури І. Антонеску (1940–1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. Чернівці, 2008. С. 15.
94. Левит И. Э. *Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация*. Кишинев: Штиинца, 1981. С. 105.; Antonescu I. *Epistoraru infernulu*. Bucuresti : Viitorul Romvnesc. 1993. P. 62
95. Buzatu Gh. *Româniași Războiul Mondialdin 1939–1945*. Iași: Centruldeistorieși civilizație Europeană, 1995. P. 18.
96. Болнван И., Поп. И. *История Румынии*. Москва : Весь мир, 2005. С. 586.
97. *Нюрнбергский поцесс* : сб. матер. : 8 т. / под ред. В. Титова. Москва : Юридическая литература, 1987. Т. 1. С. 580.
98. *Нюрнбергский процесс* : сб. матер. в 8 т. / под ред. В. Титова. Москва : Юридическая литература, 1989. Т. 3. С. 525.
99. *Romanitatea transnistriana: antologie.ed. ingr., note si coment de F. Rotaru*. Bucuresti : Semne, 1996. P. 638
100. *Romanitatea transnistriana: antologie...* P. 639
101. Girescu C., Girescu D. *Istiria Romnilor din cele mai veci veci timpuri ei ponr astei*. București : Albatros, 1971. P. 8-9.
102. Моторна І. В. *Політика румунської адміністрації щодо етнічних груп на території Трансїстрії (1941-1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2016. С. 6-7.
103. ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 184. Арк 32.
104. Левитский И. О причинах участия фашистской Румынии в войне против СССР. *Вопросы истории*. 1985. № 7. С. 81.

Розділ 2.2

1. Бадах Ю. Г. *Переддень та початок Великої Вітчизняної війни*. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2011. С. 200-201.
2. Дашичев В. И. *Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки : док. и матер.* : в 2-х томах. Москва : Наука, 1973. Т. 2: 1973. С. 22.
3. *Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944)* / ред. Е. Болтин, Г. Белов. Москва : Госполитиздат, 1963. С. 50; *Україна в Другій світовій війні у документах* : збірник німецьких архівних матеріалів : в 4-х т. / упоряд. В. Косик. Львів : інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. Т. 1. 1997. С. 177-179.

4. СССР. *Административно-территориальное деление союзных республик на 1 января 1941 года* / ред. П. В. Туманов. Москва : Ведомости Верховного Совета РСФСР, 1941. С. 161.
5. *Україна в Другій світовій війні у документах* : збірник німецьких архівних матеріалів : в 4-х т. С. 179.
6. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО) Ф. Р-35. Оп 2. Спр. 6. Арк. 1.
7. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 109.
8. *Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944)*... С. 58.
9. *Історія застерігає! Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни* / упоряд. В. М. Немятий. Київ : Видавництво політичної літератури, 1986. С. 31
10. Дильнгова Г. *Історія Польщі 1795–1990*. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. С. 142.
11. *WielkahistoriaPolski. T. 10, 1939–1945* / aut. tomu Jacek Chrobaczyński. Kraków : Pinnex, 2000. S 83
12. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). Ф. 755. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1-2; Там само: Спр. 18. Арк. 1.
13. Torzecki R. *Polacyi Ukraińcy. Sprawa ukraińskawczasie II wojny światowejnaterenie II Rzeczypospolitej*. Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. S. 116; Боляновський А. В. *Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського “нового порядку” в Європі у 1941-1944 рр.* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 1999. С. 50; Ковалюк Р. *Під трьома окупаціями: Кам’янецьчина в Другій світовій війні*. Київ : Ін-т українознав. ім. І. Крип’якевича НАН України, 2002. С. 61; Андрухів І. О., Кам’янський П. Є. *Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. Історико-політологічний аналіз*. Івано-Франківськ : Нова зоря, 2005. С. 70; Верменич Я. В. *Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування* : у 2-х ч. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009. Ч. 2. С. 93.
14. ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 13. Спр 203. Арк. 3.
15. ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 2. Спр. 194. Арк 1-43; Там само: Оп. 9. Спр. 90. Арк. 1-21; Там само: Оп. 13. Спр. 109. Арк. 72-87.
16. *Адміністративний порядок для об’єднань волостей у Галицькій області*. Львів : Видав Губернатор Галицької області, 1942. С. 11.

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

17. Офіцінський В. *Дистрикт “Галичина” (1941–1944): історико-політичний нарис*. Ужгород: Граджа, 2001. С. 43; Гончаренко О., Лисенко О., Першина Т. Система управління окупованими територіями України *Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси*. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 1. С. 329;
18. ЦДІАЛ України. Ф. 755 Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2.
19. Там само: Спр. 11. Арк. 1-2.
20. Паньківський К. *Роки німецької окупації 1941–1944*. Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто: Вид-во Ключі, 1983. С. 80.
21. ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 207. Арк. 55.
22. *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: в 3 т.* Київ: Наукова думка, 1985. Т. 1. С. 300; *Історія застерігає! Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни... С. 26.*
23. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 5. Спр. 22. Арк. 24.
24. *Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944)... С. 54.*
25. *Історія застерігає! Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни... С. 27.*
26. Мюллер Н. *Вермахт и оккупация*. Москва: Вече, 2010. С. 85.
27. *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.* (збірник документів і матеріалів) / ред. Ф. Шевченко. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1951. С. 46; *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: зб. док. і матер.* / ред. П. М. Костриби. Київ: Державне видавництво політичної літератури, 1963. С. 27-28.
28. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944рр.). *Український історичний журнал*. 1997. № 3. С. 92.
29. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 150. Арк. 65.
30. ЦДАВОВ України Ф. 3206. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 13-33.
31. ЦДАВОВ України Ф. 3206. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 1; Там само. Оп. 2. Спр. 232. Арк. 11.
32. Косик В. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні... С. 174.*
33. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 150. Арк. 34, 65.
34. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 148. Арк. 117.
35. ЦДАВОВ України. Ф. 3206. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 4.
36. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 475. Арк. 34.
37. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 5. Спр. 22. Арк. 11.

38. Себта Т. М. Райхскомісаріат “Україна”. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Предметно-тематична частина: П–Я*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. Вип. 4. С. 113.
39. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 5. Спр. 22. Арк. 11; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 52. Арк. 19.
40. *Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941–1944 (До 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів)* / ред. О. М. Гаркуша. Миколаїв : КВІТ, 2004. С. 139; Верменич Я. В. *Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування* : у 2-х чч. ... Ч. 2. С. 94; Себта Т. *Адміністративно-територіальний устрій Райхскомісаріату “Україна” у термінах і назвах: походження та сучасне бачення. Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського*. 2009. Т. 19. Кн II, ч. 2. С. 117-119; Даценко В. В. *Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). Історико-публіцистичний нарис* Кіровоград: ТОВ Імекс-ЛТТД, 2010. С. 110; Ревегук В. Я. *Полтавщина в роки радянсько-німецької війни (1941–1945)*. Полтава : Дивосвіт, 2010. С. 39; *Хмельниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) або Поділля очима солдатів вермахту* / упоряд. Ю. В. Олійник, В. В. Галатир. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2013. С. 12.
41. ЦДАВОВ України. Ф. 3206. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 2-12.
42. Романько О. В. *Крым под пятой Гитлера: немецкая оккупационная политика в Крыму (1941-1944)*. Москва : Вече, 2011. С. 53.
43. Слободянюк М. А., Шахрайчук І. А. *Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни*. Дніпропетровськ : Оксамит-Текс, 2004. С. 71; Романько О. В. *Крым под пятой Гитлера. Немецкая оккупационная политика а Крыму...* С. 52-53; *Territoriale Veränderungen in Deutschland und deutsch verwalteten Gebieten 1874–1945*. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.territorial.de/index.htm> (дата звернення: 12.05.2017).
44. ЦДАВОВ України. Ф. 3206. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 1-4; Там само: Оп. 2. Спр. 233. Арк. 1-12.
45. Рекотов П. В. *Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.)...* С. 92.
46. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 150. Арк. 6, 64, 81.
47. *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945*: в 3 т. Киев : Наукова думка, 1985. Т. 2. С. 291-292.
48. *Донетчина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Известные и неизвестные страницы истории* / ред. А. Л. Треляк.

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

- Донецк : АОЗТ “Издательство “Донеччина”, 2008. С. 123; Мюллер Н. *Вермахт и оккупация...* С. 337.
49. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944рр.)... С. 91.
50. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 412. Арк. 52.
51. Нестеренко В. А. *Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2005. С. 12.
52. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 332. Арк. 15.
53. *Без грифа “секретно”. К 55-летию начала Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* / ред. В. С. Высоцкая. Луганск : Гос. архив Луган. обл., 1996. С. 6; *Сумська область від давнини до сьогодення : наук довідн.* / редкол. Л. П. Сапухіна. Суми : “Слобожанщина”, 2000. С. 285.; Скоробогатов А. В. *Харків у часи німецької окупації (1941–1943 рр.)*. Харків : Прапор, 2004. С. 107.
54. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.)... С. 90.
55. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 199. Арк. 97-98.
56. Патриляк І. К., Боровик М. А. *Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду*. Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М, 2010. С. 176.
57. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 156. Арк. 8.
58. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 138. Арк. 71-72.
59. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 199. Арк. 77.
60. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 157. Арк. 204.
61. *Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944* : в 2-х кн. / ред. В. Н. Нем’ятий. Киев : Наукова думка, 1985. Кн. 1. С. 120.
62. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 124. Арк 13.
63. *Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками* : сб. матер. в 7-ми т. / под ред. Р. А. Руденко. Москва : Гос. изд-во. юрид. лит-ры, 1958. Т. 2. С. 689.
64. Попович К. Ф. *Пам’ять времени: Записки военного разведчика*. Москва : Андреевский флаг, 2002. С. 76-77.
65. *Україна в Другій світовій війні у документах* : збірник німецьких архівних матеріалів : в 4-х т. ... С. 179.
66. Левит И. Э. *Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация*. Кишинев : Штиинца, 1981. С. 156, 161.
67. ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 213. Арк. 19; *Хронологический справочник о временной оккупации немецко-фашистскими*

- захватчиками Измаильской области и освобождения ее Красной Армией. 1941-1944 / сост. П. В. Козырев. Измаил. С. 95.
68. Молдавська ССР в Великій Отчественній війні Советського Союзу. 1941–1945 : сб. док. и матер. : в 2-х т. / ред. кол. С. Я. Афтенюк и др. Кишинев : Штиинца, 1975. Т. 2. С. 40-41.
69. Райнов Б. А. *Подвиг на Дунае (1941–1945)*. Измаил, 2005. С. 106.
70. ДАОО. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 2-19.
71. Новосівський І. М. *Нариси історії права Буковини і Бессарабії*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. С. 150-152.
72. ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 184. Арк. 32-34.
73. Комарницький С. І. *Радянська Буковина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941–1945*. Київ : Наукова думка, 1979. С. 86; Хаджирадева В. П. Румунський окупаційний режим в Бессарабії (червень 1941 – серпень 1944 рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2004. Вип. 26. С. 274; Комарницький С. І. *Вони наближали перемогу: Буковина та буковинці в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.* Чернівці : Місто, 2005. С. 46; Райнов Б. А. *Подвиг на Дунае (1941–1945)...* С. 106.
74. Молдавська ССР в Великій Отчественній війні Советського Союзу. 1941–1945 : сб. док. и матер. : в 2-х т. ... С. 560; Бачинський А. Д. *Буджацька заграда: Придунайські землі України в роки Великої Вітчизняної війни*. Одеса : Маяк, 1995. С. 36; Moraru A. *Istoria românilor. Basarabia și Transnistria în 1812-1993*. Chișinău, 1995. p. 367.
75. ДАОО. Ф. Р-7516. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 1, 13; Там само: Ф. Р-7526. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 2; Там само: Ф. Р-7677. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 73.
76. Guvernământul Basarabiei. [Електронний ресурс] UPL: http://ro.wikipedia.org/wiki/Guvern%C4%83m%C3%A2ntul_Basarabiei (дата звернення: 14.06.2017).
77. *Книга пам'яті України. Чернівецька область* : в 3 т. / голов. ред. кол. : І. О. Герасимов ; обл. редкол. В. В. Івануса та ін. Чернівці : Прут, 1994. Т. 1. С. 134, 543; *Книга пам'яті України. Чернівецька область* : в 3 т. ... Чернівці : Прут, 1995. Т. 3. С. 192, 624.
78. *Радянська Буковина 1940–1945 рр.* : док. і матер. / ред. кол. М. В. Курило. Київ : Наукова думка, 1967. С. 194-195.
79. Комарницький С. І. *Вони наближали перемогу: Буковина та буковинці в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр...* С. 47-48.
80. ДАЧО. Ф 662. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 1-4
81. ДАЧО. Ф. Р-307. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 1-5; Там само: Ф 662. Оп. 2. Спр. 561. Арк. 24.
82. ДАЧО. Ф. Р-307. Оп. 1. Арк. 1-2.

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

83. ДАЧО. Ф. 662. Оп. 1. Спр. 471. Арк. 5, 11; Там само: Спр. 4178. Арк. 2-19.
84. *România în aniiceluide-aldoilea război mondial*: in 3 vol. V. 1 Comisiaromână destudiişicer cetărideristorieci teonemilitară Bucureşti: Militară, 1989. P. 316; *Antonescu-Hitler: Corespondenta ei intilniri inedited (1940–1944)*: in 2 v. V. 1. Bucurecti: Coria, 1991. P. 115.
85. Гратинич С. А. *На левом берегу Днестра 1941–1944. Страницы совместной борьбы трудящихся смежных районов Молдавии и Украины против немецко-румынских фашистских захватчиков*. Кишинев : Картя молдовеняскэ, 1985. С. 20; Никульча И. Я. Румынский оккупационный режим в Транснистрии. *Записки історичного факультету*. Одеса : Одес. держ. ун-т, 1997. Вип. 5. С. 183. Катарага С. И. Губерния Транснистрия в 1941-1944 гг. *Вісник національного університету “Львівська Політехніка”*: держава та армія. 2007. № 584. С. 152-153.
86. *Одесская область в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.* : док и матер. / ред. Н. И. Зотов и др. Одесса : Маяк, 1970. С. 160-161; *Молдавська ССР в Великій Отчественной войне Советского Союза. 1941–1945* : сб. док. и матер. : в 2-х т. ... Т. 2. С. 54-55; Bulei I. *Scurtă istoriearomanilor*. Bucureşti: Editura Meronia, 1996. P. 127.
87. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 239. Арк. 24.
88. *Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945* / под ред. С. Афтенюка, Д. Елина, А. Коренева, И. Левита. – Кишинев : Картя молдовеняскэ, 1970. С. 159-160; Гончаренко О., Лисенко О., Першина Т. Система управління окупованими територіями України *Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси*. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 1. С. 361; Попа И., Попа Л. *Румыны, Бессарабия и Приднестровье*. Кишинев : К-Gh. Prut International, 2010. С. 92-93.
89. Мандрик М. В. *Північна Буковина, Бессарабія та Закарпаття у контексті українського геополітичного чинника (кінець 1920-х середина 1940-х)* : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2011. С. 22.
90. Новосолов О. В. *Політика Румунії щодо українських земель у період диктатури І. Антонеску (1940–1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 “Всесвітня історія”. Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2008. С. 12.
91. Dobrinescu V. F. *Basarabia în aniiceluidealdoilearăz boimondial (1939–1947)*. Iaşi: Institutul European, 1995. P. 235; Kirîtescu C. *România în al doilea război mondial*: in 2 vol. Vol. 1. Bucureşti : Universsul Enciclopedic,

1995. Р. 54; Dan-Străulești P. *Atlas istoric ilustrat al României*. București : Litera International, 2009. Р 87.
92. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 476. Арк. 1.
93. Dallin A. *Odessa, 1941–1944. A case study of Soviet territory under foreign rule*. Iasi-Oxford-Portland, 1998. Р. 78.
94. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.)... С. 97.
95. Щетников В. П. Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941–10 квітня 1944. *Архіви окупації. 1941–1944*. Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. С. 825; Ніточко І. І. *Окупація: Березівський район. 1941–1944 рр.* Одеса : Астропринт, 2008. С. 272.
96. Шнабель-Тихомирова О. Я., Романенко-Завтур Т. М. *Вогняні верстви*. Одеса : Астропринт, 2003. С. 82.
97. ДАОО.Ф. Р-2359. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 1-15.
98. Гратинич С. А. *На левом берегу Днестра 1941–1944...* С. 24.
99. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 533. Арк. 44.
100. Жуковський А., Субтельний О. *Нарис історії України*. Львів : Вид-во Наук. тов.-ва імені Т. Шевченка у Львові, 1992. С. 125.
101. *Історія застерігає! Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни...* С. 245.
102. Гратинич С. А. *На левом берегу Днестра 1941–1944...* С. 24; Moraru A. *Istoriaromânilor. Basarabia și Transnistria în 1812-1993*. Chișinău, 1995. Р. 368.; Dallin A. *Odessa, 1941–1944. A case study of Soviet territory under foreign rule...* Р. 62.
103. Рекотов П. В. *Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні (Історико-правовий аспект)* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Нац. академ. внутрішніх справ України . Київ, 1997. С. 74; *Політична історія України ХХ ст.* : у 6. т. Київ : Генеза, 2003. Т. 4. С. 363; Мандрик М. В. *Північна Буковина, Бессарабія та Закарпаття у контексті українського геополітичного чинника (кінець 1920-х середина 1940-х)* : автореф. дис. ... С. 22.
104. ЦДАГО України. Ф. 1 Оп. 22. Спр. 10. Арк. 5.

Розділ 2.3

1. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 264. Арк. 19.
2. *Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР*

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

- (1941–1944) / ред. Е. Болтин, Г. Белов. Москва : Госполитиздат, 1963. С. 47-48.
3. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 14.
 4. *Історія застерігає! Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни* / упоряд. В. М. Немятий. Київ : Вид-во політичної літератури, 1986. С. 20-21; Мітягін О. О. *Охорона оперативного і військового тилу Червоної Армії та Вермахту на території України (1941-1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22. Нац. ун-т. оборони України ім. Івана Черняхівського. Київ, 2017. С. 8.
 5. Патриляк І. К., Боровик М. А. *Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду* Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. С. 175.
 6. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944рр.) *Український історичний журнал*. 1997. № 3. С. 90; Терлюк І. Я. *Окупаційний режим в Україні 1941–1944 рр. і проблеми творення української національної державності: історія держави і права*. Львів : Каменярь. 2009. С. 16.
 7. *Путильщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)* : зб. док. і матер. / упоряд. О. М. Рубанов. Суми : Мрія, 2010. С. 27. Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є. *Система органів місцевого управління та території райхскомісаріату “Україна” та “військової зони” 1941-1944 рр.* Київ : Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 103-105; Шаповаленко Є. *Адміністративний апарат управління Чернігвщиною під час нацистської окупації 1941-1943 рр. Чернігівщина в роки нацистської окупації : док. і матер. / упоряд. О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко.* Чернігів : Вид. Лозовий В. М., 2013. С. 55-56, 80.
 8. Семененко О. П. *Харків, Харків...* Харків; Нью-Йорк : Березіль, 1992. С. 143. Шаповаленко Є. *Адміністративний апарат управління Чернігвщиною під час нацистської окупації 1941-1943 рр. ...* С. 55-56.
 9. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 332. Арк. 16-18; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 96. Арк 3-4.
 10. *Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944)...* С. 245.
 11. Науменко В. М. *Політика економічного штабу Ост у сфері промисловості в окупованій Україні (1941–1944 рр.)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2009. С. 35.
 12. Там само: С. 36.

13. Там само: С. 41.
14. Там само: С. 50.
15. Там само: С. 49-50.
16. *Нестеренко В. А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2005. С. 42.*
17. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 332. Арк 12.
18. *“Совершенно секретно! Только для командования”. Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы / сост. В. И. Дашичев. Москва : Наука, 1967. С. 582; Кентій А. В., Лозинський В. С. Війна без пощади та милосердя: партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). Київ : Генеза, 2005. С. 59.*
19. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 332. Арк 10.
20. ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 2. Спр. 621. Арк. 45.
21. Боляновський А. В. *Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945)*. Львів : Нац. ун-т, ім. І. Франка, 2003. С. 134.; Нестеренко В. А. *Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти)...* С. 65-67. Дерейко І. І. *Місцеві формування німецької армії та поліції у Рейхскомісаріаті “Україна” (1941–1944 роки)*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2012. С. 29-38.
22. Oldenburg M. *Ideologie und militärisches Kalkül. Die Besatzungspolitik der Wehrmacht in der Sowjetunion 1942*. Hamburg, Univ., Diss. 2002. S. 246-248.
23. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 332. Арк. 7.
24. *Історія застерігає! Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни... С. 27;*
25. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 5. Спр. 22. Арк. 6.
26. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Арк. 1-2; *Вінницькі вісті*. 1942. № 76.
27. Лисенко О., Нестеренко В. *Окупаційний режим на Україні 1941–1943: адміністративний аспект Архіву окупації 1941–1944*. Київ : Києво-Могилянська академія, 2006. С. 766.
28. Нестеренко В. А. *Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти)...* С. 44.
29. *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. док. і матер. / ред. П. М. Костриби. Київ : Державне видавництво політичної літератури, 1963. С. 92; Тарнівський І. С. Політика Третього рейху та*

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

- його союзників на окупованих українських землях в роки Другої світової війни.* Донецьк : ТОВ “ВПП “ПРОМІНЬ”, 2012. С. 234.
30. Нове українське слово. 1942. Ч. 234; Глід С. *Фрагменти життя і мук: спогади з часів німецької окупації України.* Лондон : Вид-во Союзу українців у Великій Британії, 1955. С. 83; *Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині 1941–1944 рр. : док. і матер. / під ред. О. М. Завалюк.* Кам’янець-Подільський : Оіном, 2009. С. 99; Дерейко І. І. *Місцеві формування німецької армії та поліції у Рейхскомісаріаті “Україна” (1941–1944 роки)...* С. 62-78. Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є. *Система органів місцевого управління та території райхскомісаріату “Україна” та “військової зони” 1941-1944 рр.* Київ : Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 81-87.
31. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 5. Спр. 22. Арк. 41
32. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 135. Арк. 7.
33. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 264. Арк. 20; Там само: Оп. 5. Спр. 22. Арк. 6-10.
34. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 11; Там само: Спр. 94. Арк. 2.
35. ЦДАВОВ України. Ф. 3206. Оп. 2. Спр. 120. Арк. 14; Там само: Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 294. Арк. 1.
36. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 5. Спр. 22. Арк. 10.
37. Там само: Арк. 18.
38. ЦДАВОВ України Ф. 3206. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 50-53; Там само: Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 9; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 41. Арк. 5-6.
39. ЦДАВОВ України. Ф. 3206. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 1-8.
40. Рекотов П. В. *Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.)...* С. 93
41. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 5. Спр. 22. Арк. 7.
42. Рекотов В. П. *Адміністративний, судовий та поліцейський апарат рейхскомісаріату “Україна” Нова політика.* 1997. № 3. С. 52.
43. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 329; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 123. Арк. 43-45; *Хмельниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) або Поділля очима солдатів вермахту / упоряд. Ю. В. Олійник, В. В. Галатир.* Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2013. С. 14.
44. Рекотов В. П. *Адміністративний, судовий та поліцейський апарат рейхскомісаріату “Україна”...* С. 53. *Запорізький рахунок Великої війни. 1939-1945 / Ф. Г. Турченко та ін.* Запоріжжя : Просвіта, 2013. С. 151-154; *Власенко В. В. Створення та діяльність органів місцевого управління в Генеральному окрузі “Житомир” у роки німецької окупації (1941-*

- 1944 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. 2013. С. 11; Мельнічук Л. В. *Функціонування органів місцевого управління окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. ДВНЗ "Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди". Переяслав-Хмельницький, 2014. С. 12; Ілюха О. Ю. *Котелевицина в часи радянсько-німецької війни (1941-1945)*. Полтава : Полтавський літератор, 2015. С. 9-10.
45. Дорошенко М. І. *Українська трагедія: спогади з Другої світової війни*. Нью-Йорк, 1980. С. 19-23; Мельнічук Л. В. *Функціонування органів місцевого управління окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.)* : автореф. ... С. 15-16.
46. Куницький М. П. *Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату "Україна" (1941-1944 рр.)* : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. ДВНЗ Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2014. С. 31.
47. *Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944)*... С. 58
48. Державний архів Львівської області (ДАЛО). Ф. Р-35. Оп. 5. Спр. 13. Арк. 17.
49. Казакова О. М. *Впровадження нацистського "нового порядку" на окупованих польських землях (вересень 1939 – червень 1941 рр.)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Запорізький держ. ун-т. Запоріжжя, 2004. С. 68-69.
50. Torzecki R. *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933-1945)*. Warszawa : Książka i Wiedza, 1972. S. 245, 255.
51. ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 122. Арк. 28; ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 13. Спр. 22. Арк. 1-4.
52. ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 122. Арк. 28-29; ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 5. Спр. 7. Арк. 1-4; Там само: Оп. 13. Спр. 22. Арк. 5-21.
53. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 312. Арк. 2.
54. Львівські вісті. 1941. Ч. 79; Казакова О. М. *Впровадження нацистського "нового порядку" на окупованих польських землях (вересень 1939 – червень 1941 рр.)*... С. 71.
55. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 312. Арк. 12; ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 5. Спр. 13. Арк. 9.
56. Паньківський К. *Роки німецької окупації 1941–1944*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто : Вид-во Ключі, 1983. С. 339-404; Боляновський А. В. *Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського "нового порядку" в Європі у 1941-1944 рр.* : дис. ... канд. іст. наук :

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

- 07.00.02. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 1999. С. 54-57; Його ж: *Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945)*... С. 149-151.
57. Кубійович В. *Українці в генеральній губернії 1939-1941: історія Українського Центрального Комітету*. Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1975. С. 104-105, 125-126; *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина: Тимофєєв Валентин – Хмельницький Богдан / гол. ред. В. Кубійович та ін.; Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Париж; Нью-Йорк, 1980. Т. 9. С. 3441-3442.
58. Паньківський К. *Роки німецької окупації...* С. 97-126, 303-308; *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина: Тимофєєв Валентин – Хмельницький Богдан / гол. ред. В. Кубійович та ін.; Наукове товариство ім. Шевченка. Париж; Нью-Йорк, 1980. Т. 9. С. 3426. Кубійович В. *Мені 85*. Мюнхен: Молоде життя, 1985. С. 99.
59. Паньківський К. *Роки німецької окупації...* С. 155-187; Кубійович В. *Мені 85...* С. 103.
60. Елин Д. Д. *Партизаны Молдавии*. Кишинев: Картя Молдовеняскє, 1974. С. 16; Туфар Н. *Бойцы подполья*. Кишинев: Картя Молдовеняскє, 1979. С. 7; Комарницький С. І. *Вони наближали перемогу: Буковина та буковинці в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.* Чернівці: Місто, 2005. С. 47-48;
61. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). Ф. Р-662. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 1-4.
62. ДАОО. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 2-19; ДАЧО. Ф. Р-662. Оп. 2. Спр. 561. Арк. 2-10.
63. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрії. *Український історик*. 1987. № 1–4. С. 87; Залесский К. А. *Кто есть кто во Второй мировой войне. Германия и союзники*. Москва: Вече, 2010. С. 311-330.
64. ДАЧО. Ф. Р-307. Оп. 3. Спр. 229. Арк. 3-15; Там само: Ф. Р-662. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 1.
65. Болнван И., Поп И. *История Румынии*. Москва: Весь мир, 2005. С. 584.
66. Гратинич С. А. *На левом берегу Днестра 1941–1944. Страницы совместной борьбы трудящихся смежных районов Молдавии и Украины против немецко-румынских фашистских захватчиков*. Кишинев: Картя молдовеняскє, 1985. С. 21.
67. ДАЧО. Ф. Р-662. Оп. 1. Спр. 663. Арк. 3.
68. ДАЧО. Ф. Р-662. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 1.
69. ДАЧО. Ф. Р-307. Оп. 1. Спр. 2710. Арк. 3; Там само: Оп. 3. Спр. 313. Арк. 2.

70. ДАЧО. Ф. Р-307. Оп. 3. Спр. 307. Арк. 1.; Там само: Ф. Р-662. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 2.
71. ДАОО. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 2-7.
72. ДАОО. Ф. Р-7526 Оп. 1 Спр. 101. Арк. 26-32; ДАЧО. Ф. Р-662 Оп. 4. Спр. 1. Арк. 1.
73. *Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза : сб. док. и матер. : в 3-х т. / ред. И. Бортников. Одесса : Одесское областное издательство, 1949. Т. 2. С. 5.*
74. Constonitiu F. *Oistorie sinceră a poporului român* București: Editura Univers enciclopedic, 1999. P. 380; Гончаренко О., Лисенко О., Першина Т. Система управління окупованими територіями України. *Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси.* Київ : Наукова думка, 2010. Т. 1. С. 361;
75. *Одесская область в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. : док. и матер. / ред. Н. И. Зотов и др. Одесса : Маяк, 1970. С. 161.*
76. Катарга С. И. Губерния Транснистрия в 1941-1944 гг. *Вісник національного університету "Львівська Політехніка": держава та армія.* 2007. № 584. С. 153.
77. ЦДАВОВ України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 1.
78. ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 184. Арк. 32.
79. ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 103. Арк. 189.
80. Dobrinescu V. *Basarabia în anii celui de al doilea război mondial (1939–1947)* Iași: Institutul European, 1995. P. 252.
81. ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 103. Арк. 189.
82. Левит И. Э. *Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация.* Кишинев : Штиинца, 1981. С. 251.
83. Kirițescu C. *România în al doilea război mondial: în 2 vol. Vol. 1.* București: Universul Enciclopedic, 1995. P. 63. Окупаційний режим в губернаторстві "Трансїстрія" / Т. Вінцковський та ін. *Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси : у 2-х т.* Київ : Наукова думка, 2010. Т. 1. С. 413.
84. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансїстрії... С. 87.
85. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 239. Арк. 36; ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 221. Арк. 20.
86. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 476. Арк. 2.

Розділ 3.1

1. Атлас З. В. *Социалистическая денежная система*. Москва : Финансы, 1969. С. 293.
2. Сенилов Б. В. *Военные деньги Второй мировой войны*. Москва : Финансы и статистика, 1991. С. 18-19.
3. Аликсеев А. М. *Военная валюта*. Москва : Госфиниздат, 1948. С. 49; Пасюк І. М. *Грошовий обіг на Волині з найдавніших часів до нашого часу*. Луцьк : Твердиня, 2008. С. 79.
4. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 148. Арк. 68.
5. *Гроші в Україні: факти і документи* / М. Ф. Дмитрієнко та ін. Київ : ARC-Ukraine, 1998. – С. 98; *Криваві жорна війни. Трудова повинність на Рівненщині у 1941-1944 роках* / ред. С. Ситай. Рівне : О. Зень, 2013. С. 54; Євтушенко М. І. *Пам'ять седця: Бахмаччина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.* : зб. док. і матер. Ніжин : Вид-во Аспект-Поліграф, 2015. С. 73.
6. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 148. Арк. 33; Там само: Спр. 159. Арк. 98.
7. Бадаев А. С. *Бумажные деньги ходившие на Украине*: каталог. Чернигов : Ред.-изд. отдел областного управления по печати, 1991. С. 52; Сенилов Б. В. *Военные деньги Второй мировой войны...* С. 19.
8. Шуст Р. М. *Нумізмати́ка: історія грошового обігу та монетної справи в Україні...* С. 305. Пасюк І. М. *Грошовий обіг на Волині з найдавніших часів до нашого часу...* С. 78.
9. Бадаев А. С. *Бумажные деньги ходившие на Украине...* С. 54.
10. Сенилов Б. В. *Военные деньги Второй мировой войны...* С. 30.
11. Фомін А. В. *Вплив нацистської окупації на соціальну сферу України (1941–1943 рр.: за матеріалами Донецької, Луганської і Харківської областей)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Східноукраїнський нац. ун-т ім. Володимира Даля. Луганськ, 2007. С. 82-108.
12. *Німецькі карні приписи що діють у Генерал Губернаторстві (Вибір)* / упоряд. П. Коструба та ін. Краків; Львів : Українське видавництво, 1943. С. 32-33.
13. Львівські вісті. 1941. Ч. 27.
14. *Гроші в Україні: факти і документи...* С. 97; Шуст Р. М. *Нумізмати́ка: історія грошового обігу та монетної справи в Україні...* С. 303.
15. Боляновський А. В. *Соціальний аспект гітлерівського “нового порядку” в Галичині у 1941–1944 роках*. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1998. Вип. 33. С. 192; Курилишин К. *Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944): за матеріалами україномовної*

- преси. Львів : Львів. націон. наук. бібліот. ім. В. Стефаника, 2010. С. 65-67.
16. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 182. Арк. 131
 17. Костянтинівські вісті. 1942. Ч. 31.
 18. Пасюк І. М. *Грошовий обіг на Волині з найдавніших часів до нашого часу...* С. 79.
 19. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 533. Арк. 40; Боряк Г. В., Дубик М., Маковська Н. *“Нацистське золото з України” : у пошуках архівних свідчень : в 2 вип.* Київ : Вид-во Інституту археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1998. Вип. 1. С. 60.
 20. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 182. Арк. 133.
 21. Бадаев А. С. *Бумажные деньги ходившие на Украине...* С. 53.
 22. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 182. Арк. 133.
 23. Пасюк І. М. *Грошовий обіг на Волині з найдавніших часів до нашого часу...* С. 78.
 24. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 148. Арк. 231
 25. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 5. Спр. 13. Арк. 7.
 26. Краузе С. В. *Монети та грошовий обіг Галичинни.* Коломия, 2000. С. 98.
 27. Український голос. 1941. Ч. 2.; Курилишин К. *Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944): за матеріалами україномовної преси...* С. 66; *Подільяни в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) : зб. док., матер. та світлин / упоряд. : Байдич В. Г. (відп. ред) та ін.* Кам’янець-Подільський : Аксіома, 2013. С. 65.
 28. *Щоденник Аркадія Любченка. 2/XI-41–21/II-45 р.* / упоряд. Ю. Луцький. Львів; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 1999. С. 64.
 29. Новосівський І. М. *Нариси історії права Буковини і Бессарабії.* Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. С. 152.
 30. ДАЧО. Ф. Р-662. Оп. 4. Спр. 34. Арк. 2-3.
 31. Огуй О. Д. *Чернівці та околиці: грошовий обіг та монетні знахідки протягом тисячоліть.* Чернівці : Рута, 2007. С. 89.
 32. Натанзон Я. *Бумажные денежные знаки на оккупированных территориях СССР в период Второй мировой войны: каталог.* Київ : Логос, 2012. С. 97.
 33. Клименко О. О. *Грошовий обіг в Трансністрії у роки німецько-румунської окупації (1941–1944).* *Архіви України.* 2011. № 2-3. С. 157-158.
 34. *Одесская область в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. : док и матер.* / ред. Н. И. Зотов и др. Одесса : Маяк, 1970. С. 160; *Молдавська ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 : сб.*

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

- док. и матер : в 2-х т. / ред. кол. С. Я. Афтенюк и др. Кишинев : Штиинца, 1975. Т. 2. С. 55.
35. Клименко О. О. Грошовий обіг в Трансністрії у роки німецько-румунської окупації (1941–1944)... С. 157.
36. *Молдавська ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 : сб. док. и матер. : в 2-х т...* Т. 2. С. 84; *У лецатах “нового порядку” населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом : зб. док. і матер. / упоряд. С. Д. Гальчак та М. В. Чехівський.* Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2013. С. 138-139.
37. Левит И. Э. *Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация.* Кишинев : Штиинца, 1981. С. 196.
38. Натанзон Я. *Бумажные денежные знаки на оккупированных территориях СССР в период Второй мировой войны: каталог...* С. 96.
39. Музей Денег / Обращавшиеся в Украине. [Електронний ресурс]. URL: http://www.museum-of-money.org/view/dengi_germanii/ (дата звернення: 16. 06. 2017).
40. Натанзон Я. *Бумажные денежные знаки на оккупированных территориях СССР в период Второй мировой войны: каталог...* С. 136.
41. Лауга С. П. *Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни.* Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1965. С. 114; Косик В. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні.* Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. С. 170.
42. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 132.; ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 145. Арк. 23; Костянтинівські вісті. 1942. Ч. 42.
43. Перехрест О. Г. *Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.).* Київ : Інститут історії України, 2010. С. 31.
44. Гакман С. М. *Бессарабія та Буковина між миром та війною (питання Буковини та Бессарабії в міжнародних відносинах 1917 – 1940 рр.).* Чернівці : Зелена Буковина, 2009. С. 111-154.
45. *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу : в 3-х. т. / під ред. І. Д. Назаренко.* Київ : Політвидав України, 1967. Т. 1. С. 366; *Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : зб. док. та матер. / упоряд. П. М. Жук.* Черкаси : Брама-ІСУЕП, 2007. С. 43.
46. Нем'ятый В. Н. *В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии.* Киев : Изд-во полит. лит. Украины, 1982. С. 123-124.
47. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 246. Арк. 4; ДАОО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 1-7.

48. Анникеев А. А. *Аграрная политика нацистской Германии в годы Второй мировой войны*. Ростов-на-Дону, 1990. С. 127.
49. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 246. Арк. 4.
50. Коваль В. М. *Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняних війнах (1939–1945)*. Київ : Альтернативи, 1999. С. 221.
51. Левит И. Э. *Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация...* С. 164.
52. *Сообщения Советского информбюро 1941–1945* : в 8 т. Москва : Софинвормбюро, 1944. Т. 1. С. 178.
53. *Молдавська ССР в Великій Отчественной войне Советского Союза. 1941–1945* : сб. док. и матер : в 2-х т. ... Т. 2. С. 51.
54. Щетніков В. Економічна складова румуно-німецької прсутності в “Трансністрії” 1941-1944 рр. *Сторінки воненної історії Україн*. 2012. Вип. 15. С. 176.
55. Левит И. Э. *Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация...* С. 163.
56. *Германия во Второй мировой войне (1939–1945)* / ред. В. Блейер, К. Дрехслер и др. Москва : Воениздат, 1971. С. 127; Панченко П. П., Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А. *Аграрна історія України* : навч. посіб. Київ : Просвіта, 2007. С. 317.
57. Погребінський М. Б. Евакуація матеріальних ресурсів сільського господарства Української РСР на початку Великої Вітчизняної війни. *Український історичний журнал*. 1959. Вип. 3. С. 63. Коваль М. В. Перебазування продуктивних сил УРСР на схід радянської країни (1941–1942 рр). *Український історичний журнал*. 1970. Вип. 2. С. 20.
58. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 33. Арк. 30
59. Косик В. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні...* С. 517.
60. ЦДАВОВ України. Ф. 3206. Оп. 2. Спр. 118. Арк. 1-20; *Чернігівщина в роки нацистської окупації: документи і матеріали* / упоряд. : О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2013. С. 75-76.
61. ЦДАВОВ України. Ф. 3206. Оп. 2. Спр. 120. Арк. 4-10; Там само: Ф. 4620. Оп. 5. Спр. 14. Арк. 64.
62. ЦДАВОВ України. Ф. 3206. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 1; Там само: Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 7-11.; Там само: Оп. 2. Спр. 339. Арк. 22-23.
63. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 533. Арк. 21.
64. ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 183. Арк. 4.; ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 6.; Там само: Оп. 11. Спр. 8. Арк. 3.
65. ЦДАВОВ України. Ф. 3833 Оп. 1. Спр. 83. Арк. 2.; *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. (Збірник*

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

- документів і матеріалів) / ред. Ф. Шевченко. Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1951. С. 12.
66. ДАОО. Ф. Р-2359. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 3, 8.; Там само: Ф. Р.-663. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 14, 16; *Радянська Буковина 1940–1945 рр. : док і матер.* / ред. кол. М. В. Курило. Київ : Наукова думка, 1967. С. 196-197; *Советский Придунайский край 1940–1945 гг. : док и матер.* / ред. И. А. Хливненко. Одесса : Маяк, 1968. С. 181.
67. ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 241. Арк. 1-3; ДАОО. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 193. Арк. 2; Там само: Ф. Р-2362. Оп. 1 Спр. 4. Арк. 1-5.
68. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 230. Арк. 11, 21.
69. Окупаційний режим в губернаторстві “Трансністрія” Т. Вінцковський ін. *Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси* : у 2-х т. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 1. С. 417.
70. Нем’ятый В. Н. *Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944 гг.* Киев : Знание, 1980. С. 41; Удовик В. М. *Німецько-фашистський окупаційний режим (1941-1944 р.) на території Генеральної області “Київ” (Київська та Полтавська області)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. 2005. С. 103. Власенко С. І. *Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2007. С. 91-100;
71. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал* 1997. № 3. С. 91.
72. Лисенко О., Нестеренко В. Окупаційний режим на Україні 1941–1943: адміністративний аспект. *Архіви окупації 1941–1944*. Київ : Києво-Могилянська академія, 2006. С. 766.
73. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 11.
74. Казакова О. М. *Впровадження нацистського “нового порядку” на окупованих польських землях (вересень 1939 – червень 1941 рр.)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Запорізький держ. ун-т. Запоріжжя, 2004. С. 97.
75. ДАЧО. Ф. 662. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 1.; *Одесская область в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Документы и материалы* / ред. Н. И. Зотов и др. ... С. 161. Осипенко О. Система управління сільським господарством у губернаторстві “Трансністрія” (1941-1944 рр). *Емінак*. 2015. № 4. С. 65-66.
76. ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 9. Спр. 822. Арк. 1-4; Ревегук В. Я. *Полтавщина в роки радянсько-німецької війни (1941-1945)*. Полтава : Дивовістіт, 2015. С. 170. Дейнека Н. *Румунський окупаційний режим та радянський рух Опору в південно-західному регіоні України і Молдавії (1941-1944 рр.)*. Одеса : Атлант, 2013. С. 65.; Мельник А. А. *Криворозьє: в*

- пламени войны (1941-1944). Кривой Рог : Дионис, 2014. С. 32; Стельникович С. *Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941-1944 рр.)*. Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2016. С. 201.
77. Нем'ятый В. Н. *В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии...* С. 123.
78. ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 4.
79. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 22; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 10. арк. 9; Перехрест О. Г. *Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище*. Черкаси : ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. С. 206-208.
80. Левит И. Э. *Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация...* С. 306; Районов Б. А. *История Киши* : в 2-х т. Измаил : СМІЛ. 2011. Т. 2. С. 298; Петрова А. І. *Особливості окупаційного режиму на Поділлі (1941-1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ. 2012. С. 12.
81. Перехрест О. Г. *Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)...* С. 32.
82. Бобринецький голос. 1943. № 10; Голос Волині. 1941. Ч. 6; Звільнена Україна. 1941. № 25.
83. Глушенок Н. М. *Аграрна політика Німеччини в рейхскомісаріаті "Україна" 1941–1944 рр.* : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2005. С. 140.
84. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 226-228. Удовик В. М. *Німецько-фашистський окупаційний режим (1941-1944 р.) на території Генеральної області "Київ" (Київська та Полтавська області)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. 2005. С. 120-126; Перехрест О. Г. *Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище*. Черкаси : ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. С. 640; *Запорізький рахунок Великої війни. 1939-1945* / Ф. Г. Турченко та ін. Запоріжжя : Просвіта, 2013. С. 176-177; Карпенко О. *Нариси з історії Лубенського краю в період війни і окупації 1941-1943 років: літературно-публіцистичне видання*. Лубни : Вид-во Лубни, 2014. С. 37-38; Кушніренко І. К., Жилінський В. І. *Гуляйтілля (1941-1944 рр.) Окупація*. Запоріжжя : Дніпровський металург, 2015. С. 10-19.
85. Власенко С. І. *Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України* : дис. ... С. 175.
86. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 123. Арк. 90. *Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941-1944)* : зб. наук. ст., док., матер. та спогад. / упоряд. : В. М. Мельниченко,

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

- Т. А. Клименко, Г. М. Голиш. Черкаси. Вертекаль. 2013. С. 222-225; *Заповідаємо вам пам'ять: місто Артемівськ і Артемівський район в роки нацистської окупації (1941-1943): науково-документальне видання / уклад. : С. М. Сикварова, І. А. Корнацький. Донець : Світ книги, 2013. С. 77-78; Чернігівщина в роки нацистської окупації: документи і матеріали / упоряд. : О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2013. С. 181-183; Добров П. В., Гарнавський І. С. *Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941-1943 рр.)*. Донецьк : ДонНУ, 2008. С. 144-148. Ревегук В. Я. *Полтавщина в роки радянсько-німецької війни (1941-1945)...* С. 184-185.*
87. Зборівські вісті. 1941. № 4; Рідна земля. 1941. Ч. 34.
88. ДАЛО Ф. Р-35. Оп. 6. Спр. 31. Арк. 23.
89. Носкова А. Ф. *Разорение экономики Польши гитлеровской Германией 1939–1944 (территория Генерал-Губернаторства)*. Москва : Наука, 1971. С. 170.
90. Лаптев И. *Налоговое обложение молдавского крестьянства румыно-немецкими оккупантами*. Кишинев : Партиздат, 1945. С. 16.
91. Лаптев И. *Налоговое обложение молдавского крестьянства румыно-немецкими оккупантами...* С. 11-13, Дейнека Н. *Румунський окупаційний режим та радянський рух Опору в південно-західному регіоні України і Молдавії (1941-1944 рр.)...* С. 69-70
92. *Молдавська ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 : сб. док. и матер : в 2-х т... Т. 2. С. 52.; У лежатах “нового порядку” населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом : зб. док. і матер. / упоряд. С. Д. Гальчак та М. В. Чехівський. Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2013. С. 161-162.*
93. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 5. Спр. 14. Арк. 45. Щетніков В. *Економічна складова румуно-німецької присутності в “Трансністрії” 1941-1944 рр... С. 184. Дейнека Н. Румунський окупаційний режим та радянський рух Опору в південно-західному регіоні України і Молдавії (1941-1944 рр.)... С. 71; У лежатах “нового порядку” населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом : зб. док. і матер... С. 58-59.*
94. Перехрест О. Г. *Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)...* С. 61.
95. Лаута С. П. *Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни...* С. 177-178.
96. Перехрест О. Г. *Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)...* С. 64.

97. ДАОО. Ф. Р-2254. Оп. 1. Спр 32. Арк. 16, 63; Левит Є. И. *Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР...* С. 305-306.
98. ДАОО. Ф. Р-7516. Оп. 1. Спр. 145. Арк. 1-3; ЦДАГО. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 242 Арк. 87-88; *Історія застерігає! Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни* / упоряд. В. М. Немятий. Київ : Видавництво політичної літератури, 1986. С. 202-205.
99. Лаута С. П. *Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни...* С. 177; Перехрест О. Г. *Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)...* С. 67; Легасова Л., Шевченко М. *Спалені села (1941-1944 рр.): український вимір трагедії. Сторінки воєнної історії України* : зб. наук. ст. Київ: Інститут історії НАН України, 2010. Вип. 13. С. 154-169; Яременко В. *Джерельна база та історіографія проблеми спалених українських сіл (1941-1944). Національна та історична пам'ять* : зб. наук. пр. Київ : ДП “НВЦ Пріоритети” 2012. Вип 3. С. 236-229.
100. ДАОО Ф. Р-7537. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 1-3.; Левит И. Э. *Крах политики агрессии диктатуры Антонеску*. Кишинев : Штиинца, 1983. С. 202, 305.
101. Ветров І. Г. *Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941–1944*. Київ : Четверта хвиля, 2000. С. 37.
102. Ветров І. Г. *Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941–1944...* С. 30.
103. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 5. Спр. 16. Арк. 15, 17.
104. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 5. Спр. 16. Арк. 6, 20.
105. ЦДАВОВ України. Ф. 3206. Оп. 3. Спр. 10. Арк. 3-15; Там само. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 366. Арк. 8; ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 4.
106. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 362. Арк. 12; ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 13 ; Олійник Ю. В. *Нацистський окупаційний режим в Україні у 1941-1944 рр. (на матеріалах генеральної округи “Волинь-Поділля”)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 97-101; Удовик В. М. *Німецько-фашистський окупаційний режим (1941-1944 р.) на території Генеральної області “Київ” (Київська та Полтавська області)* : дис. ... С. 130-133; *Запорізький рахунок Великій війні. 1939-1945...* С. 164-165; Карпенко О. *Нариси з історії Лубенського краю в період війни і окупації 1941-1943 років...* С. 58; Сацута В. М. *Життя в окупації. Жива пам'ять* : книга пам'яті про окуповане місто Дніпропетровськ у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Дніпропетровськ : Пороги, 2013. С. 94; *Криваві*

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

- жорна війни. Трудова повинність на Рівненщині у 1941-1944 роках / ред. С. Ситай. Рівне : О. Зень, 2013. С. 43.; Мельник А. А. Криворожье: в пламени войны (1941-1944)... С. 47-52.*
107. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 320. Арк. 30. Там само. Оп. 23. Спр. 124. Арк. 18.; Кушніренко І. К., Жилінський В. І. *Гуляйпілья (1941-1944 рр.) Окупація...* С. 8.; Сацута В. М. *Життя в окупації. Жива пам'ять : книга пам'яті про окуповане місто Дніпропетровськ у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр...* С. 95; *Подолляни в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) : зб. док., матер. та світлин / упоряд. : Байдич В. Г. (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. С. 45, 52, 64; Добров П. В., Гарнавський І. С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941-1943 рр.)... С. 46-48.*
108. ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 141. Арк. 85-90; Науменко В., Нестеренко В. *Зона військової адміністрації 1941–1943 рр.: основні напрями окупаційної економічної та соціальної політики. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси : в 2-х т. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 1. С. 373.*
109. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 533. Арк. 23-34.
110. *Анатомія війни: Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении Второй мировой войны / под ред. Г. И. Александрова, М. Ю. Рагинского. Москва : Прогресс, 1971. С. 336; Загорулько М. М., Юденков А. Ф. Крах плана "Ольденбург". Москва : Экономика, 1974. С. 221-228; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944 : в 2-х кн. / ред. В. Н. Нем'ятій. Киев : Наукова думка, 1985. Кн. 1 С. 33. Под немцами: воспоминания, свидетельства, документы : ист.-док. сб. / сост. К. М. Александров. Санкт-Петербург : Скрипториум, 2011. С. 199; Запорізький рахунок Великій війні. 1939-1945... С. 163; Касьянов О. В., Юзбашева Н. Л. Окупований Дніпропетровськ. Жива пам'ять : книга пам'яті про окуповане місто Дніпропетровськ у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. ... С. 22.; Мельник А. А. Криворожье: в пламени войны (1941-1944)... С. 39-43.*
111. ЦДАВОВ України. Ф. 3206. Оп. 2. Спр. 95. Арк. 1-12. Олійник Ю. В. *Нацистський окупаційний режим в Україні у 1941-1944 рр. (на матеріалах генеральної округи "Волинь-Поділля") : дис... С. 106-107.*
112. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 294. Арк. 11; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 183. Арк. 10.
113. ЦДАВОВ України Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 10.
114. ЦДАВОВ України. Ф. 3206. Оп. 2. Спр. 90. Арк. 1-4; Беркгоф К. *Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ :*

- Критика, 2011. С. 161; Гончаренко О. М. *Функціонування окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату “Україна” : управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944)*. Київ : Вид. НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. С. 399. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення* / редкол. : Л. В. Легасова. Київ : Ін-т історії НАН України, Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, 2012. С. 181; Власенко В. В. *Створення та діяльність органів місцевого управління в Генеральному окрузі “Житомир” у роки німецької окупації (1941-1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. 2013. С. 13; *Заповідаємо вам пам'ять: місто Артемівськ і Артемівський район в роки нацистської окупації (1941-1943)* : науково-документальне видання / уклад. : С. М. Сикварова, І. А. Корнацький. Донець : Світ книги, 2013. С. 25-27; Петренко І. Кіровоград у роки нацистської окупації: серпень 1941 – січень 1944 р. *Велика війна 1941-1945. Кіровоградський вимір: альбом* / під заг. ред. О. Чуднова. Кіровоград : Імекс-ДТД 2014. С. 31. *Місто Дніпродзержинськ у роки війни (1941-1945)* : збірник архівних документів та фотографій / упоряд. Р. А. Занько, Г. О. Кулініч, О. М. Самойленко. Дніпродзержинськ : ВД “Андрій”, 2013. С. 63-65.; *Костючок О. В. Створення Київської міської управи та її діяльність у соціальній і економічній сферах (вересень 1941 р. – лютий 1942 р.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2012. С. 8.
115. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 180. Арк. 103-105; Вісті Прилуччини. 1942. № 72; Волинь. 1942. Ч. 25; Удовик В. М. *Німецько-фашистський окупаційний режим (1941-1944 р.) на території Генеральної області “Київ” (Київська та Полтавська області)* : дис. ... С. 135; *Заповідаємо вам пам'ять: місто Артемівськ і Артемівський район в роки нацистської окупації (1941-1943)*: науково-документальне видання / уклад. : С. М. Сикварова, І. А. Корнацький. Донець: Світ книги, 2013. С. 31, 340, 342; *Криваві жорна війни. Трудова повинність на Рівненщині у 1941-1944 роках* / ред. С. Ситай. Рівне : О. Зень, 2013. С. 62; Добров П. В., Тарнавський І. С. *Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941-1943 рр.)...* С. 54-57.
116. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 239. Арк. 91.
117. Тарнавський І. С. Спроби налагодження і використання окупаційною владою місцевої промисловості та впровадження приватної ініціативи в Донбасі (1941–1943 рр.). *Сторінки воєнної історії України* : зб. наук. ст. Київ, 2002. Вип. 6. С. 286; Гончаренко О. М. *Функціонування*

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

- окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату “Україна”: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944)... С. 341-343; Криваві жорна війни. Трудова повинність на Рівненщині у 1941–1944 роках. ред. С. А. Ситий. Рівне : О. Зень, 2013. С. 43.*
118. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 234. Арк. 4-8; Там само: Спр. 249. Арк. 58-66.
119. *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 : в 3 т.* Киев : Наукова думка, 1985. Т. 2 С. 298; Суюсанов Л. І., Добров В. П. *Шахтарі України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)*. Донецьк : Норд-Прес, ДонНУ, 2009. С. 116; Мюллер Н. *Вермахт и оккупация*. Москва : Вече, 2010. С. 300.
120. ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 9. Спр. 683, Арк. 10.
121. Паньківський К. *Роки німецької окупації 1941–1944*. Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто : Вид-во Ключі, 1983. С. 131.
122. ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 2; Там само: Спр. 18. Арк. 62.
123. ДАЛО. Ф. Р-1952. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 8.
124. Машотас В. В. Грабіжницька економічна політика гітлерівських окупантів у Галичині в 1941–1944 рр. *Український історичний журнал*. 1970. № 1. С. 100–102
125. ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 13. Спр. 242. Арк. 1-10.
126. ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 5. Спр. 1. Арк. 6; Львівські вісті. 1942. Ч. 35.; Львівські вісті. 1942. Ч. 174.
127. Машотас В. В. Грабіжницька економічна політика гітлерівських окупантів у Галичині в 1941–1944 рр. ... С. 103.
128. Носкова А. Ф. *Разорение экономики Польши гитлеровской Германией 1939–1944 (территория Генерал-Губернаторства)... С. 188.*
129. Носкова А. Ф. *Разорение экономики Польши гитлеровской Германией 1939–1944 (территория Генерал-Губернаторства)... С. 190-194.*
130. ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 13. Спр. 94. Арк. 1-13.
131. Хаджирадева В. П. Румунський окупаційний режим в Бессарабії (червень 1941 – серпень 1944 рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2004. Вип. 26. С. 276.
132. *Молдавська ССР в Великій Отчественной війне Советского Союза. 1941–1945 : сб. док. и матер : в 2-х т ... Т. 2. С. 196.*
133. *Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 / под ред. С. Афтенюка та ін. Кишинев : Картя молдовеняскэ, 1970. С. 227.*
134. ДАЧО.Ф. Р-519 Оп. 1. Спр. 192. Арк. 1-3.; Там само. Ф. Р-663. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4-6.
135. *Молдавська ССР в Великій Отчественной війне Советского Союза. 1941–1945 : сб. док. и матер. : в 2-х т. ... Т. 2. С. 194; Фостій І. П.*

- Північна Буковина і Хотитицина в роки Другої світової війни 1939–1945.* Чернівці : Книга Пам'яті України, 2004. С. 197.
136. Шорников П. М. *Промышленность и рабочий класс Молдавской ССР в годы Великой Отечественной войны* Кишинев : Штиинца, 1986. С. 10.
- Фостій І. П. *Північна Буковина і Хотитицина в роки Другої світової війни 1939–1945...* С. 198; Районов Б. А. *История Кишии* : в 2-х т. Измаил : СМІЛ. 2011. Т. 2. С. 298.
137. Райнов Б. А. *Подвиг на Дунае (1941–1945).* Измаил, 2005. С. 108.
138. Афтенюк С. Я. *На пути к победе над фашистскими захватчиками (Освобождение Молдавии и усиление помощи ее трудящихся Красной Армии).* Кишинев : Картя Молдовеняскэ, 1976. С. 44; Левит И. Э. *Крах политики агрессии диктатуры Антонеску...* С. 165, 191.
139. Шорников П. М. *Промышленность и рабочий класс Молдавской ССР в годы Великой Отечественной войны...* С. 49.
140. Левит И. Э. *Крах политики агрессии диктатуры Антонеску...* С. 191, 202.
141. Dallin A. *Odessa, 1941–1944. A case study of Soviet territory under foreign rule.* Iasi; Oxford; Portland, 1998. P. 124; Щетніков В. Економічна складова румуно-німецької прсутності в “Трансністрії” 1941-1944 рр. С. 179; Мануйлов М. Д. Одесса в период Второй мировой войны. *Одесса: жизнь в оккупации. 1941–1944* / ред. О. В. Будницкий. Москва : РОССПЭН, 2013. С. 149-154.
142. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрії. *Український історик.* 1987. № 1–4. С. 93; *Под немцями: воспоминания, свидетельства, документы: ист.-док. сб. ...* С. 349.
143. Зінченко А. Румунський окупаційний режим у Подністров'ї в роки Другої світової війни. *Київська старовина.* 2000. № 2. С. 131.
144. Шорников П. М. *Промышленность и рабочий класс Молдавской ССР в годы Великой Отечественной войны...* С. 40.
145. Dallin A. *Odessa, 1941–1944. A case study of Soviet territory under foreign rule...* P. 125-126.
146. *Молдавська ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 : сб. док. и матер* : в 2-х т. ... Т. 2. С. 194, 219.
147. ЦДАВОВ України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 1.
148. Шорников П. М. *Промышленность и рабочий класс Молдавской ССР в годы Великой Отечественной войны...* С. 49-50.
149. ДАОО. Ф. Р-2254 Оп. 1. Спр 3. Арк. 2-5; Там само: Ф. Р-2265 Оп. 1. Спр. 42. Арк. 1-24.

Розділ 3.2

1. ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 1-8.
2. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 5. Спр. 16. Арк. 22.
3. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 5. Спр. 16. Арк. 6-7.
4. Ветров І. Г. *Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941–1944*. Київ : Четверта хвиля, 2000. С. 103.
5. *Путильщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) : зб. док. і матер. / упоряд. О. М. Рубанов*. Суми : Мрія, 2010. С. 109.; *Запорізький рахунок Великій війні. 1939-1945 / Ф. Г. Турченко та ін.* Запоріжжя : Просвіта, 2013. С. 162.
6. Потильчак О. В. *Експлуатація трудових ресурсів України Гітлерівською Німеччиною у роки окупації*: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. НАН України, Ін-т історії України. Київ, 1999. С. 59; Пастушенко Т. Місця примусової праці в Києві. *В. ярмі окупації: маловідомі сторінки історії примусової праці на Київщині*. Київ : Фенікс, 2013. С. 18-21.
7. *В боях за Харківщину / ред. С. Э Голиков*. Харків: Прапор, 1968. С. 153; Потильчак О. В. *Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни*. Київ : ТОВ “Міжнар. фін. агенція”, 1998. С. 8; Заболотний О. М. Використання радянських військовополонених німецькою окупаційною владою на території України. *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : зб. наук. пр.* Київ, 2011. Вип. 54. С. 155-156; *Запорізький рахунок Великій війні. 1939-1945... С. 161*; Пастушенко Т. Місця примусової праці в Києві... С. 28-30; *Криваві жорна війни. Трудова повинність на Рівненщині у 1941-1944 роках / ред. С. Ситай*. Рівне : О. Зень, 2013. С. 136, 140, 142.
8. Король В. Ю. *Трагедія військовополонених на території України в 1941–1944 роках*. Київ : Академія, 2002. С. 72-74; Карпенко О. *Нариси з історії Лубенського краю в період війни і окупації 1941-1943 років: літературно-публіцистичне видання*. Лубни : Вид-во Лубни, 2014. С. 44.
9. Потильчак О. В. *Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни... С. 11-13*; Лобода М. К. *Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та відбудовний період (1941–1950)*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2012. С. 50.

10. *Заповідаємо вам пам'ять: місто Артемівськ і Артемівський район в роки нацистської окупації (1941-1943) : науково-документальне видання / уклад. : С. М. Сикварова, І. А. Корнацький. Донець : Світ книги, 2013. С. 73; Добров П. В., Тарнавський І. С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941-1943 рр.). Донецьк : ДонНУ, 2008. С. 100.*
11. Сумський вісник. 1942. № 107; Науменко В., Нестеренко В. Зона військової адміністрації 1941–1943 рр.: основні напрями окупаційної економічної та соціальної політики. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси : в 2-х т. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 1. С. 385. ; Запорізький рахунок Великій війні. 1939-1945... С. 157-158.*
12. Голос Волині. 1941. Ч. 4.; Бобринецький голос. 1942. № 40.; Потильчак О. В. *Експлуатація трудових ресурсів України Гітлерівською Німеччиною у роки окупації... С. 33.*
13. Ветров І. Г. *Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941–1944... С. 108.*
14. Кучер В. І., Потельчак О. В. *Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом священної війни. Київ; Біла Церква : ТОВ “Білоцерківдрук”, 2011. С. 224-226.*
15. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70 Спр. 8. Арк. 1-2; Українське слово. 1941. № 15.
16. Вісті Прилуччини. 1942. № 149.; Кременецький вісник. 1942. № 78; *Луганичина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : сб. матер. и док. / ред. В. В. Шевченко. Донецк : Донбасс, 1969. С. 77; Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна: спогади та роздуми очевидця. Київ : Смолоскип, 2002. С. 132; Земля Славянская в Великой Отечественной войне: документы, воспоминания, очерки / ред. В. П. Скрипник. Славянск : ЧП “Канцлер”, 2003. С. 79.; Зиновьева В. М. *Мариуполь 1941-1943. Мариуполь : ЧАО “Газета “Приазовский рабочий”, 2012. С. 66; Николаевская область в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Документы и материалы свидетельствуют / Е. Г. Горбунов и др. Николаев : Изд. П. Н. Шармарай, 2014. С. 66.**
17. *Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941-1945 гг.): сб. док. и матер. / ред. А. Ф. Стеценко. Днепропетровск : Кн. изд., 1962. С. 132; Запорізький архів. Народна війна. 1941–1944. Антифашистський рух опору на території Запорізьської області : зб. док. і матер. / ред. В. О. Бондар. Запоріжжя : Прем'єр, 2005. С. 17-18; Дзвони пам'яті: Рикнівщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : зб. док. і матер.*

- / упоряд. Б. Ф. Юр'єв. Чернігів : Деснянська правда, 2008. С. 50; *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення* / редкол. : Л. В. Легасова. Київ: Ін-т історії НАН України, Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, 2012. С. 265; Карпенко О. *Нариси з історії Лубенського краю в період війни і окупації 1941-1943 років: літературно-публіцистичне видання...* С. 144. Євтушенко М. І. *Пам'ять серця: Бахмаччина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. : збірник документів і матеріалів.* Ніжин : Вид-во Аспект-Поліграф, 2015. С. 74-77, 79.
18. *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. док. і матер.* / ред. П. М. Костриби. Київ : Державне видавництво політичної літератури, 1963. С. 137-139; *Херсонская область в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 : сб. док. и матер.* / ред. А. Е. Касьяненко. Симферополь : Таврия, 1975. С. 105; Лобода М. “Обов’язок праці...” як гасло нацистської окупаційної політики щодо населення України. *В. ярмі окупації: маловідомі сторінки історії примусової праці на Київщині.* Київ : Фенікс, 2013. С. 10.
19. Лаута С. П. *Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни.* Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1965. С. 129; Горенок В. М., Синиця Д. Д. *Тематичний альбом: “Магдалинівщина і магдалинівці під час окупації 1941-1943 років. Примусова праця”.* Дніпропетровськ : “Свідлер А. Л.”, 2013. С. 11; У лецатах “нового порядку” населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом : зб. док. і матер. / упоряд. С. Д. Гальчак та М. В. Чехівський. Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2013. С. 32; Ілюха О. Ю. *Котелевщина в часи радянсько-німецької війни (1941-1945).* Полтава : Полтавський літератор, 2015. С. 22.
20. *Николаевщина в годы Велькой Отечественной войны 1941–1945 гг.: док и матер. сост.* / Г. С. Агафонова. Одесса : Маяк, 1964. С. 93; Павленко Л. И. *Непокоренная земля Киевская: Из истории всенародной борьбы в тылу врага 1941–1944 гг.* Киев : Политиздат Украины, 1985. С. 113; Удовик В. М. *Німецько-фашистський окупаційний режим (1941-1944 р.) на території Генеральної області “Київ” (Київська та Полтавська області) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01.* Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. 2005. С. 114; Добров П. В., Тарнавський І. С. *Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941-1943 рр.)...* С. 80; *Запорізький рахунок Великій війні. 1939-1945...* С. 170; У лецатах “нового порядку” населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом : зб. док. і

- матер...С. 33; Ілюха О. Ю. *Котелевицина в часи радянсько-німецької війни (1941-1945)*... С. 66.
21. Бюлетень Валківської районної управи. 1942. № 41; Бобринецький голос. 1943. № 31; Визволена Україна. 1943. № 38.
 22. *Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.) : зб. док. і матер. ред. / М. І. Мехеди. Львів : Каменяр, 1969. С. 48; Ветров І. Г. Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941–1944... С. 108; Михненко А. М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). Донецьк : Юго-Восток, 2000. С. 36 ; Кучер В. І., Потильчак О. В. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом священної війни... С. 168; Сацута В. М. Життя в окупації. Жива пам'ять : книга пам'яті про окуповане місто Дніпропетровськ у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Дніпропетровськ : Пороги, 2013. С. 95; Добров П. В., Тарнавський І. С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941-1943 рр.)... С. 61-62; Зиновьева В. М. Мариуполь 1941-1943... С. 65.*
 23. Горенок В. М., Синиця Д. Д. *Тематичний альбом: “Магдалинівщина і магдалинівці під час окупації 1941-1943 років. Примусова праця”*...С. 43; Касьянов О. В., Юзбашева Н. Л. *Окупований Дніпропетровськ. Жива пам'ять : книга пам'яті про окуповане місто Дніпропетровськ у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.* Дніпропетровськ : Пороги, 2013. С. 23, 43.
 24. *Черниговщина в період Великої Отчественной войны (1941–1945 гг.) : сб. док. и матер. / ред. В. М. Половец. Киев : Политиздат Украины, 1978. С. 66; Криваві жорна війни. Трудова повинність на Рівненщині у 1941–1944 роках / ред. С. А. Ситай. Рівне : О. Зень, 2013. С. 109-110; Куницький М. П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату “Україна” (1941–1944 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.01. ДВНЗ “Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т. ім. Г. Сковороди”. Переяслав-Хмельницький, 2014. С. 34. Євтушенко М. І. *Пам'ять серця: Бахмаччина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. : збірник документів і матеріалів...* С. 67.; Ноздріна Л. Ф., Антоненко Т. А. *Архиви пам'яті 1941-1944.* Мелітополь : Изд. дом Мелітопольської типографії, 2015. С. 40.*
 25. Лапан Т. Д. *Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2005. С. 54-55.
 26. *Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза. Документы, материалы / под ред. П. А. Жилина. Москва : Военное издательство, 1987. С. 188; Кучер В. І., Потильчак О. В.*

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

- Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом священної війни...*
С. 49.
27. Лапан Т. Д. *Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.)* : дис. ... С. 56-57.; Пастушенко Т. В. *Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953)*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009. С. 53.
28. Лапан Т. Д. *Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.)* : дис... С. 57.
29. *Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941-1945 гг.)* : сб. док. и матер. / ред. А. Ф. Стеценко. Днепропетровск : Кн. изд., 1962. С. 143; *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні* : зб. док. і матер. / ред. П. М. Костриби... С. 118.
30. Бюлетень Валківської районної управи. 1942. № 15; *Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.* : в 3-х т. / ред. И. Д. Назаренко. Москва : Политиздат Украины, 1975. Т. 1. С. 379. Коваль М. В. *Борьба населения Украины против фашистского рабства*. Киев : Наукова думка, 1979. С. 10; Пастушенко Т. В. *Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953)*... С. 43; Мельник А. А. *Криворозьє: в пламени війни (1941-1944)*. Кривой Рог : Дионис, 2014. С. 53, 56-60
31. Голос Волині. 1941. Ч. 36; Нове життя. 1942. № 37.; Нове українське слово. 1942. Ч. 4.; *Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945* : зб. док. і матер. / ред. О. Т. Гора. Дніпропетровськ : Промінь, 1965. С. 79; *Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)* : зб. док. і матер. / ред. кол. А. Ф. Олійник та ін. Одеса, Маяк, 1971. С. 56; *Херсонская область в годы Великой Отечественной войны 1941–1945* : сб. док. и матер. / ред. А. Е. Касьяненко. Симферополь : Таврия, 1975. С. 91.
32. Титаенко Д. М. “Німеччина чекає на вас...” Попагандистське забезпечення вербування “остарбайтерів” на теренах зони військової адміністрації. *Війна. Окупація. Пам’ять: примусові робітники з України в окупованій Європі: матеріали Всеукр. наук. конф., м. Київ 27 вересня 2012 р.* / упоряд. Р. І. Пилявець, В. М. Яременко. Київ НВЦ “Пріоритети”, 2012. С. 71.
33. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 299. Арк. 32; ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 209. Арк. 126.
34. *Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945)* : сб. док. и матер. / ред.

- В. М. Полохова. Харьков : Книжное издательство, 1953. С. 166.; *Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941-1945 гг.) : сб. док. и матер.* / ред. А. Ф. Стеценко. Днепропетровск : Кн. изд., 1962. С. 146; *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. док. і матер.* / ред. П. М. Костриби... С. 227; *Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. : зб. док. і матер.* / ред. О. С. Чорнобривцева. Київ : Наукова думка, 1969. С. 69; *Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) : зб. док. і матер.* / ред. кол. А. Ф. Олійник та ін. Одеса, Маяк, 1971. С. 57-58; *Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 : зб. док. і матер.* / ред. І. Ю. Горобець. Київ : Наукова думка, 1977. С. 71; *Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941-1944) : збірник наукових статей, документів, матеріалів та спогадів* / упоряд. : В. М. Мельниченко, Т. А. Клименко, Г. М. Голиш. Черкаси. Вертекаль. 2013. С. 245-246.
35. *Трудящиеся Харьковской области в Великой Отечественной войне* / С. Э. Голиков, Г. М. Складнев и др. Харьков : Харьков. кн. изд-во, 1960. С. 53; *Історія застерігає! Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни* / упоряд. В. М. Немятий. Київ : Видавництво політичної літератури, 1986. С. 153; Потильчак О. В. *Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни...* С. 22.
36. Потильчак О. В. *Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни...* С. 9; Мельник А. А. *Криворозж'є: в пламени війни (1941-1944)...* С. 67.
37. *Вінницькі вісті.* 1943. № 18; Суюсанов Л. І., Добров В. П. *Шахтарі України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)*. Донецьк : Норд-Прес, ДонНУ, 2009. С. 99.
38. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 223. Арк. 2-3.
39. Потильчак О. В. *Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни...* С. 27.
40. Лапан Т. Д. *Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.)* : дис... С. 59.
41. Боляновський А. В. Соціальний аспект гітлерівського “нового порядку” в Галичині у 1941–1944 роках. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* 1998. Вип. 33. С. 188.

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

42. Паньківський К. *Роки німецької окупації 1941–1944*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто : Вид-во Ключі, 1983. С. 123.
43. Львівські вісті. 1942. Ч. 152; Станіславівське слово. 1942. Ч. 60.
44. Кучер В., Стефанюк Г. Окупаційний режим в дистрикті “Галичина”. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси : в 2-х т.* Київ : Наукова думка, 2010. Т. 1. С. 402.
45. Паньківський К. *Роки німецької окупації 1941–1944... С. 213.*
46. ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 6. Спр. 31. Арк. 23; Господарсько-кооперативний часопис. 1942. Ч. 8.; Господарсько-кооперативний часопис. 1943. Ч. 15.
47. Воля Покуття. 1941. Ч. 26.
48. Рідна земля. 1943. Ч. 7.; *Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.) : зб. док. і матер. / ред. С. В. Ігнатюнок.* Львів: Каменяр, 1968. С. 76; *Радянська Тернопільщина. 1939–1958 : док. й матер. / ред. С. П. Нечай.* Львів : Каменяр, 1971. С. 113; *Прикарпаття під прапором Рад / ред. О. Ю. Карпенко.* Ужгород : Карпати, 1989. С. 107. Кучер В., Стефанюк Г. Окупаційний режим в дистрикті “Галичина”. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси : в 2-х т... Т. 1.* С. 403.
49. Лапан Т. Д. *Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.) : дис... С. 65-66.*
50. Рідна земля. 1943. Ч. 16.; Паньківський К. *Роки німецької окупації 1941–1944... С. 207;* Кучер В., Стефанюк Г. Окупаційний режим в дистрикті “Галичина”. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси : в 2-х т... Т. 1.* С. 403.
51. Лаптев И. *Налоговое обложение молдавского крестьянства румыно-немецкими оккупантами.* Кишинев : Партиздат, 1945. С. 21-22.; *Буковинці в трагічні роки Другої світової війни: статті, спогади та документи / упоряд. П. П. Брицький.* Чернівці : Технодрук, 2013. С. 87.
52. ДАЧО. Ф. Р-307. Оп. 1. Спр. 2711. Арк. 1-2; Шорников П. М. *Промышленность и рабочий класс Молдавской ССР в годы Великой Отечественной войны.* Кишинев : Штиинца, 1986. С. 56-57. Хаджирадєва В. П. Румунський окупаційний режим в Бессарабії (червень 1941 – серпень 1944 рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти.* Київ, 2004. Вип. 26. С. 275;
53. ДАЧО. Ф. Р-662. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1-5.
54. *Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 / под ред. С. Афтенюка и др.* Кишинев : Картя молдовеняскэ, 1970. С. 188; *Фостій І. П. Північна Буковина і Хотитицина в роки Другої світової війни 1939–1945.* Чернівці : Книга Пам’яті України, 2004. С. 190.

55. *Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945...* С. 190; Левит И. Э. *Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация.* Кишинев : Штиинца, 1981. С. 299.
56. Бачинський А. Д. *Буджацька заграда: Придунайські землі України в роки Великої Вітчизняної війни.* Одеса : Маяк, 1995. С. 40; Фостій І. П. *Північна Буковина і Хотитицина в роки Другої світової війни 1939–1945...* С. 192-193; Скорейко Г. М. *Буковина у 1940-1945 рр. очима очевидців. Буковинці в трагічні роки Другої світової війни: статті, спогади та документи / упоряд. П. П. Брицький.* Чернівці : Технодрук, С. 88.
57. *Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945...* С. 196.
58. Гальчак С. Д. *“Східні робітники” з Поділля у Третньому рейху.* Вінниця : Книга-Вега, 2003. С. 121.
59. Левит И. Э. *Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация...* С. 304.
60. *Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945...* С. 193. *Николаевская область в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Документы и материалы свидетельствуют...* С. 78-79.
61. Левит И. Э. *Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация...* С. 315.
62. Гальчак С. Д. *Політика румунської окупаційної влади на території Північної Трансністрії. Архіви окупації. 1941–1944.* Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. С. 842; Дейнека Н. *Румунський окупаційний режим та радянський рух Опору в південно-західному регіоні України і Молдавії (1941-1944 рр.).* Одеса : Атлант, 2013. С. 76-77.
63. *У лещатах “нового порядку” населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом : зб. док. і матер...* С. 68.
64. Чернявський В. В. *Депортація цивільного населення півдня України на примусові роботи до Третього рейху 1941–1944 рр: основні тенденції і регіональна специфіка. Війна. Окупація. Пам’ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі.* Київ : НВЦ “Пріоритети”, 2012. С. 84-85. Його ж. *Примусові робітники Півдня України у фашистській Німеччині та Румунії (1941-1945 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01* Миколаїв. нац. ун-т. ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2013. С. 12-13.

Розділ 3.3

1. Нахманович В. Голокост як наукова і світоглядна проблема: погляд з України. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.* : історичні нариси : у 2-х кн. / від. ред. О. Є. Лисенко. Київ : Наукова думка, 2011. Кн. 2. С. 813-814.
2. Подольський А. Ю. *Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941–1944)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05. НАН України, Ін-т нац. відносин і політології. Київ, 1996. С. 25-26; Міхман Д. Винищення євреїв: нацистська індустрія смерті. *Катастрофа європейського єврейства* : у 4 кн. Київ : НВП “Вирій”, 2005. С. 72-73.
3. Левітас Ф. Л. *Євреї України в роки Другої світової війни*. Київ : Вирій, 1997. С. 72-73. Міхман Д. Винищення євреїв: нацистська індустрія смерті... С. 108-118.
4. Ковба Ж. М. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки “остаточного розв’язання єврейського питання”. – вид. третє, випр. і доп. Київ : Дух і літера, 2009. С. 56; Міхман Д. Переслідування євреїв та їхнє повсякденне життя під владою нацистів. *Катастрофа європейського єврейства* : у 4-х кн. Київ : НВП “Вирій”, 2005. Кн. 3, ч. 5. С. 14.
5. Ковба Ж. М. *Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки “остаточного розв’язання єврейського питання”*. Київ : Сфера, 1998. С. 70; Хонигсман Я. С. *Катастрофа єврейства Західної України*. Львов, 1998. С. 115-117; *Історія Львова* : у 3-х т. / ред. Я. Д. Ісаєвич. Львів : Центр Європи, 2007. Т. 3. С. 207-208.
6. Яшан В. *Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславівщини в Другій світовій війні, 1941–1944*. Торонто 1989. С. 194; Круглов А. И. *Енциклопедия Холокоста*. Киев : Еврейский совет Украины, 2000. С. 72.
7. Фрейндлінг Е. *Знищення міста на ім’я Станіславів*. Брустури. Дискурс. 2016. С. 187-197.
8. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 312. Арк. 3; Хонигсман Я. С. *Катастрофа єврейства Західної України*. Львов, 1998. С. 171-181.
9. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 372. Арк. 67.; ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 240 Арк. 76. Альтман И. А. *Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР*. Москва : Фонд “Холокост”, 2002. С. 200.
10. *Черная книга: О злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и лагерях Польши во время войны 1941–1945 гг.* / под ред. В. Гросмана, И. Эренбурга. Киев : Оберег, 1991. С. 136-137;

- Ковба Ж. М. *Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки "остаточного розв'язання єврейського питання"...* С. 84.
11. Круглов А. И. *Энциклопедия Холокоста...* С. 115, 162.
 12. Міхман Д. Переслідування євреїв та їхнє повсякденне життя під владою нацистів... С. 13.
 13. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 350. Арк. 9.; Коваль М. В. *Історія пам'ятає! (кривавий шлях фашистів на Україні)*. Київ : Політвидав України, 1965. С. 42-45. Першина Т. С. *Фашистський геноцид на Україні 1941–1944*. Київ : Наукова думка, 1985. С. 39-41; Куликов В. Я. *Оккупация Винницы: свидетельство очевидца*. Киев : Изд-во Парапан, 2012. С. 104-110; *Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941-1945* / ред. М. Д. Гольденберга. Николаев : издатель П. Н. Шамрай, 2013. С. 59-72; Кругляк В. В. Савчук А. В. *В огне войны: Житомир: 1941-1944 (Оккупация, сопротивление, освобождение)*. Житомир : Волинь, 2013. С. 22-23, 42-44; Даценко В. *За те, що євреї... Трагедія Голокосту в межиріччі Південного Бугу та Дніпра (1941-1944)*. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2015. С. 62-79.
 14. ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 238. Арк. 22; Там само: Спр. 240 Арк. 161; Там само: Спр. 241. Арк. 178. Круглов А. И. *Энциклопедия Холокоста*. Киев : Еврейский совет Украины, 2000. С. 204.
 15. ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3 Спр. 238. Арк. 77-78. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 362. Арк. 12.
 16. Міхман Д. Переслідування євреїв та їхнє повсякденне життя під владою нацистів... С. 14
 17. Альтман И. А. *Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР...* С. 197; Радченко Ю. Ю. *Нацистський геноцид єврейського населення України на території Прифронтової зони (1941-1943 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2012. С. 10, 14.
 18. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3 Спр. 370. Арк. 18; *Катастрофа та опір українського єврейства: нариси з історії Голокосту і Опору в Україні* / упоряд. С. Я. Єлісаветський. Київ : Ін-т політич. і етнонаціональн. дослід., 1999. С. 172-173; Радченко Ю. Ю. *Нацистський геноцид єврейського населення України на території Прифронтової зони (1941-1943 рр.)...* С. 17..; Зиновьева В. М. *Мариуполь 1941-1943*. Мариуполь : ЧАО "Газета "Приазовский рабочий", 2012. С. 60, 70-78.
 19. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 351. Арк. 173; Там само. Спр. 368. Арк. 11; *Спалені села і селища Чернігівщини в 1941-1943 роках: злочини проти цивільного населення* : зб. докум. і матер. / упоряд.

- С. В. Бутько, О. В. Лисенко. Чернігів: Десна Поліграф 2013. С. 72.; Радченко Ю. Ю. *Нацистський геноцид єврейського населення України на території Прифронтової зони (1941-1943 рр.)*... С. 18.
20. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 368. Арк. 20
 21. Міхман Д. Переслідування євреїв та їхнє повсякденне життя під владою нацистів... С. 11; Нахманович В. Голокост як наукова і світоглядна проблема : погляд з України... С. 852.
 22. Моторна І. В. *Політика румунської адміністрації щодо етнічних груп на території Трансністрії (1941-1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2016. С. 7-8. Суровцев О. А. Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2006. С. 9.
 23. Альтман И. А. *Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР*... С. 43. *Холокост: энциклопедия* / ред. У Лакер ; пер. с англ. Москва : РОССПЭН, 2008. С. 553-554.
 24. Круглов А. И. *Энциклопедия Холокоста*. С. 16.
 25. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 373. Арк. 101; Суровцев О. А. Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни : дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2006. С. 98-117; Шитюк М. М., Сугацька Н. В. *Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації*. Миколаїв, 2008. С. 44-57.
 26. Круглов А. И. *Энциклопедия Холокоста*... С. 80; Суровцев О. А. *Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни* : дис. ... С. 98-117.
 27. ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 240, Арк. 283; Там само. Спр. 241. Арк. 153; Дейнека Н. *Румунський окупаційний режим та радянський рух Опору в південно-західному регіоні України і Молдавії (1941-1944 рр.)*. Одеса : Атлант, 2013. С. 78-79.
 28. ДАЧО. Ф. Р-307. Оп. 1. Спр. 299. Арк. 2-3. Альтман И. А. *Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР*... С. 201, 205.
 29. *Колись Чернівці були гебрейським містом...: Свідчення очевидців* / пер. з нім. П. Рихло. Чернівці: Молодий буковинець, 1998. С. 36, 56; Круглов А. И. *Энциклопедия Холокоста*... С. 80; Суровцев О. А. *Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни* : дис. ... С. 166-168; Районов Б. А. *История Киши* : в 2-х т. Измаил : СМІЛ, 2011. Т. 2. С. 316-317.
 30. Моторна І. В. *Політика румунської адміністрації щодо етнічних груп на території Трансністрії (1941-1944 рр.)*... С. 8.

31. Стародинський Д. З. *Одесское гетто: воспоминания*. Одесса : ТПП Хайтек, 1991. С. 4-15; *Черная книга: О злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и лагерях Польши во время войны 1941–1945 гг...* С. 94-95. Гельфонд Е. Г. *Майданек над Бугом: воспоминания о южноукраинских лагерях и гетто*. Донецк : Апекс, 2008. С. 3; Круглов А. И. *Истребление евреев Одессы в 1941-1943 гг.* Днепропетровск : Институт “Ткума”, 2014. С. 26-27.
32. Альтман И. А. *Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР...* С. 95; *Катастрофа та опір українського єврейства: нариси з історії Голокосту і Опору в Україні...* С. 139-144; Шитюк М. М., Сугацька Н. В. *Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944)...* С. 84-90.
33. Нахманович В. Голокост як наукова і світоглядна проблема: погляд з України... С. 849-850; *У лежачих “нового порядку” населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом : зб. док. і матер. / упоряд. С. Д. Гальчак, М. В. Чехівський*. Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2013. С. 47-48; *Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941-1945 / ред. М. Д. Гольденберга*. Николаев : издатель П. Н. Шамрай, 2013. С. 73-74.
34. ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 237. Арк. 40-41. Дейнека Н. *Румунський окупаційний режим та радянський рух Опору в південно-західному регіоні України і Молдавії (1941-1944 рр.)...* С. 77-78; *Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941-1945 / ред. М. Д. Гольденберга*. Николаев : издатель П. Н. Шамрай, 2013. С. 75-89.

Розділ 4.1

1. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 378. Арк. 68; Ленська В. В. *Фашистська шкільна політика на окупованій території України. Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 82. Гінда В. *Освітня політика нацистів у Райхскомісаріаті “Україна”. Сторінки воєнної історії України*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. № 15. С. 62.
2. Єржабкова Б. *Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті “Україна” (1941–1944) у світлі німецьких документів*. Київ : Наукова думка, 2008. С. 63; Чернов Б. О. *Шкільна освіта і наукові дослідження в*

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

- Райхскомісаріаті “Україна” (1941-1944 рр.).* Київ : Міленіум, 2016. С. 21.
3. Лауер В. *Творення нацистської імперії та Голокост в Україні.* Київ : Зовнішторгвидав України, 2010. С. 146.
 4. Гончаренко О. М., Гончаренко І. В., Куницький М. П. *Нацистська окупаційна політика у сфері освіти на теренах Райхскомісаріату “Україна” (1941-1944 рр.).* Київ : ПП “НВЦ” “Профі”, 2014. С. 88-89.
 5. Голос Полтавщини. 1941. Ч. 3Єржабкова Б. *Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті “Україна” (1941–1944) у світлі німецьких документів...* С. 225-227.
 6. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 366. Арк 8.
 7. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 3; ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 118. Арк. 1-4.
 8. Куницький М. П. *Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату “Україна” (1941–1944 рр.)* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.01. ДВНЗ “Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди”. Переяслав-Хмельницький, 2014. С. 35-36; Ревегук В. Я. *Полтавщина під німецькою окупацією (1941-1943) : нариси історії.* Полтава : Дивосвіт, 2015. С. 203-210.
 9. Васильківські вісті. 1942. № 84; Глід С. *Фрагменти життя і мук: спогади з часів німецької окупації України.* Лондон: Вид-во Союзу українців у Великій Британії, 1955. С. 18; *Окупаційний режим на Дніпропетровщині в хронологічних довідниках місцевих органів влади : зб. док. / ред. Є. І. Бородін.* Дніпропетровськ : Греда, 2010. С. 333.
 10. Єржабкова Б. *Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті “Україна” (1941–1944) у світлі німецьких документів...* С. 120-121.
 11. Потильчак О. В. *Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941–1944): політика і практика агресора.* Київ : ТОВ “Міжнар. фін. агенція”, 1998. С. 18.
 12. *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. док. і матер. / ред. П. М. Костриби.* Київ : Державне видавництво політичної літератури, 1963. С. 76-77.
 13. Вінницькі вісті. 1942. № 11; Нове українське слово. 1942. Ч. 164; Пігідо-Правобережний Ф. *Велика Вітчизняна війна: спогади та роздуми очевидця.* Київ : Смолоскип, 2002. С. 139; Шевченко Н. В. *Діяльність національних культурно-освітніх закладів півдня України в період німецько-румунської окупації 1941–1944 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01.* Чорноморський держ. ун-т. ім. П. Могилы. Миколаїв, 2010. С. 181-182; Куликов В. Я. *Оккупация Винницы: свидетельство очевидца.* Киев : Изд-во Парапан, 2012. С. 332-341.

14. Гончаренко І. В. *Професійна освіта на теренах Райхскомісаріату “Україна” (1941-1944 рр.)* : автореф. ... дис. канд. іст. наук : 07.00.01. ДВНЗ “Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-тім. Г. Сковороди”. Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 16.
15. Кучер В. І., Потильчак О. В. *Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом священної війни*. Київ; Біла Церква : ТОВ “Білоцерківдрук”, 2011. С. 264-265, 280; *Запорізький рахунок Великій війні. 1939-1945* / Ф. Г. Турченко та ін. Запоріжжя : Просвіта, 2013. С. 207-210; Гончаренко О. М., Гончаренко І. В., Куницький М. П. *Нацистська окупаційна політика у сфері освіти на теренах Райхскомісаріату “Україна” (1941-1944 рр.)...* С. 141-226; Ревергук В. Я. *Полтавщина під німецькою окупацією (1941-1943) : нариси історії*. Полтава : Дивосвіт, 2015. С. 217-225.
16. Гінда В. Освітня політика нацистів у Райхскомісаріаті “Україна”... С. 70.
17. *Історія релігії в Україні : у 10 т.* Київ : Укр. центр духов. культ., 1996. Т 3. С. 421.; Ревергук В. Я. *Полтавщина під німецькою окупацією (1941-1943) : нариси історії...* С. 286-287.
18. Титаренко Д. М. *Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації)*. Львів : Нац. акад. наук України, Ін-т. українознавства ім. І. Крип’якевича, 2014. С. 260.
19. Нестеренко В. А. Професійна освіта у військовій зоні України у 1941–1943 рр. *Сумська старовина*. 2002. № 10. С. 102; Бистра М. О. *Система освіти в Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецький нац. ун-т. Донецьк, 2006. С. 81; Гончаренко О. М., Гончаренко І. В., Куницький М. П. *Нацистська окупаційна політика у сфері освіти на теренах Райхскомісаріату “Україна” (1941-1944 рр.)...* С. 66-67; Чернов Б. О. *Шкільна освіта і наукові дослідження в Райхскомісаріаті “Україна” (1941-1944 рр.)...* С. 22.
20. *Україна в Другій світовій війні у документах: зб. німецьких архівних матеріалів* : в 4-х т. / упоряд. В. Косик. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1997. Т. 1. С. 368; Титаренко Д. М. *Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації)...* С. 260.
21. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 332. Арк. 75-76.
22. Нестеренко В. А. *Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2005. С. 168.

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

23. Бистра М. О. *Система освіти в Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни* : дис. ... С. 92.
24. Нестеренко В. А. *Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти)*: дис... С. 163-171; Титаренко Д. М. *Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації)*... С. 319.
25. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 533. Арк. 12.; Титаренко Д. М. *Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації)*... С. 301-308.
26. Нестеренко В. А. Професійна освіта у військовій зоні України у 1941–1943 рр. ... С. 106-107; *Заповідаємо вам пам'ять: місто Артемівськ і Артемівський район в роки нацистської окупації (1941-1943) : науково-документальне видання / уклад. : С. М. Сикварова, І. А. Корнацький. Донець : Світ книги, 2013. С. 48.*
27. Бистра М. О. *Система освіти в Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни* : дис. ... С. 111; *Донетчина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Известные и неизвестные страницы истории / ред. А. Л. Треляк. Донецк : АОЗТ “Издательство “Донетчина”, 2008. С. 154; Путильщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) : зб. док. і матер. / упоряд. О. М. Рубанов. Суми : Мрія, 2010. С. 128.*
28. ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 183. Арк. 243.
29. Стефанюк Г. В. *Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941–1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаніка. Івано-Франківськ, 2004. С. 11.
30. Антонюк Н. В. *Українське життя в “Генеральній Губернії” (1939–1944 рр.) : за матеріалами періодичної преси. Львів, 1997. С. 41-42.*
31. Паньківський К. *Роки німецької окупації 1941–1944*. Нью-Йорк ; Париж; Сідней ; Торонто : Вид-во Ключі, 1983. С. 359.
32. Офіцінський В. *Дистрикт “Галичина” (1941–1944): історико-політичний нарис*. Ужгород : Граджа, 2001. С. 53-54.
33. Антонюк Н. В. *Українське життя в “Генеральній Губернії” (1939–1944 рр.) : за матеріалами періодичної преси...* С. 43; Полянський Ф. І. *Німецький окупаційний режим і рух Опору на Тернопіллі (1941–1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2009. С. 10.
34. Паньківський К. *Роки німецької окупації 1941–1944...* С. 360; Офіцінський В. *Дистрикт “Галичина” (1941–1944): історико-політичний нарис...* С. 54-55
35. Паньківський К. *Роки німецької окупації 1941–1944...* С. 364. Волчук Р. *Спомини з передвоєнного Львова та воєнного Відня*. Київ : Критика, 2011. С. 92.

36. Андріїв Е. П. *Мобілізація трудового населення Галичини нацистською Німеччиною (1941–1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства НАН України. Львів, 2010. С. 11-12.
37. Голос Підкарпаття. 1942. Ч. 7; Антонюк Н. В. *Українське життя в "Генеральній Губернії" (1939–1944 рр.) : за матеріалами періодичної преси...* С. 53.
38. ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 8. Спр. 3. Арк. 15.; Там само. Спр. 5. Арк. 1-5; Вільне слово. 1941. № 71; Голос Підкарпаття. 1942. Ч. 8.
39. ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 13. Спр. 162. Арк. 5.
40. Torzecki R. *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińskawczasie II wojny światowejnaterenie II Rzeczypospolitej*. Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. S. 132; Антонюк Н. В. *Українське життя в "Генеральній Губернії" (1939–1944 рр.) : за матеріалами періодичної преси...* С. 53.
41. Офіцінський В. *Дистрикт "Галичина" (1941–1944): історико-політичний нарис...* С. 55.
42. Сумрач О. *Дні кривавих свастик*. Львів : СПОЛОМ, 2005. С. 61.
43. ДАЧО. Ф. Р-502. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 2; Там само. Ф. Р-662. Оп. 1. Спр. 658. Арк. 3-7; Там само. Спр. 4259. Арк. 1-7. Моторна І. В. *Політика румунської адміністрації щодо етнічних груп на території Трансїстрії (1941-1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2016 С. 10.
44. Ленська В. В. *Фашистська шкільна політика на окупованій території України...* С. 82.
45. Шевченко Н. В. *Діяльність національних культурно-освітніх закладів півдня України в період німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чорноморський держ. ун-т ім. П. Могили. Миколаїв, 2010. С. 72.
46. ДАЧО. Ф. Р-307. Оп. 1. Спр. 4116 Арк. 2.; Крикун В. І. *Освіта в період румунської окупації в Одесі в 1941–1944 роки. Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія*. Одеса: Астропринт, 2006. Вип. 6. С. 98.
47. Горбашевський Ю. *Битва за Буковину: мої спогади про драму українців під окупаціями чужинців*. Чернівці : Обласна друкарня, 2003. С. 81, 84; Скорейко Г. М. *Буковина у 1940-1945 рр. очима очевидців. Буковинці в трагічні роки Другої світової війни: статті, спогади та документи / упоряд. П. П. Брицький*. Чернівці : Технодрук, С. 89-91.
48. Попа І., Попа Л. *Румыны, Бессарабия и Приднестровье*. Кишинев : K-Gh. Prut International, 2010. С. 96; Шевченко Н. В. *Діяльність національних культурно-освітніх закладів півдня України в період німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.* : дис. ... С. 191.; Богдан С.

- Початкова освіта в окупованій румунськими загарбниками Південній Україні у 1941–1944 рр. *Південий захід. Одесика: історико-краєзнавчий науковий альманах*. Одеса: Друкарський дім, 2011. Вип. 12. С. 104; *Улещатах “нового порядку” населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом: зб. док. і матер.* / упоряд. С. Д. Гальчак, М. В. Чехівський. Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. С. 63.
49. Богдан С. Початкова освіта в окупованій Румунськими загарбниками Південній Україні у 1941-1944 рр. ... С. 104; Остащук В. І. *Система освіти в Одесі в період румунської окупації 1941-1944 рр.* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків. 2012. С. 10-11.
50. Попа И., Попа Л. *Румыны, Бессарабия и Приднестровье...* С. 97, 99; Шевченко Н. В. *Діяльність національних культурно-освітніх закладів півдня України в період німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.* : дис. ... С. 84.
51. Остащук В. І. Відображення освітньої політики румунської адміністрації в офіційних періодичних виданнях м. Одеси 1941–1944 рр. *Культура народів Причорномор'я*. 2009. № 156. С. 90. Ї ж. Система освіти в Одесі в період румунської окупації 1941-1944 рр. ... С. 10; Мануйлов М. Д. Одесса в период Второй мировой войны. *Одесса: жизнь в оккупации. 1941–1944* / ред. О. В. Будницкий. Москва: РОССПЭН, 2013. С. 164-165.
52. Крикун В. І. Освіта в період румунської окупації в Одесі в 1941–1944 роки... С. 98–100.
53. Шевченко Н. В. *Діяльність національних культурно-освітніх закладів півдня України в період німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.* : дис. ... С. 93.
54. Щетников В. П. Одесский университет: 1941–1944 годы (по материалам оккупационной прессы). *Записки історичного факультету*. 1999. Вип. 9. С. 267-270; Вишневський С. А. Діяльність Одеського університету в роки умунської окупації Південної України (1941-1944 роки). *Науковий вісник Миколаївського університету ім. В. О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки*. 2013. Вип. 3.35. С. 127-129.
55. Попа И., Попа Л. *Румыны, Бессарабия и Приднестровье...* С. 98.
56. Шевченко Н. В. *Діяльність національних культурно-освітніх закладів півдня України в період німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.* : дис. ... С. 82, 94.
57. Михайлуца М. І. *Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945)*. Одеса: Вид-во “ВМВ”, 2008. С. 176-179.

Розділ 4.2

1. Дашичев В. И. *Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки : док. и матер* : в 2-х т. Москва : Наука, 1973. Т. 2. С. 196.
2. Титаренко Д. Умови функціонування окупаційної преси на території України (Зона військової адміністрації). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2006. Вип. 31. С. 69.
3. Титаренко Д. М. *Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Донецький нац. ун-т. Донецьк, 2002. С. 59.
4. Дашичев В. И. *Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки: Док. и матер...* Т. 2. С. 194.
5. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 9. Мельник А. А. *Криворозьє: в пламени війны (1941-1944)*. Кривой Рог : Дионис, 2014. С. 90.
6. Титаренко Д. М. *Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943)* : дис. ... С. 53. *Под немцами: воспоминания, свидетельства, документы: ист.-док. сб. / сост. К. М. Александров*. Санкт-Петербург: Скрипториум, 2011. С. 318.
7. Титаренко Д. Умови функціонування окупаційної преси на території України (Зона військової адміністрації)... С. 76.
8. Бюлетень Валківської районної управи. 1941. № 1; Вісті Прилуччини. 1942. № 69; Голос Охтирщини. 1943. Ч. 24; Донецькі новини. 1942. № 25.
9. Титаренко Д. М. *Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943)* : дис. ... С. 57-58.
10. Титаренко Д. М. *Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації)*. Львів : Нац. акад. наук України, Ін-т. українознавства ім. І. Крип'якевича, 2014. С. 325.
11. Михайлюк М. В. *Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України у 1941-1944 рр. :* дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Нац. ун-т. "Києво-Могилянська академія. Київ, 2006. С. 79, 88.
12. Курилишин К. *Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): історико-бібліографічне дослідження* : у 2-х т. Львів, 2007. Т. 1. С. 12.
13. Офіцінський В. *Дистрикт "Галичина" (1941–1944): історико-політичний нарис*. Ужгород : Граджа, 2001. С. 61.

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

14. Паньківський К. *Роки німецької окупації 1941–1944*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто : Вид-во Ключі, 1983. С. 344.
15. Антонюк Н. В. *Українське життя в “Генеральній Губернії” (1939–1944 рр.) : за матеріалами періодичної преси*. Львів, 1997. С. 129.
16. Hryciuk G. **Prasaukraińskai ukraińskoje zyczna w Galicji Wschodniej w latach 1939–1944**. *Dzieje Najnowsze. Rocznik XXVII*. Warszawa, 1995. 3. S. 50-53.
17. Курилишин К. *Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.) : історико-бібліографічне дослідження : у 2-х т...* Т. 1. С. 16.
18. Паньківський К. *Роки німецької окупації 1941–1944...* С. 346-347.
19. Офіцінський В. *Дистрикт “Галичина” (1941–1944) : історико-політичний нарис...* С. 135; Курилишин К. М. *Україномовна легальна періодика часів нацистської окупації (1939–1944) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01*. НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича, Ін-т народознавства. Львів, 2008. С. 52-64.
20. Антонюк Н. В. *Українське життя в “Генеральній Губернії” (1939–1944 рр.) : за матеріалами періодичної преси...* С. 141.
21. Паньківський К. *Роки німецької окупації 1941–1944...* С. 343-348.
22. Антонюк Н. В. *Українське життя в “Генеральній Губернії” (1939–1944 рр.) : за матеріалами періодичної преси...* С. 213-215.
23. Офіцінський В. *Дистрикт “Галичина” (1941–1944) : історико-політичний нарис...* С. 133-135.
24. Курилишин К. М. *Україномовна легальна періодика часів нацистської окупації (1939–1944) : дис. ...* С. 6-7.
25. Черняков Б. І. *Окупаційна і легальна преса в Україні 1941–1944 рр. : джерела дослідження. бібліографія*. Київ, 2005. С. 7.
26. Яременко В. М. *Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті “Україна” (1941–1944) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02*. Київський нац. ун-т. ім. Тараса Шевченка. Київ, 2007. С. 73; Салата О. О. *Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.)*. Донецьк : Норд-Прес, 2010. С. 122.
27. Черняков Б. І. *Окупаційна і легальна преса в Україні 1941–1944 рр. : джерела дослідження. бібліографія...* С. 10-11.
28. Яременко В. М. *Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті “Україна” (1941–1944) : дис. ...* С. 100.
29. ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 112. Арк 1-7.; Салата О. О. *Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.)...* С. 127.

30. Косик В. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*. Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. С. 159.
31. Салата О. О. *Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.)...* С. 122; *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення* / редкол. : Л. В. Легасова. Київ : Ін-т історії НАН України, Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, 2012. С. 204.
32. Голос Волині. 1941. Ч. 4; Волинь. 1942. Ч. 20; Дніпропетровська газета. 1943. № 38.
33. Курилишин К. М. *Україномовна легальна періодика часів нацистської окупації (1939–1944)* : дис. ... С. 97-101.
34. Черняков Б. І. Окупаційна преса Рейхскомісаріату “Україна”. *Збірник праць Наук.-дослід. центру періодики*. Львів. 2003. Вип. 11. С. 158; Яременко В. М. *Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті “Україна” (1941–1944)* : дис. ... С. 105.
35. Черняков Б. І. *Окупаційна і легальна преса в Україні 1941–1944 рр.: джерела дослідження. бібліографія...* С. 9.
36. Яременко В. М. *Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті “Україна” (1941–1944)* : дис. ... С. 118.
37. ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 5. Спр. 23. Арк. 5-17; ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 146. Арк. 7-15.
38. Мальчевський І. *Українська преса під німецькою окупацією. На зов Києва: український націоналізм у II світовій війні*. Київ : Дніпро, 1993. С. 328–329.
39. Михайлюк М. В. *Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України у 1941-1944 рр.* : дис. ... С. 108.
40. Курилишин К. М. *Україномовна легальна періодика часів нацистської окупації (1939–1944)* : дис. ... С. 7.
41. Яременко В. М. *Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті “Україна” (1941–1944)* : дис. ... С. 223-237.
42. ДАЧО. Ф. Р-307. Оп. 1. Спр. 2804. Арк. 3-4; Dallin A. *Odessa, 1941–1944. A case study of Soviet territory under foreign rule*. Iasi; Oxford; Portland, 1998. С. 151; Курилишин К. М. *Україномовна легальна періодика часів нацистської окупації (1939–1944)* : дис. ... С. 102.
43. ДАЧО. Ф. Р-307. Оп. 1. Спр. 2407. Арк. 11.
44. *Молдавська ССР в Великій Отчественной войне Советского Союза. 1941–1945* : сб. док. и матер. : в 2-х т. / ред. кол. С. Я. Афтенюк и др. Кишинев: Штиинца, 1975. Т. 2. С. 561; *Viața Basarabiei*. [Електронний

- ресурс] – URL http://en.wikipedia.org/wiki/Via%C8%9Ba_Basarabiei (дата звернення 28. 06. 2017).
45. Комарницький С. І. *Радянська Буковина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941–1945*. Київ : Наукова думка, 1979. С. 39. *Державний архів Чернівецької області: путівник / упоряд. М. Никирися та ін.* Київ; Чернівці, 2006. С. 359.
 46. Ивлев И. А., Юденков А. Ф. *Оружием контрпропаганды: советская пропаганда среди населения оккупированной территории СССР*. Москва : Мысль, 1988. С. 263; Черняков Б. І. *Окупаційна і легальна преса в Україні 1941–1944 рр.: джерела дослідження. бібліографія...* С. 46.
 47. Dallin A. *Odessa, 1941–1944. A case study of Soviet territory under foreign rule...* P. 152.
 48. Dallin A. *Odessa, 1941–1944. A case study of Soviet territory under foreign rule...* P. 152-153.
 49. Dallin A. *Odessa, 1941–1944. A case study of Soviet territory under foreign rule...* P. 153-154.; Окупаційний режим в губернаторстві “Трансністрія” / Т. Вінцовський та ін. *Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси : у 2-х т.* К. : Наукова думка, 2010. Т. 1 С. 431-433.
 50. Прибугські вісті. 1942. № 37; Мир. 1943. № 1.
 51. Dallin A. *Odessa, 1941–1944. A case study of Soviet territory under foreign rule...* P. 151-155.
 52. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрії. *Український історик*. 1987. № 1–4. С. 91–92.
 53. Окупаційний режим в губернаторстві “Трансністрія” / Т. Вінцовський та ін. *Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси: у 2-х т...* Т. 1. С. 431-433.
 54. Курилишин К. М. *Україномовна легальна періодика часів нацистської окупації (1939–1944) : дис. ...* С. 104.

Розділ 4.3

1. *Энциклопедия Третьего рейха / сост. С. Воропаев*. Москва : Локид, Миф, 2000. С. 405-406.
2. Волошин Ю. *Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.)*. Полтава, 1997. С. 34.
3. Грідіна І. М. *Православні віруючі України у роки Другої світової війни*. Донецьк : Норд-Прес, 2006. С. 121-122.

4. Лисенко О., Михайлуца М., Поїздник І. Релігійне життя в Україні (1941–1946). *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси* : у 2-х т. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 2. С. 194.
5. Антонюк Н. В. *Українське життя в “Генеральній Губернії” (1939–1944 рр.): за матеріалами періодичної преси*. Львів, 1997. С. 171.
6. Войналович В. А. *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політичний дискурс*. Київ : Світогляд, 2005. С. 342; Сумрач О. *Дні кривавих свастик*. Львів : СПОЛОМ, 2005. С. 39-44.
7. Горбачевський Т. Римо-католицька громада у Львові в міжвоєнний період (1921–1939 рр.). *Україна-Польща: історична спадщина і культурна свідомість*. Львів : Нац. акад. наук України, Ін-т укр. ім. І. Крип’якевича, 2012. Вип. 5. С. 44.
8. Поїздник І. І. *Відносини між Греко-католицькою та Римо католицькою церквами на українсько-польському порубіжжі (1939–1946 рр.)* : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.02. НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2007. С. 62.
9. Паньківський К. *Роки німецької окупації 1941–1944*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто : Вид-во Ключі, 1983. С. 330; Антонюк Н. В. *Українське життя в “Генеральній Губернії” (1939–1944 рр.): за матеріалами періодичної преси... С. 151-155*.
10. *Культурне життя в Україні. Західні землі* : док. і матер. в 3-х т. / упоряд. Т. Галайчак. Київ : Наукова думка, 1995. Т. 1. С. 164-166.
11. Поїздник І. І. *Відносини між Греко-католицькою та Римо католицькою церквами на українсько-польському порубіжжі (1939–1946 рр.)* : дис. ... С. 67.
12. Лисенко О. Є. *Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр.* : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. НАН України. Ін-т історії України. Київ, 1999. С. 75.
13. Сумрач О. *Дні кривавих свастик... С. 33*.
14. Лисенко О. Є. *Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр.* : дис. ... С. 77; Лисенко О., Михайлуца М., Поїздник І. Релігійне життя в Україні (1941–1946). *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси* : у 2-х т. ... Т. 2. С. 198.
15. *Радянське Прикарпаття. 1939–1959: док. і матер / ред. Н. М. Владико*. Ужгород: Карпати, 1964. С. 111; Лисенко О. Є. *Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр.* : дис. ... С. 106.
16. *Політична історія України XX ст. у. 6. т.* Київ : Генеза, 2003. Т. 4. С. 359; Патриляк І. К., Боровик М. А. *Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду*. Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. С. 208.

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

17. Катунин Ю. А. *Русская православная церковь в годы Второй мировой войны (1941–1945 гг.)*. б. м.: Піраміда Крым, 2000. С. 29-30; Сумрач О. *Дні кривавих свастик...* С. 35. Кияк С. Р. *Ідентичність українського католицизму: генезис, проблеми, перспективи*. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2006. С. 178.
18. Пащенко В. *Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів*. Полтава “ТОВ АСМІ”, 2002. С. 32; Войналович В. А. *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політичний дискурс...* С. 343; Кияк С. Р. *Ідентичність українського католицизму: генезис, проблеми, перспективи...* С. 179.
19. *Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність: документи і матеріали* : в 3-х т. Львів : Місіонер, 1999. Т. 2. С. 982-986; *Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944)* / за ред. В. Сергійчука. Київ : Українська Видавнича спілка, 2005. С. 287-288.
20. Лисенко О. Є. *Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр.* : дис. ... С. 134; Лисенко О., Михайлуца М., Поїздник І. *Релігійне життя в Україні (1941–1946). Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси* : у 2-х т. ... Т. 2. С. 197.
21. Лисенко О. Є. *Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр.* : дис. ... С. 145; Сумрач О. *Дні кривавих свастик...* С. 95-103.
22. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 18-19.
23. *Мартирологія українських. Церков* : у 4-х тт. *Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України* / ред. О. Зінкевич., О. Воронин. Тронто; Балтимор : Українське Видавництво “Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1987. Т. 1. С. 677-679; *Історія релігії в Україні* : у 10 т. *Православ'я в Україні* ред. А. Колодний та ін. Київ : Укр. центр духов. культ., 1996. Т. 3. С. 409; Гордієнко В. В. *Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київський ун-т. ім. Тараса Шевченка. Київ, 1999. С. 92-93.
24. Волошин Ю. *Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.)...* С. 48.
25. Фостун С. М. *50-річчя Української Автокефальної Православної Церкви*. Лондон 1971. С. 30; Гордієнко В. В. *Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.)*: дис. ... С. 99.
26. Волошин Ю. *Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.)...* С. 45-46; Гордієнко В. В. *Православні*

- конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.) : дис. ... С. 100.
27. Фостун С. М. *50-річчя Української Автокефальної Православної Церкви...* С. 32-34. *Мартирологія українських церков у 4-х т. ...* Т. 1. С. 684-686.
 28. Поспеловский Д. В. *Русская православная церковь в XX веке.* Москва : Республика, 1995. С. 212; *Історія релігії в Україні : у 10 т. ...* Т. 3. С. 412.
 29. Катунин Ю. А. *Русская православная церковь в годы Второй мировой войны (1941–1945 гг.)...* С. 36.
 30. *Історія релігії в Україні : у 10 т. ...* Т. 3. С. 417-418.
 31. *Україна в Другій світовій війні у документах : зб. німецьких архівних матеріалів : в 4-х т. /*упоряд. В. Косик. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. Т. 1. С. 303.
 32. Пикер Г. *Застольные переговоры Гитлера.* Смоленск: Русич, 1993. С. 198; Регельсон Л. *Трагедия Русской церкви 1917–1945.* Москва : Крутицкое патриаршее подворье, 1996. С. 510.
 33. *Мартирологія українських церков у 4-х т. ...* Т. 1. С. 745-746; *Історія релігії в Україні : навч. посіб. /*ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. Київ : Тов-во “Знання”, 1999. С. 528-529.
 34. Косик В. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні.* Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. С. 506.
 35. Войналович В. А. *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політичний дискурс...* С. 72.
 36. Регельсон Л. *Трагедия Русской церкви 1917–1945...* С. 510.
 37. Нове українське слово. 1942. Ч. 143; *Мартирологія українських церков у 4-х т. ...* Т. 1. С. 747-748.
 38. *Мартирологія українських церков у 4-х т. ...* Т. 1. С. 751-752.
 39. Волошин Ю. *Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.)...* С. 27-28.
 40. Катунин Ю. А. *Русская православная церковь в годы Второй мировой войны (1941–1945 гг.)...* С. 37.
 41. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 4.
 42. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 71.; Васильківські вісті. 1942. № 84; *Подільяни в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.): збірник документів, матеріалів та світлин /*упоряд. : В. Г. Байдич та ін. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. С. 105, 120, 126.

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

43. *Хмельниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) або Поділля очима солдатів вермахту* / уряд. Ю. В. Олійник, В. В. Галатир. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2013. С. 36.
44. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 123. Арк. 64; Там само. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 183. Арк. 130-136; Волинь. 1942. Ч. 44. Ревегук В. Я. *Полтавщина під німецькою окупацією (1941-1943) : нариси історії*. Полтава : Дивосвіт, 2015. С. 290.
45. Поспеловский Д. В. *Русская православная церковь в XX веке...* С. 214.; Волошин Ю. *Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.)...* С. 50-51; Войналович В. А. *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політичний дискурс...* С. 65-66.
46. Регельсон Л. *Трагедия Русской церкви 1917–1945...* С. 512.
47. *Історія релігії в Україні : у 10 т. Протестантизм в Україні* / за ред. П. Яроцького. Київ : Світ знань, 2002. Т. 5. С. 383; *Історія релігії в Україні: у 10 Пізній протестантизм в Україні (пятидесятники, адвентисти, Свідки Єгови)* / за ред. П. Яроцького. Київ; Дрогобич : видавець Сурма С., 2008. Т. 6. С. 105-107.
48. *Римсько-Католицька Церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті роки ХХ ст.: історико-релігійське дослідження*. Коломия : ВПТ ВІК, 2001. С. 35-36; Петрова А. І. *Особливості окупаційного режиму на Поділлі (1941-1944 рр.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2012. С. 14.
49. Олійник Ю. В. *Нацистський окупаційний режим в Україні у 1941-1944 рр. (на матеріалах генеральної округи “Волинь-Поділля”* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам’янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. Кам’янець-Подільський, 2010. С. 172-173; *Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині 1941–1944 рр. : док. і матер.* / під ред. О. М. Завалюк. Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2009. С. 354-356; *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення* / редкол. : Л. В. Легасова. Київ : Ін-т історії НАН України, Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, 2012. С. 136; *Запорізький рахунок Великій війні. 1939-1945.* / Ф. Г. Турченко та ін. Запоріжжя : Просвіта, 2013. С. 242-243; Касьянов О. В., Юзбашева Н. Л. *Окупований Дніпропетровськ. Жива пам’ять : книга пам’яті про окуповане місто Дніпропетровськ у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.* Дніпропетровськ : Пороги, 2013. С. 18; Мельник А. А. *Криворозжє: в пламени війни (1941-1944)*. Кривий Ріг : Дионис, 2014. С. 97.
50. Бюлетень Валківської районної управи. 1942. № 7; Михненко А. М. *Донбас в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)*. Донецьк :

- Юго-Восток, 2000. С. 114; *Донеччина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Известные и неизвестные страницы истории* / ред. А. Л. Треляк. Донецк : АОЗТ “Издательство “Донеччина”, 2008. С. 146; Беркгоф К. *Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою*. Київ : Критика, 2011. С. 237.
51. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 156. Арк. 169; Пігідо-Правобережний Ф. *Велика Вітчизняна війна: спогади та роздуми очевидця*. Київ : Смолоскип, 2002. С. 138; Грідіна І. М. *Православні віруючі України у роки Другої світової війни...* С. 108; *У лецатах “нового порядку” населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом* : зб. док. і матер. / упоряд. С. Д. Гальчак та М. В. Чехівський. Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2013. С. 145-146; Карпенко О. *Нариси з історії Лубенського краю в період війни і окупації 1941-1943 років: літературно-публіцистичне видання*. Лубни : Вид-во Лубни, 2014. С. 33.
52. ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 148. Арк. 271.
53. Нестеренко В. А. *Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти)* : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2005. С. 150.
54. ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 183. Арк. 26, 111.
55. Гордієнко В. В. *Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.)* : дис. ... С. 106; Нестеренко В. А. *Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти)* : дис. ... С. 153.
56. *Історія релігії в Україні : у 10 т. Православ'я в Україні* / ред. А. Колодний та ін. Київ : Укр. центр духов. культ., 1996. Т. 3. С. 416.; Волошин Ю. *Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.)...* С. 55-56.
57. Катунин Ю. А. *Русская православная церковь в годы Второй мировой войны (1941–1945 гг.)...* С. 36.
58. *Мартирологія українських церков у 4-х т. ...* Т. 1. С. 727.
59. Нестеренко В. А. *Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти)*: дис. ... С. 154.
60. *Історія релігії в Україні : у 10 т. Т. 3: Православ'я в Україні...* Т. 3. С. 419; Нестеренко В. А. *Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти)* : дис. ... С. 155-156.
61. Грідіна І. М. *Православні віруючі України у роки Другої світової війни...* С. 138.

62. Нестеренко В. А. *Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): дис. ...* С. 158; *Чернігівщина в роки нацистської окупації: документи і матеріали / упоряд. : О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2013. С. 258.*
63. Иерархия литургических церквей / Епархии Румынской Православной Церкви. [Електронний ресурс] – URL: <http://www.hierarchy.religare.ru/h-orthod-ruminerar.html> (дата звернення: 30.06.2017).
64. Стратулат Н. В. *Православная церковь в Молдавии в контексте истории молдавско-румынских межцерковных отношений в XX веке : дис. ... канд. богословия. Санкт-Петербург, 2010. С. 126.*
65. Михайлуца М. І. *Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945).* Одеса : Вид-во “ВМВ”, 2008. С. 117-119.
66. Шорников П. М. Церковная агрессия Румынии 1941–1944 гг. *Восточная политика Румынии в прошлом и настоящем : сб. докл. межд. науч. конфер. Москва : РИСИ, 2011. С. 164.*
67. Волошин Ю. *Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.)... С. 34.*
68. Михайлуца М. І. *Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945)... С. 123;* Шорников П. М. Церковная агрессия Румынии 1941–1944 гг. ... С. 166.
69. Волошин Ю. *Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.)... С. 35;* Шорников П. М. Церковная агрессия Румынии 1941–1944 гг. ... С. 165.
70. Волошин Ю. *Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.)... С. 34;* Стратулат Н. В. *Православная церковь в Молдавии в контексте истории молдавско-румынских межцерковных отношений в XX веке : дис. ... С. 122.* Шорников П. М. Церковная агрессия Румынии 1941–1944 гг. ... С. 166.
71. Михайлуца М. І. *Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945)... С. 131-132.*
72. ДАЧО. Ф. Р-662. Оп. 1. Спр. 767. Арк. 3-4.
73. Горбашевський Ю. *Битва за Буковину: мої спогади про драму українців під окупаціями чужинців.* Чернівці : Обласна друкарня, 2003. С. 83.
74. Волошин Ю. *Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.)... С. 36;* Михайлуца М. І. *Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945)... С. 136.*
75. Горбашевський Ю. *Битва за Буковину: мої спогади про драму українців під окупаціями чужинців... С. 87.*

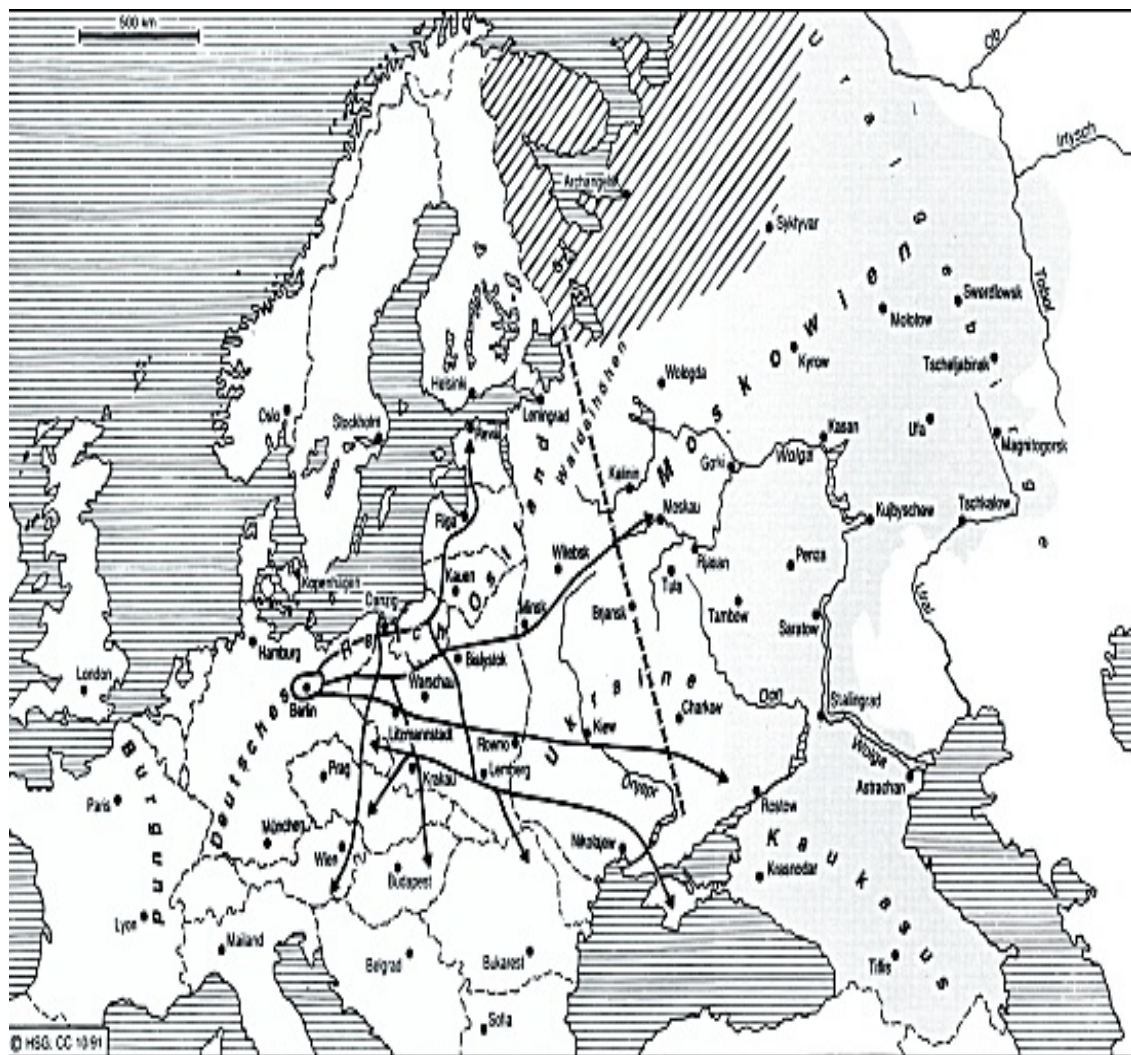
76. Волошин Ю. *Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.)...* С. 35; Михайлуца М. І. *Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945)...* С. 171.
77. ДАОО. Ф. Р-7541Оп. 1. Спр. 24. Арк. 7-8.
78. Шорников П. М. Церковная агрессия Румынии 1941–1944 гг. ... С. 166.
79. Стратулат Н. В. *Православная церковь в Молдавии в контексте истории молдавско-румынских межцерковных отношений в XX веке* : дис. ... С. 130; Скорейко Г. М. Буковина у 1940-1945 рр. очима очевидців. *Буковинці в трагічні роки Другої світової війни: статті, спогади та документи* / упоряд. П. П. Брицький. Чернівці : Технодрук, С. 91.
80. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрії. *Український історик*. 1987. № 1-4. С. 92; Стратулат Н. В. *Православная церковь в Молдавии в контексте истории молдавско-румынских межцерковных отношений в XX веке* : дис. ... С. 153.
81. Шорников П. М. Церковная агрессия Румынии 1941–1944 гг. ... С. 178; Михайлуца М. І. *Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945)...* С. 131, 136.
82. Гордієнко В. В. *Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.)* : дис. ... С. 126.
83. Михайлуца М. І. *Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945)...* С. 132-138. Шорников П. М. Церковная агрессия Румынии 1941–1944 гг. ... С. 177-182.
84. Гордієнко В. В. *Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.)* : дис. ... С. 126; Михайлуца М. І. *Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945)...* С. 139; Шорников П. М. Церковная агрессия Румынии 1941–1944 гг. ... С. 187.
85. Стратулат Н. В. *Православная церковь в Молдавии в контексте истории молдавско-румынских межцерковных отношений в XX веке* : дис. ... С. 155.
86. ДАЧО. Ф. Р-662. Оп. 1. Спр. 381. Арк. 1-6.
87. Михайлуца М. І. *Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945)...* С. 175.
88. Шорников П. М. *Церковная агрессия Румынии 1941–1944 гг.*... С. 161.
89. Поспеловский Д. В. *Русская православная церковь в XX веке*... С. 218;
90. Стратулат Н. В. *Православная церковь в Молдавии в контексте истории молдавско-румынских межцерковных отношений в XX веке* : дис. ... С. 155.
91. Гордієнко В. В. *Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.)* : дис. ... С. 130.

92. Михайлуца М. І. *Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945)...* С. 166-173. Стратулат Н. В. *Православная церковь в Молдавии в контексте истории молдавско-румынских межцерковных отношений в XX веке* : дис. ... С. 157-162.
93. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрії... С. 93; Михайлуца М. І. *Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945)...* С. 166-169; Шорников П. М. *Церковная агрессия Румынии 1941–1944 гг.* ... С. 180.

ДОДАТКИ

Додаток 1

*Німецькі плани колонізації українських земель
Нацистські плани колонізації східноєвропейського
“життєвого простору”*

- Grenzen von 1937
- Ostgrenze der zweiten Siedlungsphase
- maximale Ausdehnung des Planungsraumes
- ////// RSHA-Gouvernement Nordrußland - Westsibirien
- geplante Autobahntrassen
Verkehrerschließung Osteuropas

Джерело: Изабель Хайнеман, Вилли Оберкромме, Сабине Шлейермахер, Патрик Вагнер. *Наука, планирование, изгнание: Генеральный план “Ост”*. [Електронний ресурс]. UPL: http://scepsis.net/library/id_2246.html (дата звернення: 1.09.2017).

Німецькі колонізаторські центри на території України

Джерело: Изабель Хайнеман, Вилли Оберкромме, Сабине Шлейермахер, Патрик Вагнер. *Наука, планирование, изгнание: Генеральный план "Ост"*. [Електронний ресурс]. URL: http://scepsis.net/library/id_2246.html (дата звернення: 1.09.2017).

Формування території Румунії у 1918 р.

Джерело: Славич Б. *Історія Балкан. XX століття*. Київ : Свенас, 2004. Т. 2. С. 160.

Втрата Румынією територій у 1940 р.

Джерело: И. Болван, А-И. Поп. *История Румынии*. Москва : Весь мир, 2005. С. 582.

Адміністративно-територіальний поділ дистрикту "Галичина"

Джерело: Офіцінський В. *Дистрикт "Галичина" (1941-1944): історико-політичний нарис.* Ужгород: Граджа, 2001. С. 140.

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

Додаток 6

Адміністративний устрій дистрикту “Галичина” 1941–1944 рр.

Адміністративний устрій дистрикту “Галичина” 1941-1944 рр.			
Окружні староства	Повіти	Волості	Примітки
Львів-місто			Перестало існувати в 1942 р.
Львів	Львів	Винники	
		Новий Яришів	
		Львів	
		Щирець	
	Жовква	Великі Мости	
		Жовква	
		Куликів	
Північна Бібрка	Північна Бібрка		
Городок	Городок	Янів	Перестало існувати в 1942 р.
		Городок	
	Яворів	Краковець	
		Яворів	
Рава-Руська	Рава-Руська	Рава-Руська	
		Немирів	
		Угнів	
	Любачув	Любачув	
Кам'янка-Струмілова	Кам'янка-Струмілова	Кам'янка-Струмілова	
		Буськ	
	Сокаль	Сокаль	
	Радехів	Радехів	
		Лопатин	
Золочів	Золочів	Золочів	
		Олесько	
		Сашов	
	Перемишляни	Перемишляни	
		Глинянці	
Тернопіль	Тернопіль	Тернопіль	
		Микулинці	
		Баворів	
	Зборів	Збірв	
		Залізниця	
		Поморяни	
	Збараж	Збараж	
	Скалат	Скалат	
		Підволочинськ	
		Гримайлів	
	Теребовля	Теребовля	
Будинів			

Ю. І. Левченко

Адміністративний устрій дистрикту "Галичина" 1941-1944 рр.			
Окружні староства	Повіти	Волості	Примітки
Бережани	Бережани	Бережани	
		Козова	
	Підгайці	Підгайці	
	Бучач	Бучач	
		Монастирська	
Чортків	Чортків	Чортків	
	Борщів	Борщів	
		Скала	
		Мельниця	
	Копичинці	Копичинці	
		Хоростків	
		Гусятин	
	Заліщики	Заліщики	
		Товсте	
	Станіслав	Станіслав	
Богородчани			
Галич			
Рогатин		Рогатин	
		Бурштин	
		Більшівці	
Надвірна	Надвірна		
Городенка	Городенка	Городенка	Перестало існувати в 1942 р.
	Тлумач	Тлумач	
		Отинія	
		Тесмениця	
Коломия	Коломия	Коломия	
		Печеніжин	
	Косів	Косів	
		Кути	
	Снятин	Заболотів	
		Снятин	
	Делятин	Делатин	
Калуш	Калуш		У 1943 р. приєднано до Станіславського
	Долина	Долина	
		Болегів	
		Рожнятів	
Стрій	Стрій	Стрій	
		Сколе	
	Жидачів	Жидачів	
		Миколаїв	
		Розділ	
		Журавно	
	Південна Бібрка	Південна Бібрка	
		Ходорів	
Дрогобич	Дрогобич	Дрогобич	
	Борислав	Борислав	

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

Адміністративний устрій дистрикту “Галичина” 1941-1944 рр.			
Окружні староства	Повіти	Волості	Примітки
Самбір	Самбір	Самбір	У 1943 р. приєднано до Дрогобицького
		Старий Самбір	
	Турка		
Садова-Вишня	Мостиська	Мостиська	
		Садова Вишня	
	Рудки	Рудки	
		Комарно	

Авторська розробка на основі джерел: ДАЛЮ. Ф.Р-35. Оп. 13. Спр 109. Арк 72-87 ;
Офіцінський В. *Дистрикт “Галичина” (1941-1944): історико-політичний нарис*. Ужгород :
Гарджа, 2001. С. 43; Гончаренко О., Лисенко О., Першина Т. Система управління окупованими
територіями України. *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. : історичні нариси : в 2-х кн.*
Київ : Наукова думка, 2010. Кн. 1. С. 329.

*Територіальні зміни дистрикту “Галичина” у складі
Генерал-губернаторства для захоплених польських територій*

Джерело: Generalgouvernement. Фрагмент карти. [Електронний ресурс]. URL:<http://de.wikipedia.org/wiki/Generalgouvernement> (дата звернення: 1.09.2017).

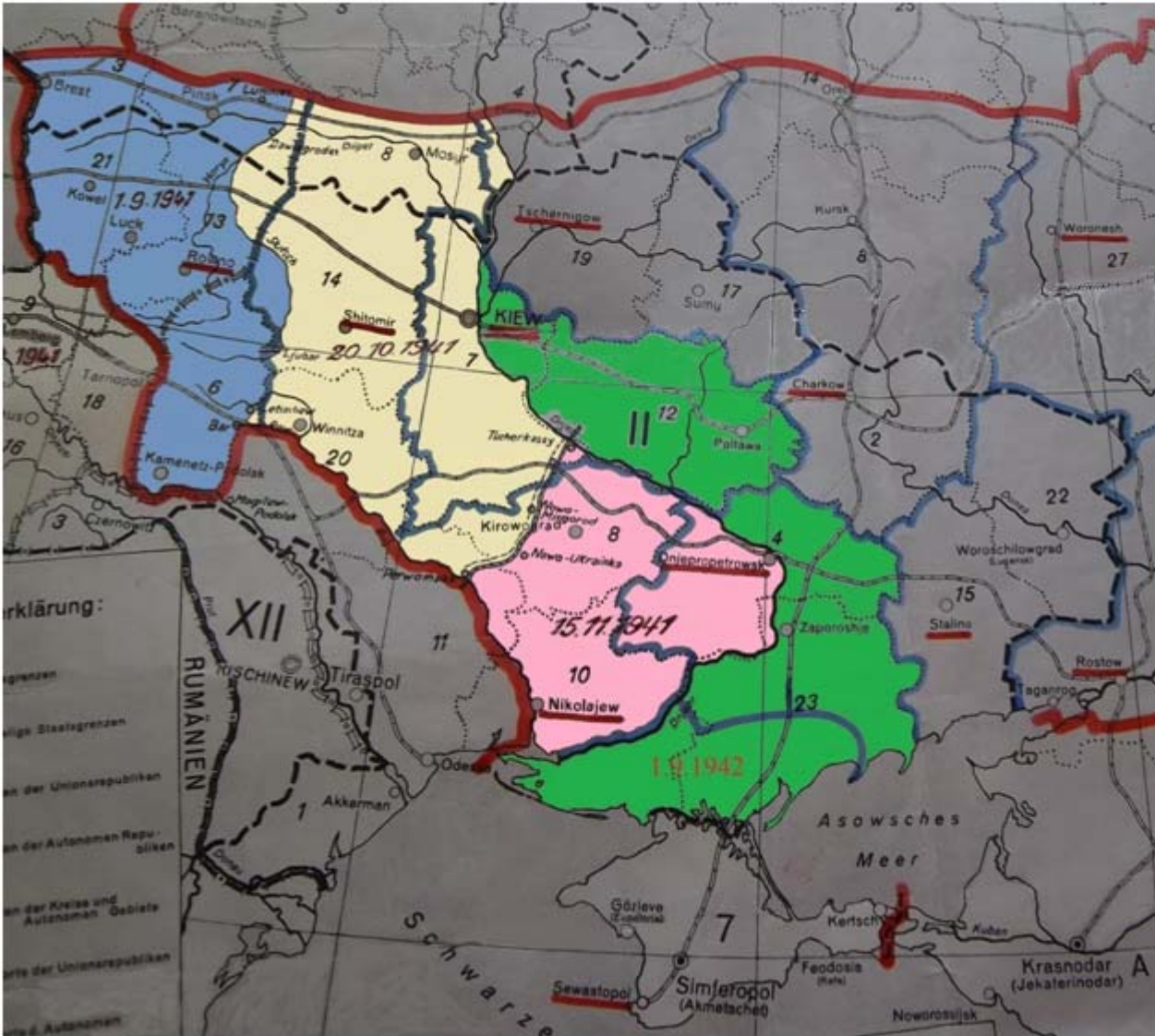
*Територія поширення німецької цивільної адміністрації під контролем
“Міністерства окупованих східних областей”*

DEUTSCHE VERWALTUNG IM OSTEN - DER „GENERALPLAN OST“
12. Juli 1942

Джерело: Л. Безыменский. *Особая папка “Барбаросса”*. Москва : Издательство Агенства печати
Новости, 1973. С. 348.

Формування території Рейхскомісаріату “Україна” 1941-1942 рр.

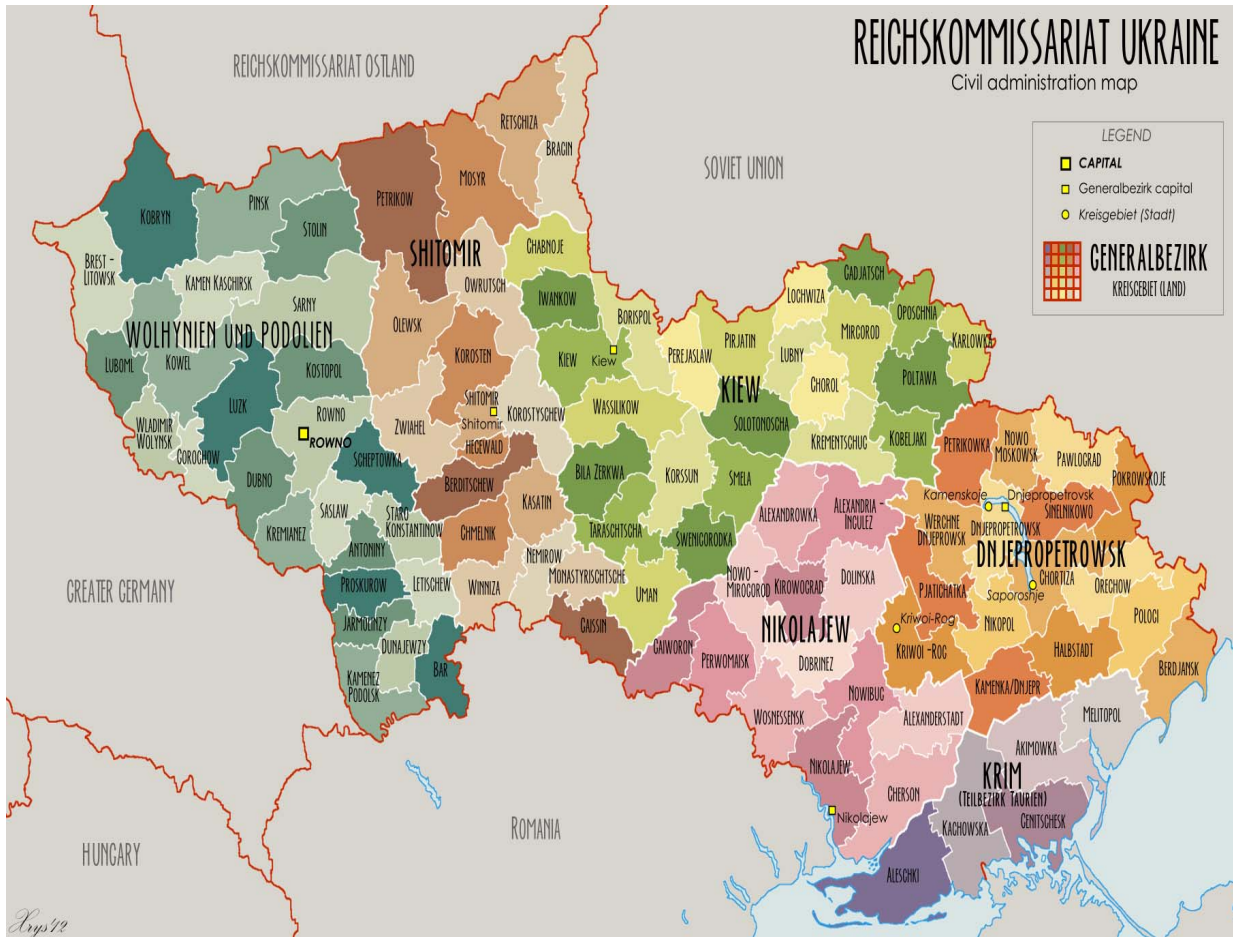

Джерело: ЦДАВОВ України. Ф. 3206. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 4.

Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.

Додаток 10

Адміністративно-територіальний поділ Рейхскомісаріату “Україна”

Джерело: Reichskommissariat Ukraine. [Електронний ресурс]. URL:http://de.wikipedia.org/wiki/Reichskommissariat_Ukraine (дата звернення: 1.09.2017).

Адміністративний устрій Рейхскомісаріату “Україна” 1942–1943 рр.

Адміністративний устрій Рейхскомісаріату “Україна” 1942-1943 рр.		
Генеральні округи	Гебіти	Район
“Волинь-Поділля”	Антоніни	Антоніни
		Базалія
		Красилів
	Бар	Бар
		Яришів
		Муровані Курилиці
		Нова Ушиця
	Брест Литовськ	Брест Литовськ – місто
		Брест Литовськ – область
		Дамачава
		Маларита
		Матикали
		Жабінка
	Дубно	Дубно
		Демидівка
		Козин
		Млинів
		Острівець
		Радивілів
		Верба
	Дунаївці	Дунаївці
		Миньківці
		Солобківці
		Віньківці
	Горохів	Берестечко
		Горохів
		Локачі
		Озютичі
	Ярмолинці	Ярмолинці
		Городок
		Михалполь
		Сатанів
	Кам’янець-Подільський	Кам’янець-Подільський–місто
		Кам’янець-Подільський–область
		Оринин
		Смотрич
		Стара Ушниця
	Камінь-Каширський	Чемерівці
		Камінь-Каширський
		Любешів
	Кобрин (БРСР)	Морочне
		Антополь
		Береза Картузька

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

Адміністративний устрій Рейхскомісаріату “Україна” 1942-1943 рр.		
Генеральні округи	Гегіти	Район
		Драгічін
		Дівін
		Кобрін
	Костопіль	Березне
		Деражне
		Костопіль
		Людвипіль
		Степань
	Ковель	Глоби
		Ковель–місто
		Ковель–область
		Маневичі
		Мазесво
		Ратне
		Заболоття
		Седлище
	Турійськ	
	Кременець	Катеринівка
		Кременець
		Ланівці
		Почаїв
		Шумськ
		Вишнівець
	Летичів	Дережня
		Летичів
		Меджибіж
		Вовковичі
	Любомль	Головне
		Любомль
		Шацьк
	Луцьк	Ківерці
		Колки
		Луцьк–місто
		Луцьк–область
		Оливка
		Піддубці
		Рожище
		Сенькевичівка
		Торчин
		Цумань
	Пінськ (БРСР)	Іванава
		Лунінець
Пінськ–місто		
Пінськ–Схід		
Пінськ–Південь		
Проскурів	Фельштин	
	Проскурів–місто	
	Проскурів–область	

Ю. І. Левченко

Адміністративний устрій Рейхскомісаріату “Україна” 1942-1943 рр.		
Генеральні округи	Гєбіти	Район
		Чорний острів
		Волочинськ
	Рівне	Олександрія
		Гоща
		Клевань
		Корець
		Межиріччі
		Острог
		Рівне–місто
		Рівне–область
		Здолбунів–місто
		Зболбунів–область
		Турчин
		Сарни
	Клесів	
	Рафалівка	
	Рокитне	
	Сарни	
	Володимирець	
	Ізяслав	Ляховці
		Плужне
		Ізяслав
		Теофіополь
	Шепетівка	Березів
		Полонне
		Шепетівка
		Славута
	Старокостянтинів	Гриців
		Остропіль
		Стара Синява
		Старокостянтинів
	Столін (БРСР)	Березово
		Давид Городок
		Столін
		Візацьк
	Володимир-Волинський	Порицьк
		Устилуг
		Вєрба
		Володимер-Волинський–місто
		Володимер-Волинський–область
	“Житомир”	Бердичів
Бердичів–місто		
Бердичів–область		
Іванопіль		
Брагін (БРСР)		Брагін
		Комарин
		Лоев
Ємільчине		Бариші
		Ємільчине

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

Адміністративний устрій Рейхскомісаріату “Україна” 1942-1943 рр.		
Генеральні округи	Гегіти	Район
	Гайсин	Городниця
		Джулінка
		Гайсин
		Теплик
	Хегельвальд	
	Іллінці	Іллівці
		Липовець
		Плисків
	Єльськ (БРСР)	Наровля
		Єльськ
	Калинівка	Калинівка
		Комсомольське
		Уланів
	Козятин	Козятин
		Погребище
		Самгородок
	Коростень	Володарськ-Волинськ
		Коростень–місто
		Коростень–область
		Чоповичі
	Коростишів	Брусилів
		Корнин
		Коростишів
	Ласковичі (БРСР)	Ласковичі
		Туров
	Літин	Браїлів
		Хмільник
		Літин
	Монастирище	Дашів
		Монастирище
		Оратів
	Мозир (БРСР)	Калінкавичі
		Мозир
Немирів	Немирів	
	Ситківці	
	Вороновиця	
Олевськ	Лугни	
	Олевськ	
	Совечне	
Овруч	Базар	
	Народичі	
	Овруч	
Петриков (БРСР)	Петриков	
	Житковичі	
Радомишль	Малин	
	Потіївка	
	Радомишль	
Речица (БРСР)	Хойники	
	Речица	

Ю. І. Левченко

Адміністративний устрій Рейхскомісаріату “Україна” 1942-1943 рр.			
Генеральні округи	Гегіти	Район	
	Ружин	Василевичі	
		Попільня	
		Ружин	
	Житомир	Вчорайше	
		Житомир–місто	
		Житомир–область	
		Троянів	
	Чуднів	Черняхів	
		Любар	
		Романів	
	Вінниця	Чуднів	
		Вінниця–місто	
		Вінниця–область	
	Цвігель (Новоград-Волинський)	Турбів	
		Баранівка	
		Ярунь	
		Довбиш	
		Цвігель (Новоград-Волинський) – область	
	“Київ”	Біла Церква	Цвігель (Новоград-Волинський) – місто
			Біла Церква
Рокитне			
Сквира			
Узин			
Великополовецьке			
Бориспіль		Володарка	
		Бориспіль	
		Бровари	
Хорол		Вища Дубечня	
		Хорол	
		Оболонь	
		Покровська Багачка	
Гадяч		Семенівка	
		Гадяч	
		Петрівка	
		Роменська	
Іванків		Зіньків	
		Димер	
		Іванків	
Карлівка	Розважів		
	Карлівка		
	Машівка		
Київ–місто	Чутове		
	Київ–місто		
	Київ–область		
	Бородянка		
Кобеляки	Буча		
	Святошино		
	Макарів		
	Кишеньки		
	Кобеляки		

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

Адміністративний устрій Рейхскомісаріату “Україна” 1942-1943 рр.		
Генеральні округи	Гегіти	Район
	Корсунь	Козельщина
		Богуслав
		Канів
		Корсунь
		Лисянка
	Кременчук	Миронівка
		Голобине
		Градизьк
		Кременчук
	Лохвиця	Великі Кринки
		Лохвиця
		Сенча
	Лубни	Чорнухи
		Лазірки
		Лубни
	Миргород	Заріг
		Комишня
		Миргород
	Опішня	Велика Багачка
		Диканька
		Котельва
	Переяслав	Опішня
		Баришівка
		Березань
	Пирятин	Переяслав
		Драбів
		Гребінка
		Ковалівка
		Яготин
		Пирятин
	Полтава	Згурівка
		Нові Санжари
		Полтава–місто
		Полтава–область
		Решетилівка
	Сміла	Нехвороща
		Сміла
		Черкаси
	Золотоноша	Воронцово
		Гельмязів
		Іркліїв
		Золотоноша
Звенигородка	Чорнобай	
	Катеринопіль	
	Мокра Калігорка	
	Шпола	
	Вільшана	
Тараща	Звенигородка	
	Буки	

Ю. І. Левченко

Адміністративний устрій Рейхскомісаріату “Україна” 1942-1943 рр.			
Генеральні округи	Гєбіти	Район	
		Жашків	
		Ставище	
		Тараша	
		Тетіїв	
	Умань		Бабанка
			Христинівка
			Ладижинка
			Маньківка
			Тальне
			Умань
			Васильків
			Гребінки
			Кагарлик
			Обухів
			Ржищев
			Васильків
	“Миколаїв”	Велика Олександрівка	Велика Олександрівка
			Березнегувате
			Крона
Нововоронцовка			
Олександрія			Інгулець
			Ново-георгієвськ
			Онуфріївка
			Знаменка
Олександрівка			Олександрівка
			Єлисаветградка
			Камянка
			Чигирин
Бобринець			Бобринець
			Рівне
			Устинівка
			Вітізевка
Херсон			Білозерка
			Берислав
			Херсон–місто
			Херсон–область
			Калінінське
			Снігурівка
Долинська			Нова Прага
			Долинська
			Новгородка
			Петрове
Гайворон			Гайворон
			Голованівка
			Новоархангельськ
			Побузьке
Кіровоград			Аджамка
			Велика Виска
			Кіровоград

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

Адміністративний устрій Рейхскомісаріату “Україна” 1942-1943 рр.			
Генеральні округи	Гегіти	Район	
	Миколаїв	Компаніївка	
		Миколаїв–місто	
		Миколаїв–область	
		Нова Одеса	
	Новий Буг	Привільне	
		Баштанка	
		Казанка	
		Новий Буг	
	Первомайск	Володимирівка	
		Благодатне	
		Добровеличівка	
		Вільшанка	
		Первомайськ-місто	
		Первомайськ-область	
	Вознесенськ	Піщаний Брід	
		Пішковка	
		Арбузинка	
		Братське	
	“Дніпропетровськ”	Бердянськ	Сланець
			Вознесенськ
Андріївка			
Хортиця	Хортиця	Бердянськ	
		Ногайськ	
		Червоноармійськ	
Дніпропетровськ–місто	Дніпропетровськ–місто	Новомиколаївка	
		Солоне	
		Дніпропетровськ–область	
Молочанськ	Молочанськ	Великий Томак	
		Михайлівка	
		Василівка	
Кам’янка-Дніпровська	Кам’янка-Дніпровська	Велика Білозерка	
		Велика Лепетиха	
		Кам’янка-Дніпровська	
Дніпродзержинськ – місто	Дніпродзержинськ – місто		
Кривий Ріг – місто	Кривий Ріг – місто	Кривий Ріг – місто	
		Кривий Ріг – область	
		Широке	
Нікополь	Нікополь	Апостолове	
		Кривий Ріг	
		Нікополь	
Новомосковськ	Новомосковськ	Томаківка	
		Новомосковськ	
Оріхів	Оріхів	Перещепине	
		Гуляй Поле	
		Новозлатопіль	

Ю. І. Левченко

Адміністративний устрій Рейхскомісаріату “Україна” 1942-1943 рр.		
Генеральні округи	Гєбіти	Район
	Павлоград	Оріхів
		Юрїївка
		Павлоград Петропавлівка
	Петрикївка	Котовка
		Магдалинївка
		Петрикївка
		Царичанка
	Покровське	Межова
		Покровське
	Пологи	Куйбишево
		Пологи
		Чернігївка
	Запорїжжя–місто	Запорїжжя–місто
	Синельникове	Васильківка
		Синельникове
Верхньодніпровськ	Криничанськ	
	Щорськ	
	Верхньодніпровськ	
“Таврія”	Якимївка	Якимївка
		Іванївка
		Нижні Сїрогози
		Веселе
	Цюрупинськ	Цюрупинськ
		Гола Пристань
		Скадавськ
	Генїчеськ	Новотроїцьке
		Сиваське
		Генїчеськ
	Каховка	Горностаївка
		Каланчак
		Чаплинка
		Каховка
	Мелітополь	Мелітополь–місто
		Мелітополь–область
		Нововасилївка
		Приазовське

Джерело: ЦДАВОВ України. Ф. 3206. Оп. 1. Спр. 76. Арк 1-4.

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

Додаток 12

**“Зона військової адміністрації” станом на 1942-1943 рр.
(після максимального розширення Рейхскомісаріату “Україна”)**

Джерело: Українська Друга світова 1939-1945. Україна в роки нацистської окупації. Фрагмент карти [Електронний ресурс]. URL: <http://www.ww2.memory.gov.ua/ru/karty/> (дата звернення: 1.09.2017).

*Територіальний поділ східноукраїнських областей,
які протягом 1942-1943 рр. перебували в “зоні військової адміністрації”*

Територіальний поділ східноукраїнських областей, які у 1942–1943 рр. перебували у зоні військової адміністрації вермахту		
Харківська область		
№	Гєбіти	Крайси
1.	Богодухів	Краснокутський
		Коломацьки,
		Богодухівський
		Валківський крайси
2.	Красноград	Красноградський
		Зачепилівський
		Кегичівський
		Сахновщанський
3.	Харків	Харківський
		Золочівський
		Липецький
		Дергачівський
4.	Зміїв	Зміївський
		Ново-водолазький
		Старовірівський
		Олексіївський
5.	Лозова	Лозівський
		Близнюківський
		Барвінівський
6.	Чугуїв	Чугуївський
		Старо-Салтівський
		Печенізький
7.	Ізюм	Ізюмський
		Балаклійський
		Петриківський
		Савинський
8.	Вовчанськ	Вовчанський
		Ольховатський
		Велико-Бурлукський
9.	Куп'янськ	Купн'янський
		Шевченківський
		Дворичанський
		Боровський
Сумська область		
№	Гєбіти	Райони
1.	Шостка	Шостка
		Ямпіль
		Середина-Буда
		Новгород-Сіверський

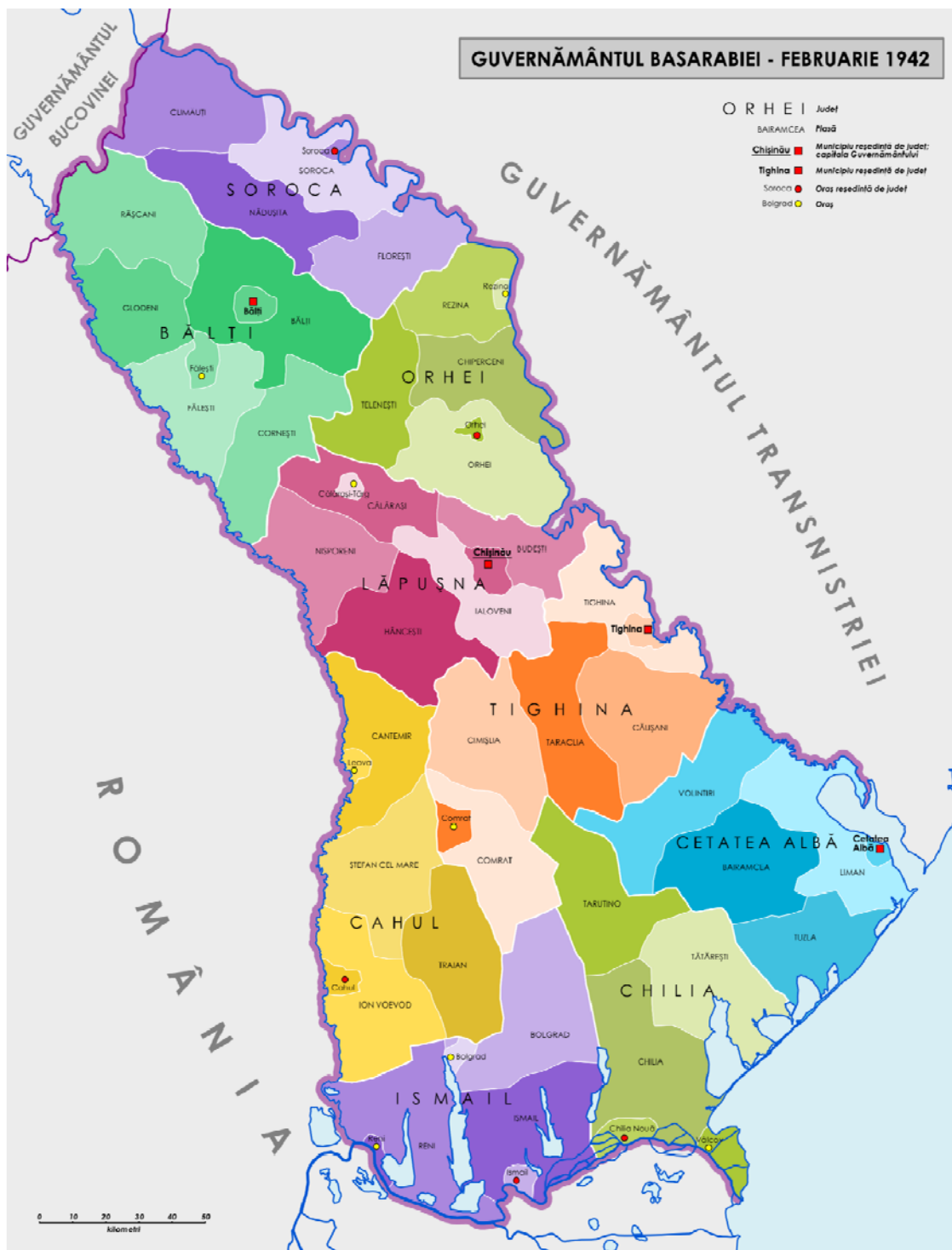
**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

Територіальний поділ східноукраїнських областей, які у 1942–1943 рр. перебували у зоні військової адміністрації вермахту		
2.	Глухів	Глухів
		Есмань
		Шалигине
3.	Конотоп	Конотоп
		Кролевець
		Дубов'язівка
4.	Ворожба	Ворожба
		Путівль
		Буринь
		Ульянівка
5.	Суми	Суми
		Хотинь
		Миропілля
		Краснопілля
6.	Ромни	Ромни
		Сміле
		Талалаївка
		Глинськ
		Липова Долина
		Недригайлівка
7.	Лебедин	Лебедин
		Шепетівка
		Шпилівка
8.	Охтирка	Охтирка
		Тростянець
		Грунь
		Велика Писарівка
Ворошиловградська область		
№	Округи	Райони
1.	Белокуракинський	Белокуракинський
		Белолуцький
		Ново-Псковський
2.	Беловодський	Беловодський
		Марковський
		Меловський
3.	Ворошиловський	Кагановичський
		Серговський
		Славносербський
		Городищенський
		Ворошиловський
		Іванівський
		Краснолучський
4.	Ворошиловградський	Ворошиловградський,
		Успенський
		Верхне-Тепловський
		Станично-Луганський
		Олександрівський

Територіальний поділ східноукраїнських областей, які у 1942–1943 рр. перебували у зоні військової адміністрації вермахту		
5.	Свердловський	Свердловський
		Ново-Светловський
		Краснодонський
		Боково-Антрацитовський
		Ровеньковський
6.	Сватовський	Сватовський
		Мостковський
		Рубежанський
		Лисичанський
7.	Старобельський	Старобельський
		Євгугський
		Ново-Айдарський
		Ново-Астраханський
8.	Троїцький	Троїцький
		Покровський
		Нижне-Дунайський
		Лозно-Олександровський

Авторська розробка на основі джерел: *Без грифа “секретно”. К 55-летию начала Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* / ред. В. С. Высоцкая. Луганск : Государственный архив луганской области, 1996. С. 6; *Сумська область від давнини до сьогодення: науковий довідник / рекол. Л. П. Сапухіна.* Суми : Вид-во “Слобожанщина” 2000. С. 285; *Скоробагатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943 рр.).* Харків : Прапор, 2004. С. 107.

Адміністративно-територіальний поділ губернаторства “Бессарабія”

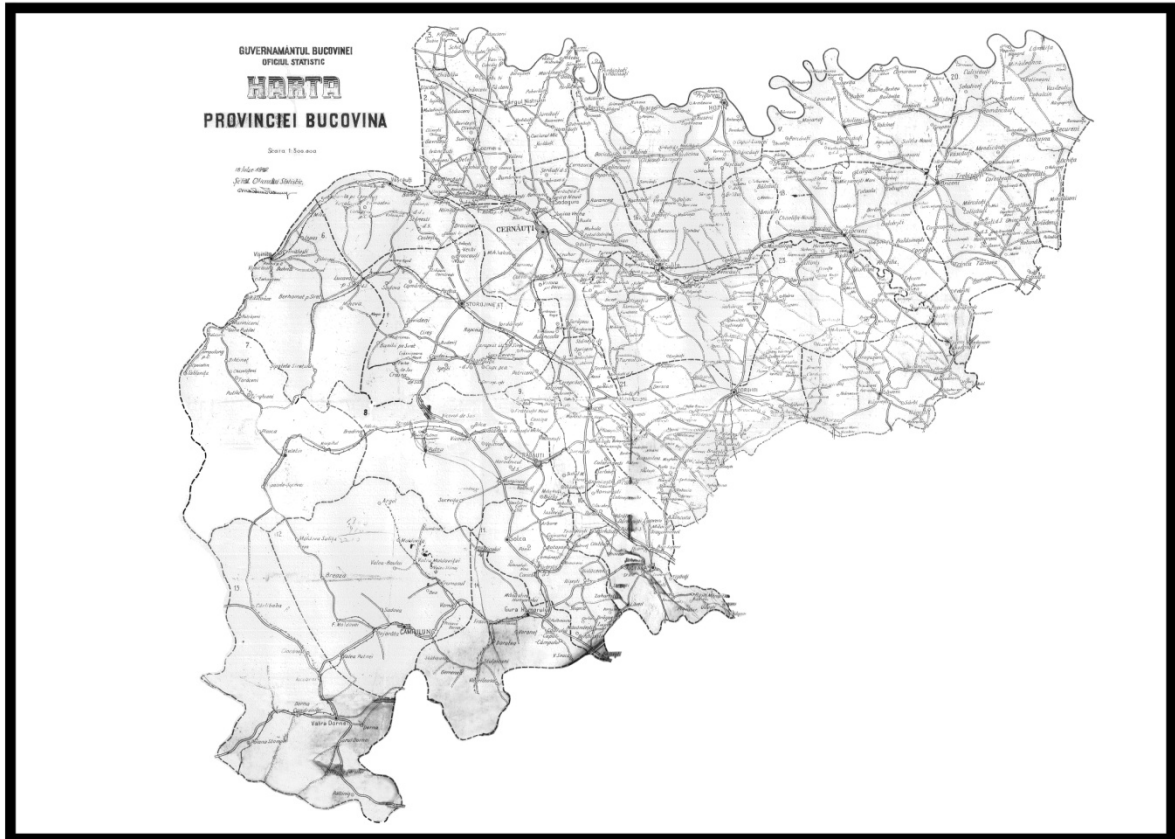
Джерело: Guvernământul Basarabiei. [Електронний ресурс]. UPL: http://ro.wikipedia.org/wiki/Guvern%C4%83m%C3%A2ntul_Basarabiei (дата звернення: 1.09.2017).

Адміністративний устрій губернаторства “Бессарабія”

Адміністративний устрій губернаторства “Бессарабія”			
№	Жудети	Пласи	Примітки
1.	Сорока	Сорока	Жудети, утворені з території Молдавської РСР
		Флоршеть	
		Клімеуць (Ліпнік)	
		Надусіта (Дрокія)	
2.	Бельці	Бельці	
		Корнешти	
		Фелешть	
		Глодень	
		Ришкань	
3.	Оргіїв	Кіперчень	
		Оргіїв	
		Резина	
		Теленешти	
4.	Лепушана	Будешть (Кишинів)	
		Калараш	
		Хинчешти	
		Яловень	
		Ніспорень	
5.	Бендери	Каушанського	
		Комраті	
		Чимішлія	
		Тараклія	
		Бендери	
6.	Кагул	Кантемір (Леова)	
		Іон Воєвод (Кагул)	
		Штефан Марє	
		Траян (Тараклії)	
7.	Ізмаїл	Рені	Жудети, створені із території Ізмаїльської області Української РСР
		Шикирли-Китай	
		Ізмаїл	
		Болград	
8.	Кілікія	Татарешті	
		Тарутино	
		Кілікія Нова	
9.	Четая Албе	Байрамча	
		Лиман (Четая Албе)	
		Волонтир	
		Тузла	

Авторська розробка на основі джерел: ДАОО. Ф. Р-7516. Оп. 1. Спр. 91. Арк 13 ; ДАОО. Ф. Р-7526. Оп 1. Спр 67. Арк 2; ДАОО.Ф. Р-7677. Оп 1. Спр 3. Арк 73.

Губернаторство “Буковина”

Джерело: ДАЧО. Ф. Р-307. Оп. 1. Спр. 3784. Арк 6.

**Адміністративно-територіальний поділ Північної Буковини
в складі губернаторства “Буковина”**

Джерело: ДАЧО. Ф. Р-307. Оп. 1. Спр. 3541. Арк 1.

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

Додаток 18

Адміністративний устрій губернатрства “Буковина”

Адміністративний устрій губернатрства Буковина			
№	Жудети	Пласи	Примітки
1.	Хотин	Кельменці	Пласи, утворені з української території
		Хотин	
		Суліта (Новоселиця)	
		Ліпкань	Включали до свого складу північні райони Молдавської РСР
		Брічень	
		Сокиряни	
2.	Чернівці	Чернівці	Жудети, створені на українській території
		Кіцмань	
		Заставна	
3.	Сторожинець	Сторожинець	
		Вашківці	
		Вижниця	
4.	Дорогой	Деребани (Ласкар)	Жудет, утворений із румунської території
		Дорогой	
		Савень	Пласа включала українські території
		Герца	
5.	Радауци	Радауци (Стефан Вода)	Пласа створена з румунської території
		Селятин	Пласи включали українські території
		Сірет	
6.	Сучава	Солка	Жудети, створені на румунській території
		Сучава	
7.	Камплуг	Камплуг-Молдовенський	
		Варта-Дорей (Дорна)	
		Гура-Хоморулуй	

Авторська розробка на основі джерел: ДАЧО.Ф. Р-662. Оп. 1. Спр. 4178. Арк 2-19.

Губернаторство “Трансністрія”

Джерело: Transnistria în Al Doilea Război Mondial [Електронний ресурс]. URL : http://ro.wikipedia.org/wiki/Transnistria_%C3%AEn_Al_Doilea_R%C4%83zboi_Mondial (дата звернення: 1.09.2017).

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

Додаток 20

Адміністративний устрій губернаторства “Трансністрія”

Адміністративний устрій губернаторства “Трансністрія”			
№	Жудці	Райони	Примітки
1.	Ананіїв	Ананіїв	Жудці, створені на території Української РСР
		Щиряєво	
		Корнієва (Петрівка)	
		Троїцьке	
		Валя Гоцілуй	
2.	Балта	Балта	
		Саврань	
		Ольгополь	
		Піщана	
		Ободівка	
		Чечельник	
3.	Березівка	Березівка	
		Ландау (Широколанівка)	
		Мостове	
		Веселинове	
4.	Голта	Криве Озеро	
		Доманівка	
		Голта	
		Любашівка	
		Врадіївка	
5.	Жугастру	Ямпіль	
		Чернівці	
		Крижопіль	
		Томашпіль	
6.	Могилів	Копайгород	
		Красне	
		Яришів	
		Шаргород	
		Станіславчик	
		Жмеринка	
7.	Одеса	Одеса	
		Іванівка	
		Антоно Кодинцівський	
		Благоєве	
8.	Очаків	Очаків	
		Красне	
		Варварівка	
9.	Овідіополь	Овідіополь	
		Біляєвка	
		Францфельд	

Ю. І. Левченко

Адміністративний устрій губернаторства “Трансністрія”			
№	Жудці	Райони	Примітки
10.	Тульчин	Тульчин	
		Брацлав	
		Шпиків	
		Тростянець	
11.	Дубосари	Дубосари	Райони, утворені на території Молдавської РСР
		Григоріополь	
		Чорна	Райони, утворені на території Української РСР
		Красні Окни	
		Захарієвка	
12.	Рибниця	Рибниця	Райони, утворені на території Молдавської РСР
		Каменка	
		Кодима	Райони, утворені на території Української РСР
		Пішанка	
		Бірзула	
13.	Тираспіль	Тираспіль	Райони, утворені на території Молдавської РСР
		Слобозія	
		Роздільна	Райони, утворені на території Української РСР
		Цебріково	
		Горсулова	

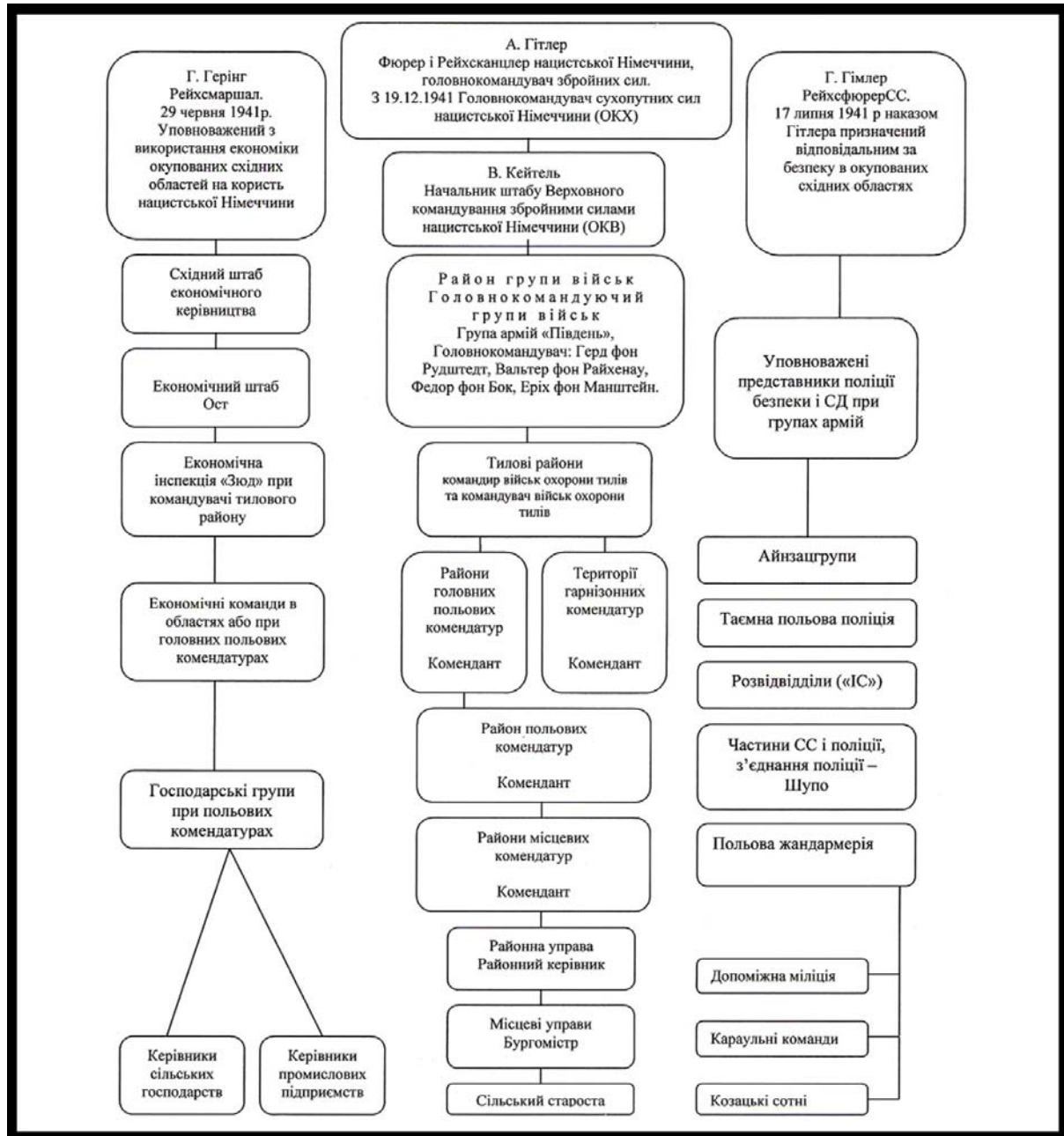
Джерело: ДАОО. Ф. Р-2359. Оп 1. Спр 53. Арк 1-15.

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

Додаток 21

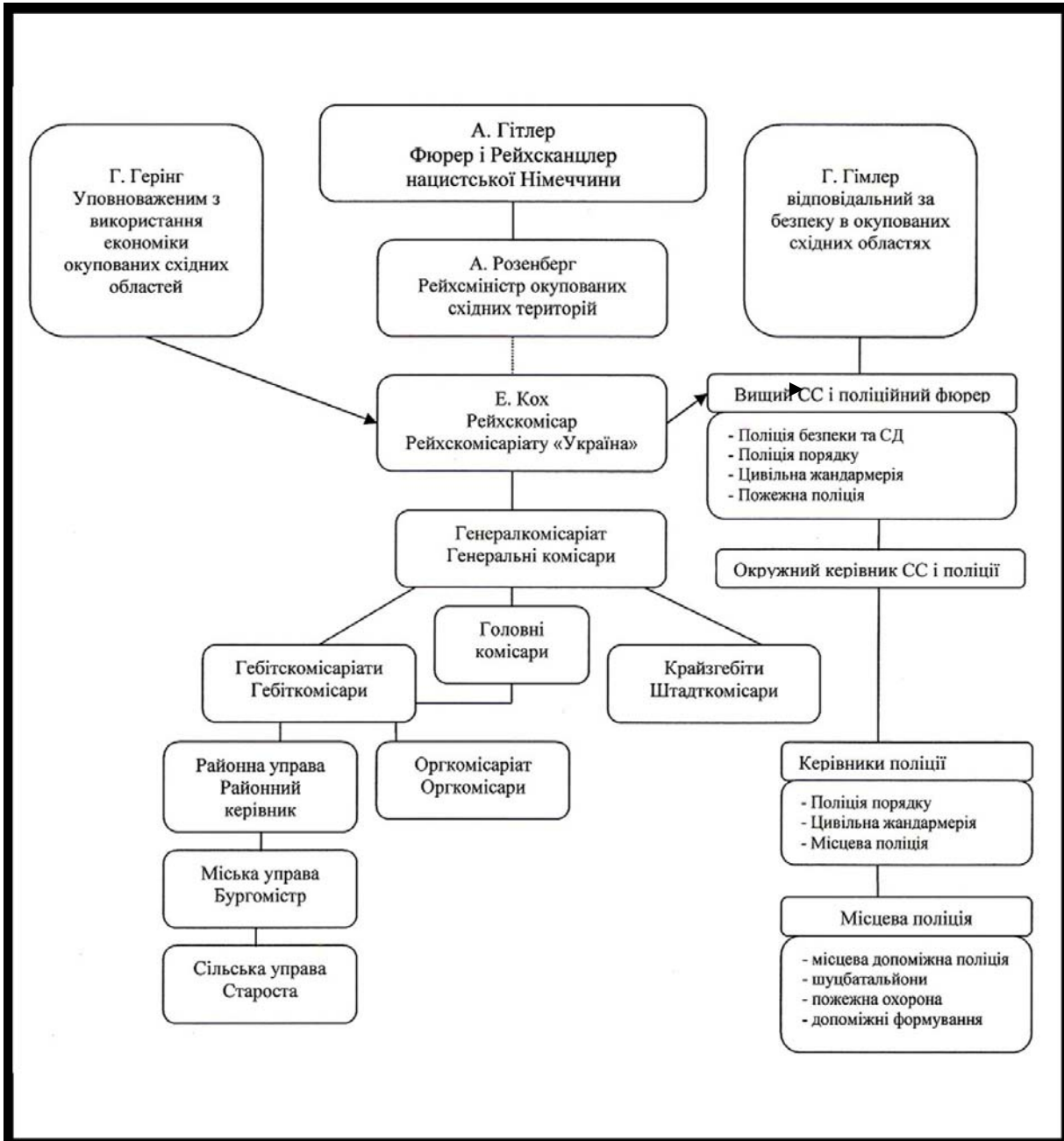
Організація управління в адміністративно-територіальних одиницях

Схема Управління в “Зоні військової адміністрації”

Авторська розробка на основі джерел: ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 332. Арк 2-18; Загорулько М. М., Юденков А. Ю. Крах плану “Ольденбург”. Москва : Экономика, 1980. С. 149.

Схема Управління в Рейхскомісаріаті «Україна»

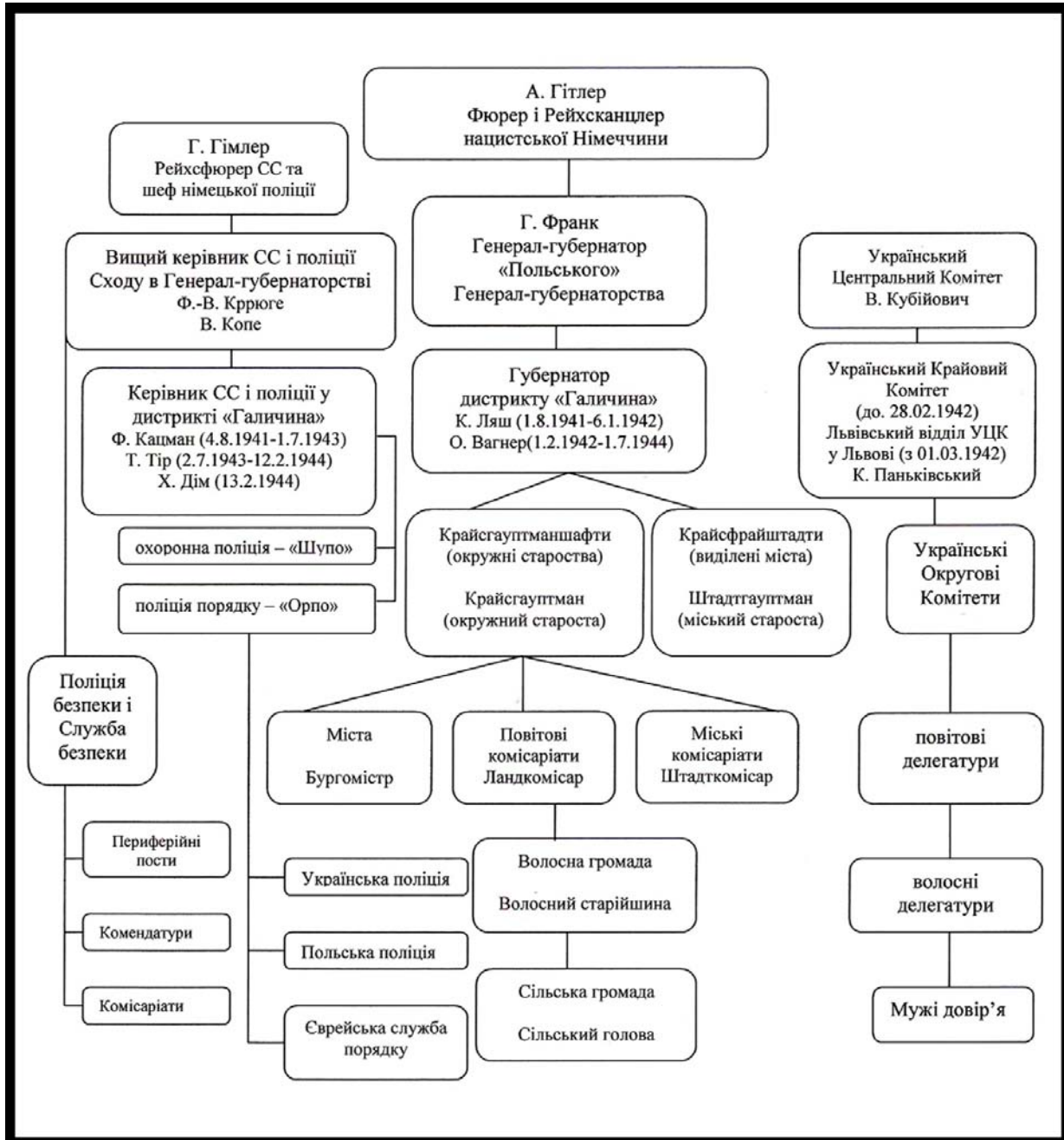

Авторська розробка на основі джерел: ЦДАВОВ України. Ф. 4620. Оп. 5. Спр. 22. Арк 6-9 ; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 533. Арк 49.

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

Додаток 23

Схема Управління в дистрикті «Галичина»

Авторська розробка на основі джерел: ЦДАЛ. України Ф. 755. Оп. 1. Спр. 3. Арк 1-4 ; ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 5. Спр. 7. Арк 1-24; ДАЛО. Ф. Р-35. Оп. 13. Спр. 22. Арк 1-21; Паньківський К. Роки німецької окупації. Нью-Йорк ; Торонто : Життя і мислі, 1965. С. 399-404.

Схема Управління в губернаторствах “Бессарабія” та “Буковина”

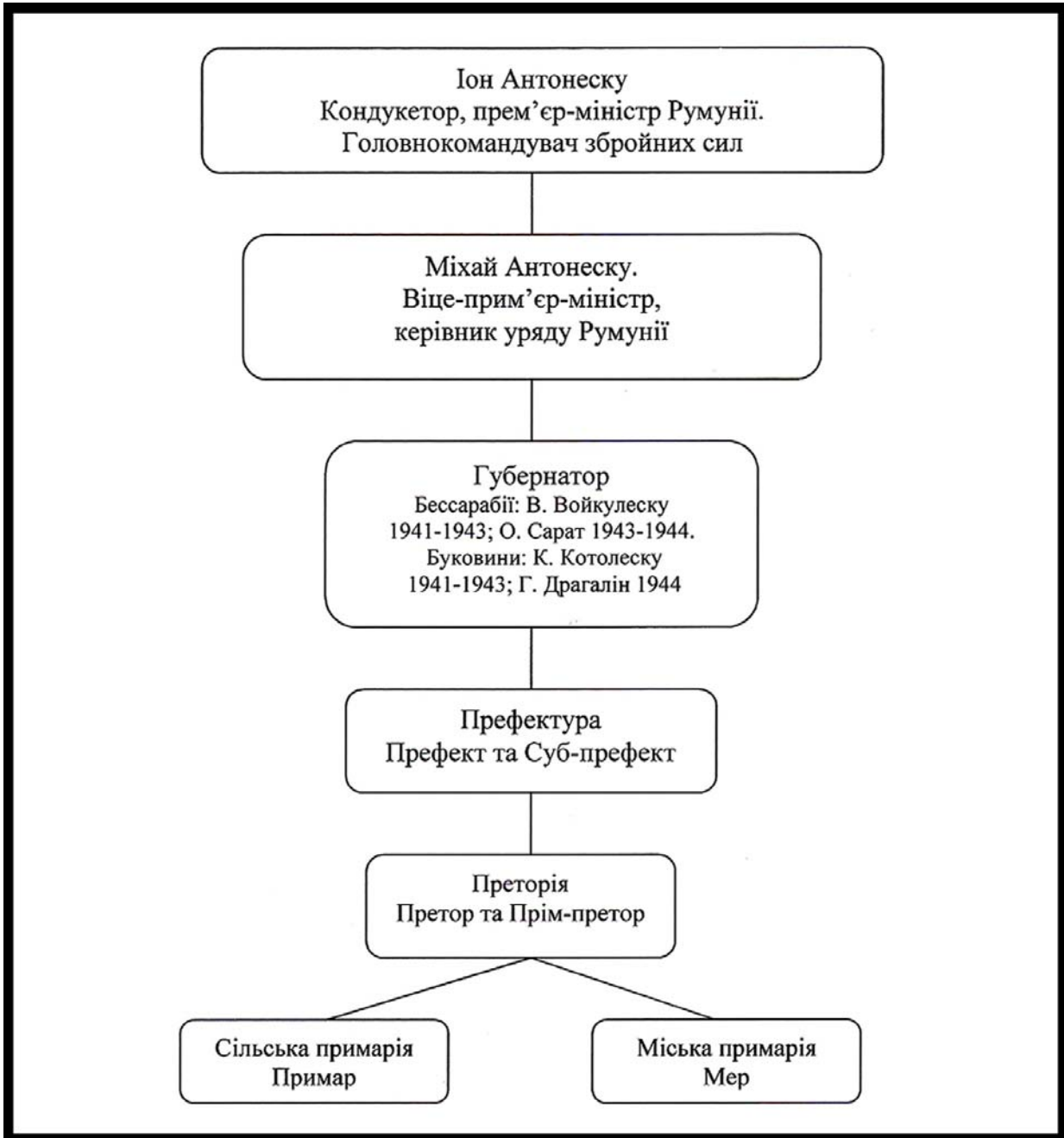

Схема складена на основі джерел: ДАЧО. Ф. Р-307. Оп. 1. Спр. 2710. Арк 1-2 ; ДАЧО Ф. Р-662. Оп. 4. Спр. 1. Арк 1-6.

Схема Управління в губернаторстві «Трансністрія»

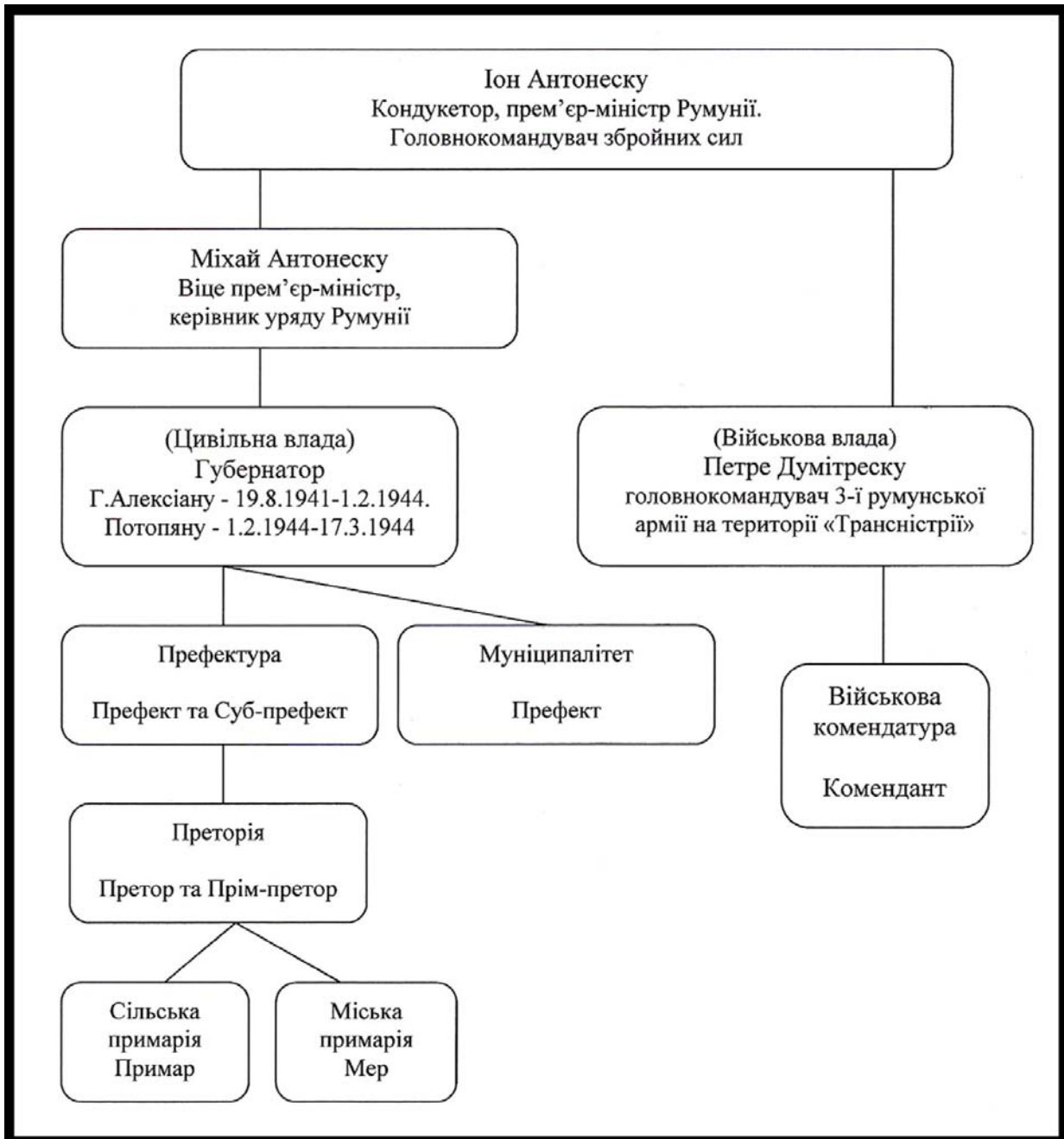

Схема складена на основі джерел: ЦДАГО УкраїниФ. 62. Оп. 1. Спр. 184. Арк. 32-34; ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 103. Арк 189-192.

Схема Організація управління Одеського муніципалітету

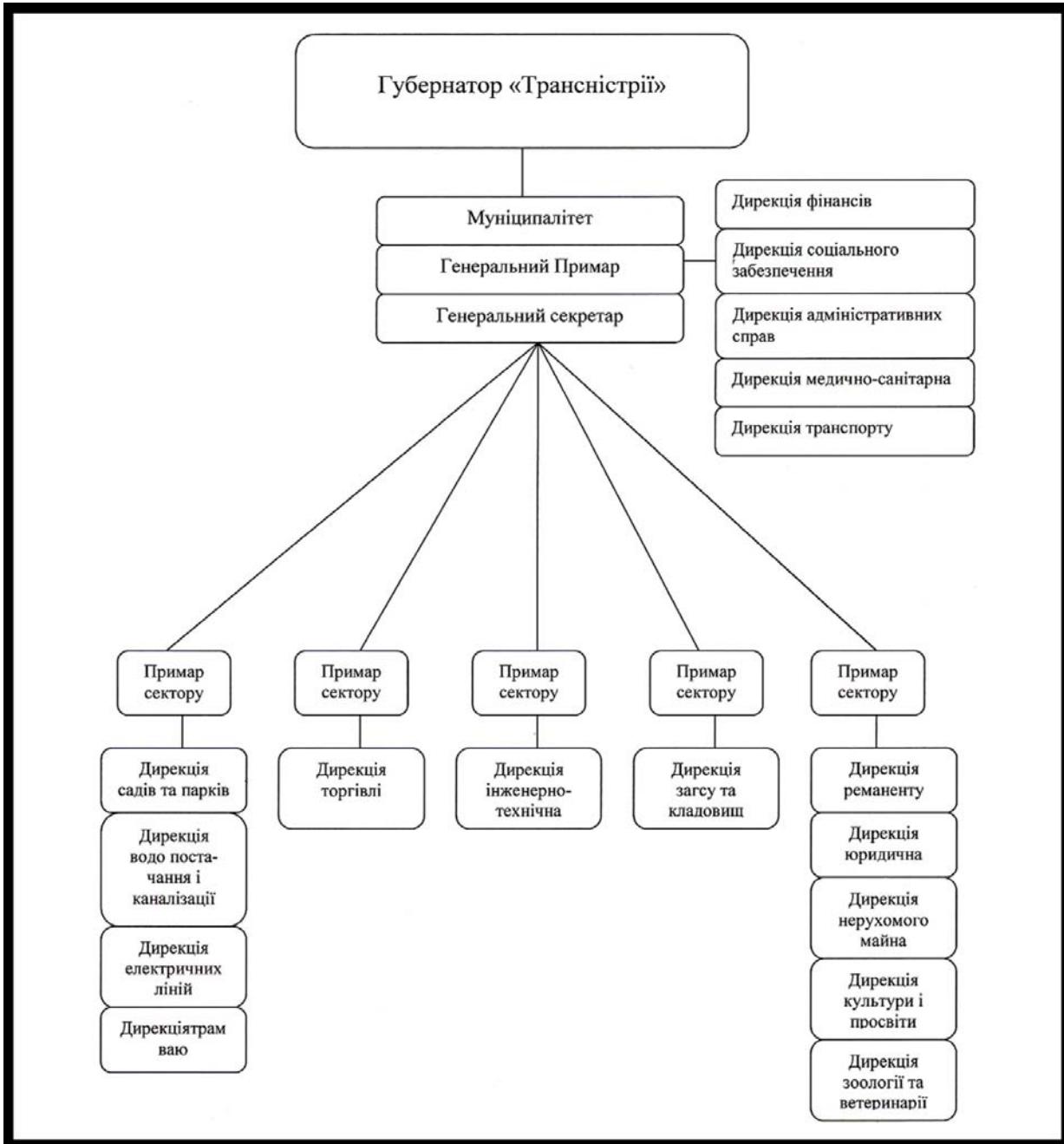

Схема складена на основі джерел: ІЦДАГО України Ф. 1. Оп. 22. Спр. 476. Арк 1-3; ІЦАВОВ України Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 239. Арк 36.

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

Додаток 27

Грошові системи адміністративно-територіальних одиниць України

№	Назва адміністративно-територіальної одиниці	Основна грошова одиниця та курс обміну відносно рубля.	Інші грошові одиниці що мали поширення на даній території
1.	Зона військової адміністрації на території України	1. Білети імперських кредитних кас в рейхсмарках (окупаційна марка) Курс обміну: 1 окупаційна марка = 10 рублям 2. Радянські рублі та червонці	1. Рейхсмарки. 2. Рентні марки. Курс обміну: 1 марка = 10 рублям. На чорному ринку: 1 марка = 20 рублям 3. Спеціальні платіжні засоби для військ вермахту
2.	Рейхскомісаріат “Україна”	до 25 липня 1942 р.: 1. Окупаційна марка Курс обміну: 1 окупаційна марка = 10 рублям 2. Радянські рублі та червонці Після 25 липня 1942 р.: 1. Карбованець центрального емісійного банку України Курс обміну: 1 карбованець = 1 рублю 2. Радянські рублі номіналом 1 і 3 та радянська розмінна монета	1. Рейхсмарки. 2. Рентні марки. Курс обміну: 1 марка = 10 рублям З 25 липня 1942 р. 1 марка = 10 карбованцям
3.	Дистрикт “Галичина”	до 25 серпня 1941 р.: 1. Окупаційна марка. Курс обміну: 1 окупаційна марка = 10 рублям 2. Радянські рублі та червонці з 25 серпня 1941 р.: 1. Злотий Польського емісійного банку (краківський злотий) Курс обміну: 1 злотий = 5 рублям	1. Рейхсмарки 2. Рентні марки Курс обміну: 1 марка = 2 злотим
4.	Губернаторства “Буковина” та “Бессарабія”	до вересня 1941 р. 1. Радянські рублі та червонці 2. Лей Румунського національного банку Курс обміну: 1 лея = 6 рублям	1. Рейхсмарки 2. Рентні марки Курс обміну: 1 марка = 60 леям

Ю. І. Левченко

№	Назва адміністративно-територіальної одиниці	Основна грошова одиниця та курс обміну відносно рубля.	Інші грошові одиниці що мали поширення на даній території
		після вересня 1941 р. Лей Румунського національного банку	
5.	Губернаторство “Трансністрія”	<p>до 19 серпня 1941 р.:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Радянськірублі та червонці 2. Окупаційна марка <p>Курс обміну: 1 окупаційна марка = 10 рублям</p> <ol style="list-style-type: none"> 3. Лей Румунського національного банку <p>Курс обміну: 1 лея = 6 рублям</p> <p>з 19 серпня 1941 р.:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Окупаційна марка <p>Курс обміну: 1 окупаційна марка = 20 рублям</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Рейхсмарки 2. Рентні марки 3. Лей Румунського національного банку. <p>Курс обміну: 1 марка = 60 леям</p>

Авторська розробка на основі джерел: ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 148. Арк. 86; ЦДАВОВ України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 182. Арк. 131; ДАЧО. Ф. Р-662. Оп. 4. Спр. 34. Арк. 2-3; *Німецькі карні приписи що діють у Генерал Губернаторстві (Вибір)*. Краків; Львів : Українське видавництво, 1943. С. 32-33; *Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза* : сб. док. и матер : в 2-х т. / ред. кол. С. Я. Афтенюк и др. Кишинев : Штиинца, 1975. Т. 2. С. 84; Натанзон Я. *Бумажные денежные знаки на оккупированных территориях СССР в период Второй мировой войны*. Київ : Логос, 2012. С. 136.

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

Додаток 28

***Промислові підприємства України під “опікою”
німецьких монополій та фірм***

Рейхскомісаріат “Україна”		“Зона військової адміністрації”	
Назва фірми або монополії	Підприємство	Назва фірми або монополії	Підприємство
“Штальверке-Брауншвейг”	“Запоріжсталь”, “Дніпросталь” та завод феросплавів	“Дортмуд-Хьордерхюттенферейн АГ”	Металургійний завод ім. С. Орджонікідзе в Єнакієво, частина металургійного заводу в Сталіно
“Гютенверк” та “ШВО”	Металургійний завод ім. Держинського	“Гутехоффнунге-Хютте Оберхаузен АГ Верк Штеркраде”	Машинобудівний завод в Краматорську
“Браун Бовери уинд К”	Завод ім. Ворошилова в Дніпропетровську	“Фрідріх Крупп АГ Ф.А.Х”	Металургійні заводи I і II “Азовсталь” трубопрокатний завод ім. Куйбишева у Маріуполі
“К.Х.Юхо”	заводи Нікополя	“Фрідріх Крупп АГ”	Машинобудівний завод у Краматорську
“АГ кольорових металів Німеччини”	Дніпропетровський алюмінієвий та магнієвий заводи	“Хьош АГ”	Металургійний завод у Макіївці
“Сіменс-Шукерт”	Київський завод “Укркабель”	“Гутехоффнунге-Хютте АГ”	Металургійний завод у Краматорську
		“Кльокнерверке АГ”	Металургійний завод у Констянтинівці

Авторська розробка на основі джерел: Ветров І. Г. *Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941-1944 рр.* Київ : Четверта хвиля, 2000. С. 61-62, Загорулько М. М., Юденков А. Ю. *Крах плану “Ольденбург”.* Москва, 1974. С. 163, 221-228.

Стан промисловості в губернаторстві “Трансністрія”

Промисловість “Трансністрії” станом на жовтень 1942 р.			
	Кількість підприємств до війни	Не пошкоджені у жовтні 1941 р.	Всього в експлуатації
Млини	409	40	351
Маслобійні	101	12	88
Маслоспінення	487	214	273
Переробка молока	43	1	41
Бійні	5	1	4
Цукрові заводи	19	0	12
Горілчані заводи	7	0	7
Консервні заводи	10	0	5
Заводи з виготовлення фруктових варень	19	5	14
Текстильні підприємства	16	0	13
Мило і виробництво шкіри	44	3	33
Будівельні матеріали	61	4	42
Металообробні підприємства	61	2	27
Електростанції	104	9	64
Виробництво паперу і картону	8	0	4
Друкарні	27	0	19

Джерело: Dallin A. *Odessa, 1941-1944 A case study of Soviet territory under foreign rule*. Iasi ; Oxford ; Portland, 1998. P. 126.

Освітні заклади адміністративно-територіальних одиниць

<i>Типи освітніх закладів адміністративно-територіальних одиниць створених на території окупованої України в 1941-1944 рр.</i>					
Адміністративно-територіальна одиниця	Нижча освіта	Середня освіта	Вища освіта	Професійна освіта	Релігійна освіта
Дистрикт "Галичина"	Народна школа	Гімназія Семінарія	Квітень 1942 р. відкрито: Медичний, Ветеринарний, Фармацевтичний, Технічний, Сільськогосподарський інституту. Пізніше назву змінили на державні фахові курси	Сільськогосподарські школи. Ремісничі школи. Торгівельні школи. Школи домашнього господарства.	Богословська академія в. м. Львів. Греко-католицької церкви
ейхскомісаріат "Україна"	Початкова 4-х річна школа	до. 24.10.1942 Середні школи Семирічки. Гімназії.	3 січня 1942 р. відкрито: Медичний, Педагогічний інституту в м. Вінниця. Сільськогосподарський інститут в м. Житомир. Технічний, Транспортний, Сільськогосподарський в м. Дніпропетровськ. Медичний інститут в м. Київ.	Ремісничі та професійні курси. Підготовчі школи. Навчальні майстерні. Професійні школи. Училища. Технікуми.	Духовна семінарія в м. Кременець. Богословські курси в містах: Луцьк, Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв, Полтава, Кам'янець- Подільський.

<i>Типи освітніх закладів адміністративно-територіальних одиниць створених на території окупованої України в 1941-1944 рр.</i>						
Адміністративно-територіальна одиниця	Нижча освіта	Середня освіта	Вища освіта	Професійна освіта	Релігійна освіта	
Зона військової адміністрації	Народна школа (4 класи)	Гімназії. Семирічки Середні школи	Сільськогосподарський інститут Лівобережної України, м. Харків. Художній інститут м. Харків. Учительський інститут м. Чернігів Медичні курси м. Юзівка Сільськогосподарські курси м. Ворошиловград	Технічні ремісничі школи. Ремісничі школи. Ремісничі кравецькі школи. Сільськогосподарські школи. Художні ремісничі школи.	Богословські курси в м. Харків	
Губернаторство “Буковина”	Початкова школа	Гімназія Ліцей				
Губернаторство “Бессарабія”	Початкова школа	Гімназія Ліцей				
Губернаторство “Трансністрія”	Початкова школа	Ліцей	Одеський університет Аграрний інститут Академія мистецтв Одеська Консерваторія	Училище Технікум Технічна школа	Дубосарська семінарія. Одеська семінарія. Школи для викладачів Катехізісу.	

Авторська розробка на основі джерел: *Історія релігії в Україні: у 10 т. Православ'я в Україні.* ред. А. Колодний та ін. Київ: Укр. центр духов. культ., 1996. Т. 3. С. 416; Антонюк Н. В. *Українське культурне життя в Генеральній Губернії (1939-1944 рр.).* Львів, 1997. С. 41-65; *Україна в другій*

світовій війні у документах: збірник німецьких архівних матеріалів / НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. Львів, 1997. Т. 1. С. 368; Потильчак О. В. *Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941-1944): політика і практика агресора*. Київ, 1998. С. 20-22; Офіційний В. *Дистрикт "Галичина" (1941-1944): історико-політичний нарис*. Ужгород: Граджка, 2001. С. 53-55; Нестеренко В. А. Професійна освіта у військовій зоні України у 1941-1943 рр. *Сумська старовина*. 2002. № X. С. 106-108; Сурмач О. *Дні Кривавих свастик*. Львів : СПОЛЮМ, 2005. С. 61; Бистра М. О. Система освіти в Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни: дис... канд. іст. наук. Донецьк , 2006. С. 92-115; Крикун В. І. Освіта в період румунської окупації в Одесі в 1941-1944 роки. *Інтелігенція і влада: громадсько-політичний науковий збірник*. Серія: Історія. Вип. 6. С. 98.; Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939-1945). Одеса: Вид-во "ВМВ", 2008. С. 176-179 ; Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті "Україна" (1941-1944) у світлі німецьких документів. Київ : Наукова думка, 2008. С. 84-121 ; Остащук В. І. Відображення освітньої політики румунської адміністрації в офіційних періодичних виданнях м. Одеси 1941-1944 рр. *Культура народів Причорномор'я*. 2009. № 152. С. 90 ; Андріїв Е. П. Мобілізація трудового населення Галичини нацистською Німеччиною (1941 – 1944 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2010. С. 11-12 ; Иоан Пола, Луиза Пола. Румыны, Бессарабия и Приднестровье. Кишинев : K-Gn. Print. International, 2010. С. 97-99.

*Окупаційна періодика**Періодичні видання українських адміністративно-територіальних одиниць під владою Третього рейху 1941-1944 рр.*

<i>Періодичні видання зони військової адміністрації вермахту на території України</i>			
№	Назва	Місце видання	Рік
1.	Бахмутська газета	Артемівськ	1941
2.	Бахмутська правда (Бахмутський весник, Голос Донбасса)	Артемівськ	1941-1943
3.	Бахмутський весник (Бахмутська правда, Голос Донбасса)	Артемівськ	1942
4.	Близнецівські вісті	Близнюки	1942
5.	Бюлетень Валківської районної управи (Українське слово)	Валки	1942-1943
6.	Бюлетень Костянтиноградського округового та міського управління (Костянтиноградські нові вісті)	Костянтиноград	1942
7.	Бюлетень газети «Новая жизнь»	Чистякове	1943
8.	Бюлетень (Краматорська газета)	Краматорськ	1942-1943
9.	Валківські вісті	Валки	1942-1943
10.	Визволення	Конотоп	1942-1943
11.	Відбудова (Константинівські вісті)	Константинівка	1942-1943
12.	Відродження	Ромни	1941-1943
13.	Військовий звіт	Дружівка	1942
14.	Вісті Остерщини (Новий шлях)	Остер	1942-1943
15.	Вісті Прилуччини	Прилуки	1941-1943
16.	Голос Донбасса(Бахмутський весник, Бахмутська правда)	Горлівка	1943
17.	Голос Новгород-Сіверщини	Новгород-Сіверський	
18.	Голос Освободженой Северщини	Новгород-Северский	1943
19.	Голос Освободженой Северщини	Семенівка	1943
20.	Голос Охтирщини	Охтирка	1942-1943
21.	Горлівська газета	Горлівка	1942
22.	Господарство Харкова	Харків	1942
23.	Дебельцевский вестник	Дебальцеве	1942
24.	Донецька газета	Слав'янськ	1941-1943
25.	Донецкий вестник	Юзівка	
26.	Донецькі новини	Лисичанськ	1942-1943
27.	Дружківське слово	Дружківка	1942
28.	Эхо Приазовья	Маріуполь	1942-1943
29.	Константинівські вісті(Відбудова)	Константинівка	1941-1942
30.	Костянтиноградські нові вісті (Бюлетень	Костянтиноград	1942-1943

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

<i>Періодичні видання зони військової адміністрації вермахту на території України</i>			
№	Назва	Місце видання	Рік
	Костянтиноградського округового та міського управління)		
31.	Костянтиноградщина	Костянтиноград	1942
32.	Кролевецькі вісті	Кролевець	1941-1942
33.	Краматорська газета (Бюлетень)	Краматорськ	1942
34.	Лацент	Харків	1943
35.	Лебединський вісник	Лебедин	1942
36.	Лозівські вісті	Лозова	1943
37.	Маріупольська газета	Маріуполь	1941-1943
38.	Мир	Харків	1942
39.	Ніжинські вісті	Ніжин	1942-1943
40.	Нова Сновська газета (Нові дні)	Сновськ	1942
41.	Нова Україна	Харків	1942-1943
42.	Нове життя	Дебальцево	1942
43.	Нове життя	Ворошиловград	1942-1943
44.	Нове життя	Купянськ	
45.	Новий час	Шостка	1942-1943
46.	Новий час	Куп'янськ	1942-1943
47.	Новий шлях (Вісті Остерщини, Новий шлях Остерщини)	Остер	1941-1942
48.	Новий шлях Остерщини	Остер	1941
49.	Нові дні (Нова Сновська газета)	Сновськ	1942-1943
50.	Новая жизнь	Рикове	1943
51.	Новая жизнь	Старий Оскол	
52.	Новая жизнь (Чистяковський листок)	Чистяково	1942-1943
53.	Новая жизнь (Дебальцевський весник)	Дебальцево	1943
54.	Новое время	Красний Луч	
54.	Новости дня	Чистяково	1943
56.	Останні вісті	Кролевець	1942-1943
57.	Остерські новини	Остер	
58.	Прилуцькі новини	Прилуки	
59.	Путивлянин	Путивль	1942-1943
60.	Последние известия	Шостка	1942
61.	Ранок	Попасна	1943
62.	Рідний край	Богодухів	1942-1943
63.	Роменські вісті	Ромни	1941
64.	Сніжнянський вісник	Сніжне	1942-1943
65.	Сумський вісник	Суми	1941-1943
66.	Світ у картинах	Б.м.	1942-1943
67.	Снежнянський вестник	Сніжне	1941-1943
68.	Сумской вестник	Суми	1943
69.	Українська земля	Макіївка	1942-1943
70.	Українське Полісся	Чернігів	1941-1943
71.	Українське слово	Вовчанськ	1942-1943

<i>Періодичні видання зони військової адміністрації вермахту на території України</i>			
№	Назва	Місце видання	Рік
72.	Українське слово (Бюлетень Валківської районої управи)	Валки	1943
73.	Український Донбас (Голос Донбаса)	Горлівка	1941-1943
74.	Український засів	Харків	1942-1943
75.	Український курер (Чернігівський курер)	Чернігів-Прилуки	1943
76.	Український робітник у Німеччині	Ворошиловград	1942
77.	Українські вісті Новгород Сіверщини	Новгород-Сіверський	1942-1943
78.	Український доброволець	(Харківщина)	1942-1943
79.	Український курер	Прилуки	1943
80.	Українець	(Східна Україна)	1941
81.	Харківські короткі зведення	Харків	1943
82.	Харків'янин	Харків	1943
83.	Харцизький вісник	Харцизьк	1942
84.	Хлібороб	Волноваха	1942
85.	Хлібороб	Маріуполь	
86.	Чистяковський листок (Новая жизнь)	Чистякове	1941-1943
87.	Der Kampf	Юзівка	1943
88.	Deutsche Ukrainische Bletter	Ромни	1942-1943
89.	Panzer Voran	Юзівка	1943
90.	Ost-Front		
91.	Wacht im Osten		
92.	Raupe und Rad		
93.	Zeitung fur eine panzerarmee		
<i>Періодичні видання дистрикту «Галичина»</i>			
№	Назва	Місце видання	Роки
1.	Бережанський урядовий денник	Бережани	1942
2.	Бережанські вісті	Бережани	1941-1942
3.	Богословія	Львів	1942-1943
4.	Боевик	Тернопіль	1941
5.	Боеві вісті (Військові вісті)	Постій	1941
6.	Бурштиновий шлях	Біла Підляська	1941
7.	Бучацькі вісті	Бучач	1941
8.	Бюлетень	Львів	1943
9.	Бюлетень Красвої Екзекутиви ОУН	Б.м.	1941-1944
10.	Бюлетень медичної громади	Львів	1943
11.	Бюлетень «Західно-Українські землі»	Б.м.	
12.	Бюлетень Громади українських студентів політехніки «Основа»	Львів	1943-1944
13.	В наступ	Олесько	1941
14.	Вечірня година	Львів	1942-1944
15.	Відділ культурної праці УЦК	Краків-Львів	1942-1943
16.	Військові вісті (Боеві вісті)	Постій	1942-1943
17.	Вільна Україна	Б.м.	1943

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

<i>Періодичні видання зони військової адміністрації вермахту на території України</i>			
№	Назва	Місце видання	Рік
18.	Вільне слово	Дрогобич	1941-1942
19.	Вісник	Постій	
20.	Вісник Головної групи Промислового господарства і зв'язку в центральній палаті і головних груп промислового господарства і зв'язку в обласних палатах для загальної господарки	Краків	1942-1944
21.	Вісник проводу ОПУС-у	Львів	1943
22.	Вісник розпоряджень для Генеральної Губернії	Краків	1943-1944
23.	Вісник станіславівської обласної управи	Станіславів	1941
24.	Вісник українського повітового комітету	Сокаль	1941
25.	Вісник Української інформаційної служби	Б.м.	
26.	Вісник Українського Центрального Комітету	Краків-Львів	1940-1944.
27.	Вісті		
28.	Вісті апостольської адміністрації Лемківщини	Краків	1941-1943
29.	Вісті з фронту	Сарни	1943
30.	Вісті української інформаційної служби	Б.м.	
31.	Вістник Станіславської дієцезії	Станіславів	1942
32.	Вістник	Львів	1943-1944
33.	Вістник Станіславської обласної управи	Станіславів	1941
34.	Вістник українського центрального комітету	Краків-Львів	1940-1944
35.	Вістник для справ господарства і кооперації	Сянок	1941
36.	Вогонь	Варшава	1941
37.	Воля	Копичинці	1941
38.	Воля Покуття	Коломия-Львів	1941-1944
39.	Воскресення	Краків	1941
40.	Газета Львівська	Львів	1941
41.	Голос Підкарпаття	Львів	1942-1944
42.	Голос Самбірщини	Самбір	1942-1944
43.	Голос Холмщини	Краків	1944
44.	Господарсько-кооперативний часопис	Львів	1942-1944
45.	Денник розпорядків для Генерального Губернаторства	Краків	1941-1944
46.	До зброї	Станіславів	1943
47.	До перемоги	Львів-Краків	1943-1945
48.	Додаток до урядового вісника губернатора Галицької області	Львів	1943
49.	Дорога	Краків-Львів	1941-1944
50.	Досвітні вогні	Краків	1941

<i>Періодичні видання зони військової адміністрації вермахту на території України</i>			
№	Назва	Місце видання	Рік
51.	Дрогобицьке слово (Вільне слово)	Дрогобич	1942
52.	Дружівське слово	Дружівка	1942
53.	Жовковські вісті	Жовка	1941-1942
54.	Журнал українознавства	Львів	1941
55.	Залізничник	Краків	1943-1944
56.	За самостійну Україну	Б.м.	1941
57.	За Українську державу	Постій	1944
58.	Зборівські вісти	Зборів	1941-1942
59.	Звідомлення з Холмсько-Підляської Єпархії	Холм	1942-1944
60.	Здоровя і життя	Краків	1943-1944
61.	ЗИЗ	Станіславів	1942
62.	Золотий перстень	Львів	1944
63.	Золотий тризуб	Калуш	1941
64.	Золочівське слово	Золочів	1941-1942
65.	Ілюстровані вісті	Краків	1941
66.	Інформатор	Б.м.	1941-?
67.	Інформаційний бюлетень Українського національного комітету	Краків	1941
68.	Калуський голос (Золотий тризуб)	Калуш	1941-1942
69.	Краківські вісті	Краків-Відент	1940-1944
70.	Краківські вісти	Краків	1940-1945
71.	Краєва ланка копаного м'яча	Краків	1944
72.	Лемківщина в ілюстраціях	Краків	1941
73.	Лікарська справа	Краків	1941
74.	Літературні вісті	Краків-Львів	1942
75.	Львівські архіпархіяльні відомости	Львів	1889-1944
76.	Львівські вісті	Львів	1941-1944
77.	Любачівські вісті	Любачів	1941-1942
78.	Література і мистецтво	Львів	
79.	Малі друзі	Львів-Краків	1940-1944
80.	Місіонар	Жовка	1941-1944
81.	Молоде перо	Ярослав	1941
82.	Ми йдемо в бій	Б.м.	1944
83.	Наша будуччина	Товмач	1941
84.	Наша ілюстрація	Львів	1941
85.	Наша сила		1944
86.	Наші дні	Львів	1941-1944
87.	Наші обряди та звичаї	Львів-Краків	1942
88.	Наука і навчання	Краків-Варшава	1944
89.	Нове життя	Скалат	1941
90.	Нове життя	Рудки	1941
91.	Нові вісті	Краків	1941-1943
92.	Новий час	Львів	

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

<i>Періодичні видання зони військової адміністрації вермахту на території України</i>			
№	Назва	Місце видання	Рік
93.	Останні вісті	Коломия	1941
94.	Порадник	Краків	1942-1944
95.	Повстанець	Б.м.	1944
96.	Писанка УОТ	Краків	
97.	Рідна земля	Львів	1941-1944
98.	Рідна земля: Український щоденник	Львів	1944
99.	Рогатинське слово	Рогатин	1941
100.	Самбірські вісті (Вільне слово)	Самбір	1941
101.	Самостійна Україна (Українське слово)	Станіславів	1941
102.	Світанок	Черниці	1943-1944
103.	Свято радості	Перемишль	1941
104.	Селянський альманах	Львів	1942-1943
105.	Сільський господар	Львів	1940-1944
106.	Сокальське слово (Українські вісті)	Сокаль	1942
107.	Станіславівське слово (Українське слово)	Станіславів-Львів	1942-1944
108.	Стрийські вісті	Стрий	1941-1942
109.	Студенський прапор	Львів-Краків	1943-1944
110.	Самостійна Україна	Б.м.	
111.	Сурма	Постій	
112.	Сурма	Львів	1941
113.	Теребовельські вісті	Теребовля	1941
114.	Тернопільський голос	Львів	1942-1944
115.	Тернопільські вісти	Тернопіль	1941
116.	Тризуб	Чортків	1941-1942
117.	Турчанські вісти	Турка	1941-1942
118.	У бій	Косів	1941
119.	Українська книга	Львів-Краків	1942-1943
120.	Українська православна церква	Холм	1942-1944
121.	Українська пресова служба	Львів	1941
122.	Українська школа	Коломия	1942
123.	Українська школа	Краків	1942-1944
124.	Українське слово (Станіславське слово)	Станіславів	1941-1942
125.	Український доброволець		1943-1943
126.	Український пасічник	Львів	1942-1944
127.	Український ремісник	Краків	1943-1944
128.	Українські вісті (Сокальське слово)	Сокаль	1941-1942
129.	Українські Перемишлянські вісті	Перемишляни	1941
130.	Українські щоденні вісті	Львів	1941
131.	Урядовий вісник губернатора для Галицької області	Львів	1942-1943
132.	Український православний вісник	Холм	1941

<i>Періодичні видання зони військової адміністрації вермахту на території України</i>			
№	Назва	Місце видання	Рік
133.	Українське робітництво в Німеччині	Краків	
134.	Українська Православна церква	Холм	
135.	Холмська земля	Краків	1943-1944
136.	Хроніка НТШ	Львів	1941-1944
137.	Церковні відомості	Варшава	1943-1944
138.	Чортківська думка	Львів	1942-1944
139.	Шематизм	Львів	1941
140.	Шершень		1944
141.	Ярославські епархіальні відомості	Ярослав	1940-1941
142.	Gazeta Lwowska	Львів	1941
143.	Lemberger Zeitung	Львів	1941
<i>Періодичні видання Рейхскомісаріату «Україна»</i>			
№	Назва	Місце видання	Роки
1.	Азовський вісник	Генічеськ	1942-1943
2.	Александрійський бюллетень	Знаменка	
3.	Баранівські вісті	Баранівка	1941
4.	Берездівські вісті	Берездів	1941
5.	Бобринецький голос	Бобринець	1942-1943
6.	Бориспільські вісті (Українське життя)	Бориспіль	1943
7.	Бюлетень Бердянської районної і міської управи	Бердянськ	1942
8.	Бюлетень Вукоспілки	Київ	1942
9.	Васильківські вісті (Українська думка)	Васильків	1942-1943
10.	Верхнедніпровська газета	Верхнедні-Провськ	1941-1943
11.	Вечірній листок	Кременчук	1942
12.	Визволена Україна	Чуднів	1941-1943
13.	Відомості Київської міської управи	Київ	1942
14.	Відродження (Таращанські вісті)	Тараща	1941-1942
15.	Відродження (Миргородські вісті)	Миргород	1941-1942
16.	Відродження (Калинівські вісті)	Калинівка	1942
17.	Вільна Україна (Звільнена Україна)	Богуслав	1941
18.	Вільна Україна (Дніпропетровська газета)	Дніпропетровськ	1941
19.	Вільна Україна	Тетіїв	1941
20.	Вінницькі вісті	Вінниця	1941-1943
21.	Вірним шляхом	Ярмолинці	1942-1944
22.	Вісник Української інформаційної служби	Б.м	
23.	Вісті для української селян	Рівне	1942-1943
24.	Вісті Лохвиччини (Лохвицьке слово)	Лохвиця	1942-1943
25.	Вісті української інформаційної служби	Б.м.	
26.	Волинь	Рівне	1941-1944
27.	Гадяцька газета	Гадяч	1942-1943
28.	Гайсинська газета	Гайсин	1943

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

<i>Періодичні видання зони військової адміністрації вермахту на території України</i>			
№	Назва	Місце видання	Рік
29.	Гайдамака	Олевськ	1941
30.	Голос Волині	Житомир	1941-1943
31.	Голос Дніпра	Херсон	1941-1943
32.	Голос Полтавщини	Полтава	1941-1943
33.	Голос Сарненщини	Сарни	1941-1943
34.	Голос України (Українські вісті)	Кіровоград	1941-1943
35.	Горец Кавказа	Мелітополь	1943
36.	Горохівські вісті	Луцьк	1943
37.	Дзвін	Кривий Ріг	1941-1943
38.	Дзвін (Дзвін волі)	Біла Церква	1941-1942
39.	Дзвін	Кіровоград	
40.	Дзвін волі (Дзвін)	Біла Церква	1942-1943
41.	Дніпрова хвиля	Кременчук	1941-1943
42.	Днепровская правда (Днепровский край)	Дніпропетровськ	1942
43.	Дніпропетровська газета (Вільна Україна)	Дніпропетровськ	1941-1943
44.	Дунаєвецькі вісті (Урядові Дунаєвецькі вісті)	Дунаївці	1941
45.	Єлисаветградські вісті	Єлисаветград	1941
46.	Життя Зіньківщини	Зіньків	1941-1942
47.	За вільну Україну	Плисків	1941-1942
48.	За краще життя (Хорольські вісті)	Хорол	1941-1942
49.	Заславський вісник	Заслав	1941-1943
50.	Звільнена Україна	Богуслав	1941
51.	Звягельське слово	Звягель	1942-1943
52.	Золотоніські вісті (Українське слово)	Золотоноша	1942-1943
53.	Іванківські вісті	Іванків	1942-1943
54.	Інформаційна служба для краєвого правління в генеральній окрузі Волині й Поділля	Рівне	1943
55.	Інформаційний бюлетень Вукоспілки	Київ	1942
56.	Калинівські вісті (Хмільницькі вісті)	Калинівка	1942-1943
57.	Кам'янські вісті	Кам'янське	1941-1943
58.	Київські вісті	Київ	1943
59.	Кіровоградські вісті (Українські вісті)	Кіровоград	1942-1943
60.	Клич	Луцьк	1943
61.	Ковельське слово	Ковель	1941
62.	Ковельські вісті	Ковель	1942-1944
63.	Козятинська газета	Козятин	1942-1943
64.	Козятинська газета в Ружині (Ружинський вісник)	Ружин	1943
65.	Коростишівські вісті	Коростишів	1942-1943
66.	Корсунські вісті	Корсунь	1942-1943
67.	Костопільські вісті (Самостійність)	Костопіль	1941-1943
68.	Крем'янецький вісник	Кременець	1941-1944

<i>Періодичні видання зони військової адміністрації вермахту на території України</i>			
№	Назва	Місце видання	Рік
69.	Листок школяра	Славута	1942
70.	Листок школяра	Шепетівка	1942
71.	Літвари	Київ	1941
72.	Література і мистецтво	Київ	1941
73.	Літературна газета	Лохвиця	1942
74.	Літературна газета	Козятин	1943
75.	Лохвицьке слово (Вісті Лохвиччини)	Лохвиця	1941-1942
76.	Лубенський вісник (Рідне слово)	Лубни	1942-1943
77.	Лятичівські вісті	Лятичів	1943
78.	Мелітопольський край	Мелітополь	1941-1943
79.	Меч	Кривий Ріг	1941
80.	Ми крокуємо разом	Баришівка	
81.	Миргородські вісті (Відродження)	Миргород	1942-1943
82.	Мозырские известия	Мозир	1943
83.	На вірній дорозі	Ярмолинці	1942
84.	На посту	Дніпропетровськ-Кривий Ріг	1943
85.	Наддніпряньська правда	Херсон	1941
86.	Наступні вісті	(Волинь)	1942
87.	Наука і мистецтво	Полтава	1942
88.	Наш путь	Херсон	1943
89.	Наші вісті	Любомль	1941-1943
90.	Наш фронт	Камінь-Коширський	1943
91.	Наше слово	Берест-Литовськ	1942-1944
92.	Нове село	Диканька	1942
93.	Наш шлях	Житомир	1942
94.	Нікопольський листок	Нікополь	1944
95.	Нова доба	Бердичів	1941-1943
96.	Нова Україна	Полтава	1943
97.	Нова Шепетівщина	Шепетівка	1942-1943
98.	Нове життя (Козятинська газета)	Козятин	1941-1942
99.	Нове життя	Староконстантинів	1941-1943
100.	Нове життя	Первомайськ	1942-1943
101.	Нове життя	Пологи	1942-1943
102.	Нове життя (Українська правда)	Каховка	1943
103.	Нове Запоріжжя	Запоріжжя	1941-1943
104.	Нове Українське слово (Українське слово)	Київ	1941-1943
105.	Новий час	Вознесенськ	1942-1943
106.	Новий час	Петриківка	1942-1943
107.	Новий час	Купянськ	1942-1943
108.	Новогеоргіївські вісті (Українська думка)	Новогеоргіївськ	1943
109.	Новая жизнь	Миколаїв	1944
110.	Новая мысль	Миколаїв	

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

<i>Періодичні видання зони військової адміністрації вермахту на території України</i>			
№	Назва	Місце видання	Рік
111.	Новое время	Мелітополь	
112.	Нова Україна	Харків	1941-1943
113.	Нова Україна	Вінниця	1944
114.	Овручські вісті	Овруч	1943
115.	Олевські вісті	Олевськ	1942-1943
116.	Олександрійський бюлетень (Український бюлетень Олександрії)	Олександрія	1942-1943
117.	Олександрійські вісті Олександрія (Олександрійський бюлетень)	Олександрія	1943
118.	Опішнівські вісті	Опішня	1943
119.	Орленя	Рівне	1941-1942
120.	Оборона України	(Волинь)	1943
121.	Останні вісті	Київ	1941
122.	Останні вісті	Біла Церква	1941
123.	Останні вісті (Переяславські вісті)	Переяслав	1942
124.	Останні вісті	Сарни	1943
125.	Останні вісті	Тараша	
126.	Офіціальні вісті гебітскомісара Лохвиччини (Вісті Лохвиччини)	Лохвиця	1943
127.	Останні вісті	Переяслав-Хмельницький	1942
128.	Павлоградська газета (Українець)	Павлоград	1942-1943
129.	Педагогічний інформаційний бюлетень	Полтава	1942-1943
130.	Перемога (Голос Волині)	Житомир	1941
131.	Переяславські вісті (Останні вісті)	Переяслав	1942-1943
132.	Пінська газета	Пінськ	1942-1944
133.	Подільянин	Кам'янець-Подільський	1941-1944
134.	Політичні повідомлення відділу пропаганди України	Б.м.	1943
135.	Полтавська сторона	Полтава	1942
136.	Промінь	Нікополь	1941-1943
137.	Пятихатська газета	Пятихатки	1943
138.	Последние новости	Київ	1941-1943
139.	Пресова і фотослужба Відділу пропаганди України	Київ	1942-1943
140.	Рассвет	Бердянськ	1942
141.	Рідна нива	Пирятин	1942-1943
142.	Рідна нива	Яготин	1942
143.	Рідне слово	Звенигородка	1941-1943
144.	Рідне слово (Лубенський вісник)	Лубни	1941-1942
145.	Рідне слово	Київ	1943
146.	Рідний край	Карлівка	1943
147.	Ружинський вісник	Ружин	1942-1943

<i>Періодичні видання зони військової адміністрації вермахту на території України</i>			
№	Назва	Місце видання	Рік
	(Козятинська газета в Ружині)		
148.	Рідний край	Кагарлик	1941-1942
149.	Самостійність (Костопільські вісті)	Костопіль	1941
150.	Світанок	Бердянськ	1941-1943
151.	Світанок	Черниця	1943-1944
152.	Світлий промінь	Антоніни	1941-1944
153.	Слово батьківщини	Київ	1943
154.	Сурма	Київ	1942
155.	Слонімска газета	Слонім	
156.	Соборна Україна	(Волинь)	1943-?
157.	Тальнівський вісті (Тальнівський тижневик)	Тальне	1942-1943
158.	Тальнівський тижневик (Тальнівський вісник)	Тальне	1941
159.	Таращанські вісті (Відродження)	Тараща	1943
160.	Тижневик Барської округи	Бар	1942-1944
161.	Українець	Новоукраїнка	1941
162.	Українець	Ново-Миргород	
163.	Українець (Павлоградська газета)	Павлоград	1941-1942
164.	Українець	Сквира	1941
165.	Українка	Костопіль	1941-1943
166.	Українська дитина	Костопіль	1942
167.	Українська думка (Український голос)	Миколаїв	1941-1944
168.	Українська думка	Черкаси	1941-1943
169.	Українська думка (Васильківські вісті)	Васильків	1941
170.	Українська думка (Новогеоргіївські вісті)	Новогеоргіївськ	1941-1943
171.	Українське життя (Бориспільські вісті)	Бориспіль	1941-1942
172.	Українське село	Машівка	1942
173.	Українська кореспонденція	Рівне	1942
174.	Українська правда (Нове життя)	Каховка	1941-1943
175.	Українське слово	Житомир-Київ	1941
176.	Українське слово (Золотоніські вісті)	Золотоноша	1941-1942
177.	Український бюлетень Олександрії (Олександрійський бюлетень)	Олександрія	1941-1942
178.	Український голос (Українські вісті)	Кіровоград	1941
179.	Український голос	Луцьк	1941-1944
180.	Український голос (Українська думка)	Миколаїв	1941
181.	Український голос	Проскурів	1941-1944
182.	Український хлібороб	Рівне	1942
183.	Український хлібороб	Київ	1942-1943
184.	Українські вісті	Гарбузінка	
185.	Українські вісті (Кіровоградські вісті)	Кіровоград	1941-1942

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

<i>Періодичні видання зони військової адміністрації вермахту на території України</i>			
№	Назва	Місце видання	Рік
186.	Українські новини	Сміла	1941-1943
187.	Уманський голос	Умань	1941-1943
188.	Урядові Дунаєвецькі вісти (Дунаєвецькі вісти)	Дунаївці	1941-1943
189.	Українське життя	Рівне	
190.	Українське слово	Звенигородка	
191.	Українське слово	Київ	1941-1942
192.	Український часопис Миргородської області	Миргород	1943
193.	Українські новини	Київ	1943
194.	Український засів	Кіровоград	1942-1943
195.	Хабнівські вісті	Хабне	1942-1943
196.	Хмільницькі вісті (Калинівські вісті)	Хмільник	1943
197.	Хорольські вісті (За краще життя)	Хорол	1943
198.	Хлеб. Убежище. Труд.	Кіровоград	1943
199.	Часопис	Хабне	1943
200.	Черкаська думка	Черкаси	1942
201.	Шевченківське слово	Канів	1942
202.	Школяр	Васильків	1942-1943
203.	Школярник	Дубно	1941
204.	Adler im Osten		1941
205.	Amtsblatt des Generalkommissars Kiew Amtliches Verkundungsblatt	Київ	1942-1943
206.	Auf Wacht	Миколаїв	1944
207.	Centralblatt der Reichskommissars	Луцьк	1943-1944
208.	Der Kampf	Миколаїв	1944
209.	Der Sieg	Київ	
210.	Der Urlauberzug		1944
211.	Deutsche Bug-Zeitung	Миколаїв	1942-1943
212.	Deutsches Nachrichtenbloti		1941-1943
213.	Deutsche Ukraine-Zeitung	Луцьк-Київ	1942-1944
214.	Die Front	Дніпропетровськ	
215.	Flieger, Funker, Flak	Дніпропетровськ	1943
216.	Kiew-Zeitung	Київ	1942
217.	Ost korrespondenz		1942
218.	Ostfront	Полтава-Вінниця	1941-1943
219.	Ost-korrespondenz	Київ	1942
220.	Ost-Kurier	Полтава	1942-1944
221.	Raupe und Rad	Київ	1943
222.	Soldatenzeitung der Ukraine	Луцьк, Рівне	1942-1943
223.	Ukraine-Post	Луцьк	1942
224.	Verordnungsblatt	Луцьк	1944

Авторська розробка на основі джерел: Чайковський І. *Українські періодичні видання в Другій світовій війні*. Київ, 1977. С. 3-18; Грановський Б. *Джерела альтернативного українознавства*. Київ, 2002. С. 17-36; Черняков Б. І. *Окупаційна і легальна періодична преса в Україні 1941-1944*. Київ, 2005. С. 20-48; Михайлюк М. В. *Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України у 1941-1944 рр. : дис. С. 236, 246-250*; Курилишин К. *Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939-1944рр.) : у 2-х т. Львів, 2007. Т. 2. С. 578-585.*

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

Додаток 32

*Періодичні видання українських адміністративно-територіальних
одиниць під контролем Румунії 1941-1944 рр.*

<i>Періодичні видання губернаторства “Бессарабія”</i>			
№	Назва	Місце видання	Роки
1.	Buletinul Oficial al Provinciei Basarabia	Chisinău	1941-1944
2.	Viata Basarabiei	Chisinău	1941-1944
<i>Періодичні видання губернаторства “Буковина”</i>			
№	Назва	Місце видання	Роки
1.	Bukowina	Cernăuți	1941-1944
2.	literară Bucovina	Cernăuți	
3.	Monitorul oficial	Cernăuți	1941-1944
<i>Періодичні видання губернаторства “Трансністрія”</i>			
№	Назва	Місце видання	Роки
1.	Ананьевская газета	Ананіїв	1942
2.	Буг		
3.	Вечерка	Одеса	
4.	Воскресенье	Бершадь	
5.	Дністер		
6.	Детский листок	Одеса	1942-1944
7.	Колокол	Одеса	1942-1943
8.	Мир	Одеса	1943
9.	Молва	Одесса	1941-1944
10.	Мозирские известия	Мозир	1943
11.	Наши дни	Одеса	1942-1943
12.	Наше життя	Бухарест	1940-1944
13.	Новое слово	Одеса	1944
14.	Одесса	Одеса	1942-1943
15.	Одесская газета	Одеса	1941-1943
16.	Прибугські вісті (Прибугские известия)	Голта	1941-1942
17.	Прибугские известия (Прибугські вісті)	Голта	1943
18.	Смех		
19.	Українські вісті	Голта	1942-1943
20.	Христос Воскресе	Одеса	1942-1943
21.	Християнське Придністров'я	Бершадь	
22.	Чорноморський вісник	Одеса	1943

<i>Періодичні видання губернаторства “Бессарабія”</i>			
№	Назва	Місце видання	Роки
23.	Юмор	Одеса	
24.	Der Deutsche in Transnistrien	Одеса	1944
25.	Parole	Одеса	1944
26.	Transnistria	Бухарест	1941
27.	Glasul Nistrului	Тирасполь	

Авторська розробка на основі джерел: *Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза: сб. док. и матер. : в 2-х т. / ред. кол. С. Я. Афтенюк и др. Кишинев : Штиинца, 1975. Т. 2. С. 561; Чайковський І. Українські періодичні видання в Другій світовій війні. Київ, 1977. С. 3-18; Dallin A. Odessa, 1941-1944 A case study of Soviet territory under foreign rule. Iasi ; Oxford ; Portland, 1998. P. 151-155; Державний архів Чернівецької області: путівник. Київ ; Чернівці, 2006. С. 359; Окупаційний режим в губернаторстві “Транснїстрія”. Т. Вінцковський та ін. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. : 2-х кн. Київ : Наукова думка, 2010. Кн. 1. С. 430-433; Viața Basarabiei [Електронний ресурс]. URL:[http://ro.wikipedia.org/wiki /Via%C8%9Ba_Basarabiei](http://ro.wikipedia.org/wiki/Via%C8%9Ba_Basarabiei)(дата звернення: 1.09.2017).*

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

Додаток 33

**Особливості церковного життя в адміністративно-територіальних
одиницях України протягом 1941-1944 рр.**

Церковне життя адміністративно-територіальних одиницях		
Адміністративно-територіальна одиниця	Основні церкви	Другорядні релігійні конфесії та організації
<i>1. Німецька зона окупації</i>		
Дистрикт “Галичина”	<p>1. Греко-католицька церква. Голова: Архієпископ Львівський, Митрополит Галицький Андрей Шептицький</p> <p>2. Українська автокефальна православна церква. Голова: Архієпископ Краківський, Лемківський і Львівський Палладій (Видибіди-Руденко)</p> <p>3. Римо-католицька церква. Голова: Митрополит, Архієпископ Львівський Болеслав Твардовський</p>	<p>Конфесії:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Польська православна автокефальна церква - Вірменська католицька церква - Іудейська віросповідна громада - Євангельські церкви (аугсбурська, реформаторська, гельвенська, об’єднана церква в Польщі) - Старокатолицька церква - Марійська церква <p>Організації:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Баптисти - Адвентисти сьомого дня - Старокатолицька церква Утрехської унії - Церква методистів
Рейхскомісаріат “Україна”	<p>1. Українська автономна православна церква. Голова: -липень 1941- травень 1943 рр. Митрополит Волинський і Житомирський, екзарх України (з 25.11.41) Олексій (Громадський) -травень 1943 - квітень 1944 рр. Архієпископ, першоієрарх автономної церкви Дамаскін (Малюта) - квітень-травень 1944 р. Архієпископ, тимчасовий голова автономної церкви Пантелеймон (Рудик)</p>	<p>Конфесії:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Римо-католицька церква <p>Організації:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Адвентисти - Баптисти - Євангелісти - П’ятидесятники

Церковне життя адміністративно-територіальних одиницях		
Адміністративно-територіальна одиниця	Основні церкви	Другорядні релігійні конфесії та організації
	2. Українська автокефальна православна церква Голова: Архієпископ Луцький і Ковальський, Адміністратор Української автокефальної церкви (27.12.41), Митрополит Луцький (травень 1942 р.) Полікарп (Сікорський).	
Зона військової адміністрації	1. Українська автокефальна православна церква (безпосередньо у ЗВА): - Митрополит Харківський та Охтирський, Адміністратор автокефальної церкви на Лівобережній Україні (грудень 1942 – листопад 1943 рр.) Феофіл (Булдовський) - Єпископ Чернігівський Фотій (Тимошук) (1942 р.) 2. Українська автономна православна церква (безпосередньо у ЗВА): Чернігівська єпархія 1941-1943 рр. Архієпископ Чернігівський і Ніжинський Симон (Івановський)	Конфесії: - Грецька православна церква - Вірменська григоріанська церква Організації: - Баптисти - Євангелісти
<i>2. Румунська зона окупації</i>		
Губернаторство “Бессарабія”	Румунська православна церква. Голова: Патріарх Румунський Никодим (Мунтяну). У вересні 1941 р. відновлена Бессарабська митрополія очолювана “місцєблюстителем” Ефреєм (Енеческу). В Північній Бессарабії (Ізмаїльська область) відновлена єпархія “Четая-Албе - Ізмаїл”.	Конфесії: - Православна церква (старообрядців) - Римо-католицька церква - Євангелістська церква - Вірменсько-григоріанська церква Організації до 30.12. 1942 р.: - Адвентисти сьомого дня - Баптисти - Євангелісти - Липовани (Старообрядці) - Іннокентіївці - Молокани

**Особливості реалізації політики окупаційної влади
в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.**

Церковне життя адміністративно-територіальних одиницях		
Адміністративно-територіальна одиниця	Основні церкви	Другорядні релігійні конфесії та організації
	Керівник: - 1-19 вересня 1941 р. Єпископ Діонісій (Ерхан). - вересень 1941 – серпень 1944 рр. Архімандрит Полікарп (Мурашка)	
Губернаторство “Буковина”	Румунська православна церква. Голова: Патріарх Румунський Никодим (Мунтяну). У вересні 1941 р. відновлена Буковинська і Хотинська митрополія. Голова: Митрополит Буковинський і Хотинський Тит (Симердя)	Конфесії: - Православна церква (старообрядців) - Римо-католицька церква - Євангелістська церква Організації до 30.12.1942 р.: - Адвентисти сьомого дня - Баптисти - Євангелісти - Липовани (Старообрядці)
Губернаторство “Трансністрія”	Румунська православна церква. Голова: Патріарх Румунський Никодим (Мунтяну). 15 серпня 1941 р. створено “Misiunea Ortodoxa, Romanain Transnistria” – Румунську православну місію у Трансністрії. Керівник: - серпень 1941 – листопад 1942 рр. Архімандрит Юлій (Скрябін). - листопад 1942 – грудень 1943 рр. Митрополит Віссаріон (Пую). - грудень 1943 – березень 1944 рр. Архімандрит Атім (Ніка).	Конфесії: - Українська автокефальна православна церква. - Римо-католицька церква - Греко-католицька церква - Євангелістсько-лютеранська церква Організації: - Адвентисти сьомого дня - Баптисти - Штундисти - Богомольці - Безпопівці - Драконівці - Інокентіївці - Тихонівці - Обновленці

Авторська розробка на основі джерел: *Мартирологія українських церков у 4-х тт. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / ред. О. Зінкевич, О. Воронин. Торонто ; Балтимор Українське Видавництво “Смолоסקип” ім. В. Симоненка. 1987. Т. 1. С. 677-727; Антонюк Н. В. Українське культурне життя в Генеральній Губернії (1939-1944 рр.). Львів, 1997. С. 155; Волошин Ю. Українська*

православна церква в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.). Полтава, 1997. С. 416-419; Сурмач О. *Дні Кривавих свастик*. Львів: СПОЛОМ, 2005. С. 39; Михайлуца М. І. *Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939-1945)*. Одеса : Вид-во "ВМВ", 2008. С. 117-119; Лисенко О., Михайлуца М., Поїздник І. *Релігійне життя в Україні (1941-1946 рр.)*. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси : в 2-х кн.* Київ : Наукова думка, 2010. Т. 2. С. 200; Стратулат Н. В. *Православная церковь в Молдавии в контексте истории молдавско-румынских межцерковных отношений в XX веке* : дис. ... канд. богословия. Санкт-Петербург. 2010. С. 126; Шорников П. М. *Церковная агрессия Румынии 1941-1944 гг. Восточная политика Румынии в прошлом и настоящем* : сборник докладов международной научной конференции. Москва : РИСИ, 2011. С. 177-182; *Иерархия литургических церквей / Епархии Румынской Православной Церкви* [Електронний ресурс]. URL: <http://www.hierarchy.religare.ru/h-orthod-ruminepar.html> (дата звернення: 1.09.2017).

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ДАЛО – Державний архів Львівської області
- ДАОО – Державний архів Одеської області
- ДАЧО – Державний архів Чернівецької області
- ДГ – дистрикт “Галичина”
- ГГ – Генерал-губернаторство для окупованих польських земель
- ЗВА – зона військової адміністрації вермахту на території України
- Кабінет ББТ – Військово-цивільний кабінет для адміністрації Бессарабії, Буковини, Трансністрії
- РКУ – Рейхскомісаріат “Україна”
- ОКВ – Верховне командування вермахту (збройних сил Третього рейху)
- ОКХ – Верховне командування сухопутних сил Третього рейху
- СС – захисні загони Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії, окрема парамілітарна організація в складі збройних сил Німеччини
- СД – внутрішня Служба безпеки НСДАП
- УСлБ – Українська служба Батьківщині
- УКК – Український Крайовий Комітет
- УЦК – Український Центральний Комітет
- ЦДАВОВ України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
- ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об’єднань України
- ЦДІАЛ України – Центральний державний історичний архів України, м. Львів

Подяки

Оглядаючись на семирічний термін підготовки цієї книги, точніше кандидатської дисертації, що покладена в її основу, хочу подякувати людям без допомоги яких її існування було б не можливим. Перш за все викладачам, доцентам та професорам Інституту (тепер знову факультету) історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова – Осмолівській О. Ю., Осмолівському С. О., Черевко О. С., Крижанівській В. В., Гончар Ю. Б., Бабенку Р. В., (кафедри всесвітньої історії); Двірній К. П., Борисенку В. Й., Івановій Л. Г., Візер С. О., Сегеді Р. А., Телегуз І. О., Глизью І. І., Плющу М. Р. (кафедри історії України); Сушку О. О., Виговському М. Ю., Журбі М. А., Шишкіну Р. Г., Падалці С. С., Мазуру І. Д., Козирю В. В. (кафедри історії та археології слов'ян); Потильчаку О. В., Шевченко О. Т., Лебедевій Л. В. (кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін); Чернезі П. М., Стрельському Г. В., Отрох Н. В. (кафедри етнології та краєзнавства); Ладиченко Т. В., Коляді І. А., Загребельній Н. І., Баці Т. В., Камбаловій Я. М., Мелещенко Т. В. (кафедри методики викладання історії та суспільно політичних дисциплін). Саме їх семінарські та лекційні заняття впродовж студентського навчання вплинули на становлення мого історичного світогляду.

Викладачам кафедри історії України та її керівнику доктору історичних наук, професору Борисенку Володимирі Йосиповичу за допомогу, поради та конструктивну критику наукової роботи під час її обговорень.

Особливу подяку хочу висловити науковому керівникові, науковій матері, кандидату історичних наук, доценту Двірній Катерині Петрівні за підтримку, поради, наукові настанови та натхнення процесі підготовки дисертаційної роботи.

Головуючому вченої ради Д. 26.053.02 НПУ імені

М. П. Драгоманова професору Дроботу Івану Івановичу, вченому секретарю ради Стоян Тетяні Андріївні та всім членам вченої ради, що позитивно оцінили результати наукового дослідження.

Офіційним опонентам доктору історичних наук, професору Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди – Гончаренку Олексію Миколайовичу та кандидату історичних наук старшому науковому співробітнику відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України – Пастушенко Тетяні Вікторівні, за їх ґрунтовний та критичний аналіз дисертації. Саме їх зауваження та побажання щодо дисертації покладено в основу цього допрацьованого видання.

Трубенко Валентині Степанівні, яка здійснила редакторську правку дисертації.

Колегам, співробітникам Наукової бібліотеки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Савенковій Людмилі Василівні, директору Наукової бібліотеки. Черевко Лідії Григорівні, завідувачу сектору Міжбібліотечного абонементу за допомогу в пошуку рідкісних видань, що використані під час доопрацювання дисертації у монографію. Марінко Альоні Олександрівні, бібліотекарю відділу обслуговування головного корпусу, що здійснила графічну обробку додатків та є дизайнером обкладинки.

Олександрю Валентиновичу Потильчаку – за консультації та поради під час підготовки цієї монографії.

Насамкінець батькам, рідним, друзям і колегам, за моральну підтримку в цей непростий період.

Наукове видання

Юрій Іванович ЛЕВЧЕНКО

**ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ
ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ В АДМІНІСТРАТИВНО-
ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ОДИНИЦЯХ УКРАЇНИ
1941–1944 рр.**

Монографія

За науковою редакцією К. П. Двірної

На обкладинці використано мапи з Wikipedia статті: Reichskommissariat Ukraine, Distrikt Galizien, Deutsch-Sowjetischer Krieg, Guvernamantul Bucovinei, Guvernamantul Basarabiei, Gouvernement Transnistrien.

Технічний редактор – Т. М. Ветраченко

Макетування – Т. С. Меркулова

Обкладинка – А. О. Марієнко

Підписано до друку 7 грудня 2017 р.
Формат 60x84/16. Папір офісний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. др. арк. 25,12. Об.-вид. арк. 18,53.
Наклад 300 прим. Зам № 415
Віддруковано з оригіналів

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 1101 від 29.10.2002 (044) 234-75-87
Віддруковано в друкарні Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова (044) 239-30-26